

RELATIONSHIPS BETWEEN FOREIGN POLICY AND ENERGY SECURITY IN CENTRAL ASIA: A CASE STUDY OF KAZAKHSTAN

Alaeddin YALÇINKAYA*
Yasir RASHID**

ABSTRACT

Kazakhstan is major energy producer in Central Asia, and has been pursuing a multi-vector foreign policy since it gained independence from Soviet Union. It has played host to many multinational energy from Russia, China, the USA and Europe. Nazarbayev's multilateral and multi-vector foreign and privatization policies have had a significant impact on the country's energy [security] policy over the last three decades. Emphasizing good relations between itself with both global and regional powers, Kazakhstan has maintained a balance among Russian, Western and Chinese companies via defensive realist approach. This balance is especially visible in both the role that those companies play in exploration projects, as well as in the building of oil and gas pipelines.

Keywords: Geopolitics, Energy Security Policy, Central Asia, Republic of Kazakhstan, Defensive Realism.

ORTA ASYA'DA DIŞ POLİTİKA VE ENERJİ GÜVENLİĞİ İLİŐKİŐİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ

ÖZ

Kazakistan, bağımsızlığından beri çok yönlü dış politika uygulamakta olan Orta Asya'da önde gelen enerji üreticisi ölkelerden biridir. Bu bağlamda SSCB sonrası bu yeni bağımsız devlet, Rusya'dan, Çin'den, ABD'den ve Avrupa'dan çok uluslu enerji şirketlerine ev sahipliği yapmaktadır. Nazarbayev tarafından uygulanmış olan bu çok yönlü dış politikanın otuz yıla yakın bir süredir ölkenin enerji politikası üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Birbirini etkileyen çok yönlü dış politika ve özelleştirme süreci, Kazakistan'ın enerji güvenliği politikası üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Küresel ve bölgesel aktörler ile iyi ilişkiler kurmayı ve sürdürmeyi vurgulayan Kazakistan yönetimi Rus, batı ve Çin şirketleriyle dengeli bir ilişki yürütmeyi başarmıştır. Bu bağlamda özellikle bölgedeki büyük güçlerin ilgilerinin artmasıyla Kazakistan'ın savunmacı realist politika uyguladığı görölmektedir. Bu politika çerçevesinde oluşturulan denge petrol ve gaz boru hatları projelerinde olduğu gibi sondaj ve üretim aşamalarında da görölmektedir. Makalede, nitel araştırma yöntemi ve vaka çalışması yaklaşımı kullanılarak, Orta Asya'daki en önemli enerji üreticilerinden biri olan, Kazakistan'ın enerji güvenliği politikası incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Jeopolitik, Enerji Güvenliği Politikası, Orta Asya, Kazakistan Cumhuriyeti, Savunmacı Realizm.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 10.06.2021; Yayıma Kabul Tarihi: 20.08.2021

* Prof. Dr., Marmara University, International Relations, İSTANBUL; ORCID: 0000-0001-5553-0314, E posta: alaeddinyalcinkaya@gmail.com

** Postgraduate, Marmara University, International Political Economy, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-7729-3492, E-posta: k.yasir.rashid@gmail.com

Introduction

Following the disintegration of the Soviet Union in 1991, Central Asia has attracted the attention of the world's major powers due to its strategic and geopolitical location and natural resources. Global and regional powers sought to develop comprehensive relations with these countries and tried to be involved in the extraction of energy resources in the region. The rich reserves of oil and gas resources however has led to a fierce competition between different countries both regional and global. Meanwhile, the question of how to transfer these reserves to world markets was another issue on the agenda of the players involved in the region.

Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan have been able to become the most attractive areas for foreign investment. In addition, these three countries, after independence, have pursued collective policies in the energy sector. Located in the same region, which has required the development of a collective transmission route, has been the primary reason for the adoption of common policies. Because of geopolitical necessities, the energy strategies of these countries may be called "collective policies".

Kazakhstan, one of the major energy producers in Central Asia, has been pursuing a multi-vector foreign policy since independence. This policy has allowed Kazakhstan to pursue an energy security policy based on development of cooperative regional and international ties and collaborative relations with world powers in the region and beyond. In this regard, the Republic of Kazakhstan is hosting various multinational energy companies operating from Russia, China, the US and Europe. Examining the foreign policy of Kazakhstan, it can be concluded that the multilateral foreign policy defined by Nursultan Nazarbayev has had a significant impact on the country's energy policy over the last three decades. The country has been eager to diversify its relations. Therefore, next to Russia, it has been eager to expanded its economic as well as political relations with major powers and sign several cooperation agreements in the energy sector. This has resulted in foreign direct investment in Kazakhstan's oil and gas projects since independence (Derman et al. 2014, p. 9).

The main purpose of this article is to study the relationship between foreign policy and the energy security policy of Central Asian states in a case study of Kazakhstan. In this regard, the main questions of this study are:

- What influence did Kazakhstan's foreign policy have on the energy security issue of this republic?
- Is the energy security policy of Kazakhstan consistent with its foreign policy or not?

The hypothesis is that Kazakhstan's multi-vector foreign policy and energy security policy have a close relationship and mutual influence on each other. Kazakhstan's energy security policy has been adopted with respect to improve cooperation between regional and sub-regional powers such as Russia, China and Western Countries (specially the United States). In order to explore this hypothesis, using a qualitative research method and a case study manner, it has attempted to briefly study the general energy security policy of the countries of Central Asia, and in particular the Republic of Kazakhstan. As well, to be answered the mentioned questions, based on document analysis, the role and share of multinational oil companies in Kazakhstan's oil and gas projects have been studied.

This article explores the relationship between foreign policy and energy policy and explains the interaction between them. It is also an analysis of the importance of Central Asia in terms of security and hydrocarbon resources, as well as the role of global players in

the formation of the energy security policies in this region. In this sense, this study may be helpful for researchers of political economy, international relations, as well as energy and energy security studies and etc.

It should be noted that the article focuses on the relations between Kazakhstan's "energy supply security" and its foreign policy. In this context, it is natural that Kazakhstan's general foreign policy will exceed the working limits. On the other hand, Kazakhstan's relations with its neighbors are only mentioned within the scope of energy security, not all relations.

Energy in Some Internatinal Relations Approaches

The Era of Energy Geopolitics

According to offensive realism approach, history shows that states, as they become increasingly wealthy, turn to large armies and seek to increase their international influence. As the state becomes more powerful, it seeks to maximize its influence and control its international environment. Therefore, states will pursue aggressive strategies with the aim of maximizing influence in cases where they think that the country's relative capability has increased. Consequently, an increase in state power and national power leads to the developmentalist foreign policies. This approach predicts some activities of small powers as well, although not as much as the big ones. Minor powers cannot seek global or regional hegemony. They do not take actions in relations to power concerns, but mainly in relation to concerns such as the stability of borders, internal political security or resource issues (Valeriano, 2009, p. 184).

It should also be noted that the neorealist approach assert that the global system pressures the states to gain more power. Offensive/aggressive and defensive realism, which are sub-branches of neorealism, achieve different results according to the goals of the great powers. Mearsheimer, one of the representatives of offensive realism, says the international system encourages the big powers to maximize their power *visa-a-vis* especially other big states contrary to the views of the defensive realists (Mearsheimer, 2001, p. 21). So that economic or energy issues are very important to guarantee the strengthened independence in world politics. According to defensive realists, including Waltz, contends the systemic structure force the states to safeguard the status quo rather than gaining more power (Waltz, 1979, p. 126). In terms of these approaches, a defensive realist explanation of the region's energy rich countries Kazakhstan and Uzbekistan policies, especially in the context of relations with Russia and China, is more appropriate. However, there may be aggressive realist findings against their weaker neighbors.

From 1990s to the present, known as postmodern geopolitics, a geopolitical thought has formed. It seems that the idea of geoeconomics and the originality of the economy against the Edward Luttwak system are closer to reality than other approaches. Even in geopolitical theories of the postmodern era, such as the New World Order, Unipolar, Multipolar, Globalization and the End of the History of economics and economic relations, somehow it is obvious at the heart of all postmodern geopolitical ideas. In other words, the offering of geopolitical theories without considering economic power cannot explain the geopolitical situation of this century. Luttwak believes that the end of the Cold War is actually a change in the direction and movement of the world system from geopolitics to geoeconomics (Taylor, 2000, p. 377). However, considering that geoeconomics is a branch of geopolitics, it is more meaningful to say that change is from geostrategy to geoeconomy. This fact is more evident for the Eurasian geography. In reality, it is the powers that navigate and lead economic policies in the global system, and the result of this process is geoeconomics, which has emerged as a fluid phenomenon to cover a new competitive

environment in the global system and a way to justify and analyze the global policies of most Western powers (Glassner et al. 2004, p. 271).

In this regard, energy resources is one of the most important geopolitical variables in the modern political system of the world in interstate interaction between countries as well as in transfer of this resources. So that, energy appears as the latest generator of geopolitics by bringing back the importance of the territory. In this context, some researches have called *geo-economics*, as *energeopolitics* or "new energy order politics": *neopolitics* (Ariboğan et al. 2009, p. 110).

Moreover, in the new structure of the international political economy, energy as the Achilles heel of many regions and industrialized countries of the world; in such a way that there is no escape from dependence on it, at least for the next few decades. Ensuring energy security allows major industrialized states to even include war in their options. Today, energy transmission pipelines are becoming a component of global trade and further integration into world energy trade, and energy security in recent years has been one of the main challenges of the foreign policy of many countries (Cornelius et al. 2007, p. 10).

Robert Gilpin and Benjamin Cohen, referring to theories such as hegemonic stability, believed that since one of the fundamental indicators of hegemonic power is control over resources, pipelines and routes, considering that oil is energy and energy can be converted into money, and money creates control, and control is power. Thus, the hegemony of a hegemonic state depends on the control of four categories of resources: (1) control over world crude resources, including energy, (2) control over world capital resources, (3) control over global markets and (4) control over the production of high value-added goods (Keohane, 2002, p. 32). Given these assumptions, it is argued that the roots of the formation of international conflicts in the post-Cold War era have undergone a fundamental transition from ideology to competition for the conquest and seizure of natural resources (Nervins, 2004, pp. 255-256). Oil and gas, which was the cause of many wars in the 20th century, maintains its importance in Central Asia after Cold War era, as in many regions.

Energy Security Concept

For a long time, energy security has been a concern for industrialized countries and energy users. The security of energy supply was framed by the International Energy Agency (IEA), in which the rapid reaction system for the emergency oil field was formulated and agreed upon by all its members. Since oil and gas have the largest share of energy, so more energy security refers to oil and gas security. The energy concept has changed over time, and in addition to security of energy supply, security of energy demand has been included. On the other way, regardless of the political-economic stability of the countries producing and consuming energy, it is impossible to achieve long-term security of energy. As of 2020, the decrease in demand for fossil fuels, especially with the pandemic process, has brought energy demand security to the fore. This issue is a potential cause for concern for Kazakhstan as well as for other oil and gas exporters. It is another matter that demand security will jeopardize the security of supply after a while.

Energy has played a major role in the development as one of the most important factors of production and a great deal of economic growth and development. Therefore energy security has been another of concern for energy policymakers around the world. For decades energy security was considered to the most important issue of concern to industrialized countries and was defined as "adequate supply of energy at appropriate times and at reasonable prices" (IEA, 1985 cited in De Paoli et al. 2010, p. 6). In other words, developed industrialized countries expected the oil and gas supply would always

be provided at appropriate prices at any time when their economies require the continuation of their economic development and well-being of their people. However, this is considered a unilateral approach and has a devastating effect on the oil market.

Energy security mainly refers to the security of the oil and gas, since the bulk of the energy is made up of these two energy carriers. In this regard, the IEA also defines energy security as the uninterrupted availability of energy sources at an affordable price. According to this organization, energy security means reliable, affordable access to all fuels and energy sources. Long-term energy security is mainly associated with timely investments in energy supply in accordance with economic development and environmental needs. As short-term energy security focuses on the ability of the energy system to quickly respond to sudden changes in the balance of supply and demand (IEA, n.d.).

For energy consumers, energy security is nothing but a guarantee that energy at the reasonable price is available at any given time, continuously and without interruption. However, in point of view of energy suppliers (producers), energy security is defined as security for energy demand. Producers tend to have an adequate demand for the energy they generate and spend a lot of money on. Otherwise, because, suppliers should endure much opportunity costs due to their investment void. There are also oil companies that play an important role in energy efficiency. These companies pay great attention to the profitability of their activities. The low barrier margin will lead to low investment in downstream activities with high handwriting by the company ultimately affecting energy efficiency (Thamodi et al. 2011, p. 25). The Figure 1 shows the triangle of energy security created by key market players, namely manufacturers, customers, and oil companies.

It is worth noting that although oil and gas and other energy resources have a major contribution to primary energy, the recent role of other renewable energies should be taken into account. It would also be reminded that oil currently holds highest share of energy in the world and Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) countries, but this energy security is not limited to oil.

Finally, two main international organizations are active in the field of energy security. The Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC) represents the major oil producer and exporter countries, and on the other hand, the IEA represents the importer countries (mostly Western). These two organizations have different definitions of energy security, energy market security and security of energy issues. Among the countries of Central Asia, Kazakhstan is known as OPEC Plus member because of having wealthy resources of oil. OPEC Plus is a non-official gathering which has been established in order to magnetize collaboration and assistance between OPEC and non-OPEC member countries in the last few years. Except for Kazakhstan, no other Central Asian countries have a membership of any international active organization in the energy sector.

Energy Security from the Perspective of Liberalism and Realism

From the point of view of energy security and theories of international relations, in accordance with the principles of liberalism, the expansion of liberal democratic rules after the end of the Cold War, along with a capital-free market, created conditions that benefited much. Given the acceleration of the process of globalization and the increasing inter-state relations, the likelihood of rivalry between states has declined, and many liberals have argued that the struggle between major powers has become a far-fetched phenomenon. Liberals believe that the increased dependence of the great powers on the energy reserves of the southern countries should not lead to a conflict, and international energy markets should regulate and facilitate the relations between major consumers and producers. The resources of all major powers are intertwined and their energy security

does not separate energy security of other countries. Leading industrialized consumer actors are demanding maximizing the stability of the oil supply to the market and minimizing prices. Indeed, many western powers are equally aware of their economic and energy security with international and domestic suppliers of energy and their trading partners. Liberals also believe that the interconnected nature of the current global economy has created conditions that the state's energy security is dependent on that of the others and that all major powers have a common interest in maintaining global energy markets and as long as this economic order exists, the likelihood of a conflict between great powers and other energy sources is very small (Stokes et al. 2010, p. 380). As sum, liberals focus more on the economic field than the realists. From the liberal point of view, energy security refers to obtaining energy resources at fixed and affordable prices. For them, the price is an important consideration in their dealing with energy security. They also agree that energy resources are limited and, in extraordinary and unexpected situations and periods, therefore, energy security can be secured by international and regional cooperation through regional and international institutions, such as the IEA or OPEC.

Contrary to liberals, the realists are skeptical about the continuation of the current liberal order, and they believe that some trends may bring us back to the geopolitical confrontation period. They argue that resource warfare over energy sources can lead to the loss of international cooperation: states may compete or even struggle to control energy reserves (Stokes et al. 2010, p. 382). Michael Klare considers the existence of competition for energy sources a feature of the contemporary world and in fact a zero-sum competition. He believes that if such competition continues, it is likely that there will be a conflict between big powers (Klare, 2008, p. 30). In fact, realists are motivated; the lack of energy resources could disrupt the global system and the emergence of a new international order in the field of energy, and ultimately become a system of neoclassical and state-oriented capitalism. They point out to states to take their own views on China's energy market rules. China's ambitions are concerned about the absolute dominance of the United States on the Persian Gulf oil, because they believe that the United States could control oil flow in the event of tensions between Beijing and Washington. Similarly, the Chinese authorities are in the process of signing direct and bilateral agreements with exporting countries outside the global energy markets (Downs, 2000, p. 45). By 2020, advanced cooperation and institutionalization have been established between China and exporting countries, and pipelines have been built. In this context, three Central Asian countries are extremely important.

On the other hand, realists point to a strategic rivalry among the powers in the Caspian Sea. Since the mid-1990s, with the emergence of large volumes of energy reserves in this region, Russia, China and the United States were trying to influence the regimes of Central Asian and the Caucasian countries. Each of these powers has provided them with a great deal of economic and military assistance. The issue of gas and oil pipelines has become a key issue. Meanwhile, the main priority of the United States has been to reduce the traditional domination of Moscow to these areas. The construction of a Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline to the west and restricting some sort of Russia's way to reach the world markets has been one of most important priorities of US (Yalçınkaya, 2015, p. 117). On the other hand, Beijing and Moscow are also contributing to the decline in US influence in the region. Undoubtedly, this competition is a new challenge for the current liberal order, and it is a sign of the beginning of the conflict in a tight competition between states concerned (Klare, 2008, pp. 115-120). In this context, the importance of the energy sector has been revealed in the offensive realistic approach, especially in terms of big powers.

The Russian attack on Georgia in 2008, as one of the key states in oil transit, and NATO's response to it, could be the beginning of a new era in the formation of a conflict between countries involved in this issue. Consequently, the realist view of energy security stems from their belief that energy security is part of national security and nobody can separate these two aspects of security. Energy is intimately linked to power, and without energy security, the national security will always remain elusive. They believe continuation of the current liberal order seems somewhat difficult and that some of the trends may restore the world system to the geopolitical period. And they also believe that conflict on energy resources can cause destruction in international collaboration, while states may strive or even conflict over the control of these resources.

Energy Resources of Central Asian Countries

Following the Middle East, Central Asia is the second most-rich region in the field of hydrocarbon sources. Kazakhstan and Turkmenistan have important sources of crude oil and natural gas, respectively, and Uzbekistan has also a significant wealth in terms of natural gas reserves. With regard to these reserves, these countries accounted for 3.6 percent of the world's oil reserves and 6.9 percent of the known natural gas reserves (Sevim, 2015, p. 201).

In regard to oil reserves Kazakhstan, with approximately 3.9 billion tons of crude oil (1.7 percent of the world's total crude oil), ranks 12th among oil producing countries in the world (BP, 2019, p. 14). In Central Asia, Kazakhstan is the richest country in the field of oil producing with petroleum resources.

Countries	Reserve	Ratio to world total reserve
	Billion tons	%
Kazakhstan	3.9	1.7
Turkmenistan	0.5	-
Uzbekistan	0.6	-
* Kyrgyzstan	0.5	-
* Tajikistan	0.2	-
Countries Total	5.9	1.7

Table 1: Petroleum Reserves in Central Asia

Source: BP, 2019

*Proved Recoverable Reserves Mt (metric tonnes) 2015/2014 // 2016 Survey of Energy Resources (World Energy Council)

In terms of natural gas reserves, according to the same report, Turkmenistan after Russia, Iran and Qatar is the fourth-largest producer of natural gas in the world. Turkmenistan's natural gas reserves are estimated to be about 19.5 trillion cubic meters, 9.9 percent of the world's total natural gas. Also, Uzbekistan with 1.2 trillion cubic meters of gas is in the twenty-first position and Kazakhstan with a 0.6 trillion cubic meter of natural gas is the twenty-third position located in the listings of the table (BP, 2019, p. 30).

Countries	Reserve	Ratio to world total reserve
	Trillion M ³	%
Turkmenistan	19.5	9.9
Uzbekistan	1.2	0.6
Kazakhstan	1.0	0.5
* Kyrgyzstan	6 Billion m ³	-
* Tajikistan	6 Billion m ³	-
Countries total	21.8	11

Table 2: Natural Gas Reserves in Central Asia

Source: BP, 2019

*2010 Survey of Energy Resources, World Energy Council

Along with the oil and gas sources in Central Asia, coal is another element in energy production. According to BP, Kazakhstan produces 25,605 million tons of coal and is the ninth country among coal producers. Moreover, in the region, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan occupy the second, third and fourth position, respectively (BP, 2019, p. 42).

Countries	Reserve	Ratio in the world's total reserve
	Million tons	%
Kazakhstan	25605	2.4
Uzbekistan	1375	0.1
Turkmenistan	-	-
* Kyrgyzstan	971	-
* Tajikistan	375	-
Countries Total	31300	2.5

Table 3: Coal Reserves in Central Asia

Source: BP, 2019

**2016 Survey of Energy Resources, World Energy Council

The upstream power sectors of Kyrgyzstan and Tajikistan have the greatest hydropower capacity in the world, and they depend heavily on large and small-scale hydropower plants (Eshchanov et al. 2019, p. 1). Table 4 shows the Hydropower potential in Central Asia.

Countries	Installed capacity (MW)	Target for expansion (MW)	Production in 2016 (TWh)	Gross theoretical potential (TWh/year)	Technically exploitable capability (TWh/year)	Current utilisation (%)
Kazakhstan	2,372	170 (by 2020)	6.940	198.6	61.9	15
Kyrgyzstan	3,091	178 (by 2025)	13.320	163.0	99.0	13
Tajikistan	5,190	No data	18.740	527.0	317.0	5
Turkmenistan	1	No data	0.003	23.9	4.8	0
Uzbekistan	1,889	938 (by 2030)	10.950	88.5	27.4	39

Table 4: Hydropower potential in Central Asia (in GW)

Source: Eshchanov et al. 2019, p. 2

The five Central Asian countries Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan have about 70 million population, that is about 1% of the total world population. But according to above tables, 3.6% of oil reserves, 11% of gas reserves and 2.5% of coal reserves of world are located in these countries. The ratio of total primary energy consumption in these five countries to total global primary energy consumption is about 1.4%. It should be noted that in some parts of Central Asian countries, some solar power plants are being launched with support from the World Bank and UNDP, for example, a large project was implemented in Kazakhstan. Finally, it can be seen that Central Asian energy resources play a notable role in global politics and regional competitions. Due to such potential, Central Asian countries as remarkable players in the world order of energy security.

Energy Security Policies of Central Asian Countries

Following independence in 1991, the region of Central Asia has become more interesting for global players, especially for two main aspects: security and energy. Security aspects related to the geographic location that places the region near significant security threats for their global challenges, such as Afghanistan and Iran. Indeed, the security factor has received more attention after the September 11, 2001 attacks. Given the American-led Operation Enduring Freedom in Afghanistan, the growing US military presence and activities in the region have caused growing concern among the leaders of Russia and China. These two main players have promoted regional multilateralism to balance a substantial US presence, especially through security organizations such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and the Collective Security Treaty Organization (CSTO). In particular, the SCO was established to combat the “three evil” in the region: terrorism, separatism and religious extremism. Often in neighboring areas, these three phenomena are closely related, especially after the rise of the Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL). One of the key issues is the return of numerous fighters who came from Central Asia and participated in the Syrian war. This fear of security has particularly increased recently due to the partial defeat of ISIL. For this reason, the Turkmen-Afghan border has become one of the top priorities for external players, especially Russia and China (Raimondi, 2019, p. 3). Indeed, regional security is one of top priorities for these powers, since they consider extremely important to maintain regional stability and limit the spread of violence, which can easily undermine their internal stability and security.

In addition to security interests, the region has received increased attention for its natural reserves. In recent years, the potential of hydrocarbon reserves located in Central Asia has been strongly emphasized; in particular, major energy markets have identified natural resources located in Central Asia as a possible alternative to those located in the Middle East which is an unstable region. In Central Asia, as mentioned above, Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan are richer than Tajikistan and Kyrgyzstan in the field of oil and gas resources. Among these countries, Kazakhstan is rich in oil, while Turkmenistan and Uzbekistan are rich in natural gas reserves. Particularly in the energy sector, Central Asian countries have pursued a ‘multi-vector’ foreign policy in order to balance Russia’s dominant position and find ways for their economic development. However, another incentive to follow a multi-vector policy is to attract very much needed foreign investment. Indeed, all the countries of Central Asia have tried to attract foreign investors to acquire the necessary technologies and investments to improve production and exports. This has resulted in serious interest from foreign energy companies, mainly American, European and Chinese for the exploration, development and production of oil and gas resources through investments and partnerships. Nonetheless, the composition, partnership and investments of these corporations vary in each country. For example, Western companies played a more significant role in Kazakhstan than in other countries,

while China took an exceptional position in the Turkmen gas industry. Thanks to increased oil and gas production and rising oil prices after 2,000, Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan increased energy production and witnessed a significant gross domestic product (GDP) growth of an average of seven percent per year (Raimondi, 2019, pp. 4-5).

Analyzed more closely, it is clear that the involvement of foreign actors in the energy sector of the Central Asian countries have gone through different phases: the Russian influence; the Western approach; and the rising China. Against this background, foreign actors in the early phases of independence took little interest in the region. This has largely been due to the political instability of the region which fostered the perception of unpredictability. However, as the conditions on the ground changed so was the involvement of foreign investors in the region. A multiplicity of actors are now competing with each other to secure an investment and control strategic assets in the region.

Improved investment opportunities in the last decade have allowed the countries of Central Asia to make a significant progress in the extraction and export of hydrocarbon resources. In this regard, it can be noted that Turkmenistan and Kazakhstan are in the center of the attention of many applicants for energy resources. While trying to overcome geographical problems, these two states have shown great interest in implementing pipeline projects on the eastern and southern routes, in addition to exporting energy resources to west through Russia. China, on the eastern route, and Afghanistan, on the southern route, have attracted considerable attention from especially Turkmenistan. The discovery of significant hydrocarbon reserves in Kazakhstan and Turkmenistan has accelerated the implementation of pipeline projects to transport oil and gas to China. The expansion of energy cooperation with Kabul and Beijing ultimately led to the implementation of a number of pipeline projects that provided new routes for exporting oil and gas to foreign markets. TAPI (Turkmenistan, Afghanistan, Pakistan, India), Central Asia-China Gas Pipeline and Kazakhstan-China Petroleum Pipeline are among these projects. At the same time, these countries have tried to maintain and strengthen Western routes through Russia in order to preserve one of the most important ways of transferring energy to Western markets (Shaimergenov et al. 2006, p. 14).

Moreover, the importance of energy resources in Central Asia is determined by the amount of fuel produced and its role in the economic structures, exports and foreign exchange earnings of these countries. But the financial and technical constraints of these countries led them to establish relationships with various countries, especially global energy players. The economies of Central Asian countries are vulnerable to oil revenues. The export and sale of energy resources in this region is very important for the Central Asian countries, which have been independent for nearly three decades.

It should be noted that, unlike hydrocarbon resources, which contribute to the economic stability of Central Asian countries, water and other energy resources are still the subject of serious discussion and disagreement between these countries. Over the past 30 years, the countries of the region have not been able to reach an acceptable consensus on the principles of using water and energy resources of trans-boundary rivers and reach the permanent and fair deal. After the independence, Central Asian countries pursued an independent policy on the control and distribution of water resources. Each country pursues its national interests, focusing its own policy of control over water resources, which in many cases causes problems in the region. Only in 2015-2020, Tajikistan and Kyrgyzstan have been able to agree on the CASA-1000 project to transfer electricity to Afghanistan and Pakistan and to work together on this multistate project (World Bank, n.d.).

Overall, due to many common characteristics such as geographical and common route of transmission and access to world markets, the Central Asian states have realized the benefits of developing collaborative schemes and collective policies in the energy sector. That is why the energy policy of these countries can be called as “collective policy”. Regional as well as multilateral cooperation in many transnational projects, such as Central Asia-China Gas Pipeline, Central Asia-Center Pipeline and CASA-1000 Hydroelectric project support this tendency. Turkmenistan, Uzbekistan and Kazakhstan are collaborating with China in the Central Asia-China gas pipeline to connect Turkmen gas with the second West-East gas pipeline. Also these three countries have developed extensive cooperation over Central Asia-Center Gas Pipeline to export region’s gas to Russia and Western clients. Moreover, in the framework of CASA-1000 Project, Tajikistan and Kyrgyzstan have a close collaboration to transfer electricity to Pakistan through Afghanistan. This project inaugurated in 2016 with the participation of state-heads of beneficiary countries.

Kazakhstan Energy Security Policies: A Case Study

Kazakhstan has the second-largest oil reserves among the former Soviet republics. Currently, Kazakhstan’s oil production is dominated by two giant onshore fields in the north-west of the country and one offshore field in the Caspian Sea (Ongarova, 2018, p. 5). Approximately half of the total Kazakhstani oil was produced from the Tengiz and Karachaganak oil fields in 2017, while the Kashagan oil field, producing about 225,000 barrels per day, began to increase production at the end of that year (U.S. Energy Information Administration, 2017). According to the Oil & Gas Journal, as of January 2018, there were three large oil refineries in Kazakhstan - Pavlodar, Atyrau and Shymkent - with an oil processing capacity of 340 thousand barrels per day (Oil & Gas Journal, 2017, p. 22). Along with the oil reserves, Kazakhstan's proven natural gas reserves are estimated at 19.5 trillion m³ as of June 2019 (BP, 2019, p. 30). In 2017, the Kashagan gas field became the main producer of Kazakhstani natural gas. Together with the Karachaganak and Tengiz fields, these three fields accounted for about 65 percent of the industrial production of natural gas in Kazakhstan (U.S. Energy Information Administration, 2017). As of 2019 with 25,605 million tons of total recoverable coal reserves, it is also among the top ten countries in the world in terms of coal reserves. Kazakhstan is the top country in coal production in Central Asia. In terms of consumption, the country is among the top fifteen in the world. However, it only accounted for 2.4 of the world's total reserves in 2019 (BP, 2019, p. 42).

Kazakhstan is rich in hydrocarbon resources, but its energy sector needs significant rehabilitation and modernization in order to increase the efficiency of energy production and use. There are many problems in the extraction, operation and transfer of reserves international markets (Kalehsar, 2019, pp. 82-87). Kazakhstan’s weaknesses have convinced the political leaders to establish a delicate balance between regional and global powers, which has resulted in a multi-vector policy. This policy has its roots in the post-Cold War period, while Moscow wanted to establish a sphere of influence over the former Soviet republics with the US trying to infiltrate and expand its control in the region (Özkan, 2011, p. 61). Undoubtedly, this competition, if evaluated correctly, meant an opportunity that the Nazarbayev administration exploited successfully. Because after the Soviet Union, some prominent Russians claimed that Northern Kazakhstan belonged to Russia (Yalçınkaya, 1997, p. 40). This situation forced Nazarbayev to follow a very balanced policy. As it is known, protecting the borders of the country constitutes the primary foreign policy agenda of a state (Sönmezoğlu, 2005, p. 271). The multifaceted relations in energy policies have actually guaranteed the borders of this country in the international arena.

The multi-vector foreign policy introduced in the early 1990s by the first President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev. The concept involves "the development of friendly and predictable relationships with all states that play a significant role in world affairs and are of practical interest for our country." (Kaz Portal, 2015). Based on this rational, Kazakhstan has established good political and economic relations with regional and supra-regional powers: Russian Federation, EU, USA and China (Official Site of the President of Kazakhstan, 2014). It has continued to strengthen relations with the Russian Federation in all areas of political, trade, economic, cultural and humanitarian cooperation on the basis of the Treaty on Good Neighborhood and Alliance in the 21st century. Also, it had deepened comprehensive strategic cooperation with the China in the framework of political dialogue at the highest levels. Kazakhstan also has continued to strengthen its strategic partnership with the US, aimed at developing political, trade, economic, investment, energy, scientific, technical and humanitarian cooperation, and solving urgent issues on the international agenda. Moreover, it has had strengthened strategic partnership relations with European states with which relevant agreements have been concluded or are being developed, as well as with European institutions and associations (Official Site of the President of Kazakhstan, 2014).

On the legal basis of the multi-vector nature of the Republic of Kazakhstan with different countries, Russia has an active and effective role in the exploration, extraction and export of energy. Russia's Gazprom is one of the main energy players in this ex-Soviet republic. Currently, the legal framework of the Kazakh-Russian cooperation includes more than 450 treaties and agreements in various fields. Among the fundamentals, the Agreement between Russia and Kazakhstan on Good Neighborly Relations and Alliance in 21st Century, signed by Nazarbayev and Putin in November 2013 (Kremlin, 2013). The Intergovernmental Protocol of October 03, 2018, which amended the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Russian Federation on trade and economic cooperation in the supply of oil and oil products to the Republic of Kazakhstan forms the basis of cooperation with Russia (CIS Internet Portal, 2019). This document was signed on December 9, 2010. The amendments allows for improving the mechanisms for regulating the supply of petroleum products between the two countries and specific conditions for the flow of Kazakhstan oil outside the customs territory of the Eurasian Economic Union (Turgambaev et al. 2019, p. 4).

The EU is one of the main political and economic partners of Kazakhstan. The legal basis for relations between Kazakhstan and the EU is the Partnership and Cooperation Agreement, which entered into force in July 1999 (Zakon, 2020). On December 21, 2015, the Agreement on Enhanced Partnership and Cooperation was signed in Nur-Sultan (Astana), designed to facilitate and further develop comprehensive relations between Kazakhstan and the EU. This new agreement, which is the first such agreement signed by the EU with one of the partners in Central Asia, covers 29 areas of cooperation, ranging from investment, development of trade, infrastructure, and such areas as innovation, culture, sports, tourism, law enforcement cooperation and etc (ICTSD, 2015).

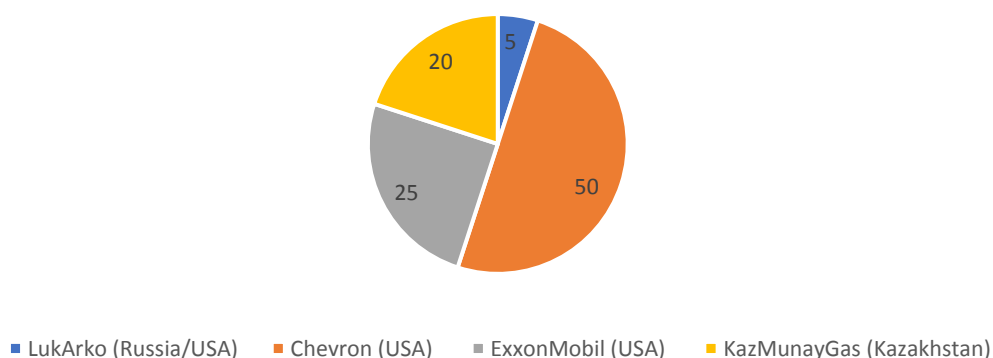
As far as the USA is concerned, one of the first foreign companies to start a business in Kazakhstan was Chevron Corporation, which began in 1993 to develop the Tengiz oil field. Note that this year is right after the collapse of the Soviet Union. With the participation of Chevron and Mobile, the Caspian Pipeline Consortium oil pipeline was built and commissioned in 2001. Chevron shares 15 percent of shareholders of this project (CPC, n.d.). In 2003, the Energy Partnership Commission was established, which plays an important role in coordinating energy cooperation between the US and Kazakhstan (Kazinform, 2013). Also, the Public-Private Partnership Program, adopted in February 2008 is designed to support the development of US energy projects in Kazakhstan and

attract US investment and innovation in the non-resource sector of the Kazakh economy. The United States and Kazakhstan raised their bilateral energy partnership to the level of the Strategic Energy Dialogue in 2017 (Forbes Kazakhstan, 2019). Moreover, a bilateral cooperation was confirmed by Trump and Nazarbayev in January 2018, and both leaders decided to strengthen cooperation in the field of trade, investment and human relations through regular high-level meetings as part of the Enhanced Strategic Partnership Dialogue (Turgambaev et al. 2019, p. 6). Worth noting, the joint projects of American and Kazakh companies are being implemented at the Tengiz and Kashagan oil and gas fields.

China is another country which has played a significant role in the energy sector of Kazakhstan. In 2015, the Ministry for Investment and Development of Kazakhstan and the National Development and Reform Commission of China signed a Memorandum of Cooperation in the field of industrialization and investment (Kazinform, 2019). In September 29, 2016, after several negotiations, a list of 51 projects were approved for a total of \$26 billion in the areas of automotive, agriculture, oil and gas, construction, metallurgy, energy, transport and logistics, new technologies, etc. (Turgambaev et al. 2019, p. 7). There is also a Kazakh-Chinese Cooperation Committee co-chaired by the deputy heads of government of the two countries. This committee includes 10 specialized subcommittees, including those on energy cooperation. The total volume of the legal framework between Kazakhstan and China is more than 160 documents.

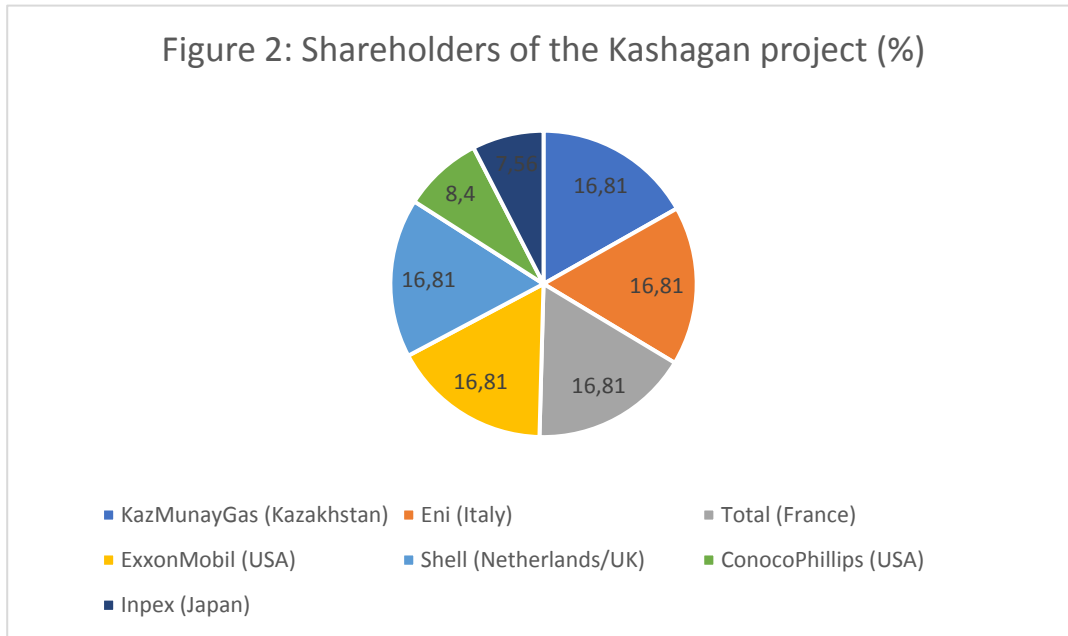
Likewise, since changing the constitution in 1995, Kazakhstan has carried out the process of transition to a free market, privatization of the energy sector and encouraging foreign investment in developing the country's oil and gas resources. In 1997, Kazakh government issued a decree on privatization and restructuring in the energy sector. Through this decree, all energy companies have gone through an incorporation process and became legally ready for future privatization and restructuring, where the Ministry of Oil and Gas and the Ministry of Industry and New Technologies of Kazakhstan was given the responsibility to implement adopted policies (IAEA, 2019). In the framework of privatization of the energy sector, several western corporations have started to invest in the three largest energy fields in Kazakhstan: Tengiz, Kashagan and Karachaganak. In this respect, since 1993 the shareholders of TengizChevroil LLP are the corporations shown in Figure 1.

Figure 1: Shareholders of TengizChevroil LLP (%)

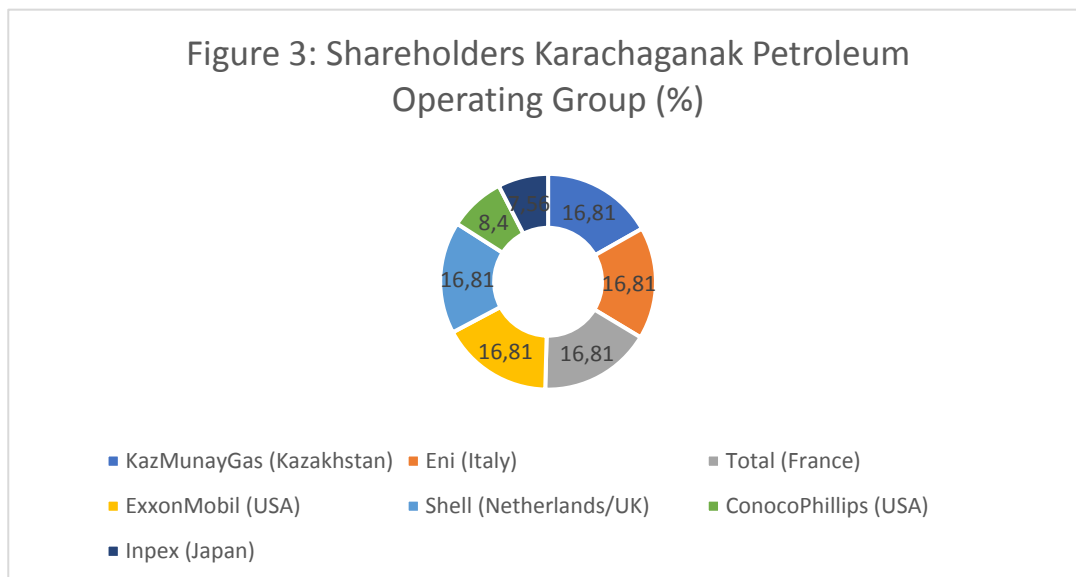
Source: (Energy Charter Secretariat, 2013, p. 77)

Moreover, the owners of the Kashagan field continue exploring in accordance with the North Caspian Production Sharing Agreement. The North Caspian Operating Company, owned by foreign and national investors, is currently the operator of the project. This corporation was established as the project operator in January 2009. The shareholders of the Kashagan project are shown in Figure 2.

Source: (Energy Charter Secretariat, 2013, p. 78)

The Karachaganak field was also developed by Karachaganak Petroleum Operating B.V., a joint venture established by several western companies headed by BG Group and Eni. Currently, Figure 3 shows the shareholders of the Karachaganak Petroleum Operating Group.

Source: (Energy Charter Secretariat, 2013, p. 78)

In addition to the aforementioned Lukoil Russia Company, Gazprom and Rosneft are also cooperating with the local companies in the geological survey and development of oil and gas fields in Kazakhstan (Paramonov et al. 2008, pp. 2-5). Russia's Gazprom is the main player in the field of natural gas trade (exports and imports) in Central Asia, particularly in Kazakhstan. For instance, in 2017, the Gazprom Group purchased 13.8 billion cubic meters of gas from Kazakhstan for supplies to Europe, and in the same year, this company purchased 0.3 billion cubic meters of gas from Kazakhstan for supplies to Kyrgyzstan (Raimondi, 2019, p. 7).

Moreover, Chinese National Petroleum Corporation (CNPC) holds a significant share in 9 oil and gas projects in Kazakhstan. CNPC shares in Kazakhstani projects vary in percentage. For example, CNPC's share in Aktobe project is 89.17 percent, in the North Buzachi project 50 percent, in MMG project 50 percent, in PK project 67 percent, in KAM project 25 percent, in ADM project 100 percent, in Shymkent Refinery 50 percent, in Northwest Crude Oil Pipeline 49 percent and in China-Kazakhstan Crude Oil Pipeline 50 percent (Bin, 2014, p. 601).

On the external energy security of Kazakhstan, a multi-vector hydrocarbon supply policy has been put to work to reduce dependence on any partner. Thus, Kazakhstan jointly with Russia expanded the Caspian Pipeline Consortium (CPC) to transport Caspian oil from Tengiz field to the Novorossiysk-2 Marine Terminal on Russia's Black Sea coast. Also, after the launch of the Kazakhstan Kashagan Oil Field and its commercial capacity, Kazakhstan created the Kazakhstan-Caspian Transport System (KCTS) to transport oil through the Caspian Sea and the territory of Azerbaijan to Turkey and international markets through the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline.

Moreover, the KCTS includes the construction of the Eskene-Kuryk Oil Pipeline with the creation of the TRANS-Caspian system (Kuryk-Baku). It is important to note that the pipelines currently available in Kazakhstan have sufficient capacity to ensure oil exports from Kazakhstan in current volumes, but they may not be adequate if oil production in the future increases from current levels. Therefore, it was decided to return to the idea of building KCTS (Dellecker, 2008, pp. 7-8). Also, since Kazakhstan does not have access to the high seas, Russia is the only transit route for Kazakhstan and the rest of Central Asia to access the European markets. Since 2000, the Russian policymakers have taken many steps to maintain their geopolitical status as a transit route between Europe and Central Asia. To serve this purpose, Russia has invested in several major projects in Central Asia, e.g. signing an agreement to build a new pipeline connecting Turkmenistan and Kazakhstan gas to the Russian pipeline network (Bergsager, 2012, pp. 10-15).

It should be noted that Kazakhstan is also a member of Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) along with other Central Asian republics. Besides, TRACECA is an effective alternative for the access of the Central Asian and Caucasian republics to Europe outside of Russia (Yalçınkaya, 2011, p. 35). Despite Kazakhstan's intense relations with Russia, its founding membership in TRACECA is another indicator of its multi-vector foreign policy.

Moreover, Kazakhstan has increased the capacity of the Kazakhstan-China gas pipeline, launched in 2005. Recently, about 6.1 billion m³ have already been exported through this route. A contract was also signed, to increase the export of Kazakh gas to 10 billion m³ per year starting from 2019 (Inform Bureau, 2017). In 2018, the construction of 2 compressor stations of the Kazakhstan-China gas pipeline was completed. This increased the throughput of the Kazakhstan-China gas pipeline from 5 billion cubic meters to 55 billion cubic meters of gas per year (Energy Base, 2018).

It should also be noted that Kazakhstan wants to further increase its eastern route capacity and looks for alternative ways. On the other hand, China is desperate to reach the Central Asian resources due to the rapid growth of demand for energy. China's plans in this regard are somewhat ambitious, costly and have geopolitical implications in this strategic area of the world. In terms of hydrocarbon resources, for China, Central Asia is considered the second most important after the Middle East. In June 1994, the CNPC purchased 60 percent of Kazakhstan's Aktobinsk Oil Company worth \$3.4 billion. The CNPC also announced that it will build a 3000-kilometer long pipeline with a value of \$3.5 billion linking East Kazakhstan's regions to the Chinese western region of Xinjiang. Overall, since 1991, China has invested \$ 20 billion in Kazakhstan, making Beijing one of Kazakhstan's largest partners in terms of foreign trade and economics (New Europe, 2019).

Kazakhstan, as an oil-exporting country, is more concerned about market security, transport security, and price security than oil extraction. Over 80 percent of the oil produced in Kazakhstan is traditionally exported. In order to ensure its energy security, Kazakhstan has signed a memorandum of understanding with other oil-exporting countries and agreed to reduce oil production in 2017 (BBC Russian News, 2018). However, the agreement was violated by Russia and Saudi Arabia in April 2020, a new memorandum of understanding has been signed. It should be noted that during the ongoing Covid 19 pandemic as of mid-2021, problems related to energy demand security will continue. In this case, some energy-rich countries can be expected to enter a new aggressive realist phase. When it comes to Kazakhstan's relations with China, a defensive realist policy is observed.

To export its oil, Kazakhstan uses the CPC, Kazakhstan-China Pipeline (KCP), Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC), Atyrau-Samara and Omsk-Pavlodar-Shymkent-Uzbekistan. In addition to these three oil pipelines, two of the three longest main gas pipelines in the world pass through the territory of Kazakhstan and Central Asian countries. These are the Turkmenistan-China gas pipeline (also known as Central Asia-China Gas Pipeline) with a length of 7000 kilometers and the Central Asia-Center Gas Pipeline with a length of 5000 kilometers (KazTransGas, n.d.). The Turkmenistan-China gas pipeline, which runs through Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan (more than 1900 km in total) and China (4500 km), plays an important role in ensuring the growth of Chinese industry. The Kazakhstan part of the route is called the Kazakhstan-China gas pipeline. The total cost of the project is about \$7 billion. The project capacity of the gas pipeline is 55 billion m³ per year. At the same time, the capacity of the Central Asia - China gas pipeline can grow to 65 billion m³ per year and become the largest gas supply system in the region (Overland, 2016, p. 123).

Also, Central Asia-Center is the world's third longest gas pipeline, and it is an important element in forming the overall resource base of Russia's Gazprom. This gas transport route passes through the territories of four countries of Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan and Russia. According to a number of agreements between all participants in this project, Turkmenistan and Uzbekistan are purchasing and filling the gas pipeline, while Kazakhstan and Russia are engaged in natural gas transit. This main route is currently one of the veterans of the gas industry. The completion of its first stage took place in 1967 and at that time it was the largest gas pipeline in the world at approximately 3000 km in length. By 1985, the Central Asia-Center had become a multi-line system of main gas pipelines and gas outlets with an annual capacity of 80 billion m³ (KazTransGas, n.d.). If we were to judge the dynamics of gas transport infrastructure development in the Central Asian region, the most appropriate indicators are the length of main gas pipelines, their technical condition, capacity, innovations in the gas pumping unit, as well as ways of diversification.

Beside oil and gas, Kazakhstan also has significant coal reserves as mentioned above. Kazakh mines are located in the Karaganda region and are one of the largest minerals in the region. Kazakhstan uses coal for electricity and heating. According to the IEA, Kazakhstan produces coking coal, patent coal, coke oven coke, lignite, and coal tar. For example, Kazakhstan produced 15,468 Ktoe (kiloton) of coking coal and exported about 11,331 Ktoe in 2016, while imports amounted to about 512 Ktoe in the same year. Kazakhstan has generated electricity on coal at about 70570 GWh by 2016 (IEA, 2019). It exports coal to Russia, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan and Georgia, and especially to meet the needs of some regions imports (Nikolsky, 2018).

In regard to renewable energy sources, Green Energy Concept adopted in 2013 is the main legally action of Kazakhstan. This concept is long-term strategic planning and political support for several renewable energy sources; hydraulic plant power, wind and solar targets in the electricity sector. The Green Energy Concept began as part of the Kazakhstan 2050 Strategy: A New Political Course of the Established State which sets clear guidelines for building a sustainable and effective economic model based on the country's transition to the green development path. This strategy plans rational use of natural resources large-scale introduction of new renewables and energy-saving technologies in the period 2020-2030. Also, in the 2030-2050 period, it plans to complete the transition to the green growth model transformation of traditional economic sectors and the development of new industries, based on renewable energy (World Bank Group vd. 2018, p. 7). Likewise, Astana International EXPO-2017, with the motto of Future Energy, is one example of implementing this policy. Kazakhstan also with the cooperation of various international organizations, including UNDP, and some European countries, are undertaking large projects to produce solar and wind energy power. Examples of these projects can be seen in the regions of Akmola (Nursultan) and Turkestan (Kazinform, 2016). Moreover, in early 2018, Kazakhstan has set its first plans and intentions for renewable energy, and in May 2018, the program has been approved by the government (Almaty Power Expo, n.d.). The government of Kazakhstan seeks to produce about one gigabyte of new solar energy and increase wind power, and this policy aims to reduce costs in terms of energy consumption and production (World Bank Group vd. 2018, p. 7).

The oil and gas industry of the Republic of Kazakhstan occupies a leading regional position, which makes it a world power of energy resources. However, just having resources is not enough, it is important to manage resources competently and efficiently by diversifying supplies in order to reduce dependence on any partner. This requires continuing a proactive multi-vector foreign policy and strengthening the international role and image of Kazakhstan. Also, due to its geographical distance from the high seas, Kazakhstan is dependent on other countries whose territories have to be used for the transit of energy resources. This requires ensuring, on the one hand, political stability along the entire transportation route, and, on the other, the availability of alternative, independent ways of transporting the extracted raw materials. In addition, Kazakhstan should continue to develop the projects of the Caspian Pipeline Consortium, the Kazakhstan-Caspian Transport System with access to Baku-Tbilisi-Ceyhan, and gradually increase the capacity of the Turkmenistan-Kazakhstan-China Gas Pipeline. Also, the IEA predicts that almost 60% of all new generating capacity by 2040 will come from renewable energy sources, most of which will be competitive without any subsidy. In this regard, despite the rich reserves of hydrocarbons, Kazakhstan should develop renewable energy sources by attracting investment in clean energy. In this regard, Kazakhstan needs to consider the possibility of developing a state strategy for the development of renewable energy sources and provide its legal basis by adopting appropriate bills (Turgambaev vd. 2019, p. 2).

Kazakhstan's strong dependence on oil revenues, as well as foreign technology and investment in the energy sector, has turned it into a rentier state along with many OPEC members. In political economy, rent is income obtained without manual or intellectual effort. In other words, rent refers to the revenues that a government obtains through the sale and export of natural resources abroad. These revenues are not related to the productive activities of the domestic economy. Revenues from the sale of oil, natural gas, uranium, iron, copper, etc. are considered the most valuable examples of rent. According to Hazem Beblawi, any state that earns more than 42% of its total revenue from the export of raw materials is considered a rentier state (Beblawi, 1987). On the other hand a rentier state is financially dependent on foreign investment (Kuru, 2002, p. 55), imported technology, and foreign skilled labor, it is not uncommon to say that Kazakhstan is a rentier state. Another argument in favor of Kazakhstan being a rentier state is that the share of crude oil and related products in the country's total export is approaching 73% (ITA, 2020).

It is noteworthy that Kazakhstan is not the only rentier state in Central Asia. Turkmenistan is also a rentier state with high revenues from the extraction and export of natural gas. These two countries, as full-fledged rentier states, depend on oil and natural gas revenues, which constitute the bulk of their annual GDP. Along with these two countries, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan are also considered semi-rentier states, as their economies are more dependent on imports than on exports and domestic goods.

Finally, considering the problem of ensuring the energy security of Kazakhstan in a comprehensive manner, it is important to note the immutability of its essence: ensuring multi-vector relations and uninterrupted supply of hydrocarbons. Also, the problem of Kazakhstan's energy security aggravated by the global dynamics of declining oil prices, mediated by the impact of anti-Russian sanctions, currency instabilities and a decrease in the country's total production in 2019 as well as the reduction in oil prices in 2020.

The geopolitical realities and rich energy resources of Kazakhstan, which cannot be considered a great power in terms of population, military power and economic capacity, forced it to implement a different strategy. Multi-vector foreign policy in the context of balanced policy with regional and global powers. In this context, the will to develop its national capacity in every field, to improve its regional effectiveness and to implement its independent policies has become very important. Although it is known that all these are elements of aggressive realism, it is possible to say that Kazakhstan between Russia and China geographically prefers "smart offensive realist" policies. Considering the different dimensions of these policies, the defensive realist version of the theory is used in this study. These policies are visible from the operation of oil and gas resources to pipeline construction, from investments in every field to renewable energy to developing cooperative relations with China and Russia, the EU and the USA.

Conclusion

After the end of the Cold War and collapse of the Soviet Union, the potential of hydrocarbon reserves located in Central Asia has been strongly emphasized; in particular, major energy markets have identified natural resources located in this region as a possible alternatives to those located in the Middle East. Particularly in the energy sector, Central Asian countries have pursued a 'multi-vector' foreign policy in order to balance Russia's dominant influence.

In this regard, multiple external players have shown their interests in the region and tried to ensure their presence and control over strategic assets. In the past, players external to the region rarely focused their attention to the region; usually random and limited approaches were a common practice. Thus, it can be argued that the energy sector

in Central Asia went through different phases: the dominance of Russia; the Western interest; and the China's rise. In addition, the analyses show that the energy security policy of Central Asian countries is a collective policy, due to overwhelming commonality of conditions such as geographical and common route of transmission and access to world markets, the countries of Central Asia have pursued similar policies which have resulted in a collective and collaborative arrangements in the energy sector.

Based on the defensive realism approach, states do not seek power; they act to maintain the status quo (Battir, 2020, p. 147). Accordingly, Kazakhstan seeks to preserve its existing interests in the form of cooperation with various countries. In this regard, President Nazarbayev proposed the concept of a multi-vector foreign policy. The policy encourages constructive relations with different countries, such as Russia, EU states, US and China in the exploration, extraction and exportation of energy resources. The policy has been successful in reducing the dependence of the country on any partner. As a result, the multi-vector foreign policy and the privatization process, which influenced each other, have had a significant impact on Kazakhstan's energy security policy. Emphasizing good relations with world powers, the country has maintained a relative balance in treaties and agreements with Russian, Western as well as Chinese energy companies. This balance is visible in the role of companies in exploration projects, as well as in the development of pipelines for energy transmission.

In addition, ensuring the security of states is the most important issue of defensive realism. As much as states care about their own security, they also care about global security and stability (Battir, 2020, p. 147). In this regard, in the framework of the defensive realism approach, Kazakhstan has tried to ensure the necessary security in its energy sector by diversifying its foreign and energy policies. Having good relationship with world powers and the investment of various international companies in its energy sector can prove this claim.

Considering that about 1/5 of its 18 million population is Russian, this energy-rich country is one of the countries with the lowest number of people per square kilometer in the world with two important neighbors, namely China and Russia. This makes Kazakhstan extremely sensitive to geopolitical rivalries. Although offensive realism is an approach that explains the policies of great powers, it is possible to see the elements of this approach in the foreign policies of small states in some cases. Traces of this sensitivity can be seen in Kazakhstan's participation in alliances with Russia and China, such as the Shanghai Cooperation Organization, the Eurasian Economic Union, and the Collective Security Treaty Organization. Because many factors such as creating a balance of power, security concerns, and seeking legitimacy, which are among the aims of states in alliance policies, are extremely important for Kazakhstan (Arı, 2017, pp. 296-298). In this context, as can be seen in some other minor powers, there are attitudes that can be explained by offensive realism in Kazakhstan's foreign policy, based on increasing its effectiveness on security grounds and balancing with multi-faceted policies. It is seen that the multi-vector foreign policy is a strategy preferred by other Central Asian countries. In this context, whether energy-rich or not, the former Soviet republics in the region apply common strategies in many areas, especially energy production, consumption, operation and transportation

REFERENCES

- ARI, T. (2017). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*. 11 Baskı. Bursa. Alfa Akademi.
- ARIBOĞAN, D. - M. BİLGİN (2009). "New Energy Order Politics Neopolitics: From Geopolitics to Energeopolitics". *Uluslararası İlişkiler*. V/20: 109-132.
- BATTIR, O. (2020). "Savunmacı-Saldırgan Realizm Ayrımında Türk Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme". *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. IV/1: 143-167.
- BEBLAWI, H. (1987). "The Rentier State in the Arab World". In *the Rentier State*. (ed. Hazem Beblawi-Giacomo Luciani). New York: Croom Helm.
- DE PAOLI, L. - M. SACCO (2010). "Evaluating Security of Energy Supply in the EU: Implications for Project Appraisal". In *34 th IAEE, International Conference*: 19-23.
- DERMAN, S. - Y. ONGAROVA (2014). "Kazakistan'ın Enerji Politikası". *Turan-Sam*. 22: 81-91.
- GLASSNER, M. - C. FAHRER (2004). *Political Geography*. John Wiley & Sons.
- KALEHSAR, O. S. (2019). *Amerika Birleşik Devletlerinin Barack Obama ve Bush Dönemi Hazar Denizi Bölgesinde Enerji Diplomasi*. Yalova: Yalova University. (Ph.D. Thesis).
- KALEHSAR, O. S. (2020). "The Geopolitics of US Energy Sanctions Against Iran". *Middle East Policy*. XXVII/2: 108-119.
- KEOHANE, R. (2002). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy* New Jersey: Princeton University Press.
- KLARE, M. (2008). *Rising Powers Shrinking Planet: The New Geopolitics of Energy*. New York: Metropolitan Books.
- KURU, A. (2002). "The Rentier State Model and Central Asian Studies: The Turkmen Case". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*. I/1: 51-1.
- MEARSHEIMER, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York and London: W. W. Norton & Company.
- NERVINS, J. (2004). "Resource Conflicts in a New World Order". *Geopolitics*. IX/ 1: 255-263.
- ONGAROVA, Y. (2018). "Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi". *Alınleri Sosyal Bilimler Dergisi*. II/3: 1-21.
- OVERLAND, I. (2016). "Energy: The Missing Link in Globalization". *Energy Research & Social Science*. 14: 122-130.
- ÖZKAN, B. (2011). "Soğuk Savaş Sonrası Amerikan Dış Politikası (Post-Cold War American Foreign Policy)". *Stratejik Araştırmalar ve Etüt Merkezi*. IX/16 :51-91.
- RAIMONDI, P. (2019). "Central Asia Oil and Gas Industry - The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper". *Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM)*. Milano. No. 006.2019: 3-5.
- SEVİM, C. (2015). *Küresel Enerji Stratejileri ve Jeopolitik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- SHAIMERGENOV, T. - G. TUSUPBAEVA (2006). "The Role of SCO in Forming the Central Asian Security Environment: Geopolitical Aspects". *Central Asia and the Caucasus*. XXXVIII/2: 7-17.

- SÖNMEZOĞLU, F. (2005). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*. 4. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- STOKES, D. - S. RAPHAEL (2010). "Energy Security in the Age of Terror in Alan Collins". *Contemporary Security Studies*. Oxford: Oxford University Press: 319-383.
- TAYLOR, P. J. (2000). "Geopolitics, Political Geography and Social Science". *Geopolitical Traditions, A Century of Geopolitical Thought*. (ed. Klaus Dodds-David Atkinson). London and New York: Routledge: 375-380.
- THAMODI, A. - M. AKBARI (2011). "Energy Security and its Impact on Russian-EU Relations". *Quarterly of Central Asian and the Caucasus*. No. 76. Routledge: 25-29.
- VALERIANO, B. (2009). "The Tragedy of Offensive Realism: Testing Aggressive Power Politics Models". *International Interactions*. XXXV/2: 179-206.
- WALTZ, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Massachusetts and London: Addison-Wesley Publishing Company, Reading.
- YALÇINKAYA, A. (1997). *Almatı'dan Akmola'ya Kazakistan'ın Başkenti*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi.
- YALÇINKAYA, A. (2012). "Traceca as a Eurasian Organization". *6th Silk Road International Conference, Proceedings*. Georgia, Batumi: 34-42.
- YALÇINKAYA, A. (2015). "Channel Istanbul Project in Terms of International Law". *IV. Blue Black Sea International Congress, Proceedings*. (ed. A. Yalçinkaya-Ş. Yazğan). İstanbul: Gündoğan Yayınları: 119-127.

Internet References

- Almaty Power Expo (n.d.). "Central Asia's First Auction of Renewable Energy Sources to be Held in Kazakhstan". Accessed at: 21.05.2020.
<https://www.powerexpo.kz/en/presscentre/news/677centralasiasfirstauctionofrenewable-energy-sources-to-be-held-on-may-23-in-kazakhstan>
- BBC Russian News (2018). OPEC+ Countries Agreed to Reduce Oil Production. December 7. Accessed at: 16.04.2020.
<https://www.bbc.com/russian/news-46479537>
- BERGSAGER, H. (2012). "China, Russia and Central Asia: The Energy Dilemma. Fridtjof Nansen Institute". 10-15. Accessed at: 15.05.2020.
<https://www.fni.no/getfile.php/132113Accessedon1469870356/Filer/Publikasjoner/FNI-R1612.pdf>
- BIN, H. (2014). "Oil and Gas Cooperation between China and Central Asia in an Environment of Political and Resource Competition". *Pet. Sci.* 11: 596-605. Accessed at: 12.05.2020.
<https://doi.org/10.1007/s12182-014-0377-7>
- BP (2019). BP Statistical Review of World Energy. Accessed at: 26.05.2020.
<https://www.bp.com/content/dam/bp/businesssites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf>
- CIS Internet Portal (2019). Kazakhstan i Rossiya: Osmysleniye Proydennogo i Prioritety na Budushcheye, (10 January 2019). Accessed at: 11.10.2020.

- <https://e-cis.info/news/566/74048/>
- CORNELIUS, P. - J. STORY (2007). "China and Global Energy Markets". *Orbis*. LI/1: 5-20.
- CPC (n.d.). Aktsionery CPC. Accessed at: 30.05.2020.
<http://www.cpc.ru/RU/about/Pages/shareholders.aspx>
- DELLECKER, A. (2008). "Kaspiyskiy Truboprovodnoy Konsortsiy, Barometr Investitsionnogo Klimata Rossi?". *IFRI Center for Russia Studies*. Accessed at: 05.05.2020.
<https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifrirnvdelleckerktkrusiune2008.pdf>
- DOWNS, E. S. (2000). *China's Quest for Energy Security*. Santa Monica. CA: RAND. Accessed at: 15.05.2020.
https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1244.html#toc
- Energy Base (2018). Propusknaya Sposobnost' Gazoprovoda «Kazakhstan-Kitay» Uvelichena Do 55 mlrd Kub. m v God, 12 December 2018. Accessed at: 12.05.2020.
<https://energybase.ru/news/industry/propusknaasposobnostgazoprovodakazahstan-kitaj-uvelicena-do-55-mlrd-kub-2018-12-12>
- Energy Charter Secretariat (2013). Investment Climate and Market Structure Review in the Energy Sector of Kazakhstan. Accessed at: 17.05.2020.
https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/ICMS/ICMSKazakhstan_2013_en.pdf
- ESHCHANOV, B. et al. (2019). "Hydropower Potential of the Central Asian Countries". *Central Asia Regional Data Review*. OSCE Academy in Bishkek. 19 (2019): 1-7. Accessed at: 03.05.2020.
http://www.osceacademy.net/upload/file/Hydropower_Potential_CADGAT_Report_19.pdf
- Forbes Kazakhstan (2019). Chto Znachat SSHA dlya Kazakhstana? Tsifry i fakty. 23 September 2019. Accessed at: 16.05.2020.
https://forbes.kz//life/opinion/chto_znachit_ssha_dlya_kazahstana_tsifry_i_fakty/
- IAEA (2019). Country Nuclear Power Profiles: Kazakhstan. Accessed at: 05.05.2020.
<https://www.pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/cnpp2019/countryprofiles/Kazakhstan/kazakhstan.htm>
- ICTSD (2015). Kazakhstan i Yevrosoyuz podpisali Soglasheniye o rasshirennoy partnerstve i sotrudnichestve. 25 December 2015. Accessed at: 20.05.2020.
<https://bit.ly/3e1zb8X>
- IEA (2019). Statistics for Kazakhstan. Accessed at: 17.05.2020.
<https://www.iea.org/statistics/?country=KAZAKHSTAN>
- IEA (n.d.). Energy Security. Accessed at: 13.09.2020.
<https://www.iea.org/areas-of-work/ensuring-energy-security>
- Inform Bureau (2017). Kazakhstan nachal eksportirovat' gaz v Kitay, vyruchka sostavit 1 mlrd dollarov. 03 October 2017. Accessed at: 11.10.2020.

<https://informburo.kz/novosti/kazakhstan-nachal-eksportirovat-gaz-v-kitay-vyruchka-sostavit-1-mlrd-dollarov.html>

ITA (2020). Kazakhstan - Market Overview. Accessed at: 25.07.2021.

https://www.export.gov/article?series=a0pt0000000PAu9AAG&type=Country_Commercial_kav

Kaz Portal (2015). Mnogovektornaya vneshnyaya politika Kazakhstana. 08 August 2015. Accessed at: 02.05.2020.

<https://www.kazportal.kz/mnogovektornaya-vneshnyaya-politika-kazakhstana/>

Kazinform (2013). Otnosheniya Kazakhstana i SSHA perezhivayut novyy etap razvitiya i nakhodyatsya na vysokom urovne - glava MID RK. 11 June 2013. Accessed at: 11.05.2020.

https://www.inform.kz/ru/otnosheniya-kazakhstana-i-ssha-perezhivayutnovyyetap-razvitiya-i-nahodyatsya-na-vysokom-urovne-glava-mid-rk_a2573352

Kazinform (2016). V 8 oblastiakh Kazakhstana pri podderzhke YES i PROON realizuyetsya 14 projektov v sfere «zelenykh» tekhnologiy. 14 March 2016. Accessed at: 13.05.2020.

https://www.inform.kz/ru/v8oblastyahkazhstanapripodderzhkeesiproonrealizuet-sya-14-proektov-v-sfere-zelenyh-tehnologiy_a2880775

Kazinform (2019). Kazakhstan i Kitay: novaya vekha vzaimovыgodnogo sotrudnichestva. 04 September 2019. Accessed at: 13.05.2020.

https://www.inform.kz/ru/kazakhstanikitaynovayavehavzaimovыgodnogosotrudnichestva_a3562530

KazTransGas (n.d.). Magistral'nomu gazoprovodu "Srednyaya Aziya-Tsentr" - 50 let, retrieved from. Accessed at 23.05.2020.

<https://www.kaztransgas.kz/index.php/ru/press-tsentr/novosti-kompanii/1269-magistralnomu-gazoprovodu-srednyaya-aziya-tsentr-50-let>

Kremlin (2013). Dogovor mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Kazakhstan o dobrososedstve i soyuznichestve v XXI veke. 11 November 2013. Accessed at: 18.05.2020.

<http://kremlin.ru/supplement/1560>

National Energy Report of Kazakhstan (2017). Kazakhstan's Oil Refining Sector. Refined Products: Supply and Demand: 80-107. Accessed at: 12.05.2020.

http://www.kazenergy.com/upload/document/energyreport/National_Energy_Report-ENGLISH_03.09.pdf

New Europe (2019). China has Invested \$20 Billion into Kazakhstan's Economy since 1991. Accessed at: 11.10.2020.

<https://www.neweurope.eu/article/chinahasinvested20billionintokazakhstanseconomy-since-1991/>

NIKOLSKY, A. (2018). What Does the New Caspian Sea Agreement Mean for the Energy Market? Stratford Worldview. Accessed at: 20.05.2020.

<https://worldview.stratfor.com/article/what-does-newcaspianseagreementmean-energy-market>

Official Site of the President of Kazakhstan (2014). On Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020, Legislative Instruments. Accessed at: 29.05.2020.

http://www.akorda.kz/en/legal_acts/decrees/okoncepciivneshneipolitikirespubliki-kazahstan-na-2014-2020-gody

Oil & Gas Journal (2017). "Worldwide Look at Reserves and Production. Accessed at: 21.05.2020.

<https://www.ogj.com/ogjsurveydownloads/worldwideproduction/document/17299734/worldwide-look-at-reserves-and-production>

PARAMONOV, V. - A. STROKOV (2008). "Russian Oil and Gas Projects and Investments in Central Asia, Advanced Research and Assessment Group". Central Asian Series. VIII/19 (E): 2-5. Accessed at: 24.05.2020.

https://www.files.ethz.ch/isn/92629/08_May_2.pdf

TURGAMBAEV, A. - K. TURGAMBAEVA (2019). Energeticheskaya bezopasnost' Respubliki Kazakhstan v usloviyakh mnogovektornoy vneshney politiki. Accessed at: 16.05.2020.

<https://www.imemo.ru/files/File/ru/conf/2019/05042019/08-TURGAMBAEVS-PRZ-II.pdf>

U.S. Energy Information Administration (2017). Country Analysis Brief: Kazakhstan. Accessed at: 11.05.2020.

http://www.ieee.es/en/Galerias/fichero/OtrasPublicaciones/Internacional/2017/EIA_Country_Aanlysis_Kazakhstan_10may2017.pdf

World Bank Group - Samurak Kazyna (2018). Green Economy: Realities & Prospects in Kazakhstan. Accessed at: 10.05.2020.

<https://www.sk.kz/upload/iblock/8d9/8d97878e7ec2466e04ab62e5d8f4c3a3.pdf>

World Bank (n.d.). Central Asia South Asia Electricity Transmission and Trade Project (CASA-1000). Accessed at: 20.05.2020.

<https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P145054>

Zakon (2020). Soglasheniye o rasshirennom partnerstve i sotrudnichestve mezhdru Yevropeyskim Soyuzom i yego gosudarstvami-chlenami, s odnoy storony, i Respublikoy Kazakhstan, s drugoy storony (01 March 2020). Accessed at: 29.05.2020.

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37496546#pos=2;-108

SİYASAL TERÖRİZM VE DİNİN ARAÇSALLAŞTIRILMASI

Mesut ŞÖHRET*

ÖZ

Dinin siyaseten araçsallaştırılması yalnızca günümüze ait bir siyasi davranış değildir. Din neredeyse insanlığın başladığı andan itibaren toplumların yaşayış biçimlerinin belirlenmesinde en öncelikli konulardan biri olmuştur. Tüm dinler esas olarak insanlara doğruyu göstermiş, yaşamın olması gereken ideal hâlini yansıtmış ve çeşitli vaatlerde bulunarak bireylere amaçlar edindirmiştir. İsmi, şekli ve uygulaması farklı çeşitlerde olsa da özünde din, insanın hep iyi ve kötü arasında ki mücadelesine dayanmaktadır. Ancak zamanla toplulukları düzenlemek ve yönetmek için oluşturulan siyasetin ve din olgusunun karşılıklı etkileşimi dikkat çekmeye başlamış ve böylelikle bu ortak alanda bireyleri etkilemenin daha işlevsel bir alanı oluşturulmaya başlanmıştır. Bir başka deyişle siyasal olarak insanlar üzerinde oluşturulmak istenilen otorite veya iktidarın sağlamlaştırılması için ve kitleleri belirli amaçlar doğrultusunda mobilize edebilmek ve onları siyasal iktidarların istediği "iyi insan" yapabilmek için din tarih boyunca kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı terör grupları ve organizasyonları da geçmişte olduğu günümüzde de kendi dünya görüşleri ve ideolojilerini pekiştirmek ve sağlamlaştırmak için veya siyasal iktidarı ele geçirmek için dini ve dinî değerleri kullanmaktadırlar. Bu durum günümüzde siyasal terörizm kavramını ve bu kavramın şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan dinin araçsallaştırmasını gündeme taşımaktadır. Öyle ki temel amacı insanlara doğruyu göstermek ve yaşatmak olan dinler terör örgütleri tarafından kendi amaçları ve ideolojileri için araçsallaştırılarak adeta insanların hayatlarını tehdit eden ve toplumlara korku salan bir araç hâline dönüşmektedirler. Bu çalışmanın temel amacı insanlara iyiliği ve doğruluğu göstermek ve yaşatmak olan dinlerin araçsallaştırılarak nasıl terör örgütlerine dönüştüklerini ortaya koymaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Terörizm, Din ideolojisi, Dinin Araçsallaştırılması, Din ve Terör İlişkisi, Fanatizm, İslamofobia

POLITICAL TERRORISM AND THE INSTRUMENTALIZATION OF RELIGION

ABSTRACT

The instrumental use of religion in politics is not just a contemporary political behaviour. Religion has been a major tool that many societies use/have used to shape how they live since the beginning of humanity. In principle, all religions show people a truth that reflects an ideal way of life, and makes individuals acquire goals by making various promises. Religions may vary in name, form, and practice, they nevertheless are all based on man's struggle between good and evil. However, over time, the mutual interaction of religion and politics – the latter having been created to organize and manage communities – grew in popularity. Thus, a more functional mean of influencing individuals began to emerge. In other words, people have used religion throughout history to consolidate the authority or power they desire to establish over others politically, to mobilize them for certain purposes, and to make "good people" out of them – good in the sense what political powers desire. In addition, certain terrorist groups and organizations use religion to consolidate their world view and ideology over political power. This situation brings forward the concept of political terrorism and the instrumentalization of religion– which plays a key role in shaping this concept – to the agenda. So much so that terrorists instrumentalize religion–whose main purpose is to show people truth and keep them alive – for their own purposes and ideologies, hence transforming them into a tool that threatens people's lives and scares society. This study will try to reveal how people instrumentalize religion and transform it into terrorist organizations.

Keywords: Political Terrorism, Ideology of Religion, Instrumentalization of Religion, Relationship between Religion and Terrorism, Fanaticism, İslamofobia.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 23.07.2021; Yayına Kabul Tarihi: 20.08.2021

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, GAZİANTEP; ORCID: 0000-0003-4052-9286, E-posta: sohretmesut@yahoo.com

Giriş

Siyaset olgusu günümüzde tüm ülkelerin en çok kafa yordduğu unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple siyaset unsuru sadece kendi alanında kalmamış ve genişletilmek adına kendi hanesine bir sürü uzantı eklemiştir. Birçok ideolojik unsur içeren ve terörizme kadar varan yolu bu şekilde başlamış ve de devam etmektedir. Siyasal terörizm dediğimiz kavram bugün devlet politikası olabileceği gibi kendi ideolojisini veya dünya görüşünü yaşatmak ve duyurmak adına yapılan siyasal eylemler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak söz konusu eylemler ve uygulamalar siyasal terörizm kavramı adı altında değerlendirilse de bunun farklı şekilleri ve varyasyonları da bulunmaktadır.

Siyasal terörizm alanına giren olgulardan en dikkat çekenini ise din ideolojisi oluşturmaktadır. Şüphesiz bu alanın terör örgütleri tarafından daha çok tercih edilmesinin sebebi; bireylerin dini sorgulamak adına korku yaşamaları ve diğer bireylerce bu korkunun yanlış yönlendirilmeye çok açık bir hâl olarak görülmesidir. Bunun yanında sözde “din adına yapılan eylemlerin” sonucunda elde edilecek şehitlik veya gazilik gibi manevi tatmin ve ödülleri örgüt üyelerinin ve sempatanlarının motive olmasında çok önemli roller oynamaktadır. Öyle ki birçok insan maddi bir ödül kazanmak veya maddi bir kazanım elde etmek yerine sadece ve sadece bu tür manevi ödüllere ulaşmak ve bu sayede “cennete” ulaşmak için din adına öldürmek veya din adına ölmeyi kendilerince haklı görebilmektedir.

Elbette bu durumu maddi olgular veya kazanımlar üzerinden açıklamak pek kolay olmasa da dinî örgütlerin üyelerini bulmada ve onları motive etmede oldukça işe yaradığını söylemek mümkündür. İster tek tanrılı isterse çok tanrılı olsun veya basit ahlaki ilkeleri ve değerleri ön plana çıkaran dinî öğretiler olsun esasında tüm dinî yaklaşımların temelinde evrensel iyiye ve doğruya ulaşmak vardır. Neredeyse tüm dinî öğretilerde haksız yere bir canlıya zarar vermemek, hırsızlık yapmamak, dürüst olmak, yalan söylememek gibi temel ahlaki evrensel ilkeler insanlara telkin edilir ve insanların bunlara uymaları beklenir. Peki, nasıl oluyor da bunları söyleyen dinî öğretiler adına insanlar terör eylemi düzenleyip masum insanları öldürüp onlara zarar veriyorlar. Bu soru aslında dinin araçsallaştırılması noktasında dinî öğretileri kullanan terör örgütlerinin nasıl bir dönüşüm geçirdiklerini göstermesi açısından oldukça anlamlıdır.

1. Terörizm ve Siyasal Terörizm Kavramları

Terörizmin siyasal boyutunu ele almadan önce terör ve terörizmin arasında farkı anlamak yararlı olacaktır. Kısaca açıklayacak olursak terör bir eylem biçimi iken terörizm stratejik politikalar bütünüdür (Torun, 2003, s. 158). Bununla birlikte terörizmin temel amacı, bir davaya veya siyasal anlaşmazlığa dikkat çekilmesidir. Bu “dikkat çekme” şiddet eylemleri neticesinde toplumda oluşturulan korku ve dehşet havası ile sağlanmaktadır. Kitle iletişim araçlarının sağladığı imkânlardan da yararlanan terörizm, yarattığı korku ve dehşet ile bir bakıma topluma; “Benden yana mısın, değil misin?”, “benden değilsen düşmanımsın”, “düşmanımsan hedefimsin”, “senin yaşama hakkın yoktur.” şeklinde belirtilebilecek “taraf olma” çağrısında bulunmaktadır. Terörizm, bu dramatik çağrılar ile insanlara tarafsız olma hakkını yasaklamakta, onların zihinsel ve duygusal masumiyetini yok etmekte, şiddet ortamına çekmekte ve toplumun şiddet yoluyla siyasallaşmasına, kutuplaşmasına yol açmaktadır. Toplumdaki kutuplaşmalar da zihinsel ve duygusal yönden bölünmüş “çatışan tarafları” ortaya çıkarmaktadır (Şen, 2018, s. 56).

Çatışan tarafların ise toplumun birlik ve bütünlüğünü bozacağı, dolayısıyla terörün amacına hizmet edeceği açıktır. Terörizmin benimsediği bir diğer amaç, kargaşa yaratarak toplumun direnme gücünü kırmak, yerleşik sosyal ve siyasal düzenin arkasındaki halk

desteğini şiddet yoluyla zayıflatmaktır. Terörizmin bazı güçler tarafından birtakım siyasi ve ekonomik çıkarlar sağlamanın da aracı olarak kullanıldığı dikkate alındığında amaç oldukça farklılaşmaktadır. Bu gibi durumlarda terörizmin amacı, bir kazanım elde etmek maksadıyla hedef alınan ülke ve toplumda belirli ortamların oluşmasına aracılık etmektir.

Terörizm kavramının kesin bir tanımı üzerinde ortak bir görüş bulunmaması sebebiyle herkes tarafından farklı yorumlanabilmektedir. Bunun en büyük sebebi ise Noam Chomsky'ye göre devletlerin, eylemi uygulayan veya uygulatılan taraf olmasından kaynaklı farklı sonuçlar elde ettiğini iddia etmesidir. Örneğin; Chomsky bir konuşmasında ABD için eleştiride bulunup, eylemin kendilerine yöneltildiğinde terörizm olarak adlandırıldığını ama tersi hâlde eylemi başkası üzerinde kendileri uyguladıklarında bir yardım veya adaleti sağlama aracı olarak görüldüğünü söylemektedir (Uzel, 2020, s. 83). Bu sebeple belirgin bir tanımı bulunmamasının asıl sebebi; ülkelerin araya giren menfaatleri, kullandıkları araçların bir sebebi veya propagandalarına alet edilen bir araç olarak görmeleridir. Bir başka deyişle terörizm algısının toplumdan topluma değişebileceği gibi uluslararası alanda da farklı şekilde yorumlanabileceğini söylemek mümkündür. Zira yapılan her eylemin ya da şiddetin amaç veya sebepleri bir olmayacaktır.

Bu noktada her eylemin terörizm stratejisi olmadığını belirtmek önem arz etmektedir. Çünkü bazı eylemler, kişilerin kendi ideolojilerini yaşatmak amacıyla gerçekleştirilmiş ya da belli kesimlerin kendi seslerini duyurma amacı da taşıyor olabilmektedir. Aynı şekilde her eylemin terörist eylemi olmadığı gibi her terörist eyleminin siyasi nitelikli olmadığı da söylenmektedir fakat bu tartışılmakta olan bir konudur. Bazı terörist eylemler bazen sadece ideolojik unsurlar uğruna yapılırken bazen de hükümeti etkilemek adına yapılmış olabilir. Fakat belli kesimler tarafından, her eylemin mutlak amacının hükümet veya otoriteyi etkilemek olduğu söylenilmektedir. Teorik olarak da en çok kabul gören tanım yine bu kesimlerce yapılan tanımdır. Bu tanıma göre; belirli siyasi hedefler doğrultusunda oluşturulmuş birbiriyle bağlantılı bir dizi şiddet eylemleridir şeklinde belirtilmektedir. Buradan hareketle terörizmin amacının; normal işleyen siyasi veya ekonomik düzenin baltalanmasını sağlamak ya da güç elde etmek, toplumu sindirmek ve iktidarı kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirmek olduğu anlaşılmaktadır (Şen, 2018, s. 132). Bu noktada eylemi yapan kişi ve kişilerin kim olduklarının ve eylemin sonuçlarını değerlendirilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Böylelikle elde etmiş olduğumuz bu tanımlamalar terörü bir taraftan siyasi şiddet diğer taraftan ise modern çağın savaş stratejisi olarak görebilmemizi sağlamaktadır (Şen, 2018, s. 8).

Bu noktada terörizm ve diğer şiddet öğelerini ayırt edebilmek için bazı öğelerden bahsedilmektedir. Örneğin Paul Wilkinson'a göre terörizmin karakteristik özellikleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- ✓ Terörizm aşırı korku iklimi yaratmak için önceden tasarlanmıştır.
- ✓ Doğrudan seçilen kurbanlardan ziyade daha geniş bir hedefe yöneliktir.
- ✓ Siviller de dâhil olmak üzere rastgele veya sembolik hedeflere yönelik saldırıları içerir.
- ✓ Anlaşmazlıkları, protestoları ve muhalefeti düzenleyen normları ihlal etmesi sebebiyle içinde bulunduğu toplum tarafından "normal dışı" kabul edilmektedir.
- ✓ Özel olarak olmasa da öncelikle hükümetlerin, toplulukların veya belirli sosyal grupların siyasi davranışlarını etkilemek için kullanılmaktadır (2006, s. 1).

Bu noktada genel şiddet algısından ayırdığımız terörizm kavramını daha iyi anlamak ve pekiştirilmesini sağlamak için üç temel unsurdan bahsedebiliriz. Bunlar örgüt, şiddet ve ideoloji unsurlarıdır.

a) İdeolojik Unsur: Terörizmin asıl hareket noktasını oluşturan ideolojik unsur; kişi veya grupları tetikleyen düşünce yapılarının ve bu düşüncelerin toplamına işaret etmektedir. Her grubun benimsediği farklı bir ideoloji olabilmektedir fakat genel olarak terörist eylemlerde benimsenen düşüncenin; şiddet yoluyla politik amaçlarını ortaya çıkaran nitelikte olduğu söylenilmektedir. Bu yüzden şiddet barındırmayan eylemlerin terörizm olarak düşünülmediğini söylemek mümkündür. Aynı şekilde belli bir ideoloji barındırmayan şiddet kanalı da terörizm olarak kabul edilmemektedir. Dolayısıyla ideoloji örgüt yapısının he bir varış hem bir başlangıç noktası olarak görülebilmektedir. Bu yüzden benimsedikleri ideolojiyi sürdürmek ve gerçekleştirmek adına tüm zorba ve zorlayıcı eylemleri tercih edebilmektedirler (Öztürk vd. 2009, s. 88). Dolayısıyla ideolojik bir alt yapıya sahip örgütlerde, yüksek oranda kişilerde bağlılık ve sadakat duygusu uyandırılmış olup, bireyleri etki altına almak kolaylaştırılmış bulunmaktadır.

b) Örgüt Unsuru: Genel anlamda örgüt, belli bir amaç uğruna toplanmış birden fazla kişilerin oluşturduğu gruplar anlamını taşıırken illegal yollarla, zarar veren eylemleri belli bir ideoloji çerçevesinde gerçekleştirmek amacıyla bir araya gelmiş kişilerin tamamına terör örgütü denilmektedir. Terörist grupların bir diğer önemli unsuru örgüttür çünkü burada savunulan düşüncenin mücadelesini üst düzey seviyede görebilmekteyiz. İyi örgütlenmiş bireylerin, birçok şeyi daha kolay ve amacına uygun gerçekleştirebileceği bilindiği üzere, aynı fikirden kişilerin bir araya gelmesi oldukça önem arz etmektedir. Öyle ki örgütlerde, en büyük silahın bu birliktelikten doğduğu düşünülmektedir (Öztürk vd. 2009, s. 89). Bu sebeple örgütler için gizliliğin fazlasıyla ön planda olduğunu ve bu gizliliğin en iyi şekilde devam ettirilmesi içinde katı bir hiyerarşi ve disiplin benimsendiğini söylemek mümkündür. Bu disiplin ve kurallar bütünü sıralayacak olursak; Gizlilik, Merkeziyetçilik, Denetim (Rapor ve Talimat), Kollektif Düşünce ve Hareket, Toplantı, İnisyatif, Özeleştirici, Disiplin başlıkları karşımıza çıkacaktır (Şen, 2015, s. 29-30).

c) Şiddet Unsuru: Terörizm için şiddet hem bir ön şart hem de bir araç olarak görülmektedir. Örgütlerin kendi amaç ve hedefleri doğrultusunda gerçekleştirecekleri eylemleri şiddet veya zarar verici eylemler olarak gözlemlenmektedir. Dolayısıyla şiddet maddi anlamda kişi veya mallara zarar verme eylemi olabilirken aynı zamanda siyasi anlamda korku ve kargaşaya yer veren eylemler olarak karşımıza çıkabilmektedir. Ancak burada şiddet ve siyasal iktidarın zor kullanma tekeli birbirine karıştırılmaması gereken kavramlardır. Yani özellikle siyasal şiddetin değerlendirilmesi yapılırken siyasal iktidarın yaptırımları ile karıştırılmamalıdır, nitekim iktidarın kullandığı bu yöntem tamamıyla meşruluk kazanmış araçlardır (Şen, 2015, s. 31). Terörist gruplarda şiddete başvurulmasının en büyük sebebi, yaptıkları eylemlerle siyasal sonuçlar elde edebilmek istemeleridir.

Terörizmin daha dar alanı olan siyasal terörizme baktığımızda, genel terörizm tanımından farklı olarak tamamen politik ve siyasi amaçlar doğrultusunda motive olmuş terörist eylemler olduğunu söylemek mümkündür. Daha önce belirtildiği gibi terörizmin her çeşidinin siyasi veya bir güç unsuru içerdiği görüşü genel olarak hâkim olsa da aslında terörizm kavramı içerisinde siyasi amaçlar dışında birçok farklı eylemlerde bulunmaktadır.

Genel bir tanım olarak siyasal terörizm Paul Wilkinson'a göre (1979, s.13'ten aktaran; Torun, 2003, s. 159); "bireylere, gruplara, toplumlara ya da devletlere,

teröristlerin siyasal taleplerini yerine getirmek üzere cinayet ve yok etmenin düzenli kullanımı veya cinayet ve yok etme tehdididir” şeklinde bir açıklama olarak görülmektedir. Amacının genel olarak demokratik yönetimlere karşı ayaklanma olduğu öne sürülen bu tür eylemler halkın görüşlerini oldukça etkileyen bir durumdur.

Kendi idealleri, doğruları ve ideolojilerini duyurmak, göstermek doğrultusunda siyaseti etkilemek amaçlı toplanmış bireyler aslında temelde örgütlü bir suç işlemiş olmaktadır. Bu noktada tanımın doğru anlaşılması önemlidir çünkü siyasal terörizm de hedef hükümetler olabileceği gibi politik kişiler de olabilmektedir. Bu yüzden halkın manipüle edilmeye çalışılması bir yana, propaganda gibi yöntemlerle siyasete yön verme isteği diğer yandan daha ağır basmaktadır.

Bu doğrultuda kendi destekçilerini oluşturmak yani bir örgüt gibi çalışmak önemlidir. Çünkü fikirler destekleyenler sayesinde hayata geçebilir ve bu sayede amacına ulaşabilir. Kişiler bu gruplaşmanın önemini anlayınca önce küçük vaatlerle başlayıp sonrasında küçük isteklerle devam eden bir süreci başlatmışlardır. Demokrasinin veyahut hâlihazırda bulunan yönetimin değişimini istemek, halkı kendi içinde yabancılaştırmak gibi amaçlarının da olduğu bu terörizm yöntemi aslında diğer terörist eylemler gibi özünde kişileri ayağa kaldırmak ve kaos ortamı yaratmak ana yöntem ve hedefidir.

Türlerine bakacak olursak Wilkinson, siyasal terörizmi 3 gruba ayırmaktadır. Bunlar; İhtilalci (Devrimci) terörizm, Alt-İhtilalci terörizm, Bastırıcı terörizm şeklindedir (Torun, 2003, s. 160).

a) İhtilalci (Devrimci) Terörizm: Bu tür gruptaki bireyler kökten değişiklik isteyen hükümetin ve yönetimin tamamen yıkılmasını ve doğrultusunda çok farklı bir yeni yönetim şekli getirilmesini destekleyen kişilerdir. Genellikle askeri temelli veyahut destekli örgütlenmeler olduğu için tarihte yaşanan darbeler örnek gösterilebilmektedir. Burada bireyler gerçek veya gerçek dışı düşmanlarına karşı, kendi ihtilalci düşüncelerini yürütmek amacı taşımaktadırlar. İhtilalci terörizmin alt gruplarına bakacak olursak;

- ✓ Saf terör teşkilatları (tek silah terörizmdir),
- ✓ Yardımcı bir silah olarak terörü kullanan ihtilalci ve milli kuruluş partileri ve hareketleri,
- ✓ İhtilalin ilerleyişle birlikte görülen kısa dönemli isyan nitelikli terör,
- ✓ Kır ve şehir gerillalarının terörizmi,
- ✓ Dinsel, ırksal azınlıklara ve sosyal sınıflara yönelen ihtilalci terör rejimi
- ✓ Uzun dönemli ihtilalci gayeleri amaçlayan eylemli propaganda
- ✓ Uluslararası terörizm karşımıza çıkmaktadır (Şen, 2018, s. 174).

b) Alt-İhtilalci terörizm: Bu grup destekçileri devrimci terörizmden farklı olarak sadece bazı belli politikaların değiştirilmesini isteyen ve yönetimin bazı konularda değişimini öngören bireylerdir. Diğer bir deyişle bu grupta ihtilalci terörizme nazaran daha sınırlı amaçlar doğrultusunda, iktidarın değiştirilmesi öngörülen politikalarına karşı eylemlerde bulunmayı amaçlayan kişiler bulunmaktadır.

c) Bastırıcı terörizm: Bastırıcı terör; yukardan aşağıya doğru uygulanan yani iktidardaki kişiler veya ordu tarafından, ayaklanan bireylere karşı uygulanan baskılama veyahut susturma yöntemidir. Bir nevi kişilere yanlış olduğunu düşündüğü hareketleri karşısında baskı uygulayan yönetim şekli olarak da tanımlanabilmektedir. Bu yöntem bazen terör örgütü yöneticilerinin kendi örgüt

üyelerine karşı zorlayıcı eylemlerde bulunmasıyla da görülebilmektedir. Bu yüzden halkı veya kişileri baskı altında tutmaya odaklı bir tutum benimsenmesi dolayısıyla demokratik rejimlerin karşı safhasında yer almaktadır.

Bu noktada türleri bakımından anlattığımız siyasal terörizmin çift yönlü olabileceğini belirtmek önem arz etmektedir. Yukarıda bastırıcı terörizmde söylenildiği gibi siyasal terörizm, yukardan aşağıya olabileceği gibi aşağıdan yukarı da olabilmektedir. Yani bu iki durum arasındaki fark bir tarafta yönetici tarafından halka uygulanan baskı iken diğer tarafta halk tarafından yönetime başkaldırma şeklinde görülebilmektedir. Tüm bu anlatılanlar doğrultusunda siyasal terörizmin sebeplerinin de daha anlaşılır hâle geldiğini söyleyebiliriz. Birçok farklı sebep, görüş, içerik ve amaç içeren bu kavramın bizim makalemiz için en önemli sebebi din ideolojisi olarak belirlenmiştir ve devamında bu konu üzerinde durulacaktır.

2. Din, Terör ve Siyaset İlişkisi

Din ile diğer kelimelerin ilişkisini incelemeden önce din olgusunun kafamızda kesin bir yer edinmesi için genel bir tanım yapacak olursak; din, kişilerin hayatı ve dünyayı algılayış biçimini ve diğer bireylerle olan farklılıklarını ortaya koymasını kolaylaştıran genel davranışsal bir bütün olarak değerlendirilebilmektedir. Farklı inançlar ve her toplumda değişkenlik gösteren tutumlar içermesi sebebiyle din konusunda hep genel tanımlamalar yapılabilmiş ama hiç biri tam anlamıyla kesinlik bildirememiştir. Bu nedenle din ile yine tanımlanması tartışmalı olan terörizm kelimesinin incelenmesi alanında oldukça zorluklar yer almaktadır. Bu anlamda kavramı anlamayı kolaylaştırmak için Jonathan Fox, dinin 4 temel sosyal işlevinden bahsetmektedir;

- a)** “Dünyayı anlamak için anlamlı bir çerçeve sağlamak
- b)** Bireysel eylemleri ve hedefleri bu anlamlı çerçeveye bağlayan kurallar ve davranış standartları sağlamak
- c)** Bireyleri daha büyük bir bütüne bağlamak, bazen bu bütünü tanımlamaya ve düzenlemeye yardımcı olan resmi kurumlar sağlamak
- d)** Eylemleri ve kurumları meşrulaştırma yeteneğine sahip olabilmek” (Brannan, 2019, s. 5).

Dinin bu işlevlerinin yanı sıra her inancın kendine has özelliklerini kutsal kitaplarında taşıdıklarını unutmamak gerekir. Çünkü özellikle din temelli terörizm konusunda da altı çizileceği gibi, yazılı metinler; terörist örgütlerin her zaman temelinde yer alırlar ancak bilerek veya farklı şekillerde yorumlayarak kendi amaçları doğrultusunda bu kutsal metinleri kullanırlar. Bu yüzden dinin anlaşılmasında veya işlevselliğinin sağlanmasında kutsal metinler büyük önem taşımaktadırlar. Aynı şekilde bu kutsal metinlerin yorumlanması ve gerek siyasete gerekse sosyal yaşama adapte edilme şekli de oldukça fazla önem arz etmektedir. Çünkü genellikle gözlemlenen terörist eylemlerin arkasında bu tür farklı yorumlardaki dinî motifler özellikle radikal veya köktenci (fundamentalist) olarak ifade edilen grupların ve siyasi hedefleri yer almaktadır. Din temelli çıkan siyasi sorunların terör eylemleriyle sonuçlanması tarihin en eski hikâyelerine dayanmaktadır. Hristiyanlık öncesi döneme gidilecek olursa, bu duruma en iyi örnek olarak Makkabilerin ayaklanması gösterilmektedir. Makkabiler Kudüs yakınlarında Modiin şehrine yerleşmiş bir millettir ve tek tanrılı inanca sahiptirler. Ancak dönemin Helenistik Yunan İmparatoru kendi çoktanrılı inancının doğruluğundan yola çıkarak Makkabilerin ibadetlerini kısıtlamaya çalışmış ve kendi tanrılarına inanmalarını istemiştir. Bunun üzerine kırsal bölgelerde yaşayan Yahudiler ayaklanarak zafer kazanmışlar ve Yahudi inancını tekrardan kendi bölgelerinde hâkim olmasını sağlamışlardır.

Hız. İsa'nın doğumundan sonra ortaya çıkan devletler ve imparatorluklarda din oldukça belirleyici olmaya başlamıştır. Öyle ki Hristiyanlığı kabul eden Roma İmparatoru 1. Konstantin tarafından 325 yılında İncillerin toplatıldığı ve kendi emri altındaki papaz ve din adamlarınca değiştirilerek halka sunulmasını istemesinin, bazı politik ve siyasi amaçlar içeriyor oluşu, söylenilen varsayımlar arasındadır. Bu durum dinî inançlar ve kutsallığın sömürülmesi anlamında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Yapılan toplantı da sadece dinin kaynağı olarak görülen İncil hakkında değil daha birçok kutsal kabul edilen konular üzerinde de değiştirilmeler söz konusu olmuştur.

İslam tarihinden örnek verilecek olursa; Hız. Muhammed ve ilk halife Hız. Ebubekir öldükten sonra halife seçilecek kişinin belirlenmesi sürecinde yaşananlar ve diğer 3 halifenin (Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali) suikast sonucu öldürülmeleri oldukça dikkat çekicidir. İslam tarihinde din temelli oluşturulan birçok tarikat veya küçük büyük gruplar olduğunu söylemek mümkündür fakat bunlardan en önemlisi Hız. Ali zamanında büyük bir taraftar kitlesine ulaşan ve Hız. Ali'nin ölümüne sebep olmuş Hariciler; ilk din tabanlı oluşturulan terörist grup olarak bilinmektedir (Cirinlioglu vd. 2010, s. 305).

Buradan hareketle bu din ve terör ilişkisine günümüze daha yakın bir zamandan örnek verecek olursak, herkes tarafından çokça duyulan ve bilinen terör örgütü lideri Osama Bin-Laden'den bahsetmek oldukça uygun görünmektedir. Ona göre Müslümanların gayrimüslimleri yola getirmek için görevlendirilmiş kişiler olduğu inancı herkese yayılmalıdır. Örneğin 1998'de bir fetvasına göre "Amerikalıları ve müttetiklerini - sivilleri ve askerleri - öldürme kararı, Mescid-i Aksa'yı ve Mescid-i Haram'ı (Mekke'yi) ellerinden kurtarmak ve ordularını harekete geçirmek için, mümkün olan herhangi bir ülkede bunu yapabilen her Müslüman'ın bireysel görevidir." Sözlerini belirtmiştir. Bu durumu daha inandırıcı kılmak için şu sözleri eklemektedir; "Cenab-ı Hakk'ın dediği gibi -Sizinle topluca savaştıkları gibi siz de müşriklerle topluca savaşın". Buradan da anlaşılacağı üzere bir terör örgütü liderinin dini kullanarak kendi takipçilerini nasıl etkisi altına aldığını görmek mümkündür. Bu etkiyi sadece korku salma yöntemiyle değil çoğunlukla bu tür inandırıcı yöntemlerle de yapabilmektedirler (Robison, 2007, s. 61). Bu ikna etme yönteminin kullanılmasının en büyük sebebi de, söylenildiği gibi kâfir olarak nitelendirilen kişilere karşı yapılandırılacak savaşta, müritleri gözünde bir meşruluk kazanma çabasındır. Böylelikle haklı savaş olarak nitelendirilebilecek bir durum ortaya çıkmaktadır ki bu nokta da bireyler bu kişilere karşı çıkmak için bir sebep bulamamaktadırlar.

Benzer şekilde 2017 yılında Yeni Zellanda'nın Christchurch kentindeki Al Noor camisinde Cuma namazı sırasında namaz kılan Müslümanlara yapılan silahlı saldırı oldukça manidardır. Bu saldırıda çok sayıda insan öldürülmüş ve pek çok yaralı hastanede tedavi altına alınmıştır. Bu saldırıyı gerçekleştiren kişinin İskoç bir aileden gelen ve Avustralya'da doğan BrentonTarrant isimli bir kişi olduğu tespit edilmiştir. Saldırganın saldırı öncesinde hazırlayarak yayınladığı 70 sayfalık manifesto mesajı kayda değerdir. Burada saldırıyı şöyle demektedir: "*Konstantinopolis'e gelir, tüm cami ve minareleri yıkarız. Ayasofya minarelerden kurtulacak ve Konstantinapol hak ettiği gibi tekrar Hristiyan şehri olacak*". Ayrıca saldırıların silahlarının üzerinde daha önce Müslümanlara saldırarak onları katleden kişilerin isimlerinin yer alması da gerçekten düşündürücüdür (Öğük, 2019, s. 1-30).

Bu gibi hikâyelere oldukça fazla yer veren dinler tarihi aslında siyasetin ve propagandanın dinle ne kadar eskiye dayanan uzun bir ilişkisi olduğunu ve de günümüze kadar ulaşan yapısını bizlere anlatır niteliktedir. Bireylerin yaşamını sürdürmek, daha iyi bir insan ve daha iyi bir kul olabilmek için yarattığı türlü inanışlar umulduğunun aksine çok daha farklı noktalara varmıştır. Kişinin sadece özel hayatında kalması gereken bu inanışlar bütününe ise siyasete girmesi daha da ötesi bir terörist eyleminin temelini oluşturması ise tamamen suiistimale uğratılmış olmasından ve din adamları tarafından

devletin işine yarayacak batıl inançların bireylerin hayatlarına adapte etme çabalarının sonuç vermesinden kaynaklanmaktadır.

Bu nokta da özellikle belirtilmesi gereken şey terörizm içeriğinin sadece tek bir din ile ilgili olmadığıdır. Günümüzde siyasal terörizmin özellikle “İslami Terör” adı altında toplanmaya çalışıldığını görmek oldukça manidar görülmektedir. Esasında Batı dünyasının bir algı çalışması olarak değerlendirilen bu durum bir barış dini olan İslam’ı Terör ile özleştirmek suretiyle İslam’ı ötekileştirmeye hatta hor görmeye çalıştıklarını söylememiz mümkündür. Bu yaklaşım oldukça yanıltıcı ve hoş olmayan bir durumdur. Zira kişilerin inancına yönelik uygulatılan bu terörist eylemler hiçbir zaman tek bir dini kapsayacak kadar dar bir alanda yayılmamıştır. Halkı kavgaya ve kargaşaya yöneltmek sadece belli bir kesimin değil, bugün dünyanın her yerinde görülebilecek kişilerin hedefidir.

Bütün bu örnekler terörün dini, rengi, devleti ve milliyetinin olmadığını göstermektedir. Ancak problem bütün bu örneklerle rağmen, söz konusu bağlantılar yok sayılarak terörle İslam arasında bağ kurulması, şiddet ve terörün sadece Müslümanlara has bir olgu gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. Günümüzde uzantıları devam eden bütün bu olayların kendi dönemindeki benzerlerini göz önünde bulunduran C. Taylor, P. Hitti, A. Toynbee, Gibbon, T. S. Arnold gibi pek çok objektif Batılı tarihçi, batılıların kendi tarihlerinin hiç de adil ve insanî olmayan pek çok barbarlık örnekleriyle dolu olduğunu beyan ederek İslam’daki cihad kavramının yahut da “kutsal savaş” (holy war) adı altında İslam’a nispet edilen görüşlerin çarpıtıldığı gerçeğinin altını çizmişlerdir (Öğük, 2019, s. 23-24). Oysa İslam’da savaş hiçbir zaman kutsal olmamış, sadece meşru ya da gayr-i meşru olarak değerlendirilmiştir (Hökelekli, 2007, s. 428).

Oysa İslam dini hiçbir zaman şiddeti teşvik etmemiş, tam aksine kişiler ve kitleler şiddetten uzak durmaya davet etmiştir. Şiddet bir hak arama veya sorun çözme yolu olmaktan çok yeni sorunların kapısını aralayan bir tepkisel fiil olarak değerlendirilmiştir. Şiddet eylemleri ister bir kişi tarafından isterse devlet tarafından gerçekleştirilsin, fitne ve bozgunculuğa sebep olduğu, güvenliği, huzur ve barışı tehdit ettiği için lanetlenmesi gereken bir insanlık suçu olarak ifade edilmiştir (Öğük, 2019, s. 21). Örneğin Maide Suresi 32. Ayette “Kim bir canı haksız yere öldürürse bütün insanları öldürmüş gibidir.” “Her kim bir canı kurtarırsa bütün insanları kurtaran biri gibidir.” denilerek bu duruma açıkça dikkat çekmektedir (Sarıgül, 2020, s. 1577).

Din, siyaset ve terör ilişkisinin tarihine baktığımızda tablo yukarıdaki gibidir, buradan hareketle geleceği hakkında da bilgi sahibi olmak yararlı olacaktır. Dinin siyasetteki etkisinden yola çıkılarak oluşturulan bir görüşte, din ve hükmetme ilişkisini ele alarak; ileride din ideolojilerin tamamen iktidar veya otoriteler tarafından ülkenin geleceğini garanti altına alabilmek için kullanılacağı üzerine olduğu belirtilmektedir. Yani zamanla dinlerin bu etki alanının sadece terörizm için değil, devletlerin veya hükümetin devamının sağlatılması, ülkeye asker kazandırılması ve milliyetçilik duygusunun artırılması yönünde kullanılacağı söylenilmektedir. Bu düşüncenin siyasi motivasyon ve siyasi avantajlar kazandıracığı ise belirtilenler arasındadır. Kısaca bu avantajlara bakacak olursak;

- ✓ “Bu yeni inançlar sistemi; Ampirik olarak kanıtlanabilir değildir, bu yüzden kanıtlamanın veya çürütmenin bir yolu yoktur.
- ✓ Sonraki dünya odaklı dinler, ideolojik sistemin parçası olanlar tarafından sorgulanamayacak bir şey vaat eder. Bunun anlamı bir sonraki dünya dininin öncülünü sorgulamak, kendinizi onun vaadinin dışına çıkarmak olarak görüleceği için itaati güçlendirmektir.

- ✓ Gerçek odaklı olmaktan çok inanç odaklıdır. Böylelikle cennet ya da cehennemın geçerliliğini kimse kanıtlayamayacağı için, bu ideolojiler sadece totolojik değil, aynı zamanda ideolojik kabul edilir.
- ✓ Bu sistemde tıpkı İstatiksel olarak belirtildiği gibi 'kukla değişkenler' iş görmektedir. Yani bir kişi ya mümindir ya da değildir; ya toplumun içindedir ya da dışındadır görüşü temel alınmış olmaktadır.
- ✓ Bu inançlar, mevcut gerçekleri haklı çıkarmaya gerek kalmadan gelecekteki ödülleri vaat etmektedir. Yani aslında mevcut bir gerçekliğin kötüleşmesi, bu tür sistemlerin taraftarlarının ideolojik bağlarını güçlendirebilir.
- ✓ Bu dinlerin; özellikle sistemi, ekonomik kaçışları ya da yoksulluktan kurtulma umutları olarak gören yoksullar için yüksek bir kontrol yönü olabilir.
- ✓ Sonraki dünya dinleri doğası gereği demokratik değildirler. Çünkü kendilerini nihai hedefe, tek gerçek inanca giden tek yol olarak göstermelidirler. Aksi takdirde diğer alternatif modelleri kabul etmek, böyle bir ideolojinin "vatandaşlarının" bir hata yapmış olabileceği veya başka bir alternatif modelin de doğru ya da potansiyel olarak "daha doğru" olabileceği anlamına gelmektedir. Bu durum sistemde istenilen etkiyi yaratmamaktadır" (Tarlow, 2017, s. 16-17).

Dinin ileride ki geleceğine yönelik bu teori, din etkisinin gelecekte de bireyler üzerinde kullanılacağı gerçeğini düşündürmektedir. Diğer bir deyişle ileride din ve terör ilişkisinin sadece boyut değiştirmekle kalacağı ve daha fazla siyaset odaklı olacağı öngörülmektedir.

3. Din İdeolojisi ve Terör Örgütleri

Bir terör örgütünün toplanması ve birleşmesi için öncelikle gerekli olan şey ortak bir ideoloji ve görüştür. Kişileri birbirine yaklaştıran, aynı hedef uğruna savaştıran bu ideoloji temelde bireylerin var olma sebepleri gibi görünmektedir. Her eylemin, her şiddet unsurunun ve her örgütlenmenin bir ideolojik dayanağı bulunması gereklidir ki ancak bu şekilde kitlelere hitap edebilmelerinin önü açılmış olmaktadır. İdeoloji genel olarak kişilerin asıl benimsediği fikir veya düşünce ya da bireyleri harekete geçirecek olan inanç şeklinde yorumlanabilmektedir. Zira her türlü iyi veya kötü olmak üzere eylemlerin mutlaka bir amaca hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

Terör örgütleri halkı etkileyen, harekete geçiren bir siyasal eylemler çerçevesinde oluşturulmuş örgütlenmelerdir. Ana hedef hükümeti eleştirmek, siyasete bir fikir uygulamak veya değişime uğratmak olabildiği gibi, halkı zarar ve ziyana uğrutup iktidarı zora sokmak gibi düşünceleri de benimseyebilmektedirler. Buradan hareketle ilerlediğimizde bugün dünyada bu amaçları gerçekleştirmek için en çok kullanılan yöntemin din ideolojisi adı altında kişileri toplamak ve etkisi altına almak olduğu görülmektedir. Bu durumun birçok nedeni olabileceği gibi sıkça karşımıza çıkan sebebi, dinin yanlış yorumlanması ile şiddetin meşrulaştırılması oldukça kolay bir yol olarak görülmesinden kaynaklıdır.

Bu noktada örgütün en önemli ve devamlılığını kazandıran unsuru olarak karşımıza fanatizm veya fanatikler olarak çıkmaktadır. Eğer fanatizm olmasaydı bireyler ikna edilmiş olsalar bile bir nokta da bırakıp vazgeçecek olabilirlerdi ki bu ideolojinin gerçekleşmesi yolunda bir engel olarak görülebilmektedir. Diğer olası sonuçlar ise iktidarın eski düzeni değiştirememesine yani yeni bir başlangıç yapacak kadar ileri gidememesine yol açabilirdi. Bu durum Eric Hoffer'a göre gelişmenin önünü tıkayacak bir hamledir yani iktidarın belirli bir kesimden diğer bir kesimin eline geçmesinin arasında hiçbir fark olmayacağı gibi bu durumun anarşinin de ötesinde yeni durumlar doğurmasını

engellenecek niteliktedir. Kısır döngünün başlangıcı ve sabitlik olarak tanımlanabilecek bu nokta ancak fanatikler sayesinde atlatılabilmektedir (2017, s. 106-108).

Yine Hoffer'a göre fanatiklerin kim olduğuna bakacak olursak; değişimin öncülüğünü yapacak nitelikte, yapıcı olmak yerine eleştirel yaklaşabilecek nitelikte bireylerdir. Çünkü yapıcı yorum yapan kişiler 'şimdi' ye bağlılardır ve gelişimin sağlayabilecek özelliğe sahip değillerdir. Fanatik bireyler dışarıda değiştirmek istedikleri şeyler uğruna savaşırlar ve elde edene kadar durmazlar. Elde ettikleri noktadan sonra ise içlerinde bir düşman yaratıp savaşı bu seferde içeride yaşamaya başlarlar. Bu durum özellikle Hitler, Mussolini gibi diktatörler ile açıklanmakta ve örnek verilmektedir.

Fanatizm kendisini yaşatmak için birçok alan bulmuş ve bu alanlarda yayılmıştır. Kişilerin dış hayatta gördüğü yanlışlıklardan veyahut başka bireylerin yanlış yönlendirilmesinden dolayı oluşmuş bu fikirler, bazen siyasi bazen dinî bazen de tamamen kişisel görüşler neticesinde şekillenmiştir. Bu inançları ortadan kaldırmak ise fanatizmi bitirmez veya engellemez. Çünkü yanlış olduğu kanıtlanan bir düşünce karşısında birey, bu noktada karşıt görüşün fanatikliğine başlamış olmaktadır. Sonuçta fanatizm yer değiştirmekle yetinmiş ve birey inancında değişiklik yapmamış olur. Doğru veya yanlış olduğu fark etmeksizin bir ideolojinin savunmasını yapmak fanatizmin temelini oluşturmaktadır ki aslında fanatikler zaten yaptıklarının kesinlikle doğru olduğu kanısındadırlar ve bu konuda oldukça isteklidirler. Bu noktada görüşün ortaya çıkmasında savunucunun rolü ortaya çıkmaktadır. Örneğin İsa Hristiyanlığı değil kendi inancını savunmuştur fakat onun fanatikleri bugün Hristiyanlığı oluşturmuşlardır. Bu nokta da fanatizmin örgütlenme üzerinde ki etkisi açıkça ortadadır. Lider önemlidir fakat savunucusu olmadan eylemin bir adı da olmamaktadır.

Buradan hareketle örgütlenmelerin bir diğer önemli unsurunun bu fanatik ruhlu bağlılık olduğunu görmekteyiz. Terör örgütleri bu kadar tehlikeli ve başarı olasılığı oldukça düşük olan bu eylemlere, bireyleri ikna etmek için önce inandıkları doğruları değiştirmekte ve sonra da bu inancın kesinliğine fanatik bir bağlılık oluşturmaktadırlar. Bireyleri seçerken ise bu fanatik inancı benimseyen ve inanç savunuculuğuna yatkın kişiler arasından seçmektedirler. Fakat tablo sadece bu kadarla kısıtlı değildir. Aynı zamanda bu fanatik inanca yatkınlığı; ekonomik yetersizlik, bireysel yalnızlık ve eğitimsiz olmakla birleştirip, asıl amaçladıkları plana uygun bireyler yetiştirmektedirler.

Örgütlenmelerin temelini oluşturan bu fanatik ruhun yanı sıra kişilerin etkilenmesinde aşırı dindarlık ya da diğer bir deyişle dinde aşırılık kavramı da önemli bir yer tutmaktadır. Aşırılığın bu noktada önem kazanmasının en tutarlı sebebi, siyasi sistemi şiddet yoluyla dinî normların önerdiği bir forma dönüştürmenin ideolojik bir tutuma çevirebiliyor oluşudur. Diğer bir deyişle, dinde aşırılığın bir sonucu olarak bireylerin bu anlayışı tüm alanlarda görmek istemesi hem hukuksal hem de siyasal sitemde farklılıklar yapmak istemelerine yol açmaktadır. Bu yüzden çoğu kesim tarafından dinde aşırıcılık etiketi hükümetin karşısında yer alan örgütlere atfedilmiş bulunmaktadır. Bu konuda Silber ve Bhatt tarafından bir dinî aşırılık modeli sunulmuştur (Wibisono vd. 2019, s. 2). Bu modele göre yolculuk, bireylerin önce diğer farklı fikirlere karşı açık olmasıyla tetiklenmektedir. Bu süreçte dinle ilgili kısa bilgiler edinen kişiler basit ve iyi niyetli yaklaşımlarda bulunmaktadır. Sonra bu açık olunan zaman diliminde yaşanan travmalar veya kişiyi kötü etkileyen olaylar sonucunda, bireyin daha önceki ılımlı yaklaşımıyla bağlantısı kopmaktadır.

Bu arada devreye, kişiye bu trajediyi yaşatan kişiler girmektedir ki bunun sebebi bireyde köklü bir inanç oluşturmak için beyin yıkama işlemine başlamaktır. Böylelikle kişilerde din kanalıyla şiddet unsuru uyandırılmaktadır. Aslında bu noktada dinin birden fazla boyutu olduğu açıkça belli olmaktadır. Bu farklı boyutlar sayesinde, bireyleri önce bir

karmaşıklığa itip sonrada doğru olduğu bildirilen yola yönlendirmek oldukça kolaylaştırılmış bir yöntem olarak görülüp, uygulandığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Diğer bir deyişle dolaylı yönlendirme sayesinde bireyler, başka kişilerin amaçlarını gerçekleştirmek için gönüllü hâle gelmektedirler.

Öte yandan aşırı dinî hareketler, dinî normlarının yasalar veya güç yoluyla benimsenmesini teşvik etmek için siyasi güç aramaktadırlar (Wibisono vd. 2019, s. 4). Yani siyasetin dinle ilişkisi sadece tek yönlü olarak değerlendirilmemelidir. Buradan da anlaşılacağı gibi amaç sadece dini kullanmak değil, zorla kabul ettirmek ya da kişileri yola getirmek olarak da belirtilmektedir. Başka bir deyişle, din ve siyaset ilişkisinde, siyaset bazen amaç olarak bazen de sadece araç olarak baş göstermektedir.

Özetle bugün din ideolojisinin terör örgütlenmeleriyle iç içe bulunmasının en önemli sebebi fanatik inançlılara ya da dinde aşırıya giden kişilere duydukları ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Çünkü kişileri ikna etmek yeterli olmamış ve sorgulamaya en kapalı alan olan dogmatik kullanarak kör bir savunucu oluşturmak daha etkili olmuştur. Bununla birlikte din ve siyasetin ilişkisi hiçbir zaman tek yönlü olmamıştır. Karşılıklı olarak sömürüye dayanan bu etkileşimde hedef iki taraftan da biri olarak gösterilebildiği gibi her iyi yöne de çevrilmiş olabilmektedir.

Diğer taraftan bu din ve siyaset ilişkisinde, özellikle bazı dinlerin tercih edildiği gözlemlenmektedir ki bunun en büyük sebebi olarak, bazı dinlerde Tanrı algısının çok daha katı işletiliyor olmasıdır. Yani bu tür inançlarda, Tanrı daha otoriter olarak algılanmakta ve içerisinde normatif inançlar barındırmaktadır. Bu sebeple kişilerde Tanrı'nın bu katı kurallarını diğer insanlara da aynı şekilde yansıtmak istemeleri doğal bir eğilim olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla böyle bir katılıkla inanç besleyen kişilerin, Tanrı için diğerlerini cezalandırma isteği daha kolay tetiklenmektedir. Bu maksatla siyasete araç olarak özellikle bu tür anlayış içeren dinler tercih edilmektedir. Fakat tüm bu anlatılanların yanı sıra, din fanatizminin teröre sebebiyet vermediğini savunan akademisyenler de bulunmaktadır. Aralarında en bilineni olan Amy Zalman bu noktada görüşünü, tüm din fanatiklerinin terörü seçmediğini vurgulayarak desteklemektedir. Din de aşırılığın terörizme uygun bir ortam yarattığını fakat bunun tamamıyla bir terör sebebi oluşturmadığını belirten Zalman; örneğin İslam dininde aşırılığın yerinin olmadığını ve bu durumun zaten tümüyle yanlış giden ibadetlerin bu dine karşı konuşlandırılmasıyla oluşturulduğunu belirtmektedir. Diğer bir deyişle ona göre, terörist eylemciler yanlış bildirilen ibadetleri İslam dünyasına ve dünyanın geri kalanına empoze etmeye çalışan militanlar olarak değerlendirilmelidir (2008, s. 8-9)

Esasında şiddetin İslam toplumlarında kendisine zemin bulmasını din duygusunun insanı harekete geçiren en önemli heyecan olmasıyla izah edebiliriz (Tarhan, 2015, s.102). Burada din sadece örgüt mensuplarını harekete geçirmek amacıyla kullanılan bir saik ve araç olmaktadır. İnsanları din kadar mobilize eden bir başka motivasyon kaynağı olmadığı için örgüt üyeleri dinî kimlikleriyle öne çıkmakta ve din adına faaliyette bulduklarına inandırılmaktadır. Bu kişilerin örgüt biçiminde organize edildikleri, onlara topluca Kur'an okutulup ilahîler söyletildiği, cihad ve şehadet fikrini besleyen konuşmalar yapıldığı, aileleriyle olan ilişkilerinin kesildiği ve Kur'an'ı bütüncül olarak değerlendirmelerine imkân sağlanmadığı dikkat çekmektedir (Öğük, 2019, s. 21).

Bu noktada eylemin fanatizmden değil, yanlış empoze edilmiş düzenden gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Esasında hiçbir dinde aşırılığa giden bir durum söz konusu değildir. Aslında sırf bu yüzden bile terörizm de oluşturulmak istenilen dinin, normal din ile ilgisi olmadığı düşünülmektedir. Dolayısıyla eylemleri gerçekleştiren bireylerin onları harekete geçirecek çok daha önemli bir his oluşturan, mesela dünyayı değiştirmeyi isteme inancı gibi, öğelerden yararlanmakta olduğu belirtilmektedir. Yani, her hâlükârda dinin bir

araç olarak kullanıldığı düşünülürse, bu gerek normal din gerek değiştirilmiş din olsun, bireylerin inanç konusunda zayıflık gösterme eğiliminde olduklarını belirtmek yanlış olmayacaktır.

4. Siyasal Terörizme Giden Yolda Saptırılan Dinî Öğretiler

Yeryüzünde hayat bulan dinler, her zaman ve mekânda kesintisiz ve artan bir ivmeyle insanların ilgisine mazhar olmamışlardır. Süreç bazen dinlerin lehine işlediği gibi bazen de aleyhine işlemiştir. Bu nedenle insanlık, tarih boyunca birçok dine şahitlik etmiş olmasına rağmen varlığını günümüze taşıyan ve kayda değer dindar kitlesi meydana getiren din sayısı fazla değildir. Genel olarak dinlerin karşılaştığı tehlike, bir süre sonra dindarlarınca tahrip ve tahrif edilmeleri ve özlerindeki öğretilerde değişiklikler meydana gelmesi, en azından aşırı yorumlar sayesinde yanlış anlaşılmaya neden olacak hâle gelmeleri olmuştur. Dinler, bir süre sonra ilk zamanlarındaki bütünlüklerini yitirerek çeşitli bölünmelere maruz kalırlar. Kendi içlerinde çeşitli gruplara / akımlara / mezheplere bölünürler. Bunların bir kısmı sahih / otantik / ortodoks; diğerleri muhalif / heterodoks / harici olarak kabul edilirler (Bilgi, 2014, s. 79).

Söz konusu bölünmeler o kadar ileri boyutlara varır ki sapkın akımların dahi ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Böylece dindarların çabalarıyla (!) özünde gerçek olan dinlerden sapkın akım ve mezhepler ortaya çıkmış olur. İlahi dinlerden Yahudilik ve esasında devamı kabul edilen Hristiyanlık bu kadere en somut şekilde mahkûm olmuş örneklerdir. Bu iki dindeki istismara varan keyfi değişiklikler ve uygulamalar, onları ilahi olmaktan adeta çıkarmış, dindar üzerindeki olumlu etkileri gittikçe azalmış neredeyse yok olmaya yüz tutmuştur... Herhangi bir Hristiyan yahut Yahudi'nin bu gün Tevrat ve İncil'in otantik metinlerine ulaşma imkânı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu iki dine mensup dindarların Tanrı ile vah yettiği metinler aracılığıyla iletişime geçme şansı yoktur. Bu nedenle onlar; ancak insan marifetiyle oluşturulmuş ikincil metinler aracılığı ile Tanrıya muhatap olabilme imkânına sahiptirler ki böyle bir muhataplığın sağlıklı olamayacağını söylemek mümkündür. İkincil metinlerin doğal olarak birden fazla olması ve bunlar arasında farklılıklar bulunması bu dinlere mensup dindarların işlerini daha da zorlaştırmaktadır (Bilgi, 2014, s. 80).

Batı dünyasında Hristiyan inancında görülen bu yozlaşmanın bir benzerinin İslam dünyası içinde yapılmak istendiği görülmektedir. Bir başka deyişle İslam'ın bazı bireyler ve bazı cemaatler tarafından İslam'a da uygulanmaya çalışıldığı, dahası İslam'ın da böyle bir süreç sonucunda bozulmak istendiğini söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle son zamanlarda, birçok İslam ülkesinde görülen örgüt, camia, cemaat ve grupların gerek konvansiyonel gerekse modern yöntem ve enstrümanlarla sergiledikleri din ve insanlık dışı eylemlerin, İslam'ın yararına olmak bir yana onun barışçıl imajına indirilen şiddetli darbeler olduğunu söylemek mümkündür. Kaldı ki bu eylemlerin, birçok sübjektif nedene dayanmakla beraber gittikçe artan İslamofobiye besleyen önemli unsurlardan olduğu da söylenebilir (Bilgi, 2014, s. 80).

5. İslam Dinine Yönelik Olumsuz Algı Çalışmaları

İslam dininin günümüzde çok fazla suiistimale uğramasından kaynaklı olarak özellikle son dönemde Batı dünyası tarafından ortaya atılan ve İslam dini üzerinde bir algı çalışması olarak görülen İslami Terör kavramı dikkat çekmek gerekir. Kamusal alanda birdenbire yaygınlaşmasına rağmen, "İslami terörizm" kavramının aslında uzun bir geçmişi vardır ve zaten daha geniş kültürel alana derinden gömülü olarak bulunmaktadır. Bu gün özellikle İslam ile terörizmin yan yana anılmasının en önemli sebebi, son zamanlarda yaşanan dünya çapındaki terörist eylemlerin özellikle İslam adına yapıldığının duyurulması olarak düşünülmektedir. Literatüre göre, İslami terörizm bugün bilinen 3 dayanağından oluşmaktadır.

- a)** Özellikle 11 Eylül saldırısı sonrası hızla büyüyen ve genişleyen terörizm araştırma ve çalışmaları gösterilmektedir.
- b)** Temel varsayımlarının ve anlatılarının çoğunu Ortadoğu, Arap kültürü ve dini üzerine kurulan oryantalist bilimin uzun geleneğinden almakta olduğu belirtilmektedir.
- c)** Uzun bir kültürel klişeler geleneğine ve medya temsillerinin son derece düşmanca İslam ve Müslüman tasvirlerine dayanmakta olduğu söylenilmektedir.

Tüm bunlar doğrultusunda kavramın oluşumu başlamış ve devam etmekte olduğu düşünülmektedir (Jackson, 2006, s. 4-6). Ancak bunlara ek olarak söylemin oluşturulmasında, terör örgütlerinin de dini hedef olarak göstermiş olmasının etkili olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Terör örgütleri daha öncede belirtildiği gibi bireyleri etkisi altına alırken birçok yöntemde başvurmakta ve birçok farklı unsurdan yararlanmaktadırlar. Din adı altında kişileri intihara yönelten, İslam'ı yaşatmak adına zarar verdiren, hükümet veya devletlere karşı savaşıma arzusu oluşturan kişiler bu tür saptırılmış düşünceleri esas almaktadırlar.

Bu noktada özellikle dikkat çekilen cihad kelimesi karşımıza çıkmaktadır. İslam öğretisine göre aslında bu kelime kişinin kendi içerisinde kendi nefsi ile yaptığı savaş iken bugün asker oluşturmak adına cihad; devlete karşı İslam'ı yaşatmak isteyen kişilerin başvurduğu alan olarak baş göstermektedir. Cihad kelimesi Arapça *jihad* olarak bilinir ve büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Büyük cihad kişinin kendi içindeki gayretini yansıtırken küçük cihad dışarıya karşı kendini savunmaktır. Yani cihad; kimseye savaşa gitmesini ya da kendini heba etmesini öğütleyen bir kavram veyahut anlam değildir. Bu noktada tanımların ne kadar yanlış yapıldığının ve özellikle manipülasyon yapmak adına seçildiğini görmek mümkündür. Bu gün kişileri peşine takan ve her Müslüman'ın İslam'ı yaşatmak için cihada gitmesi gerektiğini söyleyen kişilerin aslında soyut anlamdaki savaşı fiziksel anlamda nasıl var ettiklerini gözlemlemek mümkündür.

Esasında aynı durum Hristiyanlık öğretilerinde de baş göstermektedir. Şöyle ki; "Tanrı'nın Krallığını" inşa etme olgusu aslında bireylerin sevgiyi, iyiliği ve yardımı daha kapsayıcı hâle getirmesi için belirtilmiş olduğu söylenmektedir. Ancak bu durum kişilere yanlış atfedirilmiş ve böylelikle Haçlı Seferlerine kadar varacak eylemlerin başlangıcı oluşturulmuştur (Wibisono vd. 2019, s. 6). Yani, dinî öğretilerde bahsedilen başlıca kelime veya olguların kişiler bazında yanlış değerlendirilmesi, büyük yaralayıcı sonuçlar elde etmeye yol açmaktadır.

İslam'a göre ilahi kaynak tektir ve o da Kuran-ı Kerim'dir. Eğer Kur'an'da yeterli kadar cevap alınamazsa peygamber Hz. Muhammed'in hayatından ya da hadislerden yararlanmak gereklidir ki asıl propaganda bu noktada başlamaktadır. Başka bir deyişle, özellikle kişiler etki altına alınmak istenildiğinde, geçmişte yaşamış din adamlarının öğretilerini kullanılmaktadır ki, bu durumun kişiler üzerinde daha etkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü yazılı olanı inkâr etmektense söz gelimi olayları değiştirmek çok daha kolaydır ve bu etkisini çabuk göstermektedir. Elbette ki bu kitabın yanlış yorumlanmadığı anlamına gelmemektedir. Bu tür kişiler bu noktada da oyunlarını göstermiş ve birçok ayeti veya olayı yanlış çevirerek kişileri etkileri altına almışlardır. Ancak bu yorumlanma sadece kötü niyetli olarak değil bazen günümüze uyarlamak ve Arapçadan farklı bir dile çevirirken daha uyumlu bir anlam çıkarmak adına olmaktadır. İslam'a yöneltilen bir eleştiride bu noktada çıkmaktadır ki bu şu şekilde ifade edilmektedir; İslam çok geçmişte ortaya çıkmasından ve kitabın yazıldığı tarihin çok geçmişte olmasından kaynaklı günümüz yaşantısının sorularına cevap veremeye bilmektedir, bu noktada günümüz yaşantısına uygun cevaplar kitaptan uyarlanabilir mi yoksa biz yaşantımızı kitaba göre ayarlayıp sorularımızı da kitaba uygun mu sormalıyız?.

Yani kitabı günümüze uyarlayabilir miyiz yoksa zaten kitaba uygun yaşayıp uyarlamaya hiç ihtiyaç duymamalı mıyız?

Sorulan bu sorular ve verilen farklı cevaplardan dolayı Kuran'ın yorumlanması hakkında iki farklı görüş oluşturulmuştur; Fundamentalistler ve Modernistler (Cirhinliġlu vd. 2010, s. 311). Aralarındaki temel fark ise Kuran'ın yorumlanabilir olup olmadığı fikrinde karşılaştıkları ters görüşlülüktür.

Fundamentalistlere göre Kuran'ı Kerim yorumlanmaya açık değildir ve gerek ülke yönetimi olsun gerek kişi yaşantısı olsun kitap (Kuran-ı Kerim) olduğu gibi uygulanmalıdır. Hükümet şeriatı uygun olmalıdır ve kişisel görüş katılmamalıdır. Bu görüşü savunanlar genelde önemli bilinen eski din adamlarıdır ve asıl amaç İslam'ın tüm öğretileriyle olduğu gibi hayata geçirilmesidir. Oldukça tutucu ve Muhafazakâr olan bu yaklaşım İslam dininin zamanın gereklerine göre uyarlanmasına ve en küçük bir değişime bile karşı çıkmaktadır. Öyle ki bu grup içinde yer alanlar Dinin her türlü düzenlemelerden üstün ve her şeye hükmeden bir üst değerler dizgesi içerdiğini savunur. Her şeyden önce ve hatta Hukuktan önce din gelir. O nedenle dünyevi yasaların, anayasalar dâhil, fazla dikkate alınmaması bir kusur olarak görülmez. Dikte edilen dinî değerlere karşı çıkılmaz ve eleştirilemez bir zırh giydirir (Çivi, 2021).

Modernistlere göre ise; İslam öğretileri günümüz yaşantısına ve demokrasiye uygun olarak hayata geçirilebilmektedir. Yani öğretiler kişi hayatı ya da ülke yönetimine göre zamana uygun uyarlanabilir şeklinde daha ılımlı bir yaklaşım sunmaktadırlar. Bu görüşün asıl temellendirilmesi "İslam yönetim biçimi ile ilgili değildir. İslam, siyaset teorisi ne şekilde ve biçimde olursa olsun yönetimin adil, güvenilir olması üzerine inşa edilmiştir" (Aydın, 2006, s. 121) şeklinde ifade edilmektedir.

Bu iki karşıt grup arasındaki çıkan tek anlaşmazlık bu konuyla sabit değildir. Bazı önemli dinî öğretilerin günümüze uyarlanması konusunda da anlaşmazlık yaşamaktadırlar. Örneğin, küçük cihadın sadece savunmayla mı kalması gerektiğini ya da saldırının da bir gereklilik olup olmadığı konusunu tartışmaktadırlar. Buradan hareketle İslam'ın daha detaya girmeden temel unsurlarının bile ne kadar değiştirildiğinin ve manipülasyona uğradığının anlaşılması mümkündür. İslam'ı anlamış ve bunu kullanmak isteyen bireylerin ise en tehlikeli hâllerine büründüklerini ve bunun da en büyük sebebinin fanatikleşme olgusu taşıdıklarını düşünmek ise yanlış olmayacaktır. Bugün özellikle devletleri hedef alan ve küresel terör alanında kullanılan terör örgütleri kendilerine en ucuz ve sağlam yoldan asker bulmanın yolunu dini kullanmaktan geçtiğini düşünmektedirler. Öyle ki; katı inançların arkasına sığınarak yaptıklarını meşrulaştırma çabaları aslında son derece çirkin olup diğer inanç sahiplerinin de kötü lanse edilmesine sebebiyet vermektedirler. Böylelikle tüm dünyada genel bir algı oluşturulmasını sağlamış olsalar da aslında amacın bunların çok ötesinde her terörizmde olduğu gibi siyasal nitelikler taşıdığını unutmamak gereklidir.

Geleneksel İslami değerlerle alakası olmayan ve bir elinde Kur'an-ı Kerim olduğu hâlde diğer eliyle Batı'nın silahlarını özellikle de Müslümanlara karşı ateşleyen bu terör örgütlerinin faaliyetleri sonucunda, İslam yok edilmesi gereken bir sistem olarak takdim edilmeye başlanmıştır. İslam ve terör kavramlarının cihad kavramı etrafında bir araya getirildiği bu örgütlerin varlığı, bu bölgeye yönelik haksız müdahaleleri ve yapılan zulümleri meşrulaştırmış ve onları haklının yanında olduklarına inandırmanın bir gerekçesi olmuştur (Öğük, 2019, s. 21).

6. Din İdeolojisinin Siyasal Terörizme Dönüşmesinin Psikolojik Sebepleri

İnsanlık tarihinde savaşların hiç bitmemesi, hemen hemen bütün toplumlarda kin ve nefrete dayalı şiddet örneklerinin görülmesi, “acaba şiddet insanın fitratına Allah tarafından yerleştirilen ve onsuz yapamadığı normal bir dürtü müdür? Allah insanları şiddet uygulayan bir yapıda mı yaratmıştır? Sorularının sorulmasına neden olmaktadır (Öğük, 2019, s. 11).

Din; insanları doğruya ve iyiye yönelten bir araç olarak ortaya çıktığından bu yana birçok spekülasyona maruz kalmıştır. İnsanlar önce kendi inançları doğrultusunda yaşamının güzelliğine sahip olmuş sonrasında ise bu güzelliği koruma ihtiyacı taşımaya başlamıştır. Bu durumun daha da ilerisi olarak ise, sadece kendi doğrularının kabul görmesini isteyen bireyler, diğerleri tarafından kabul edilen her şeye şiddetle karşı çıkmaya başlaması olarak baş göstermektedir. Aşırılığa kaçılan her şeyin bir noktadan sonra iyiyse bile tehlikeli olmaya başlaması bu sebepten dolayı türlü savaşlara ve günümüzde de terörizme neden olmaktadır.

Terörizmin oluşumu için bireylerde olan yatkınlığın sağlanmasında en büyük katkı payı bugün din sayesinde oluşturulmaktadır. Fakat bu din daha çok radikal kesimler tarafından benimsenen yani kendilerinin hariç diğer tüm dinlerin yanlış olduğunun şiddetle savunulmasını öngören kişiler tarafından benimsenmektedir. Bu durum bireylerin içinde daha da yer edinirse, kendi çemberleri dışındaki herkesten nefret etmeye kadar ilerleyebilmektedir ve bu durum sonucunda bireyler başkalarına zarar vermekten suçluluk duymamaktadırlar.

Bu tür bireylerde oluşturulan diğer bir psikolojik alt savunması olarak ise farklı dini benimseyenlerin yanlış olduklarından yola çıkarak onları kendi dinlerine kazandırmaya çalışmak gayesi ortaya çıkmaktadır. Burada araç olarak nispeten barışçıl olan yani propaganda ve misyonerlik tercih edilmektedir ve bu da siyasal terörizmin diğer bir dayanağı olarak karşımıza çıkmaktadır (TASAM, 2008). Barışçıl olmayan yol ise savaşla ve zarar vermeye (intihar olayları ile kendine ya da bomba patlama gibi eylemler ile çevreye fiziksel harabiyet) sağlanabilmektedir.

Fanatizmi körükleyen bu duygular, kendi hayatlarında özgüvensiz olan ve bir yol arayan bireyler için hem bir kaçış noktası olmakta hem de içine girdiği örgütle birlikte aidiyet hissine erişmektedir. Kişi kendi hayatında hissettiği geri kalmışlığı ve yalnızlığı kendisine yer açan grupta iyileştirdiği için sorgulamaya ihtiyaç duymamaktadır hatta bunu hainlik olarak kabul etmektedir ve dolayısıyla kişiler fanatik bir savunucu hâline gelmektedir.

Bu körüklenen duygular doğrultusunda kendi yaptığı her hareketin haklılığına inanmaktadır ve bunun içinde türlü sebepleri barındırmaktadır. Sahip olduğu inancının doğruluğundan hiç şüphe etmeksizin birlikte hareket ettiği arkadaşlarıyla sorgusuz sualsiz biatte bulunmaları kişilere, her zaman ve her koşulda halkı olduklarını ve iyi bir şey yaptıklarını düşündürmektedir. Bu sebeple hiçbir pişmanlık yaşamayacak olan kişiler nefretle besledikleri şiddet duygusunu hükümetlere, iktidara ya da politik bir kişiye doğru yönelmelerine siyasal terörizm denilmektedir ve temelde din ideolojisinin yarattığı bu sebebiyet kişi bazında çok daha derin anlamlar içermektedir.

Bunların yanı sıra, terörizme giden yolda kişilerin genellikle bu tür örgütlere katılmadan önce ezilmişlik ve yabancılaşma duygusu, dini koruma ihtiyacı, kişinin bilgisizliği gibi öğelerin yer aldığı bir hayatları oldukları düşünülmektedir. Ancak önceki hayatları nasıl olursa olsun sonrasında sahip olduklarını bildiğimiz genel unsurlar; kişilerin fanatiklik boyutunda kendi doğrularına inandırılmaları ve sorgulamama hatasına

düşmeleri olduğudur. Bu yüzden kendilerine doğru yolda olduklarını göstermek için ciddi yanılgılar sunulan bireyler zamanla kendi aidiyetliklerinde kaybolmaktadırlar.

Özellikle dinin birey algısı üzerine etkisine en iyi örnek olarak bir tür mental rahatsızlık olan ve psikolojide Kudüs Sendromu olarak adlandırılan hastalık gösterilmektedir (Tarlow, 2017, s. 2-3). Bu hastalık tablosunda kişiler Kudüs'e gittiklerinde İncil de bahsi geçen olayları canlandırmakta ve bu canlandırdıkları olayları sanki kendileri yaşamışçasına inanmaktadırlar. Yani bireyler dini algılayış biçimlerinde o kadar ileri giderler ki daha başkalarının etkisine maruz kalmadan kendilerini kutsal metnin koruyucusu ilan etmektedirler. Örneğin; kendini İncil'deki güçlü adam Sampson sanan Kanadalı bir turist, ağılama duvarına saldırmış ve blokları yıkmaya çalışmıştır. Bunun gibi birçok kayıtlara sahip İsrail polisi artık bu konu üzerinde sağlık bakanlığı ile birlikte çalışmaktadır. Kudüs Sendromunda açıkça görülmektedir ki; kişilerin dini algılayış biçimleri onların duygularını ve davranışlarını büyük ölçüde etkilemektedir. Çünkü din insanlara her zaman bir mecburiyet ve hayat için bir yol haritası şeklinde sunulmuştur. Böylelikle kişiler inanç konusunda daha ileriye veya daha aşırıya gitmekte olduklarını kolay kolay fark edememektedirler. Aynı zamanda oldukça motive edici bulunan din algısı bu tür kişilerde iyi veya kötü ayırımının yapılmasında zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Böylelikle kişinin bu zayıf noktası olarak belirlenmekte ve bireyleri maşa olarak kullanmak isteyen bireyler tarafından suiistimal edilmektedir.

Sonuç

İnsanların yaratıcı olarak kabul ettikleri üstün güce olan imanlarını, ona yapacakları ibadetlerin bütünü ve bu imana göre davranışlarının nasıl olması gerektiğini düzenleyen inanış yolu din olarak adlandırılmaktadır. Bu yönüyle tüm dinler temelde kendisine inanan bireylerin ve toplumların hayatlarını şekillendiren ve onlara bir takım emir ve yasaklar veren ayrıca belirli bir yaşam tarzı sunan bir takım dogmatik ve tartışmaya yer bırakmayan ön kabullere dayalı sistematik inanç biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle esasında tüm dinler kendi inanç felsefeleri gereği ahlaki evrensel doğruları ve iyilikleri kendilerine inanan insanlara telkin ederek özlerinde "iyi insan" modeli ortaya çıkarmayı amaçlarlar. Ancak insanlık tarihi boyunca görülen bir takım olaylar dinlerin bu amaçlarına ulaşmada bir takım zorluklar yaşadıklarını göstermektedir. Dinlerin ister kendi içinde yaşadıkları değişim ve dönüşümler isterse de diğer dinlerle olan etkileşimleri sonucu temel amaçlarından sapmaya uğradıkları ve bu nedenle dinler içinden çıkan bazı grupların din adına kendi ideolojilerini başka insanlara kabul ettirmek veya seslerini duyurmak adına şiddete veya siyasal terörizme başvurdukları görülmüştür. Bu durum tarih boyunca bazı dinî grupların dini araçsallaştırmaları sonucunu doğurmuştur. Bir başka deyişle söz konusu dinî gruplar, din adına, dinî argümanları arkalarına alarak kendi ideolojilerini gerçekleştirebilmek için siyasal şiddet ve siyasal terörizm dâhil her yola başvurmayı kendilerine hak görmüşlerdir. Esas itibarıyla hiçbir din özellikle de semavi dinler bu tarz şiddet ve terörizm eylemlerini olumlu görmez ve onaylamazlar. Aksine dinler insanlara barışı, hoşgörüyü, adaleti, iyiliği ve benzeri pozitif değerleri uygun görürler. Bu nedenle dinleri ve bu dinlere inanan insanları totalci bir yaklaşımla şiddet ve terörizmle birlikte anmak veya bu şekilde etiketlemek akla ve vicdana uygun bir yaklaşım değildir. Bununla birlikte her din içinde aşırıya kaçan ve gerek kendi din mensuplarına gerekse başka dinlere inanan insanlara zarar veren ve vermek isteyen kişi ve gruplar mutlaka ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bu kişiler nedeniyle bu kişiler yüzünden bir dini veya o dinin mensuplarını ötekileştirmek ve yaftalamak doğru bir yaklaşım tarzı değildir.

Gelinen noktada her din içinde sadece inancını benimseyip kimseye bunu dayatmaya çalışmayan bireyler dışında birde kendi inançlarını savunma pahasına ileriye giden aşırı tipler oluşmuştur. Günümüzde terörizme çıkan bu yolda fanatizmin doğuşunu

bu şekilde tanımlamak mümkündür. Fanatiklik duygusu, kişilere haklı olduğunu hissettirirken yaptıklarından da pişman olmama duygusu eklemiştir. Bu durum esas itibariyle suiistimale oldukça açık yapı oluşturmaktadır. Çünkü kendi inandıklarını veya yaptıklarını sorgulamaya korkan kişilerin her şeye inanmaları kendi ideolojisini yaşatmak isteyen bireyler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu kesin inançlar aynı zamanda bireyler üzerinde güçlü psikolojik etkiler yaratmış ve bazı durumlarda başkasının etkisine gerek kalmadan zarar verici eylemlerde bulunmalarına yol açmaktadır. İnanç meselesinin en önemli çizgisini oluşturan bu noktada bireylerin, neden bu kadar aşırıya gitme eğiliminde buldukları ve radikalleştikleri ise ayrıca tartışma konusu olarak devam etmektedir.

Genel olarak “terörizme giden radikalleşme ve aşırıcılık süreci, öncelikle bireylerin bir konuda haksızlığa uğradığı inancı veya idealize edilmiş amaç ve hedefler ile başlamaktadır. Daha sonra haksızlığın kaynağı veya sorumlusu olarak kabul edilen kişiler, gruplar, toplumlar ya da devletler düşman olarak tanımlanarak şiddetin meşru hedefi hâline getirilebilmektedir. Radikal hareketlere ilişkin yapılan birçok araştırmada, bireyleri ve grupları radikal ortama ve şiddet içeren aşırıcılığa yönelten tek bir sebep olmadığı, aksine birçok karmaşık çekici ve itici iç ve dış faktör ile tetikleyici etmenin olduğu görülmektedir.”(Schmid, 2013, s. 9) Radikalleşme süreçlerini anlamak için, bir taraftan bireyleri ve hareketleri siyasal şiddete yönelten temel şikâyetlerin, şiddet eğilimli ideolojilerin, saldırgan dürtüler ile motivasyonların neler olduğuyla ilgilenilirken, diğer taraftan söz konusu etkenlerin hangi çevresel uyarılar ve koşullar tarafından tetiklendikleri üzerine odaklanılmıştır. Bu anlamda bireyler ve gruplar, şiddetin kullanımını tolere eden veya meşru gösteren ideolojileri veya amaçları benimsemiş, derin yoksunluk algısını tecrübe etmiş veya çevresel uyarılara maruz kalmış ise ideoloji, amaç ve grup içi/dışı dinamiklerin etkileriyle şiddeti araçsallaştırarak büyük oranda terörizme yönelebilir (Alimi vd. 2015, s. 7-8).

Bu gün terörizm genellikle siyasal amaçlarla ve ideolojik unsurlarla güdülenmektedir. Bu noktada ne yazık ki dinin bazı aşırı gruplar ve terör örgütleri tarafından kendi amaçlarını gerçekleştirmelerinin bir aracı olarak kullanıldığını üzülenek görüyoruz. Bu noktada bu gruplar kendi örgüt üyelerini ve diğer bireyleri kendi ideolojisini yürütmek veya en azından tanıtmak amacıyla masum insanlara karşı terör eylemleri düzenlemekte ve işin daha garip tarafı bu eylemleri dinî bir amaç ve görev olarak lanse etmektedirler. Bu sayede kendi üyelerini kendilerine daha fazla inandırmak ve sadakatlerini elde etmeyi amaçlamaktadırlar.

Terörist örgütlerin amaç ve gündemlerinin formüle edildiği ideolojileri, haklarını savduklarını iddia ettikleri etnik veya dinî toplumlar ile sosyal grup veya sınıfların belirli kesimleri üzerinde çok önemli etkiye sahiptir. Bu anlamda ideoloji, sadece dünya görüşü oluşturan bir düşünme şekli değil, aynı zamanda bireyler ve grupların haksızlık ve deneyimlerinin sosyo-politik eyleme dönüşmesini söylemler ve araçlar ile destekleyen temel unsur olarak ortaya çıkar (Stepanova, 2008, s. 21).

Çeşitli terör biçimleriyle ilgili radikalleşme sürecinde ortak bir özellik olarak ortaya çıkan ideoloji, mevcut sosyo-politik durumdan memnun olmayan küçük ancak önemli bir azınlığın radikalleşmesinde belirgin bir faktör oluşturur. Bu da, şiddet içeren düşüncelerin ve tutumların güçlenmesine katkıda bulunarak bir şiddet alt kültürü oluşmasını sağlar. Bunun yanında ideoloji, potansiyel olarak şiddetin kullanılmasını önleyici ahlaki mekanizmaları azaltmak ve intihar saldırıları ile ayırım gözetmeyen yüksek zayıta neden olan saldırıların meşru görülmesinde kullanılır. Şiddet eylemleri repertuarında aşırı uç taktikler ile elde edilebilecek stratejik faydalar göz önüne alındığında, ideoloji aynı zamanda eylemleri rasyonel bir bakış açısı ile meşru ve haklı çıkarmak için bir çerçeve sunabilir (European Commission’s Expert Group on Violent Radicalisation, 2008, s. 14).

Bu anlamda terörizmi meşrulaştıran ideoloji, gruplarının aleyhinde konuşan kimselere karşı şiddetin kullanılmasının haklı olduğunu savunan ve bu şekilde şiddetin kullanılmasının hem etkili, hem de kendi toplumlarına üst seviyede katkı sağlayan ahlaki olarak takdir edilmesi gereken bir davranış olarak kabul eden önemli bir inanç sistemi oluşturur. Bu kapsamda, terörizm ile şiddet içeren inanç sistemi olarak ideoloji başkalarının gözünde değer kazanır ve bu da eylemleri gerçekleştiren kişilerin tatminkâr hissetmesini sağlar.

Asıl amaçlarını gizleme yöntemi olarak da işlevselliğini kullandıkları din ideolojisi, bu gün özellikle siyasal terörizme oldukça yakın konumlandırılmaktadır. Bireysel anlamdan yola çıkılarak küresel eylemlere dönüştürülmeye çalışılan bu “inanç sistemleri”, özellikle son yıllarda düzenledikleri küçük ve büyük çaplı eylemlerle devletler ve milletler üzerinde oluşturdukları etkiyle ortaya koymuşlardır. Propagandanın işlevselliğinin anlaşıldığı ve kamuyu yanıltmanın etkisinin farkında olan bireyler; siyaseti yön vermenin en etkili yöntemini de bu yol üzerine kurmuşlardır. Böylelikle istedikleri amaca ulaşırken en basit ve ucuz yolu tercih ettiklerini düşünmektedirler. Teknolojinin imkanlarından yararlanmayı da bilen bu yapılar sosyal medya ve dijital platformlar aracılığıyla yaymak istedikleri ideolojilerini ve eylemleri bu platformlarda paylaşarak kendi etkinliklerini ve nüfuz alanlarını gün geçtikçe arttırmaktadırlar. Ayrıca günümüz bilgi teknolojileri radikal düşüncelere sahip insanların, benzer düşüncelere sahip dünyanın herhangi bir yerindeki diğer insanlarla kolaylıkla ve hızlı bir şekilde bağlantı kurup örgütlenebilmesine olanak sağlamaktadır. DEAŞ'ta görüldüğü gibi, internet vasıtasıyla dünyanın birçok yerinden binlerce kişinin örgüte katılabilmesi ve örgütün ideolojik fikirlerini yayabilmesi radikalleşmenin “kar topu” etkisine örnek olarak verilebilir (Kurum vd. 2018, s. 37-90).

Bugün Batı dünyasında görülen İslam karşıtlığı ve İslamofobia genel olarak İslam dünyası içinde ortaya çıkan irili ufaklı radikal grupların ve köktenci örgütlerin eylemleri ve söylemleri sebebiyle oluşturulmak istenen olumsuz algı faaliyetlerinin adeta ekmeğine yağ sürmektedir. Ancak İslam dini içinde ortaya çıkan aşırı gruplar sebebiyle yaklaşık 2 milyarlık bir kitleye sahip İslam dininin tüm inananlarını toplu bir şekilde “kötü” olarak etiketlemek ve “ötekileştirmek” doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Çünkü her zaman dile getirildiği gibi terörün ve teröristlerin dini, mezhebi, milliyeti, ırkı, dili ve coğrafyası yoktur. Zira yaşanan gelişmeler ve olaylar bu gerçeği her gün bize ispat etmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında görülen bireysel ve örgütlü eylemler dinin araçsallaştırılmak suretiyle diğer insanlara nasıl zarar verdiğini açıkça göstermektedir.

Sonuç olarak şunu ifade etmekte fayda vardır. Hiçbir dinî grup, cemaat veya mezhep kendi dinî öğretisini temel alarak diğer insanları bu öğretiye uymak için zorlayamaz. Bireylerin veya dinî grupların sadece kendi inanış biçimlerinin ve dinî yorumlarının doğru olduğunu iddia etmeleri doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Çünkü bu şekilde ortaya çıkan bir anlayış söz konusu dinin zaman içinde siyasallaşmasına ve sonrasında ise dinin araçsallaştırılmasına neden olmaktadır. Dinin araçsallaştırılması ise geçmişte olduğu gibi günümüzde de siyasal yaşamda en önemli sorun alanlarından biridir, bu bakımdan dinin araçsallaştırılmasına neden olacak bu girişimlerden uzak durmak gerek devletlerin gerekse bireylerin uymaları gereken en önemli kaidelerden biri olmalıdır.

KAYNAKÇA

- ALİMİ, E. Y. vd. (2015). *The Dynamics of Radicalization: A Relational and Comparative Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- AYDIN, N. (2006). *Küresel Terör ve Türkiye*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- BİLGİ, A. (2014). "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. II/2: 75-84.
- CHOMSKY, N. (2020). *21. Yüzyılın İlham Veren Entelektüeli*. (hızl. Ömür UZEL). İstanbul: Karakarga Yayınları.
- CİRHİNLİĞLU, Z. - E. BULUT (2010). "Terör, Din ve Siyaset". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XX/2: 301-322.
- HOFFER, E. (2017). *Kesin İnançlılar, Kitle Hareketlerinin Anatomisi*. Ankara: Tur Yayınları.
- JACKSON, R. (2006). "Religion, Politics and Terrorism: A Critical Analysis of Narratives of 'Islamic Terrorism'". *Centre for International Politics Working*. 21.
- KURUM, M. - E. AVCI (2018). "Radikalizm ve Aşırıılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araçsallaştırılması". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. XIV/28: 37-90.
- ÖĞÜK, E. (2019). "Dindarlık Algıları ve Şiddet". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VII/1: 1-30.
- ÖZTÜRK, S. - K. ÇELİK (2009). "Terörizmin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri". *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*. I/2: 89-111.
- ROBISON, K. K. (2007). *The Challenges of Political Terrorism: A Cross-National Analysis of the Downward Spiral of Terrorist Violence and Socio-Political Crisis*. Ohio: Graduate School of the Ohio State University. (Degree Doctor of Philosophy).
- SARIGÜL, M. (2020). "Bütün İnsanlığı Öldürmek ya da Yaşatmak: Maide Suresinin 32. Âyetindeki Yorum Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VII/2: 1574-1601.
- SCHMID, A. P. (2013). "Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review". *The International Centre for Counter-Terrorism (ICCT) Research Paper*. The Hague.
- STEPANOVA, E. (2008). "Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects". *SIPRI Research Report*. No. 23 New York: Oxford University Press.
- ŞEN, Y. F. (2015). "Terörün Toplumlar Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkilerine Bakış: PKK Terörü ve Ağrı Gerçeği". *İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. I/2: 17-70.
- ŞEN, Y. F. (2018). *Demokratik Toplumlarda Siyasal Şiddet ve Terörizm*. İstanbul: Kilit Yayınları.
- TARHAN, N. (2015). "Şiddetin Psiko-Sosyopolitik Boyutu". *Şiddet Karşısında İslam*. (ed. Bünyamin Erul). Ankara: DİB Yayınları.
- TORUN, A. (2003). "Siyasal Terörizm: Neden ve Sonuçları Üzerine Bir İnceleme". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. III/1: 157-166.
- WILKINSON, P. (1979). *Terrorism and The Liberal State*. London: The Macmillan Press Ltd.

İnternet Kaynakları

BRANNAN, D. (2019). "Religious and Theologically Motivated Terrorism Part 1". *Center for Homeland Defense and Security Department of National Security Affairs, Naval Postgraduate School*. Erişim Tarihi: 15.06.2021.

https://www.chds.us/coursefiles/DA3210/lectures/threat_relter_stryln_mod01/script.pdf

ÇİVİ, H. "Kökten Dincilik Nedir, Kalıcı Mı Yoksa Geçici Midir?" Erişim Tarihi: 19.07.2021.

<https://www.ehaege.com/2017/5/kokten-dincilik-nedirkalici-mi-yoksa-gecici-midir-m3430.html>

European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008). "Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism". Erişim Tarihi: 18.07.2021.

https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20080500_cscp_report_vries.pdf

TARLOW, P. (2017). "The Interaction of Religion and Terrorism". *International Journal of Safety and Security in Tourism/Hospitality*. Erişim Tarihi: 16.06.2021.

https://www.palermo.edu/Archivos_content/2017/Economicas/journaltourism/edicion16/PAPER-2.pdf

TASAM (2008). "Terörizmin Psikolojisi". Erişim Tarihi: 13.04.2021.

<https://tasam.org/trTR/Icerik/849/terorizmin-psikolojisi>

WILKINSON, P. (2006). "Terrorism versus Democracy: The Liberal State Response, Second Edition". Erişim Tarihi: 09.06.2021.

<https://philpapers.org/archive/NEAGWO.pdf>

WIBISONO, S. vd. (2019). "A Multidimensional Analysis of Religious Extremism". *Frontiers in Psychology*. 10. Erişim Tarihi: 10.06.2021.

<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.02560/full>

ZALMAN, A. (2008). "Beyond Words: Countering Violent Extremism". *Policy Paper*. 5. Erişim Tarihi: 16.06.2021.

https://www.academia.edu/275283/Beyond_Words_Countering_Violent_Extremis

SIRP MİLLİYETÇİLİĞİNİN KURAMSAL TEMELLERİ

Kürşat KORKMAZ*

ÖZ

Son yıllarda Balkan coğrafyası uluslararası ilişkilerin ve uluslararası toplumun gündeminde yer almaktadır. Soğuk Savaş sonrası bu coğrafyada meydana gelen savaşlar, çatışmalar ve katliamlar bölgeye yönelik algıyı olumsuz etkilemiştir. Bu coğrafyanın ismi olan ve aslında çok daha farklı bir anlamı olan "Balkan" ifadesinin, bölgede meydana gelen olaylardan dolayı yeni bir ulus oluşturma ve bağımsızlığı kazanmayı ifade etmek için "Balkanlaşma" olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu tabir, dünyanın öteki bölgelerinde meydana gelen karmaşa ve karışıklıkları ifade etmek amacıyla da kullanılmaktadır. Bu nedenle bölgenin Soğuk Savaş sonrası bu şekilde anılmasının nedenlerinden biri olan ve olayların fitilini ateşleyen Sırplar ile onların milliyetçilik anlayışının incelenmesi gerekmektedir. Sırp milliyetçiliğinin dönemselsel olarak bölgesel dinamikleri değiştirme potansiyeline sahip bir yapısı bulunmaktadır. Bu açıdan bu tür bir milliyetçilik anlayışının kavramsal düzeyde inceleme ihtiyacı doğmaktadır. Bu çalışma Sırp milliyetçiliğinin kavramsal düzeyde analizini yapmak suretiyle, Sırp milliyetçiliğinin doğasını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için milliyetçilik literatüründe yer alan yaklaşımlar ve kuramlardan faydalanılacaktır. Bunun yanı sıra, Sırp milliyetçiliği din, dil ve tarihsel unsurlar bağlamında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sırp Milliyetçiliği, Balkanlar, Milliyetçilik Kuramları, Dil, Din ve Tarihsel Unsur.

THE THEORETICAL FUNDAMENTALS OF THE SERBIAN NATIONALISM

ABSTRACT

The Balkans have been on the agenda of international relations and the international community in recent years. Wars and massacres have taken place in this post-Cold War region of the world, and have had a negative impact how people perceive it. Scholars often use the terms "Balkan" and "Balkanization" interchangeably to express the birth of new nations and independence in light of any number of events. Balkanization can also refer to confusion occurring in other parts of the world. We therefore must examine the Serbs, as they are one reason why the region is remembered the way it is after the Cold War, and because they had ignited the wick of the events. Serbian nationalism structurally has the potential to change regional dynamics periodically – hence the need to examine it the conceptual level. This study aims to do exactly that. In order to achieve that aim, we have drawn from various approaches and theories from [academic] literature on nationalism literature, and will thus analyse Serbian nationalism within the frameworks of religion, language, and history.

Keywords: Serbian Nationalism, Balkans, Nationalism Theory, Language, Religion, Historical Elements.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 30.06.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2021

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, KIRIKKALE; ORCID: 0000-0003-3004-4349, E-posta: kursatkorkmaz@kku.edu.tr

Giriş

Milliyetçilik son iki yüzyıllık zaman periyodu içerisinde uluslararası sistemi belirleyen unsurların arasında önemli bir konumda yer almıştır. Son yıllarda devletlerin iç ve dış politikalarını etkileyerek konumunu daha da arttırmıştır. Milliyetçilik olgusunun kavramsal olarak ortaya çıktığı Batı Avrupa ile dünyanın geri kalan kısımlarında milliyetçiliği algılama açısından farklılıklar gözükmemektedir. Her bölgede ve her toplumda milliyetçilik farklı şekilde tanımlanmaktadır. Bunun en önemli sebebi her toplumda farklı bir ihtiyacı sağlama işlevi görmesidir. Toplumlar arasındaki gelişmişlik farkı da milliyetçiliğin algılarını etkilemektedir. Balkan coğrafyasında son yüzyıllarda ortaya çıkan karmaşanın önemli sebeplerinden biri de milliyetçilik olgusunun parçalayıcı özellik taşımasından kaynaklanmaktadır. Milliyetçilik olgusu aynı bölge içerisinde bile farklılıklara neden olmaktadır. Balkanlardaki her toplum düzeyinde milliyetçilik genellikle benzer unsurları taşımaktadır. Ancak her toplum, bu unsurları farklı şekilde yorumlayıp değerlendirmektedir.

Balkan milliyetçiliği Doğu Avrupa milliyetçilik modeli içerisinde incelenmektedir. Balkan milliyetçilikleri içerisinde Sırp milliyetçiliğinin genel olarak ayırıcı temel unsurları bulunmamakla birlikte, temel unsurların yorumlanması ve uygulanmasında farklılıklar meydana gelmektedir. Balkan milliyetçiliklerinin temel ve ayırıcı özellikleri dil, din ve tarihsel ortaklık unsurları temelinde milliyetçi bir yapı oluşturmasıdır. Balkan topluluklarının bu özellikleri hem bir ulusal devlet kurabilmek hem de diğer topluluklarla aralarında bazı uyumsuzluk ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sırp da bu özellikleri kendi tarihsel birikimi sonucunda yorumlayarak kendine özgü bir milliyetçi anlayış sergilemişlerdir. Bu çalışmanın temel sorunsalı, Sırp milliyetçiliğinin Balkan milliyetçiliği içerisinde değerlendirilebilecek unsurları taşıyıp taşımadığıdır. Bu bağlamda, Sırp milliyetçiliğinin doğası anlaşılmasına çalışılacaktır. Sırp milliyetçiliğinin Orta Avrupa milliyetçi modeli içerisinde değerlendirilmesi de tartışılacaktır. Ayrıca çalışmada, Sırp milliyetçiliğinin ayırıcı ve kendine özgü milliyetçilik anlayışı incelenecek ve bulguları araştırılacaktır. Çalışmanın temel varsayımı, Sırp milliyetçiliğinin temel argümanları ile Balkan milliyetçiliklerinin temel unsurları arasında ortaklıklar bulunmuş olsa da Sırp milliyetçiliğinin ayırıcı ve kendine özgü bir niteliği bulunmasıdır. Sırp milliyetçiliği, Orta Avrupa milliyetçiliği (Alman romantik milliyetçi anlayış) içerisinde değerlendirebilecek bulgulara sahiptir. Özellikle Sırp düşünürlerin dil alanındaki çalışmaları Sırp milliyetçiliğini Orta Avrupa milliyetçilik modeline yaklaştırmaktadır. Ancak bu çalışmaların daha ileriye götürülememesi ve dönemin getirmiş olduğu şartlar Sırp milliyetçiliğini Balkan milliyetçiliğine bu bağlamda Doğu Avrupa milliyetçi modeli içine çekmiştir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde milliyetçiliğin kavramsal çerçevesi üzerinde durularak Balkan milliyetçiliği bağlantısı sorunsalı irdelenecektir. Milliyetçiliğin ortaya çıktığı bölgelere ilişkin modellere yer verilecektir. Ayrıca Balkan milliyetçiliğini oluşturan unsurların açıklaması yapılacaktır. Çalışmanın ikinci kısmında ise Sırp milliyetçiliği kavramsal ve kuramsal düzlemde incelenecektir. Sırp milliyetçiliği, Balkan milliyetçiliğinin temel unsurları ışığında tartışılacaktır. Sırp tarihindeki olaylar milliyetçilik bağlamında incelenecektir. Bu olayların Sırp milliyetçiliğine olan etkileri üzerinde durulacaktır.

1. Milliyetçiliğin Kavramsal Yapısı ile Balkan Milliyetçiliğinin Bağlantısı

On dokuzuncu yüzyılda uluslararası politikayı etkileyen en önemli faktör olan milliyetçilik kavramı özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya politikasında az gelişmiş ülkelerin iç ve dış politik dinamiklerinde yer almıştır. Yaşanan yüzyılların anahtar kavramı olan milliyetçilik, geçirdiği tarihsel gelişim aşamaları

düzeyinde üç farklı yapıda ortaya çıkmıştır. Bu konuyu milliyetçilik kavramının ortaya çıktığı yerler olarak da tanımlayabiliriz. Bunlar, Batı Avrupa, Orta Avrupa ve Doğu Avrupa'daki milliyetçilik modelleridir (Synder, 1954; Özkırmı, 2008, s. 49, 61-62; Smith, 2014). Batı Avrupa milliyetçiliği, burjuvazinin yükselişi ile gelişim göstermiştir. Batı Avrupa'da, özellikle İngiltere ve Fransa'da bu tür milliyetçiliğin ortaya çıktığı görülmektedir. Batı Avrupa'da milliyetçilik, millet olarak ifade edilen örgütlenme oluştuktan sonra ortaya çıkmıştır. Millet oluşum süreci ise yaklaşık 400 yıl gibi uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, Batı Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçiliğin en önemli ayırıcı özelliği de milliyetçiliğin millet olgusundan sonra ortaya çıkmış olmasıdır (Özkırmı, 2008, s. 63).

Milliyetçiliğin üç unsuru bulunmaktadır. Bunlar, duygu, ideoloji ve toplumsal harekettir (Synder, 1954, s. 76-77; Kohn, 2005, s. 20). Batı Avrupa milliyetçiliği bu üç önemli unsurun altyapılarını sağlam şekilde oluşturmuştur. Özellikle ideoloji Batı Avrupa milliyetçiliğinin en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Batı Avrupa milliyetçiliğinin ideolojisi Aydınlanma felsefesi ile sağlanmakla birlikte; akıl, toplum ve devletin her düzeyine egemen olmuş laik düşünceye dayanmaktadır. Bu bağlamda din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması doğrultusunda laiklik, milliyetçiliğin önemli bir ögesi olmuştur. Akıl, doğa yasası, ilerleme kavramları ve din ile ilgili düşünceler birey bazında ayrı bir düzleme oturtulmuştur. Batı Avrupa'da Aydınlanma hareketi ile birey artık kendini bir ulus olarak bulmuş ve insan bir ulus düzleminde ortaya çıkmıştır (Turan, 1999, s. 267). Neticede Batı Avrupa milliyetçiliği dini unsurları içermemiştir.

Milliyetçiliğin üçlü yapısı içerisinde yer alan toplumsal hareket ise 1789 Fransız Devrimi ile gerçekleşmiştir. Devrimle artık meşru egemenliğin tek kaynağı halk ve halkın istekleri olmuştur. Burjuva bu noktada egemenliğini, halkın değil ulusun olacak şekilde ve ulusu geçmiş ile gelecekte yaşayan ve yaşayacakları içine alan kurumsal bir yapıya devretmiştir. Bu kurum ise parlamento olmuştur. Her ne kadar parlamentoda temsil kabiliyeti yine burjuvazide olmuş olsa da ilerleyen zaman içerisinde bu durum değişmiştir. Demokrasinin gelişimi sağlanmıştır. Bu bağlamda ekonomik bütünlük, kültür ve tarih birliği kavramlarının da gelişimi sağlanmış ve birlikte yaşama istediği pekiştirilmiştir. Ulus aslında burjuvazi tarafından temsil ediliyordu ve bu sınıf bu ideolojiyi geniş halk kitlelerinin desteğini elinde tutmak için sürekli gündemde tutuyordu. Batı Avrupa'da milliyetçiliğinin oluşumu ulusal bilinci geliştirme süreci olarak da tanımlanabilir. Bunda en büyük pay orta sınıf olarak nitelendirilen burjuvaziye aittir (Turan, 1999, s. 268).

Milliyetçiliğin tarihsel gelişim aşaması sadece Batı Avrupa'da meydana gelmiştir. Dünya üzerindeki diğer toplumlarda milliyetçiliğin tarihsel aşaması yüzyılları alan ve kuramsal yapıları ortaya çıkaran bir süreç izlememiştir. Orta ve Doğu Avrupa'da milliyetçilik hareketlerinde temel sorun, merkezi kurumların yokluğundan kaynaklanmaktadır. Orta Avrupa'da milliyetçilik ulusal birliklerin oluşturulmasını sağlamıştır. Doğu Avrupa milliyetçiliği ise ulusal devletlerin oluşturulmasını sağlamıştır. Batı Avrupa'da yüzyıllar boyu süren ulus oluşturma ve sanayileşme süreci Orta Avrupa milliyetçiliğinin yaşandığı Almanya ve İtalya gibi ülkelerde 40-50 yıl gibi kısa bir sürede gerçekleşmiştir.

Batı Avrupa dışındaki toplumlarda da milliyetçiliğin siyasal işlevleri konusunda farklılıklar görülmektedir. Batı Avrupa'da milliyetçiliğin siyasal işlevi millete dayanmaktaydı ve en güçlü kesim olan burjuvazi kendini milletin temsilcisi olarak görmekteydi. Çünkü parlamentoya ancak belli miktarda vergi veren girebiliyordu. Bu da burjuvaziyi ifade etmekteydi. Batı Avrupa milliyetçiliğinin liberal, demokrat ve insancıl değerler taşıdığı vurgulanmaktaydı. Orta Avrupa milliyetçiliğini temsil eden Alman milliyetçiliğinin siyasal işlevi ise ulusal birliğe dayanmaktaydı. Orta Avrupa milliyetçiliğinin Alman örneğinde, milliyetçiliğin işlevi, tek bir devlet hâlinde toplamak

olarak nitelenmekteydi. Doğu Avrupa milliyetçiliğinin siyasal işlevi ise ulusal bağımsızlıklara dayanmaktaydı. Doğu Avrupa toplumlarında (Yunanistan, Polonya, Bulgaristan) orta sınıfın zayıflığı nedeniyle, özgürlüğünü kazanacak olan devletin biçiminin nasıl olacağı gibi olumlu bir kavramda değil, yabancı egemenliğinden kurtulmak gibi olumsuz unsur etrafında birleşmişlerdi. Bu bağlamda Doğu Avrupa milliyetçiliği parçalayıcı bir niteliğe bürünmüştür. Ayrıca Doğu Avrupa milliyetçiliğinde, Batı Avrupa milliyetçiliğinin önemli öğelerinden olan demokrasi unsuru oluşmamış ve bunun yerine ulusal bağımsızlık unsuru başat öge olmuştur (Özkırımlı, 2008, s. 33-34, 41-43, 49-50).

Balkanlarda yaşanan milliyetçilik hareketleri Doğu Avrupa milliyetçiliği içerisinde değerlendirilmektedir. Avrupa'da Balkan Yarımadası ve üzerindeki halk ekonomik açıdan en geri kalmış bölgeyi oluşturmaktadır. Ayrıca tarihte her dönemde Balkanlarda güç savaşının ve ulusçuluk akımlarının en olumsuz yanları bu bölgede görülmektedir. Balkanlarda sosyolojik ve uluslararası ilişkiler düzleminin iç içe olduğu bilinmektedir. Fransız devriminden sonra Balkanlarda milliyetçilik yayılmaya başlamıştır. Aslında milliyetçilik bir dil, ırk ve toprağa bağlı bir dayanışmanın ideolojisi olarak tanımlandığında Balkanlar için bu çok yeni bir kavram olmamıştır. Balkanların genelinde feodal yapı egemen olmuş, milliyetçilik ise yeni bir ulus oluşturma ve bağımsızlığı kazanma işlevini yerine getirmiştir. Bu işlev uluslararası ilişkiler literatürüne "Balkanlaşma" terimi olarak girmiştir. Göreceli olarak siyasal coğrafyanın etkilediği bu kavram, devletleri ve küçük ulusçukları gündeme getirmiş ve bu bağlamda dış müdahale ve etkenlere açık bir ortam oluşturmuştur. Ayrıca yaşanan bu süreç içerisinde "Balkan Milliyetçiliği" kavramına da uluslararası kamuoyu tarafından ilgi duyulmaya başlanmıştır (Turan, 1999, s. 269).

Balkan milliyetçiliğinin hem Doğu Avrupa hem de Orta Avrupa milliyetçi modellerine uyan özellikleri bulunmaktadır. Balkan milliyetçiliği parçalayıcı bir özellik taşıması ve bağımsızlık için mücadelede bulunma noktasında Doğu Avrupa milliyetçilik modelini yansıtmaktadır. Ancak özele inildiğinde Balkanlardaki bazı uluslardaki milliyetçilik anlayışında Orta Avrupa milliyetçi modeli özelliklerini taşıyan yönleri ortaya çıkmaktadır. Bu özellikler dilsel, tarihsel ve etnik kimliklere verilen önemdir. Bunlar genelde Orta Avrupa milliyetçilik modeli, özelde Alman milliyetçiliğinin belirleyici unsurları ile örtüşmektedir. Balkan ulusları genelde ülküsünü ve teritoryal sınırlarını bu özellikler çerçevesinde çizmektedir. Tarihlerin, dillerin, geleneklerin hatta kimi uluslarda dinsel yapıların iç içe geçtiği, etnik topluluklar belirgin yoğunluklar hâlinde ayrılmamıştır. Balkan topraklarında yapay ayrımlar icat etme ve doğal kabul edilen sınırlarla örtüşme çabası, Balkan milliyetçiliğinin kendi modeli içerisinde bile aşırı bir uç teşkil etmesine neden olmuştur. Ayrıca bu bağlamda Jelavich'in belirttiği gibi Balkan milliyetçiliğinin üç temel belirleyici unsuru bulunmaktadır. Bunlar dil, tarihsel ortaklık ve din unsurlarıdır (Jelavich, 2006a, s. 202). Balkanlardaki milliyetçi hareketler bu üç belirleyici unsuru taşımaktadır. Tarihsel olaylar ve efsaneler de Balkan milliyetçiliklerinin oluşum ve gelişiminde önemli bir yere sahiptir (Kohn, 2005, s. 457).

Batı Avrupa milliyetçiliğinin ortaya çıkışındaki süreci etkileyen unsurlar, burjuvazinin güçlenmesi ve fikirselsel olarak rasyonaliteye dayanan Aydınlanma felsefesidir. Balkan ülkelerinde ise, burjuvazi gelişmemiş ve Romantizmin etkisinin hâkim olmasıyla milliyetçilik genellikle, dil, din ve kültür gibi unsurlara dayanmış ve çoğunlukla romantik bir içerik kazanmıştır. Milliyetçilik Batı Avrupa'da, sınıfsal bir içerik taşıyarak burjuvazinin feodalizme karşı vermiş olduğu mücadelede halkı yanına almasının bir aracıyken, Balkan ülkelerinde bu hareket yabancı bir gücün egemenliğini sona erdirmeye gibi ulusal mücadelenin itici unsuru olmuştur. Bu doğrultuda milliyetçiliğin öncülüğünü yazarların, şairlerin, din adamlarının ve aydınların yapmasına yol açmıştır. On dokuzuncu yüzyıl bütün Balkan halkları için geçerli bir tarihsel süreç olmuştur (Uzgel, 2002, s. 123).

Genelde bütün Balkanları değişen ölçülerde etkisi altına alan bu gelişme, özelde Sırp lar arasında daha yoğun bir biçimde kendini göstermiştir. Tarihsel süreç içerisinde Sırp milliyetçiliğini diğer örneklerden ayıran en önemli özellik, Sırp ların tüm güney Slavların liderliğini üstlenmek ve Hristiyan dünyasını İslam'a karşı savunmak gibi büyük projeler ile mağduriyet duygusu içinde bulunmak arasında gelgitler yaşamış olmasıdır (Miller, 2004, s. 158). Sırp milliyetçiliğine Balkan milliyetçiliğinin temel belirleyici unsurları yanında güney Slavları birleştirme misyonu da yüklenerek, diğer Balkan milliyetçiliklerinden ayırıcı bir özellik ortaya koyulmuştur. Ancak Sırp milliyetçiliğinde Balkan milliyetçiliğinin temel unsurları daha belirgin şekilde görülmektedir. Bundan sonraki bölümde ifade edildiği gibi Sırp milliyetçiliği Balkan milliyetçiliğinin temel unsurlarını yansıtmaktadır.

2. Sırp Milliyetçiliğinin Kavramsal Yapısı

Sırp milliyetçiliğinin, Balkan milliyetçiliği ile genel olarak benzeşen unsurlarının yanında ayrışan unsurları da bulunmaktadır. Sırp milliyetçiliğinin genel karakter yapısı Balkan milliyetçiliğinde yer alan dil, din ve tarihsel ortaklık unsurları ile benzeşmektedir. Sırp milliyetçiliğinin diğer Balkan toplumlarının milliyetçi anlayışından ayrışan noktası, Sırp milliyetçiliğinin güney Slavları bir bayrak altında toplamak istemesidir. Bölgenin tarihsel süreç içerisinde başka toplumlar tarafından egemenlik altında tutulması, bölge üzerinde yaşayan toplulukları kendilerine ait kültürel özelliklerden uzaklaştırmıştır. Bölge üzerinde yaşayan bazı toplumlar ise asimile olmamak için dağlara çıkmışlardır. Bu toplumlara örnek olarak Karadağlıları verebiliriz. Osmanlı hâkimiyeti altında yaklaşık 400 sene yaşamış olan Balkan toplumları kendi kültürel özelliklerini canlı tutmak çabası içinde olmuşlardır. Bu noktada kültürel özelliklerini korumayan genel çoğunluk ise milliyetçilik kavramının unsurlarından yararlanmıştı (Clissold vd. 1966, s. 14).

On dokuzuncu yüzyılda Sırbistan'da güçlenen milliyetçilik hareketleri, Fransız Devrimi'nden sonra ivme kazanmıştır. Ancak her ülkede sosyo-kültürel şartlar aynı olmadığından, milliyetçilik eğilimleri farklı sonuçlar göstermiştir. Batı Avrupa'daki önemli gelişmelerin ve milliyetçiliğin lokomotifi konumunda olan burjuvazi, Sırp toplumunda gelişmemiştir. Dolayısıyla Sırp milliyetçiliğinin oluşumunda yer almamıştır. Zaten Balkan toplumlarında burjuvazi Osmanlı'ya sonuna kadar sadık kalmıştır. Bu doğrultuda Balkan milliyetçilik hareketlerinin genelinde burjuvazi yer almamıştır. Balkanlarda olduğu Sırbistan'da sadık olmayan kesim entelektüel kesimdir. Doğu Avrupa milliyetçi modelinde önemli roller oynayan aydın kesim, genelde Balkan milliyetçiliğinde özelde Sırp milliyetçiliğinde önemli işlevleri yerine getirmiştir. Özellikle Sırp milliyetçiliğinin kavramsal düzeye getirilmesinde bir başka deyişle dilsel çalışmalarda önemli işlevleri olmuştur. Bu noktada Sırp milliyetçiliği Doğu Avrupa ve Balkan milliyetçiliği ile benzerlik göstermektedir.

Sırbistan'da milliyetçiliğin belirgin bir şekilde ortaya çıkması, Sırp ların ulusal devletlerini kurmaya dayalı politikalar geliştirmesinin ilk örneklerinin görüldüğü on dokuzuncu yüzyıla dayanmaktadır. Bu dönemde siyasal, sosyal, ekonomik ve entelektüel yapılar arasındaki farklılıklar niceliksel değil niteliksel özellikler göstermektedir. Bu farklılıklar zaman içinde değişime uğramıştır. Özellikle entelektüel alanda yapılan çalışmalar milliyetçilik anlayışında farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Anthoyn Smith, Sırp ların Osmanlılara karşı 1804-1813 yıllarında Kara Yorgi komutasındaki ilk ayaklanmalarının ulusal bilinç oluşturma konusundaki önemini ifade etmektedir. Ayrıca bu ayaklanmaya öncülük eden domuz tüccarının ve onu izleyen köylülerin ne Sırp ulusu ne de onu oluşturma konusunda herhangi bir fikre sahip olup olmadıklarının şüpheli olmasına rağmen Sırp milliyetçiliğinin bir örneği olarak tanımlandıklarına dikkat çekmektedir (Smith, 2002, s. 28). Ancak Smith, bunu Sırp milliyetçiliğinin kendi tarihini yazmasının bir örneği olarak belirtmiştir. Daha

sonraki yıllarda Sırp milliyetçiliğine ilişkin kavramsal düzeyde eserler verdiğinde bu isyanı milliyetçi bakış açısı bağlamında yorumlamıştır. Sırp milliyetçiliği kavramsal olarak dil, din ve tarihsel ortaklık unsurlarını kullanmıştır. Bu düzlemde Sırp milliyetçiliğinin genel çerçevesi ortaya konmuştur.

2.1. Sırp Milliyetçiliğinde Tarihsel Ortaklık Unsuru

Balkanların tarihi geçmişine bakıldığında ilk yerleşimlerin Demir Çağında olduğu görülür. İlk yerleşenler Arnavutların ataları olarak kabul edilen İliyalılardır. Vardar'ın batısını Epir'in kuzeyini kuşatmışlardır. Bu alanın doğusunu yani Bugünkü Sırbistan'ı Trikanlar kuşatmışlardır. İliyalılar ve Trikanların yaşam tarzları ve özellikleri hakkında tam bir bilgi bulunmasa da Trikanların, İliyalılardan sonra geldiği bilinmektedir. Balkan topraklarına ilk gittiklerinde birbirlerinin farklılıkların önemsemeyen bu topluluklar sonrasında tarihi ve kültürel ayrılıkların farkına varmışlardır. Sırplar ise Balkan Yarımadasına yedinci yüzyılda yerleşmişlerdir. İliya'nın batısındaki Slav ve Hırvatlar, Batının ve Roma Katoliklerinin etkisine girmişlerdir. İliya'nın doğusundakiler İstanbul ve Ortodoks Kilisesinin etkisi altına girmişlerdir. Slovenler, Hırvatlar ve Sırlardan farklı dil konuşmuşlardır. Hırvatlar Latin Alfabesini, Sırplar ise Kiril Alfabesini kullanmışlardır. Sırplar On ikinci yüzyılda kendi devletlerini kurmuşlardır. Gücünün zirvesine on dördüncü yüzyılda ulaşan bu devlet Kosova merkezli bir gelişim yaşamıştır. Sırların Kosova konusundaki hassasiyetleri bu dönemden gelmektedir (Clissold vd. 1966, s. 15).

Sırp milliyetçiliğinin oluşumunda ve gelişiminde rol oynayan en önemli olay 28 Haziran 1389'da yaşanan Kosova muharebesidir. Bu olay, Sırların tarihsel mağduriyet duygusu ve Hristiyan dünyasının İslam'ın yayılmasına karşı korunması ve kendisini bu yolda feda etmesi gibi öğelerin hepsini barındırmaktadır. Sırp devletinin en güçlü olduğu dönemin ardından Kosova'da yenilmesi ve Sırp topraklarının Osmanlı egemenliğine girmesi, Sırların bugüne dek taşınan ulusal bilinçlerinde yıkıcı bir etki bırakmıştır. Diğer yandan ise, bu olay Sırp milliyetçiliğinin en önemli kaynaklarından birini oluşturmuştur. Kosova savaşında ölen Sırp kralı Lazar'a ait kalıntılar 1987'de Sırbistan ve Bosna'daki kiliselerde dolaştırılmış ve 1989'da Hırvatistan'daki Krajine bölgesinde Knin Sırp Cumhuriyetini ilan eden Sırlar Lazar'ın mezarını ziyaret ederek bayraklarını asmışlardır. Bu savaş sırasında Sultan Murat'ı öldüren Miloş Obiliç azizlik mertebesine yükseltilmiş ve bölgede birçok önemli kurum ve kuruluşa adı verilmiştir (Uzgel, 2002, s. 125).

Sırların tarihlerinde Kosova Savaşına verdikleri önem ve etkisinin yüzyıllar boyunca gündemde tutulması "seçilmiş travma" örneğidir (Volkan, 1999, s. 51). Sırlar bu olayı, tarihsel ortaklık oluşturma ve tarihsel olayları canlı tutarak kuşaktan kuşağa Sırp kimliğine aidiyeti pekiştirmek için kullanmaktadırlar. Yeni kuşaklar atalarının başından geçen travmatik olayları kendileri yaşamamış olsalar da bunun psikolojik ağırlığını hissetmekte ve sorumlulardan intikam almak istemektedirler. Aradan geçen zaman kavramı gözetilmeksizin, sorumlu görülen hedeflere orijinalerinden farklı olsalar da isim benzerliği ya da soyun, inancın devamı olma hâline bakılmaksızın ceza vermektedirler. Sırp milliyetçiliği de bunun açık kanıtıdır. Soğuk Savaş sonrası Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Bosna-Hersek ve Kosova'da yaşanan etnik çatışmalar Sırların tarihsel travmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Sırlar bölgedeki Müslüman topluluğu Osmanlı'nın devamı olarak görüp, etnik temizlik hareketi başlatmışlardır (Yılmaz, 200, s. 31-32).

Sırlar, Kosova Savaşının 500. yıldönümü olan 28 Haziran 1889'da eski pagan inanışının bir ürünü olan yaz/savaş tanrısı "Vid" gününü bayram olarak kabul etmişlerdir. 1913'ten sonra 28 Haziran dini, resmi ve halk bayramı olarak kabul edilmiş ve bu tarihe özel önem verilmiştir. Bu tarihte birçok olay gerçekleştirilmiştir. Örneğin Saraybosna'daki suikast bugün de gerçekleştirilmiştir. Sırlar Versay Anlaşmasını imzalamak için 28

Haziran gününü beklemişlerdir. 1921 Anayasaları bugün de kabul edilmiştir. Hatta Stalin Yugoslavya liderliğini gözden düşürmek için Yugoslavya'yı 28 Haziran 1948'de Kominform'dan çıkarırken özellikle bu tarihi seçmiştir. Ayrıca Miloseviç Sırbistan başkanlığına Mayıs 1989'da geçmesine rağmen, resmî törenler için 28 Haziran gününü beklemiş ve Kosova Savaşının yapıldığı ovaya giderek bir milyona yakın Sırp halkı toplamıştır. Sırpların katıldığı bu törende milliyetçiliğin ağır bastığı bir konuşma yaparak, Sırp halkının gözündeki konumunu güçlendirmeye çalışmıştır (Jelavich, 2006b, s. 121).

Sırpların tarihlerindeki önem verdiği ve öne çıkardığı bir diğer olay ise Birinci Sırp İsyanıdır (1804-1813). İsyan, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Sırp entelektüelleri arasında gelişen milliyetçi hareketin tarihsel referansı durumuna gelmiştir. Sırp tarihi alanında Birinci İsyan olayı, üzerinde en çok durulan ve binlerce eserin yazıldığı tarihsel duraklardan biri olmuştur. Bu eserlerin genelinde isyan, Sırp bağımsızlık hareketinin başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir (Aslantaş, 2006, s. 476).

Balkan toplumları arasında Sırplar tarihsel olaylara vurguyu en fazla yapan toplumdur. Ayrıca Sırplar savaşları toplumsal iç dinamiği güçlü tutacak araç olarak görmektedirler. Bu bağlamda milliyetçiliği pekiştirmek içinde kullanılmaktadırlar. Sırp milliyetçiliği içte ve dışta yürütülen savaşların neden olduğu kadar, savaş ortamı da Sırp milliyetçiliğinin yükselmesine, mağduriyet algısının güçlenmesine, siyasi mücadelenin milliyetçilik ve ulusal davalarda hizmet üzerine yürütülmesine neden olmuştur. Sırplar tarihlerindeki mücadeleleri sürekli olarak hatırlatılmaktadırlar. Bunları hem övünç hem de mağduriyet olarak tanımlamaktadırlar. 1990'lı yıllardan sonra Yugoslavya'da ortaya çıkan savaş ortamının tarihsel arka planını Sırplar ön planda tutmuşlardır. Bu doğrultuda tarihsel süreç içerisindeki Sırp toplumunun geçirmiş olduğu evrelerden bahsetmektedirler. Sırplar Balkanlarda Osmanlı yönetimine ilk başkaldıran Ortodoks ve Slav toplumdur. 1918'de Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı kurulduğunda (1929'da Yugoslavya adını alacaktır) bütün Sırplar tek bir devlet içinde yaşıyorlardı ve Tito Yugoslavya'sı kuruluncaya kadar ülkenin hâkim unsurlarıydı. Yugoslavya 1991'de parçalanma sürecine girince buna en çok itiraz eden Sırplar olmuştur. Bu durum Sırpları ilk defa azınlık konumuna düşürüyordu. Ayrıca, tarih boyunca Sırplar kendisini Güney Slavların lideri ve Slav birliğini sağlayacak öncü ulus olarak tanımlamışlardır. Ama gelinen noktada Sırplar Güney Slavlarının birliğini sağlayamamakla birlikte, bütün Sırpları tek bir siyasal kurum altında bile birleştirememişlerdir (Uzgel, 2007, s. 50-51).

1990'lardan sonra patlak veren Bosna Savaşı'nın Sırp milliyetçiliği üzerindeki en önemli etkisi, tarihsel haksızlığa uğramışlık duygusunu güçlendirmesi, ona yeni ve somut bir boyut kazandırması olmuştur. Özellikle, Sırpların Yugoslavya'nın dağılma sürecinin başında Dubrovnik'i topa tutması, Vukovar'ın yakılıp yıkılması gibi gelişmeler uluslararası kamuoyunu Sırplar aleyhine çevirmiştir. Bosna Savaşı sırasında Sırpları kollayan İngiliz ve Fransız hükümetlerinin aksine bu ülkelerin basını ve kamuoyu Bosna'daki savaştan ve katliamlardan Sırpları sorumlu tutarak Sırp karşıtı bir tavır almışlardır. Sırp milliyetçiliğinin özelliklerinden olan komplo teorilerine dayanma, Bosna'daki savaş sırasında kendini göstermiştir. Yugoslavya yönetiminin kullandığı ve Sırp halkı arasında savaşı meşrulaştırma işlevi gören bir iddia, Bosna'da İzzetbegoviç önderliğinde İslami esaslara dayalı bir yönetim kurulacağıydı. Hatta radikal İslam'ın Bosna aracılığıyla Balkanlara ve Avrupa'ya sızdığı ve Sırpların bunu önlemeye çalıştığı da ileri sürülürken, Sırpların Batı'yı İslam'a karşı savunduğu yolundaki tarihsel misyonuna gönderme yapılmaktaydı (Uzgel, 2007, s. 143-144).

Bu durumun en önemli sonuçlarından biri 1990'lar boyunca Sırbistan siyasetinde ve toplumsal söylemlerinde, önceliği milliyetçi atmosferin kaplanması olmuştur. Soğuk Savaş sonrasında Sırbistan'ın politik gündemi, Sırbistan toprakları dışında kalan Sırpların durumu olmuştur. Bunu da milliyetçi bir söylemle "Büyük Sırbistan" olarak adlandırarak

Yugoslavya içinde dağılmış Sırp'ların birliğini sağlayacak irredentist politikalar (kurtarımcı) izlemiştir. Sonuç olarak Sırp milliyetçiliği tarihsel olayları milliyetçilik bağlamında değerlendirerek kullanmıştır. Tarihsel ortaklık oluşturarak milliyetçilik duygusunu pekiştirmiştir. Bunun sonucunda Sırp milliyetçiliği her dönem dinamizm sağlayarak varlığını sürdürmüştür. Her dönem içerisindeki kuşakların tarihsel bilinç kazanması sağlanmıştır.

2.2. Sırp Milliyetçiliğinde Dil Unsuru

Toplumların kendilerini diğer toplumlardan ayırıcı özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler çeşitli kategorilere göre sınıflandırılabilir. Ancak toplumları birbirinden ayıran en önemli özellik toplumun konuştuğu dildir. Milliyetçilik akımlarının dil çalışmalarına ve dilin sadeleştirilmesi konularına ilgi göstermeleri bundan kaynaklanmaktadır. Çünkü ulusal karakterin tezahürünü en önemli dışavurum aracı dildir. Yalnızca bir lisanın her bireyin zihninde var olduğu, bunun doğal ifade tarzı ve ait olunan ulusun doğuştan var olan karakteri olduğu iddia edilmektedir. Her yazar yalnızca o dil ile kendini, fikirlerini ve milli kültürünü doğru ifade edeceğinden kendi lisanında yazmaktadır. Benzer şekilde milliyetçi ideologlar, kendi tarihlerinin canlandırılmasını halk masalları ve efsaneler yoluyla yapmaya çalışmaktadırlar. Toplumlara yönlendirme misyonuna sahip entelektüel kesimler toplumu yazdıkları ile yönlendirmekte ve bilinçlendirmektedirler (Jelavich, 2006b, s. 197). Sırp dil ve kültür alanında yaptıkları çalışmalar ile milliyetçi argümanlarını güçlendirmişlerdir. Sırp dili ve kültürü alanında on dokuzuncu yüzyılda yapılan reformlar yeni güçlerin doğmasına yol açmıştır. Sırp dilinin gelişmesini sağlayan en önemli milliyetçi ideolog Vuk Karadzic (1787-1864) olmuştur. Sırp ulusunun laikleştirilmesini sağlayacak eserler ortaya koymuştur. Sırp kültürel özelliklerini ortaya çıkaran Karadzic, giderek artan ölçüde Sırp'ların bilimsel bir kritere göre tanımını yapmıştır. Ortodoksluğa olan bağlılığı değil, merkezi Güney Slav diyalekti olan "Stokavca" kullanımını esas alan bir tanım ortaya koymuştur. Karadzic dilsel ulus ideolojisi, Stokavca konuşan bütün insanların (Katolik Hırvatlar büyük çoğunluğunu ve Bosnalı Müslümanlar tamamı dâhil) aslında Sırp oldukları ve dolayısıyla asimilasyon açısından doğal hedefleri teşkil ettikleri şeklinde yeni Sırp inancının kaynağını oluşturmuştur. Karadzic'in ortaya koymuş olduğu milliyetçi anlayış Orta Avrupa milliyetçilik anlayışı ile örtüşmektedir. Balkan milliyetçiliği içerisinde Sırp milliyetçiliği diğer modellerden bu noktada ayrılmaktadır. Sırp milliyetçiliğinin bir nevi Alman milliyetçiliği ile benzeşen bir özelliği ortaya çıkmaktadır. Dil birliği anlayışı olarak, bu düşüncüyü "Güney Slavları Sırp devleti çatısı altında birleştirme" olarak tanımlayabiliriz (Banac, 1995, s. 133-134).

Karadzic, Sırp kültürünü halka benimsetmek ve yaygınlaştırmak için kullanmıştır. Tüm bunları yaparken geleneksel standartların tersine bir yol izlemiştir. Sırp'lık tanımının kapsamını, dinlerini dikkate almaksızın Stokavca konuşan herkesi kapsayacak biçimde genişletmiştir. Karadzic, yalnızca Sırp'lara ait olan, ancak Sırp'ların yanı sıra Hırvatlar, Katolikler ve Müslümanların da bildiği Stokavca'yı konuşan herkes Sırp olmalıdır tezini vurgulamıştır. Karadzic'in ortaya koymuş olduğu "linguistik" Sırp milliyetçiliği anlayışı sadece entelektüel çevrelerin değil, aynı zamanda otonom Sırbistan'daki devlet adamlarının da dikkatini çekmiştir. Sırp Devriminin erken dönemlerinde, kurtarılmış on iki nahiyenin, gelecekteki Büyük Sırbistan'ın sadece çekirdeğini oluşturduğu fikrinin temellendirmeye çalışan birçok fikre ilham kaynağı olmuştur. Karadzic'in görüşleri özellikle Sırbistan İçişleri Bakanlığı ve meşruti rejiminin önde gelen devlet adamlarından Ilija Garasanin (1812-1874) tarafından itibar görmüştür. Garasanin, Sırbistan'ın ulusal misyonunun Sırp Devrimi tarafından başlatılan kurtuluş görevini bitirmek olduğuna inanmıştır. Yeni Sırbistan'ın sınırlarının Sırp'ların yaşamakta olduğu tüm alanları kapsayacak biçimde genişletilmesini belirtmiş ve bu sınırların Karadzic'in ortaya koymuş olduğu linguistik sınırlar olarak tanımlamıştır (Banac, 1995, s. 94-95).

On dokuzuncu yüzyılda milliyetçilik rüzgârının etkisi ile güçlü devlet ancak geniş bir toprak alanına sahip olan devlet olabilmektedir düşüncesi hâkim olmuştur. Bu doğrultuda Garasanin ile başlayarak Büyük Sırbistan fikrinin pratikte gerçekleştirilmesi için ulusal programın oluşumuna gidilmiştir. Bu dönemde kurulan bütün siyasi partilerin programlarında bütün Sırları tek devlette birleştirecek anlayış hâkimdi. Bu doğrultuda yirminci yüzyılın başında “Halk Savunması” ve “Birlik ya da Ölüm” organizasyonları kurulmuş ve bütün partiler buna iştirak etmişlerdir. Bu organizasyonların temel amacı; Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Kosova, Makedonya, Hırvatistan’ın büyük bölümü, Vovodina, Slovenya’nın bazı kesimleri ve Dalmaçya’dan oluşan Büyük Sırbistan’ı kurmaktır (Banac, 1995, s. 97). Ancak Sırp ulusunun çoğunluk oluşturmayacağı bir Büyük Sırbistan devletinde, barış sağlanmasında güçlük çekileceğini gördüklerinden, Sırp milliyetçiler “homojen Sırbistan” fikrini üretmektedirler. Homojen Sırbistan’ın sağlanmasında iki stratejiye başvurulmaktadır: Birincisi Sırplaştırma ve ikincisi “etnik arındırmadır”. Bu fikre göre, Sırplaştırma süreci diğer milli toplulukların tarihini ve tarihi yapılarını yok ederek, Sırp ismini ve Ortodoks dinini kabul ettirerek gerçekleştirilecekti. Ancak modern toplumun gelişmediği bir ülkede kendi iktidarı kaba kuvvetine dayanan bir yönetici sınıfı için; eritme politikasını barışçı yollardan gerçekleştirilmesi beklenemezdi. Ancak kaba kuvvet ters bir tepki yaratabileceğinden, Sırplaştırma politikası başarı kazanamamıştı. Bu sebeple ikinci stratejiye başvurulmuştu. Bunun sonucunda bugünkü Sırbistan’da hiç Müslüman kalmamıştı. İkinci Dünya Savaşı’nda ise homojen Sırbistan Projesi “Ravna Gora Çetnik” dergisinin editörü Stevan Moljevic tarafından ortaya atılmıştı (Miller, 2004, s. 153). Sırp milliyetçiliğinin yıkıcı ve parçalayıcı yönleri bu dönemde ortaya çıkmaya ve şekillenmeye başlamıştır.

Karadzic’in ortaya koymuş olduğu milliyetçilik anlayışı ilerleyen süreç içerisinde Sırp entelektüeller tarafından değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Sırp milliyetçiliğinin kültürel ve dilsel ayağını oluşturan unsurlar güçlendirilmiştir. Özellikle 1986’da 200 Sırp entelektüelinin Kosova’ya ilişkin bir dilekçeyi yönetime sunmaları olayı, Sırp milliyetçiliğinin entelektüel kimliğini göstermesi açısından manidardır. Sırp düşünürler, Kosova’da soykırıma uğrayan Sırların ve buna göz yuman Sosyalist yönetimin ihanet içinde olduğunu belirten bir bildiri yayınlamışlardır. Sırp entelektüellerin takınmış oldukları bu milliyetçi tavır aslında Sırp milliyetçiliğinin kültürel altyapısının gösterilmesi açısından önemlidir. Ayrıca 1986’nın Ekim’inde Sırbistan Bilimler ve Sanatlar Akademisi’nin kendi girişimiyle hazırladığı Memorandum’un belli bölümlerinin basında yer alması Sırp milliyetçiliğine o dönemde yeni bir ivme kazandırmıştır. Memorandum’da hem ekonomik yapılanma ile siyasal ve idari örgütlenme hem de cumhuriyetlerin federasyon içindeki konum ve yetkileri açısından bütün Yugoslav modelinin Sırbistan ve Sırlar aleyhine işlediği, Sırların Yugoslavya içinde mahkûm olduğu, Kosova’da Osmanlı dönemine bir dönüş yaşandığı ve Sırların Hırvatistan’da baskı altında oldukları ileri sürülmüştür (Uzgel, 2007, s. 128-129). 1950-1980 yılları arası Sırp milliyetçiliği Yugoslavya içerisinde yönetim tarafından bastırılmıştır. Özellikle 1980’lerin ikinci yarısından sonra giderek açık bir biçimde Sırp milliyetçiliği kendini göstermeye başlamıştır. Bu aşamada Sırp entelektüelleri tarafından milliyetçilik gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda Sırp entelektüeller, yazarlar ve düşünürler Sırp milliyetçiliğinin tekrar canlanmasını sağlamışlardır. Sırp entelektüellerin fikirsel anlamda ortaya koymuş oldukları milliyetçilik anlayışı dönemin şartlarının getirmiş olduğu koşullar altında değişime uğramıştır. Karadzic’in dilsel bağlamdaki söylemleri yerini Güney Slav birliğinde şiddete kayan milliyetçilik söylemlerine bırakmıştır. Sırp milliyetçiliği dilsel ve kültürel unsurları içinde barındırmaktadır ve bunları toplumun bilinçlenmesinin aracı olarak kullanmaktadır. Bu özelliği ile Balkan milliyetçilikleri benzerlikler göstermektedir. Ancak dilsel birliği ön planda tutan görüşler ışığında yapılacak bir değerlendirme de ise Sırp milliyetçiliği Alman milliyetçiliğinin özelliklerine yaklaşmaktadır. Bu benzerlik kısa bir

süre sonra fikirsel olarak yerini etnik bakımdan katışıksız bir ülke ya da en azından Katolikler ve Müslümanlar tarafından yönetilmeyecek bir ülke fikrine doğru kaydırmıştır. Hukuki olarak tanımlı topraklarla sınırlanmayan “Büyük Sırbistan” ideali tarihsel (Kosova Orta Çağ’da Sırp’ların merkeziydi), demokratik ve demografik (1991 Hırvatistan ve Bosna’nın bazı bölgelerinde Sırp nüfusu yaşamaktaydı) meşruiyetlere dayanmaktadır (Krulić, 1998, s. 92).

2.3. Sırp Milliyetçiliğinde Din Unsuru

Sırp milliyetçiliğini besleyen en önemli kaynakların biri de Ortodoks Kilisesi’dir. Kilise tarihsel olarak Sırp milliyetçiliğinin arkasındaki en önemli güçtür. Sırp kralı Duşan’ın kardeşi Aziz Sava’nın ilk Sırp kilisesini Peç’te (İpek) kurması nedeniyle bir “Aziz Savaizm” kavramı gelişmiş ve bu da devlet, kilise ve halkın birliğini simgelemiştir (Banac, 1995, s. 134). Kral Sava, Sırp Ortodoks kilisesini kurmuş ve örgütlemiştir. Sava’dan sonra tahta gelen kral Milutin, krallığını on dördüncü yüzyılda Bizans’tan daha varlıklı büyük bir Ortodoks Hristiyan imparatorluğu durumuna getirmiştir (Kaplan, 1995, s. 65). Kilise Sırp milliyetçiliğini destekleyen kurum niteliğini taşımaktadır. Bu bağlamda milliyetçiliğin farklı bir boyutunu yansıtmaktadır. Batı Avrupa milliyetçi modelinde milliyetçilik laik yapıdadır.

Ortodoks kilisesi, Sırp’ların tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Sırp toprakları on sekizinci yüzyılın başında İstanbul Patrikliği’nin genel idaresine bağlı iken kendi başına buyruk bir kurum olan İpek Patrikliği’nin nüfuzu altındaydı. Sırp kilisesi kutsal meclisler vasıtasıyla kendi kendini yönetmekte ve Rusya’da dâhil olmak üzere Ortodoks kurumlarla irtibat hâlindeydi. Patrikliğin nüfuzu, Bosna, Hersek ve Sırp’ların çoğunluğunu oluşturduğu toprakların yanında Budin, Varad, Komaran ve Dalmaçya’nın içinde yer aldığı geniş bir bölgeyi kapsıyordu. İpek Patrikliği, Osmanlı idaresi altındayken, kendisini Ortaçağ Sırp krallığının varisi olarak görmekteydi. Bu patrikliğin nüfuzu alanında bulunan topraklar, farklı dini ve etnik karakterlerin varlığına rağmen “Sırp toprakları” olarak tanımlanmaktaydı. Kilise, milliyetçi fikirleri muhafaza etmekte ve inananların bilinçlerinde bağımsız ve görkemli geçmişin hatıralarını canlı tutmaktaydı (Jelavich, 2006a, s. 101). Patriklik Ortodoks cemaati içinde de önemli ölçüde yasal yetkiler elde ederken, geniş ölçüde kilisesinin etkisi sebebiyle, Sırp devlet bilinci ve ulusal gelenekleri, yaşamlarını sürdürmek olanağı bulmanın da ötesinde, daha önce hiç etkili olmadıkları cemaatlere kadar uzanabildi. Neticede, Osmanlı hükümlerine Sırp’ları ulusal genişleme konusunda oldukça önemli bir araçla donatmak suretiyle paradoksal bir etki yarattı (Banac, 1995, s. 136). Sırp kilisesinin takviminde, St Sava ve babası Nemanya ile başlayan ve aralarında on sekiz çarın, kralların, kraliçelerin ve lordların yer aldığı elli sekiz Sırp azizi yer almaktadır. Sırp sarayına mensup azizlerin toplamı, Sırp halkına sürekli olarak Bizans ritüellerinin görkem ve güzelliğini ve Sırp’ların bir zamanlar kutsal azizler vasıtasıyla Tanrı tarafından takdis edilmiş bağımsız bir krallıkların bulunduğunu hatırlatmaktadır (Banac, 1995, s. 135). Sırp toplumu içindeki her birey Sırp’ların tarihindeki önemli şahsiyetlerin adlarını her kiliseye gittiğinde duymaktadır. Bu isimler gündelik ayinler sırasında sabah akşam anılarak ve kiliseye gelen en mütevazı inananların bile belleklerine bir zamanlar onları yönetmiş olan ve yeniden yönetebileceği ima edilen Sırp soyunun ve dilinin kutsal kralları olarak yerleştirilmiştir. Bu durum ortalama bir Sırp bireyinde bile içindeki milliyetçi duyguların açığa çıkmasına neden olmaktadır. Bazı dönemlerde, Nemanjić devlet geleneğinin halk katında yaşayabilmesine daha fazla katkıda bulunan Sırp epik şiiri, ulus kavramına yatkın keşişler tarafından saklanan kilise etkisi altında gelişmiştir (Castellan, 1993, s. 246). Bu anlamda Sırp milliyetçiliğini besleyen en önemli kaynağın Ortodoks Kilisesi olduğu şüphesizdir. Sırp’lar arasındaki dinsel yakınlık duygusu, ulusal kimliğinin biçimlenmesinde yardımcı olmaktadır. Yasal olarak yetkili oldukları her yerde Sırp kilisesi Sırp uluslaşma duygusunun gelişmesine katkı sağlamaktadır (Vukomanovic, 2008, s. 242).

Sonuç

Sırp milliyetçiliği, Güneydoğu Avrupa'daki devasa parçalanmanın yinelenen bir nedeni olmuştur. Gerçek dışı amaçlarla ve çarpıtılarak kullanılan bir mağduriyet duygusu ile harekete geçirilen Sırp milliyetçiliği son dönemde savaşların simgesi hâline gelmiştir. İzlemiş olduğu saldırgan tutum ile Kosova, Voyvodina, Hırvatistan ve özellikle Bosna Hersek'teki büyük trajedilerin nedeninin baş aktörü olmuştur. Sonuç olarak Sırp milliyetçiliği, Sırbistan'ın kendisini uluslararası toplumun dışına itmesine yol açmıştır.

Sırp milliyetçiliği, Balkan milliyetçiliklerinin klasik özelliklerini yansıtan unsurları bünyesinde taşımaktadır. Bu unsurların Sırp milliyetçiliğinin şekillenmesine büyük katkısı olmuştur. Bu unsurlar dil, din ve tarihsel ortaklık unsurları temelinde milliyetçi bir yapı oluşturmasıdır. Her ne kadar Sırp milliyetçiliği Doğu Avrupa milliyetçiliği anlayışı içerisinde parçalayıcı bir karakterde olsa da Alman milliyetçiliği bağlamında Orta Avrupa milliyetçiliğinin temel argümanlarına bazı dönemlerde paralellik göstermektedir.

Sırp kimliğinin oluşmasında tarihsel süreçler önemli bir olgu olarak görülmektedir. Hatta bunu tarihlerinde dönüm noktası olarak ifade edilen bazı olayları günümüzdeki milliyetçilik anlayışını canlı tutabilmek için "seçilmiş travmalar" olarak nitelendirmektedirler. Sırp tarihindeki olaylar ile geçmişleri arasındaki tarihsel bağlantıyı koparmamaktadırlar. Tarihsel olaylar; Sırp milliyetçiliğinin yükselmesine, mağduriyet algısının güçlenmesine ve siyasi mücadelenin milliyetçilik üzerinden yürütülmesine hizmet etmektedir. Sırp milliyetçiliğinde dil faktörü ile Sırp kültürünü halka benimsetmek yoluyla gelecek kuşaklara dinamizm sağlamak hedeflenmiştir. Ayrıca Büyük Sırbistan Devleti ülküsü bağlamında dil unsuru Sırplaştırmanın anahtar ögesi olarak kabul edilmektedir. Sırp milliyetçiliğinin dilsel ve kültürel unsurları içinde barındırması Doğu Avrupa milliyetçiliğinde yer alan Alman milliyetçiliğinin özellikleriyle benzeşmektedir. Son olarak din unsuru ise özellikle Sırp Kilisesi bağlamında değerlendirilmelidir. Kilise üzerinden Sırp kimliğinde yer alan dini figürlerin öne çıkarılmasıyla milli duyguların canlı tutulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, Sırp tarih, dil ve din unsurları üzerinde bir ulusal bilinç oluşturmuşlardır.

Sırp milliyetçiliğinin; Güney Slavları bir devlet altında birleştirme gayesi yüzyıllardır başarılı olamamıştır. Hatta bu gaye 1990'lar sonrası uluslararası sistemin alt üst olmasına neden olsa da milliyetçi söylemler sürekli gündemde tutulmuştur. Soğuk Savaş sonrası Sosyalist ülkeler uluslararası sistem içerisindeki kurumlarla entegre olma yönünde politikalar ortaya koymuşlardır. Sırbistan ise diğer Sosyalist ülkelerin aksine uluslararası sistem içerisindeki kurum ve kuruluşlarla çatışma içerisine girmiştir. Bunun en önemli nedeni ise milliyetçilik duyguları olmuştur. Sırp milliyetçiliği tarihsel geçmişin olay ve olgularından kopmamaktadır. Sırp milliyetçiliği geçmişle gelecek arasında devamlı bir bağlantı kurarak komplolar içerisinde yaşamaktadır. Bu da Sırp toplumunun ve devletinin yakın geçmişe kadar rasyonel ve barışçıl politikalar izlemesini engellemiştir. Ancak son dönemde Sırbistan'ın dış politikadaki milliyetçi söylemlerinin etkinliğinin kaybolduğu yönünde bir izlenim oluşmakta ve bu durumun bölgesel barış perspektifine olumlu katkılar sağlayacağı öngörülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye ile Sırbistan arasında diplomatik kanalların hiç olmadığı kadar açık olması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere de yansımaktadır. Bu tür gelişmeler ile Balkan coğrafyasında bölgesel barışın tekrar hâkim olması, bu bölge açısından olumlu bir algının oluşmasını da sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ASLANTAŞ, S. (2006). *Sırbistan: İsyanlar ve Bağımsız Devlet*. (ed. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ). *Balkanlar El Kitabı*. Tarih. 1. Ankara: Karam-Vadi Yayınları: 472-487.
- BANAC, I. (1995). "Nationalism In Serbia". (ed. G. G. Özdoğan-Kemal Saybaşılı). *Balkans A Mirror of The New International Order*. İstanbul: Eren Yayınları: 131-152.
- CASTELLAN, G. (1993). *Balkanların Tarihi 14-20. Yüzyıl*. (çev. Aydın Başbuğu). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- CLISSOLD, S. vd. (1966). *A Short History of Yugoslavia*. Cambridge: University Press.
- JELAVICH, B. (2006). *Balkan Tarihi 18 ve 19 Yüzyıllar*. İstanbul: Küre Yayınları.
- JELAVICH, B. (2006). *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*. İstanbul: Küre Yayınları.
- KAPLAN, R. D. (1995). *Balkanlarda Kaynayan Kazan*. (çev. D. Şendil). İstanbul: Yayınevi Yayınları.
- KOHN, H. (2005). *The Idea of Nationalism*. New Brunswick: Transaction Pub.
- KRULIC, J. (1998). "Hırvatlar, Bosnalı Müslümanlar ve Sırpın Ulus-Devlet Kavrayışı". *Uluslar ve Milliyetçilikler*. (ed. J. Leca). (çev. S. İdemem). İstanbul: Metis Yayınları: 89-94.
- MILLER, N. (2004). "Postwar Serbian Nationalism and The Limits of Invention". *Contemporary European History*. 13-2: 151-169.
- ÖZKIRIMLI, U. (2008). *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- SMITH, A. D. (2002). *Ulusların Etnik Kökeni*. (çev. S. Bayramoğlu-H. Kendir). Ankara: Dost Yayınları.
- SMITH, A. (2014). *Milli Kimlik*. (çev. Bülent S. Şener). İstanbul: İletişim Yayınları.
- SYNDER, L. (1965). *The Meaning of Nationalism*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- TURAN, S. (1999). "Ulusçuluk Işığı Altında Balkanlarda Akan Zaman Duran Zaman". *Birinci Ulusal Tarih Kongresi (Tarih ve Milliyetçilik)*: 267-272.
- UZGEL, İ. (2002). "Bağlantısızlıktan Yalnızlığa Yugoslavya'da Milliyetçilik ve Dış Politika". (der. Mustafa Türkeş-İlhan Uzel). *Türkiye'nin Komşuları*. Ankara: İmge Yayınları: 117-170.
- UZGEL, İ. (2007). "Yugoslavya Federasyonu'ndan Sırbistan'a". *Balkanlar El Kitabı. Çağdaş Balkanlar*. (ed. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ). 2. Ankara: Karam-Vadi Yayınları: 49-60.
- VOLKAN, V. (1999). *Kanbağı: Etnik Gururdan Etnik Teröre*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- VUKOMANOVIĆ, M. (2008). "The Serbian Orthodox Church as a Political Actor in The Aftermath of October 5, 2000". *Religion and Politics Research Section of the American Political Science Association*. 1: 237-269.
- YILMAZ, M. E. (2007). *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Etnik Çatışmalar*. Ankara: Nobel Yayınları.

KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NE ÜYE ÜLKELERİN İNOVASYON PERFORMANSLARININ CRITIC TABANLI GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ

Furkan Fahri ALTINTAŞ*

Öz

Araştırmada dünya üzerinde jeopolitik ve jeostratejik açıdan çok önemli bir konumda bulunan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) grubu ülkelerinin 2020 yılı için Küresel İnovasyon Endeksi (GII)'nde belirtilen bileşen değerleri üzerinden söz konusu ülkelerin inovasyon performansları CRITIC tabanlı Gri İlişkisel Analizi (GİA) ile ölçülmüştür. Bulgulara göre, ilk olarak CRITIC yöntemi kapsamında en önemli inovasyon bileşenin beşeri sermaye ve araştırma olduğu tespit edilmiştir. İkinci olarak CRITIC tabanlı GİA yöntemine göre inovasyon performansı ortalamasını aşan ülkelerin Bulgaristan, Rusya, Türkiye, Ukrayna, Romanya ve Yunanistan olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın inovasyon performansı ortalamasının aşağısında kalan ülkelerin ise Sırbistan, Moldova, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Arnavutluk olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre söz konusu ülkelerin diğer KEİ ülkeleri ile inovasyon konusunda uyumlu olmaları için öncelikli olarak beşeri sermaye ve araştırma olmak üzere diğer bileşenlere önem vererek inovasyon performanslarını artırmaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bunların dışında GII'nın ve GİA'nın ARAS, BTA, COPRAS, EDAS, MAUT, ROV, TOPSIS ve WASPAS yöntemleri ile uyumlu olduğu ve söz konusu yöntemler ile açıklanabileceği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, Küresel İnovasyon Endeksi, KEİ, CRITIC, Gri İlişkisel Analiz.

AN INVESTIGATION ON THE INNOVATION PERFORMANCES OF THE MEMBER COUNTRIES OF THE BLACK SEA ECONOMIC COOPERATION ORGANIZATION WITH THE CRITIC-BASED GRAY RELATIVE ANALYSIS METHOD

ABSTRACT

In the study, the innovation performance of the Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC) group countries, which have a very important geopolitical and geostrategic position in the world, were measured by CRITIC -based Gray Relational Analysis (GRA) over the component values determined in the Global Innovation Index (GII) for 2020. According to the findings, it was first determined that the most important innovation component within the scope of CRITIC method is human capital and research. Secondly, it has been determined that the countries whose innovation performance exceeds the average according to the CRITIC -based GRA method are Bulgaria, Russia, Turkey, Ukraine, Romania and Greece. On the other hand, countries with innovation performance below average are Serbia, Moldova, Georgia, Armenia, Azerbaijan and Albania. Accordingly, it was concluded that in order to be compatible with other BSEC countries in innovation, these countries should increase their innovation performance by giving importance to other components, primarily human capital and research. Apart from these, it has been evaluated that GII and GIA are compatible with ARAS, BTA, COPRAS, EDAS, MAUT, ROV, TOPSIS and WASPAS methods and can be explained by these methods.

Keywords: Innovation, Global Innovation Index, BSEC, CRITIC, Gray Relational Analysis.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.05.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2021

* Dr., Jandarma Genel Komutanlığı, MERSİN; ORCID: 0000-0002-0161-5862, E-posta: furkanfahrialtintas@yahoo.com

Giriş

İnovasyon kelimesi “innovatus” kelimesinden türetilmiştir. İnnovatus kelimesi ise yeniliği gerçekleştirmek ve yenilenmeyi sağlamak anlamına gelmektedir (Giuchhiglia, 2013). İnovasyon kavramı ilk defa Schumpeter (1934) tarafından ekonomik anlamda “kalkınmanın itici gücü” olarak açıklanmıştır. Bu kapsamda Schumpeter (1934) inovasyonu, müşterilerin daha önce görmediği ürünün farklı bir özelliğinin piyasaya arz edilmesi, farklı ve çeşitli üretim metotlarının uygulanmaya başlanması, farklı ve çeşitli piyasaların oluşturulması, ilgi çeken ve tamamen ihtiyaca yönelik kolaylaştırıcı hammadde ve yarı mamullerin sağlanması ile ilgili olarak kaynakların bulunması ve son olarak üretim sektörlerinin yeni organizasyonlara sahip olması olarak belirtmektedir.

Drucker (1998) inovasyonu önemli bir disiplin olarak tasarlamış ve inovasyonun zamana ve koşullara göre gelişme özelliğine sahip bir nitelik olduğunu belirtmiştir. Teknik bir terim olarak dünya dillerine yerleşen inovasyon kelimesi genel olarak yeniliğin kendisinden daha çok sonuç odaklı olarak farklılaşmaya, çeşitlenmeye ve değişmeye yönelik ekonomik ve sosyal süreci tanımlanmaktadır (Elçi vd. 2008, s. 3; Kofler vd. 2018). Günümüzde ise inovasyon, genel anlamda ekonomi ile ilişkili olarak kullanılmakta olup Oslo Klavuzuna göre yeni olan ya da farklı bir biçimde değiştirilen mal veya hizmetlerin sürecin farklı bir piyasa metodunda veya faaliyetlerinde, işyeri örgütlerinde ya da işyerinin dış ilişkilerinde önceliklerden farklı bir örgütsel yöntemin sağlanması olarak açıklanmaktadır (OECD - Eurostat, 2005, s. 50).

Günümüzde inovasyon çeşitleri temel olarak “ürün ve hizmet yeniliği”, “süreç yeniliği”, “pazarlama yeniliği” ve “organizasyonel yenilik” olmak üzere dört faktörde tasnif edilmiştir. Söz konusu inovasyon faktörlerinin açıklamaları aşağıda açıklanmıştır (OECD - Eurostat, 2005, s. 50-55).

- **Ürün ve Hizmet Yeniliği:** Bir ürünün ya da hizmetin gelişmiş ve iyileşmiş niteliklerini açıklamaktadır. Dolayısıyla gelişmiş ve iyileşmiş nitelikli üründen ve hizmetten yararlananlar, söz konusu nitelikli ürünün veya hizmetin kendisine özgü işlevsel özelliğinden dolayı katma değer ve olumlu getiri sağlayabilmektedirler.
- **Süreç Yeniliği:** Mevcut durumdan daha iyi ve sistemli üretim ile sevkiyat yöntemlerinin oluşturulmasını açıklamaktadır. Söz konusu bu yenilikler ürün ve hizmet için uygulanan tekniklerin ve yazılımların eskisinden daha çok fayda sağlayacak şekilde değişimleri içermektedir.
- **Pazarlama Yeniliği:** Ürünün ambalajlanmasındaki, konumlandırmasındaki ve ücretlendirilmesindeki yenilikleri açıklamaktadır.
- **Organizasyonel Yenilik:** Örgütlerin ekonomik faaliyetlerinde ve örgütlerin çevre ile olan ilişkilerinde farklı ve yeni örgütsel yöntemlerin uygulanması olarak ifade edilmektedir.

En büyük organizasyonlar olarak nitelendirilen ülkelerin inovasyon faaliyetleri, ülkelerin ekonomilerini ve sosyal ile teknik boyutlarını doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Bu durum ise ülkelerin sosyal boyutların gelişimini sağlayabilmektedir (Porter vd. 1995). Bu kapsamda ülkeler, her zaman kendi inovasyon performanslarını takip etmektedirler. Çünkü ülkeler, kendi inovasyon performanslarının farkındalığını kazanmasıyla inovasyon ile ilgili olarak kapasitelerini, üstünlüklerini ve eksikliklerini tespit edebilmektedirler. Böylelikle ülkeler, mevcut ve sonraki dönemler için inovasyon konularında eksikliklerini gidermek ve üstünlüklerinin sürdürülebilirliğini sağlamak için stratejiler, yöntemler, yönetimler ve faaliyetler sağlayabilmektedirler. Aynı zamanda ülkeler, birbirlerinin inovasyon performanslarını da takip etmektedirler. Çünkü ülkeler inovasyon konusunda iyi performansa sahip ülkeler ile işbirlikleri ve ortaklıklar

sağlayabilmektedirler. Dolayısıyla ülkelerin inovasyon performanslarının ölçümü büyük önem arz etmekte olup ülkeler her zaman uluslararası alanda kendi inovasyon performanslarını ölçen metriklere, ölçeklere veya endekslere gereksinim duymaktadırlar.

Ülkelerin inovasyon performanslarının ölçülmesi hususunda uluslararası alanda çeşitli metrikler geliştirilmiştir. Söz konusu geliştirilen bu metrikler; “Küresel İnovasyon Endeksi” (Global Innovation Index - GII), “Avrupa Birliği İnovasyon Birliği Çalışması” (European Union Scoreboard Index - EUSI), İnovasyon Kapasitesi Endeksi (Innovation Capacity Index - ICI) ve Küresel Rekabetçilik Raporu (The Global Competitiveness Report - GCR) olarak belirtilmektedir (Aras vd. 2014).

Ülkelerin inovasyon performanslarının açıklanması kapsamında uluslararası alanda ve akademik araştırmalarda en çok yararlanılan ölçeklerden bir tanesi GII'dır. GII ilk defa 2007 yılında Fransa'da işletme eğitimi veren INSEAD (Institut Européen d'Administration des Affaires) isimli kurum tarafından geliştirilmiştir (Aras vd., 2014). Mütâkiben GII çalışmalarına 2011 yılında Dünya Fikri Mülkiyetler Örgütü (World Intellectual Property Organization - WIPO) ve 2013 yılında Cornell Üniversitesi katılmıştır (Ay Türkmen vd. 2017).

GII girdi ve çıktı olmak üzere iki alt dizinden oluşmaktadır. İnovasyon girdi alt dizini 5, inovasyon çıktı alt dizini ise iki bileşenden oluşmaktadır. Bunun dışında 7 bileşen toplamda 21 alt bileşen, 21 alt bileşen ise 103 adet değişkenden oluşmaktadır. Bu kapsamda inovasyon girdi ve çıktı alt dizinleri, bileşenler ve bileşenlere bağlı değişkenler Tablo 1'de açıklanmıştır.

İNOVASYON GİRDİ ALTDİZİNİ				
BİLEŞENLER	Bileşenlere Bağlı Değişkenler			
Kurumlar	Beşeri Sermaye ve Araştırma	Altyapı	Pazar Gelişmişliği	İş Gelişmişliği
Politik Ortam	Eğitim	Bilgi ve İletişim Teknolojileri	Kredi	Kalifiye İşçi
Düzenleyici Ortam	Yüksek Öğretim	Genel Altyapı	Yatırım	Yenilik Bağlantıları
İş Ortamı	AE-GE	Ekonomik Sürdürülebilirlik	Ticaret ve Rekabet	Bilgi Emilimi
İNOVASYON ÇIKTI ALTDİZİNİ				
BİLEŞENLER	Bileşenlere Bağlı Değişkenler			
Bilgi ve Teknoloji Çıktısı	Bilgi Yaratma	Bilgi Etkisi	Bilgi Yayılması	
Yaratıcı Çıktısı	Maddi Olmayan Varlıklar	Yaratıcı Mal ve Hizmetler	İnternet Üzerinden Yaratıcılık	

Tablo 1. GII Girdi ve Çıktı Altdizinlerine Bağlı Bileşenler ve Bileşenlere Bağlı Değişkenler
(Kaynak: Cornell University vd. 2020, s. 221)

Tablo 1'de GII bileşenlerinin girdi ve çıktı olarak tasnif edilebildiğinden GII ile ülkelerin inovasyon etkililik performansları inovasyon çıktı alt dizininin inovasyon girdi altdizinine oranlanması ile hesaplanabilmektedir (Hancıoğlu, 2016; Taş, 2017; Kılıç, 2018). Ayrıca Tablo 2'ye göre yine GII'nın girdi ve çıktı alt dizinleri kapsamında çeşitli çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri ile ülkelerin inovasyon performans verimlilikleri ile etkinlikleri de ölçülebilmektedir.

Ülkelerin inovasyon performanslarının ölçümünün önemi kapsamında araştırmada Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ)'ne üye ülkelerin en son ve güncel olan 2020 yılı için GII raporunda GII bileşenlerine ait değerler üzerinden ülkelerin inovasyon performansları çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinden olan CRITIC tabanlı Gri

İlişkisel Analiz (GİA) yöntemi ile ölçülmüştür. Araştırma kapsamında ayrıca ülkelere göre GII bileşenlerin önemlilik dereceleri CRITIC yöntemiyle belirlenmiştir. Bunun yanında araştırmada GII'nın GİA ve bazı ÇKKV yöntemlerine göre açıklama seviyeleri tespit edilmiştir. KEİ 1992 yılında İstanbul'da imzalanan anlaşma ile kurulmuştur. KEİ'nin 2021 ortası itibariyle Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Yunanistan, Sırbistan ve Türkiye olmak üzere toplam 12 üyesi bulunmaktadır. Bunun yanında ABD, AB Komisyonu, Almanya, Avusturya, Beyaz Rusya, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, İsrail, İtalya, Mısır, Polonya, Slovakya ve Tunus ülkeleri gözlemci statüsündedir (Erkan vd. 2017, s. 32). KEİ grubu ülkelerin konum itibariyle Avrupa ve Asya ülkeler arasında koridor oluşturmaları, önemli ticari geçiş güzergâhına sahip olmaları ve önemli iletişim ve ulaştırma şebekelerine sahip olması kapsamında jeopolitik ve jeostratejik anlamda büyük öneme sahiptir. Söz konusu bu önem, ülkelerin inovasyon ve girişimcilik faaliyetleri ile daha çok anlaşılabilir olacaktır (Yalçınkaya, 2017). Dolayısıyla ülkelerin inovasyon ekonomik anlamda müşterek almış oldukları kararlar dünya ekonomisini etkileyebilmektedir. Bu kapsamda KEİ grubu ülkelerinin birbirlerini tamamlamasından, uyum içinde olması gerekliliğinden ve bölgesel bir gücün oluşması için KEİ grubu ülkelerin müşterek çalışmaları anlam kazandığından dolayı ülkelerin inovasyon performanslarının ölçülmesi önem arz etmektedir. Bu çerçevede araştırmanın literatür kısmında inovasyon, KEİ ve CRITIC ile GİA ile ilgili araştırmalar açıklanmıştır. Yöntem kısmında ise araştırmanın amacı, veri seti, analizi ile CRITIC ve GİA yöntemleri belirtilmiştir. Son olarak araştırmanın sonuç kısmında bulgular kapsamında elde edilen nicel değerler üzerinden çıkarımlar sağlanıp tartışma sağlanmıştır.

1. Literatür Taraması

Araştırmanın literatürü üç kısımdan oluşmuştur. İlk olarak inovasyon ile ilgili araştırmalar belirtilmiştir. İkinci olarak ise KEİ ile ilgili olan çalışmalar açıklanmıştır. Son olarak araştırmanın yöntemi kapsamında CRITIC ve GİA ÇKKV yöntemi kullanılan akademik çalışmalar incelenmiştir.

Literatürün birinci kısmı ile ilgili olarak Kijek ve Kijek (2010), Avrupa Birliğine üye 22 ülkenin 2005 ve 2006 yıllarına ait GII bileşenlerine ait değerler üzerinden inovasyon girdi bileşenlerinin inovasyon çıktı bileşenleri üzerindeki etkiyi kanonik korelasyon analizi ile incelemişlerdir. Araştırmada inovasyon giriş alt dizininin inovasyon çıktı alt dizinini anlamlı, pozitif yönde ve çok yüksek seviyede etkilediği tespit edilmiştir. Daugherty vd. (2011), Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki elektrik endüstrisi firmalarına ait ilgili değerler üzerinden firmalardaki inovasyon faaliyetlerin firmaların lojistik performanslarına olan etkisini yapısal eşitlik modellemesi (YEM) analizi ile ölçmüşlerdir. Araştırmada, inovasyon çerçevesinde firmaların yerel yönetim ve formalleştirme faaliyetlerinin ilgili firmaların lojistik hizmet inovasyon yeteneklerini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Crespo ve Crespo (2016), 2015 GII raporunda ülkelerin GII bileşenlerine ait değerler üzerinden bulanık küme yöntemi kullanılarak yüksek ve düşük gelire sahip olan ülkelerin inovasyon performanslarını kıyaslamışlardır. Araştırmada, düşük gelirli ülkelerde inovasyon performansının artması için tüm inovasyon bileşenlerinin birlikte uygulanması gerektiği tespit edilmiştir. Fakat altyapı ile beşeri sermaye ve araştırma bileşenlerin yüksek gelirli ülkelerin inovasyon performanslarını arttırmalarında tek başlarına yeterli oldukları gözlenmiştir. Ay Türkmen ve Aynaoglu (2017), 2009 yılında GII performansı en fazla olan 29 ülkenin 2009-2017 yıl aralığındaki GII ve Küresel Rekabet Endeksi (GCI) bileşenlerine ait değerler üzerinden rekabet boyutunun inovasyon boyutu üzerindeki etkisini doğrusal regresyon analizi ile incelemişlerdir. Araştırmada rekabet boyutu kapsamında yüksek eğitim ve öğretim ile emek piyasasının GII'yi anlamlı pozitif yönde ve yüksek düzeyde etkilediği tespit

edilmiştir. Buna karşın yine rekabet boyutu kapsamında makroekonomik çevrenin GII'yi anlamlı, pozitif yönde ve düşük düzeyde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Khedhouria ve Roy (2017), 2012-2015 yılları arasında 133 ülkenin GII bileşenlerine ait değerler üzerinden ülkelerin genel anlamda inovasyon kapasitelerini belirleyen bileşenleri tespit etmişlerdir. Bulgulara göre, pazar gelişmişliği, beşeri sermaye ve araştırma ile altyapı girdilerinin ülkelerin inovasyon performanslarını artıran bileşenler olduğu gözlenmiştir. Shukla (2017), 1996-2011 zaman aralığında Hindistan ülkesinin inovasyon göstergeleri (AR-GE harcamaları, yabancı yatırımlar, patent sayısı, eğitim harcamaları, işsizlik oranı) ile ekonomik büyüme göstergelerine (gayri safi yurt içi hasıla - GSYİH) ait değerler üzerinden inovasyon boyutunun ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi pearson katsayısı ile ölçmüştür. Araştırmada inovasyonun ekonomik büyüme arasında pozitif yönde ve anlamlı ilişkinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Erdal ve Korucuk (2018), 2018 yılı öncesi son 5 yıl içinde Erzurum ilinde inovasyon sağlamış ulaştırma ve depolama sektöründe faaliyet gösteren 12 farklı işletme yöneticisinden sağlanan veriler üzerinden DEMATEL yöntemi ile inovasyon amaçlarının önceliklerini belirlemişlerdir. Araştırmada inovasyon amaçlarının önemlilik dereceleri cironun artması, pazar payının artması, maliyetlerin düşmesi ve kâr marjının artması olarak sıralanmıştır. Ayrıca bu araştırma kapsamında yapılan inovasyon amaçlarının önemlilik derecelerinin sıralaması, 2010-2012 yılları arasında TÜİK tarafından gerçekleştirilen Yenilik Araştırması sonuçları ile tutarlılık göstermiştir. Herman (2018), Avrupa Birliği ülkelerinin 2017 yılı için GII, özet inovasyon endeksi ve küresel rekabet endeksi bileşenlerine ait ilgili değerler üzerinden girişimcilik, inovasyon ve rekabet boyutları arasındaki ilişkileri pearson korelasyon katsayısı ile incelemişlerdir. Bulgulara göre, söz konusu boyutlar arasında pozitif yönde, anlamlı ve çok yüksek seviyede ilişki olduğu tespit edilmiştir. Altıntaş (2020), 2008-2019 yıl aralığında G20 grubu ülkelerin GII ve ekonomik büyüme boyutlarına ait değerler üzerinden inovasyonun ekonomik büyümeye olan etkisini YEM ile incelemiştir. Araştırmada inovasyon boyutunun ekonomik büyümeyi anlamlı, pozitif yönde ve yüksek düzeyde etkilediği gözlenmiştir. Ruijing vd. (2020), GII'nın 2019 ve 2020 yılları için ülkelerin GGI bileşenlerine ait değerler üzerinden yapay sinir ağları ile girdi alt dizin ve çıktı alt dizinleri arasındaki ilişki düzeylerini üzerinde kestirim sağlamışlardır. Araştırmada GII kapsamında GII girdi ve çıktı alt dizinleri arasında ilişkilerin belirlenmesi ile modelinin oluşturduğu ve buna bağlı olarak GII girdi ve çıktı alt dizinlerine ait bileşenler arasında ilişkinin tahmininin yapılabileceği tespit edilmiştir. Murat (2020), OECD grubu ülkelerin GII bileşenlerine ait değerler üzerinden inovasyon performans verimliliğini Veri Zarflama Analizi (VZA) ile incelemiştir. Bulgulara göre, en fazla inovasyon performans verimliliği sağlayan ülkelerin İsviçre, İngiltere ve ABD, en az verimlilik gösteren ülkelerin ise Kolombiya, Meksika ve Şili olduğu tespit edilmiştir.

Literatürün ikinci kısmına ilişkin olarak Özdemir (2009), 1998-2002 yılları için KEİ üyesi ülkelerin sağlık hizmetlerinin etkinliklerini VZA ile incelemişlerdir. Araştırma sonucuna göre, her üç yılda sağlık hizmetini daha az girdi kullanarak aynı çıktıyı üretme açısından Arnavutluk, Ukrayna, Türkiye, Gürcistan ve Rusya'nın etkin oldukları, buna karşın etkinliği sağlayamayan ülkelerin Romanya, Yunanistan ve Bulgaristan olduğu gözlenmiştir. Şahin (2011), KEİ ve Şanghai İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)'nü ekonomik entegrasyon kapsamında birbirleriyle karşılaştırmışlardır. Araştırmada, ŞİÖ'nün ekonomik entegrasyon olma yolunda daha çok adıma gereksinim duyulmasına karşın, ŞİÖ'nün KEİ'ye göre ekonomik entegrasyon konusunda daha başarılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Koç vd. (2014), KEİ ve G7 gurubuna üye ülkelerin kişi başı gayri safi milli hasıla (KBGSYİH)'da meydana gelecek bir artışın karbondioksit emisyonu üzerinde bir etkisinin olup olmadığını 1990-2016 yılları arasında Granger nedensellik testi ile incelemişlerdir. Araştırmada, G7 grubu ülkelerinden Almanya, Japonya ve Kanada için KBGSYİH'den karbondioksite doğru tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. KEİ grubu ülkelerinden ise

Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Rusya ve Ukrayna'da çift yönlü ilişki belirlenmiştir. Devamında Romanya, Arnavutluk ve Moldova için karbondioksitten KBGSYİH'ye tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Yunanistan için herhangi bir ilişki oluşmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Erkan ve Batbaylı (2017), KEİ grubu ülkelerinin 2000-2014 yılları arasındaki ilgili veriler ile söz konusu ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini Bolassa ve Vollrath endeksleri kullanarak ölçmüşlerdir. Araştırmada, KEİ ülkelerinin uluslararası pazarda genel olarak hammadde ve emek yoğun ürünlerinin ihracatında karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında söz konusu ülkelerin AR-GE ve teknoloji yoğun ürünlerin ihracatı konularında küresel piyasada rekabet anlamında dezavantajlı oldukları ifade edilmiştir. Genç vd. (2017), KEİ grubu ülkelerin 2010-2016 yıl aralığında bazı makro ekonomik göstergelerine ait değerler üzerinden AHP tabanlı ARAS, TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile ülkelerin ekonomik etkinliklerini ölçmüşlerdir. Araştırmada en fazla ekonomik etkinlik gösteren ülkelerin Rusya, Azerbaycan ve Romanya, en az etkinlik gösteren ülkelerin ise Sırbistan, Ermenistan ve Arnavutluk olduğu belirlenmiştir. Toktaş ve Keskin (2017), Türkiye'nin reel efektif döviz kuru ile KEİ'ne yapmış olduğu ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiyi 1994-2015 yıl aralığı için vektör otoregresyon modeli ile analiz etmişlerdir. Araştırmada Türkiye'nin KEİ'ne yaptığı reel efektif döviz kurunda meydana gelen değişimlerin, Türkiye'nin KEİ'ne yaptığı ithalat ve ihracat üzerinde yüksek derecede etkili olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Yalçın ve Gürel (2018), Türkiye ve KEİ kurucu üye ülkelerin endüstri ticaret performanslarını 1992-2017 dönemi için Grubel-Lloyd endeksi kullanılarak hesaplamışlardır. Araştırmada, Türkiye, Romanya ve Bulgaristan ülkelerinin dış ticarete diğer ülkelere kıyasla endüstri içi ticaret hacimlerinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürün son kısmı ile ilgili olarak tespit edilen CRITIC ve GİA ile ilgili araştırmalar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Araştırmacılar	Araştırma Konusu	Yöntem	Araştırma Sonucu
Kuo vd. (2008)	İşyeri seçiminde ÇKKV yöntemlerinin karşılaştırılması	GİA, TOPSIS ve SAW	GİA ile yapılan sıralamaların çoğunlukla TOPSIS yöntemine kıyasla SAW yöntemi ile tutarlı olduğu gözlenmiştir.
Xiao-Cong vd. (2012)	Web hizmeti seçimini belirleyen en önemli kriterleri tespit etmek	CRITIC	Araştırmada uyumluluk ve kullanılabilirlik kriterlerin web hizmetinin seçimini belirleyen en önemli kriterler olduğu belirlenmiştir.
Rostamzadeh vd. (2013)	Tedarik zinciri risk yönetimini belirleyen kriterlerin önemlilik derecelerinin tespiti	CRITIC	Makine ekipman risklerinin, temel tedarik arızalarının, talep dalgalanmalarının, hükümet politikalarının, güvenlik ve ekonomik sorunların en önemli kriterler olduğu belirlenmiştir.
Ighravwe ve Babatunde (2018)	Yenilenebilir enerji elde ediminde mini şebeke projelerinin oluşturulmasındaki kriterlerin önemlilik derecelerinin tespiti	CRITIC	Elektrik trafiğinin ve enerji talebinin önemli kriterler olduğu tespit edilmiştir.
Korucuk (2018)	Soğuk zincir taşımacılığı yapan işletmelerin	AHP tabanlı	İşletmeler A, B, C ve D olarak adlandırılmış ve işletmelerin

	üçüncü parti lojistik firma (3PL) seçimi	GIA	performansları C, B, A ve D olarak sıralanmıştır.
Akbulut (2019)	İşbankası'nın 2009-2018 yılları aralığında performansının değerlendirilmesinde en önemli kriterin tespit edilmesi	CRITIC	En önemli performans kriterinin mevduatın krediye dönüşüm oranı olduğu belirlenmiştir.
Aydın (2019)	2015, 2016 ve 2017 yılları için Türk Sigorta sektöründe faaliyet gösteren emeklilik şirketlerinin performansını belirleyen en önemli kriterlerin tespit edilmesi	CRITIC	En önemli kriterlerin Prim/özsermaye, teknik ve hasar oranları olduğu gözlenmiştir.
Kıracı ve Bakır (2019)	2005-2012 yıl aralığında uluslararası alanda faaliyet gösteren 13 hava yolu şirketinin performanslarının belirlenmesinde en önemli kriterin belirlenmesi	CRITIC	En önemli kriterin arz edilen koltuk miktarı olduğu tespit edilmiştir.
Li vd. (2019)	Yaşlanmış Asfaltları iyileştirme teknikleri (REOB-1, REOB-2 ve REOB-3) performanslarının analizi	GIA	REOB-3 tekniğinin diğer tekniklere kıyasla yaşlanmış asfalt üzerinde en iyi iyileştirici özelliğine sahip olduğu tespit edilmiştir.
Işık (2019)	Türkiye'de hayat dışı sigorta şirketlerinin 2009-2017 yıl aralığındaki performanslarını belirleyen en önemli kriteri tespit etmek	CRITIC	En önemli kriterin teknik karşılık oranı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Türe (2019)	2000-2014 yıl aralığında OECD ülkelerinin refah düzeylerinin performanslarını hesaplamak	GIA	İzlanda, Avustralya, Norveç ve İsviçre ülkelerinin refah düzeyi performansları diğer OECD ülkelere göre yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Zhang vd. (2019)	Lojistik hizmet sağlayıcılarının lojistik performanslarının belirlenmesinde rol oynayan kriterlerin önemlilik derecelerinin değerleri ile lojistik hizmet sağlayıcıların	CRITIC	Söz konusu uyumun sağlandığı gözlenmiştir.

	hesapladıkları değerler arasındaki uyumun belirlenmesi		
Abdel-Basset ve Mohammed (2020)	Telecominications Equipment Company şirketinin sürdürülebilirlik tedarik zinciri risk yöntemi türlerinin performanslarını belirleyen en önemli kriterlerin tespiti	CRITIC	En önemli kriterlerin bilgi paylaşımı riski ve parabirim değişim oranı olduğu tespit edilmiştir.
Belke (2020)	G7 grubu ülkelerinin 2010-2018 yılları arasında makroekonomik performanslarını belirleyen önemli kriterleri yıllara göre tespit etmek	CRITIC	En önemli kriterlerin 2010, 2011 ve 2012 yılları için kamu borcu, 2013 yılı için ekonomik büyüme, 2014 yılı için yatırım oranı, 2015, 2016 ve 2018 yılları için enflasyon ve son olarak 2017 yılı için işsizlik oranı olduğu sonucuna varılmıştır.
Demir vd. (2020)	Türkiye'de faaliyet gösteren 18 bireysel emeklilik şirketinin performanslarının ölçümü	GİA	En fazla performans sergileyen şirketin yüksek Anadolu Hayat ve emeklilik olduğu gözlenmiştir.
Ersoy (2020)	2016-2018 yılları arasında Borsa İstanbul'da ulaştırma endeksinde işlem göre 8 firmanın finansal performanslarını yıllara göre tespit etmek	GİA	En fazla performans gösteren şirketler 2016 ve 2017 yılları için Trabzon Liman İşletmeciliği, 2018 yılı için ise Beyaz Filo Oto Kiralama Anonim şirketinin olduğu tespit edilmiştir.
Özkan (2020)	Borsa İstanbul'da işlem göre 17 çimento şirketinin finansal performanslarını ölçmek	GİA ve TOPSIS	Her iki yöntemle göre en iyi finansal performansa sahip olan şirketin Adana Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş olduğu gözlenmiştir.
Slebi-Acevedo vd. (2020)	Naylon ve polipropilen liflerle güçlendirilmiş açık dereceli sürtünme yapılarının fonksiyonel performansını etkileyen en önemli kriterleri belirlemek	CRITIC	En önemli kriterlerin ıslak partikül kaybı ve toplam hava boşlukları olduğu tespit edilmiştir.
Söylemez (2020)	Borsa İstanbul'da işlem gören ve Ana Metal Sanayi sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin finansal performanslarını TOPSIS ve GİA yöntemine göre	TOPSIS ve GİA	Araştırma sonucuna göre her iki ÇKKV yöntemine göre şirketlerin performans sıralamalarının çoğunlukla birbiriyle uyumlu oldukları gözlenmiştir.

sıralama tutarlılıklarını tespit etmek			
Gülçiçek Tolun ve Tümtürk (2020)	İzmir ilinde tarım makinaları üreten bir işletmenin tarım makinalarının performanslarını hesaplamak	GİA	Araştırmada tarım makinaları performansları arasında belirgin farklılıkların olmadığı tespit edilmiştir.
Nguyen (2021)	SDIC 2 çelik türünün parlama sürecini belirleyen en önemli kriterin tespiti	CRITIC	Aşındırıcı parçacıkların çaplarının söz konusu çelik türünün parlama sürecini belirleyen en önemli kriter olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. Critic ve GİA Literatürü

Literatür değerlendirildiğinde, ülkeler ile ilgili olarak pek çok inovasyon araştırmaların olduğu tespit edilmiştir. Bu durum ülkeler için inovasyon faaliyetlerin önemini göstermektedir. Ayrıca literatürde KEİ ile ilgili çalışmaların kısıtlı olduğu değerlendirilmiştir. Bu kapsamda KEİ jeopolitik ve jeostratejik öneminden dolayı yapmış olduğu ekonomik faaliyetlerinin küresel olarak etkilemesi kapsamında KEİ hakkında daha çok araştırma yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum ise söz konusu yöntemlerin geçerliliklerinin, güvenilirliklerinin ve duyarlılıklarının fazla olduğunu göstermektedir. Ayrıca ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, KEİ ülkelerin inovasyon performanslarını herhangi bir ÇKKV yöntemi ölçen bir araştırmaya rastlanılmamış olması açısından bu çalışmanın literatüre katkı sağladığı değerlendirilmiştir.

ÇKKV literatüründe pek çok araştırmacının kriterlerin önemlilik derecelerinin belirlenmesine yönelik CRITIC, karar alternatiflerinin performanslarının ölçülmesi ile ilgili olarak GİA yöntemlerinden faydalandığı tespit edilmiştir (Uludağ vd. 2021). CRITIC yönteminin diğer yöntemlerden ayıran en önemli özelliği, söz konusu yöntemin uzman görüşlerden yola çıkarak sağlanan sübjektif ağırlıklandırma yerine kriterlerin standart sapmalarının ve kriterler arası korelasyonun birlikte kullanıldığı objektif bir ağırlıklandırmaya dayanmasıdır (Ayçin, 2019, s. 76). Dolayısıyla CRITIC yöntemi; kriterlerin görece önemini belirlenmesi, özneliğin azalması ve kriter ağırlıklarının dominant olmayan özelliklerinin dikkate alınmaması gibi avantajlar sağlamaktadır (Ulutaş vd. 2020, s. 1). GİA yönteminin diğer ÇKKV yöntemleri ile istatistik tekniklerine kıyasla bazı varsayımlarda oluşabilecek sapmalara ve bozulmalara karşı oldukça avantaj sağlamaktadır. Söz konusu bu avantajların bazıları; işlem için az sayıda örnekleme gereksinim duyulması, belirsiz verilerle etkin sonuçların sağlanması, verilerin herhangi bir olasılık dağılımına ihtiyaç duyulmaması ve gri ilişki katsayısının hesaplanmasının oldukça basit ve az sayıda işlemle yapılması olarak belirtilebilir. Ayrıca karar vericilerin yeterli uzmanlığa sahip olmaması durumunda GİA yöntemi ÇKKV problemlerinde oldukça başarılı sonuçlar çıkarmaktadır (Atan vd. 2020, s. 163).

2. Yöntem

Araştırmada KEİ grubu ülkelerin inovasyon performansları CRITIC tabanlı GİA ile belirlenmiştir. Çünkü ÇKKV yöntemleri; istatistiksel analiz yöntemlerinden farklı bir biçimde uygulanmakta olup nesnel ve nesnel olmayan faktörlerin birlikte değerlendirildiği yöntemlerdendir (Korucuk, 2021, s. 144-145).

2.1. Araştırmanın Amacı, Veri Seti ve Analizi

Araştırmanın üç amacı bulunmaktadır. Bunlardan birincisinde CRITIC yöntemine göre ülkelerin GII bileşenlerinin önemlilik dereceleri tespit etmektir. İkincisi ise CRITIC tabanlı GİA yöntemine göre ülkelerin inovasyon performanslarını ölçmektir. Son olarak üçüncü amacı GII'nın ve CRITIC tabanlı GİA'nın birbirlerini ve bazı ÇKKV yöntemlerine göre açıklama seviyelerini hesaplamaktır. Araştırmanın veri setini KEİ gurubu ülkelerinin 2020 GII bileşenlerine ait değerler oluşturmuştur. Araştırmada kolaylık göstermesi açısından veri setini oluşturan GII bileşenlerinin kısaltmaları Tablo 3'de gösterilmiştir.

İnovasyon Girdi Bileşenleri	Kısaltmalar	İnovasyon Çıktı Bileşenleri	Kısaltmalar
Küresel İnovasyon Endeksi Girdileri	KEİG	Küresel İnovasyon Endeksi Çıktıları	KEİÇ
Kurumlar	KEİG1		
Beşeri Sermaye ve Araştırma Altyapı	KEİG2 KEİG3	Bilgi ve Teknoloji Çıktısı	KEİÇ1
Pazar Gelişmişliği İş Gelişmişliği	KEİG4 KEİG5	Yaratıcılık Çıktısı	KEİÇ2

Tablo 3. GII Bileşenlerinin Kısaltması

2.2. CRITIC Yöntemi

CRITIC (The Criteria Impatance Through Intercritieria Correlation) yöntemi kriterlerin karar alternatiflerine göre nesnel ağırlıklarının veya önemlilik derecelerini tespit eden bir ÇKKV yöntemidir. Söz konusu bu yöntem 1995 yılında Diakoulaki vd. (1995) tarafından geliştirilmiştir (Dinçer, 2019, s. 42). CRITIC yönteminin en önemli özelliği, kriterlerin ağırlıklarının ölçülmesinde kriterler arasındaki korelasyonların dikkate alınmasıdır. Ayrıca her bir kriterin kendi içindeki standart katsayılar da kriterlerin ağırlık katsayılarının tespit edilmesinde faydalanılmaktadır. Bu kapsamda kriterler arası korelasyon değerleri ile kriterlerin zıtlıkları belirlenebilmekte ve standart sapma ile söz konusu bu zıtlıklar ağırlanmaktadır (Arslan, 2020, s. 120). Bu çerçevede CRITIC yönteminin uygulama aşamaları aşağıda açıklanmıştır (Diakoulaki vd. 1995; Jahan vd. 2012; Ayçin, 2019, s. 76; Dinçer, 2019, s. 42; Arslan, 2020, s. 120-122; Ecer, 2020, s. 87; Öztel vd. 2020, s. 32-33; Ulutaş vd. 2020, s. 9-10; Uludağ vd. 2021, s. 371-373).

A_i : i. karar alternatifi

C_j : j. değerlendirme kriteri

x_{ij} : j. değerlendirme kriterine göre i. alternatifin değeri

x_j^{mak} : j. kritere göre karar alternatiflerinin maksimum değeri

x_j^{min} : j. kritere göre karar alternatiflerinin minimum değeri

r_{ij} : j. değerlendirme kriterine göre i. alternatifinin aldığı değer

p_{jk} : herhangi bir j kriteri ile k kriteri arasındaki ilişki katsayıları

σ_j : j. kriterin standart sapma değeri ($j= 1,2,\dots,n$)

w_j : j. değerlendirme kriterinin ağırlığı ($j= 1,2,\dots,n$)

1. Adım: Karar Matrisinin Oluşturulması

$$X = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

2. Adım: Karar Matrisinin Normalizasyonu

Fayda Yönlü Kriterler İçin

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \dots\dots\dots j=1,2,\dots,n \quad (2)$$

Maliyet Yönlü Kriterler İçin

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \dots\dots\dots j=1,2,\dots,n \quad (3)$$

3. Adım: İlişki Katsayı Matrisinin Sağlanması

$$p_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j) \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad j, k=1,2,\dots,n \quad (4)$$

4. Adım: C_j değerlerinin hesaplanması

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m-1}} \quad (5)$$

$$C_j = \sigma_j \cdot \sum_{k=1}^n (1 - p_{jk}) \quad j=1,2,\dots,n \quad (6)$$

5. Adım: Kriter Ağırlıkların (Önemlilik Derecelerinin) Hesaplanması

$$w_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_k} \quad (7)$$

2.3. GİA Yöntemi

Gri teori ilk olarak 1982 yılında Tayland'da Julong Dang tarafından "Gri Sistemler Kontrol Problemleri (Control Problems of Grey Systems)" isimli araştırması ile ortaya çıkmıştır. Gri teori literatürde gri ilişkisel analiz, gri modelleme, gri tahmin ve gri karar verme gibi alt başlıklar ile farklı alanlarda kullanılmaktadır (Dinçer, 2019, s. 61). GİA çok yönlü ilişkilerin bulunduğu karar verme problemlerin çözümünde tek başına kullanılabildiği gibi hibrit modeller içinde kullanılmaktadır. GİA, çok değişkenli istatistik yöntemler ile yapılan araştırmalarda bazı varsayımlarda oluşabilecek sapmalara ve bozulmalara karşı fırsat sağlamaktadır. Bu fırsatlardan bazıları; az sayıda örneklem büyüklüğüne gereksinim duyulması, belirsiz veriler ile etkin sonuçlar sağlanması, verilerin herhangi bir olasılık dağılımına gereksinim duyulmaması, gri ilişkisel katsayısının ölçülmesi ve diğer istatistiksel yöntemlere kıyasla az sayıda işleme tabi tutulması şeklinde açıklanabilir (Atan vd. 2020, s. 63). Bu kapsamda GİA yönteminin uygulama aşamaları aşağıda açıklanmıştır (Soba vd. 2018, s. 59-62; Başdar, 2019, s. 107-111; Özbek, 2019, s. 154-156; Atan vd. 2020, s. 166-169; Köse vd. 2020, s. 237-238; Özarı vd. 2020, s. 196-198; Uludağ vd. 2021, s. 172-190).

1. Adım: Karar Matrisinin Oluşturulması

İlk olarak faktör serisi eşitlik 8'de belirtildiği gibi tanımlanmaktadır.

$$x_i = (x_i(1), \dots, x_i(n)), \quad i=1,2,\dots,n \quad (8)$$

Eşitlik 6'da x_i karar alternatiflerini belirtmektedir. Karar alternatiflerinin her bir kritere göre almış olduğu performans değerleri ise $x_i(j)$ olarak gösterilmektedir. Buna ilişkin olarak karar matrisi eşitlik 9 ile oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_1(1) & x_1(2) & x_1(n) \\ x_2(1) & x_2(2) & x_2(n) \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ x_m(1) & x_m(2) & x_m(n) \end{bmatrix} \quad (9)$$

2. Adım: Referans Serisinin ve Karşılaştırma Matrisinin Sağlanması

Faktörleri karşılaştırma için oluşturulan referans serisi Eşitlik 10'da belirtilmiştir.

$$x_0 = (x_0(j)), j=1,2,\dots,n \quad (10)$$

Eşitlik 9'da $x_0(j)$, j. kriterin normalize değerler içindeki en uygun değerini belirtmektedir. Söz konusu referans serisi, karar matrisinde bulunan her bir kriterin en iyi değeri dikkate alınarak oluşturulur. Bu kapsamda referans serisi, Eşitlik 8'de gösterilen karar matrisinde ilk satır olarak eklenerek karşılaştırma matrisine dönüştürülür.

3. Adım: Karar Matrisinin Normalizasyonu

Kriterlerin fayda yönlü (maksimizasyon) olması durumunda Eşitlik 11 kullanılır.

$$x_i^* = \frac{x_i(j) - \min_j x_j(j)}{\max_j x_j(j) - \min_j x_j(j)} \quad (11)$$

Kriterlerin maliyet yönlü (minimizasyon) olması durumunda Eşitlik 12 kullanılır.

$$x_i^* = \frac{\max_j x_j(j) - x_i(j)}{\max_j x_j(j) - \min_j x_j(j)} \quad (12)$$

En uygun durumda, seri değerlerinden ortalama bir değer seçilmesi amaca uygun olur. Bu durumda normalizasyon Eşitlik 13 ile sağlanır.

$$x_i^* = \frac{|x_i(j) - x_{0b}(j)|}{\max_j x_j(j) - x_{0b}(j)} \quad (13)$$

Eşitlik 12'de $x_{0b}(j)$, belirlenen optimum değeri olup j. kriterin hedef değeridir ve $\max_j x_j(j) \geq x_{0b}(j) \geq \min_j x_j(j)$ aralığında yer almaktadır. Söz konusu işlemlerden sonra Eşitlik 9 ile gösterilen karar matrisi Eşitlik 14'de gösterilen normalize karar matrisine dönüştürülür.

$$X_i^* = \begin{bmatrix} x_1^*(1) & x_1^*(2) & x_1^*(n) \\ x_2^*(1) & x_2^*(2) & x_2^*(n) \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ x_m^*(1) & x_m^*(2) & x_m^*(n) \end{bmatrix} \quad (14)$$

4. Adım: Mutlak Değer Tablosunun Oluşturulması

x_0^* ile x_1^* arasındaki mutlak değer farkı $\Delta_{0i}(j)$ Eşitlik 15 ile sağlanır.

$$\Delta_{0i}(j) = |x_0^* - x_1^*(j)|, i=1,2,\dots,m \text{ ve } j=1,2,\dots,n \quad (15)$$

Eşitlik 14 kullanılarak Eşitlik 16 ile gösterilen mutlak değer matrisi oluşturulur.

$$\Delta_{0i}(j) = \begin{bmatrix} \Delta_{01}(1) & \Delta_{01}(2) & \Delta_{01}(n) \\ \Delta_{02}(1) & \Delta_{02}(2) & \Delta_{02}(n) \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ \Delta_{0m}(1) & \Delta_{0m}(2) & \Delta_{0m}(n) \end{bmatrix} \quad (16)$$

5. Adım: Gri ilişki katsayısı matrisinin oluşturulması

$$\gamma_{0i}(j) = \frac{\Delta_{\min} + \zeta \Delta_{\max}}{\Delta_{0i}(j) + \zeta \Delta_{\max}} \quad (17)$$

$$\Delta_{\max} = \max_i \max_j \Delta_{0i}(j) \text{ ve } \Delta_{\min} = \min_i \min_j \Delta_{0i}(j) \quad (18)$$

Eşitlik 17'de bulunan ζ parametresi ayırıcı katsayı olarak tanımlanır ve 0 ile 1 değeri arasındadır. ζ parametresi kullanılma nedeni, Δ_{0i} ile $\Delta_{\max}$ arasındaki farkın düzenlenmesinin gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda ζ parametresi $\Delta_{\max}$ veri dizisindeki en uç değer olma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Literatürde ζ parametresi genel olarak 0,5 değeri aldığı gözlenmiştir.

6. Adım: Gri İlişki Derecelerinin Tespit Edilmesi

Kriterlerin önem derecelerinin eşit olduğu durumlarda gri ilişki derecesi Eşitlik 19, farklı olduğu durumlarda ise Eşitlik 20 ile ölçülür.

$$\Gamma_{0i} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n \gamma_{0i}(j), \quad i=1, \dots, m \quad (19)$$

$$\Gamma_{0i} = \sum_{j=1}^n [w_j(j) \gamma_{0i}(j)], \quad i=1, \dots, m \quad (20)$$

Eşitlik 19'da ve Eşitlik 20'de Γ_{0i} gri ilişki derecesini, w_j ise i. kriterin önem derecesini göstermektedir.

3. Bulgular

Bulgulara istinaden ilk olarak CRITIC yöntemi ile GII bileşenlerinin önemlilik dereceleri hesaplanmıştır. Bu kapsamda CRITIC yönteminin birinci adımında belirtilen eşitlik 1 ile karar matrisi oluşturulmuştur. Yöntemin ikinci adımında ise kriterler (bileşenler) fayda yönlü (maksimizasyon) oldukları eşitlik 2 ile karar matrisi değerlerinin normalizasyon değerleri hesaplanmıştır. Buna göre CRITIC yöntemi kapsamında karar matrisi ve karar matrisinin normalize değerleri Tablo 4'de açıklanmıştır.

Karar Matrisi							
Ülkeler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2
Kriter Yönleri	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.
Arnavutluk	66	20,3	40,9	46,8	24,1	9,7	19,5
Azerbaycan	65	21,8	36,1	52,2	20,6	10	20,5
Bulgaristan	69,1	31	53,2	42,2	34,3	34,5	33,5
Ermenistan	64,3	20,5	34,4	46,9	24,6	28,5	25,8
Gürcistan	75,1	31,6	37,4	51,8	23,5	19	20,3
Moldova	59,1	27,9	35,4	51,5	22	26,3	27,3
Romanya	68	27,7	51,9	44,9	29,6	34,6	20,3
Rusya	61,5	45,6	42,4	49,7	34	26,4	22,8
Sırbistan	69,4	31,7	48,6	41,6	25,8	30	20,5
Türkiye	55,4	38,4	45	54,7	28,2	23,2	27,7
Ukrayna	55,6	40,5	33,1	42,1	29,5	35,1	29,9
Yunanistan	68	49,9	49,9	46	26,4	27,3	23,8
Karar Matrisinin Normalizasyonu (rij)							
Arnavutluk	0,461929	1	0,61194	0,603053	0,744526	1	1
Azerbaycan	0,51269	0,949324	0,850746	0,19084	1	0,98818898	0,9285714
Bulgaristan	0,304569	0,638514	0	0,954198	0	0,02362205	0
Ermenistan	0,548223	0,993243	0,935323	0,59542	0,708029	0,25984252	0,55
Gürcistan	0	0,618243	0,78607	0,221374	0,788321	0,63385827	0,9428571
Moldova	0,812183	0,743243	0,885572	0,244275	0,89781	0,34645669	0,4428571

Romanya	0,360406	0,75	0,064677	0,748092	0,343066	0,01968504	0,9428571
Rusya	0,690355	0,14527	0,537313	0,381679	0,021898	0,34251969	0,7642857
Sırbistan	0,28934	0,614865	0,228856	1	0,620438	0,2007874	0,9285714
Türkiye	1	0,388514	0,40796	0	0,445255	0,46850394	0,4142857
Ukrayna	0,989848	0,317568	1	0,961832	0,350365	0	0,2571429
Yunanistan	0,360406	0	0,164179	0,664122	0,576642	0,30708661	0,6928571

Tablo 4. Karar ve Normalize Karar Matrisi

CRITIC yönteminin üçüncü adımında eşitlik 4 ile ilişki katsayısı matrisi oluşturulur. Yöntemin devamı olarak dördüncü adımında standart sapma değerleri ise eşitlik 5, C_j değerleri ise eşitlik 6 ile belirlenmiştir. En son aşamada ise bileşenlerin önemlilik dereceleri eşitlik 7 ile ölçülmüştür. Buna ilişkin olarak ilişki katsayısı matrisi, 1-p matrisi, C_j , standart sapma (σ) ve bileşenlerin önemlilik dereceleri (w_j) Tablo 5’de gösterilmiştir.

p Değerleri							
Kriterler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2
KEİG1	1	-,217	,383	-0,230875	-,128	-0,1252099	-0,4636491
KEİG2	-,217	1	0,290118	-,063	0,52499	0,40129446	0,2412214
KEİG3	,383	0,290118	1	-,381	,540	,368	,025
KEİG4	-0,230875	-,063	-,381	1	-,416	-,605	-,204
KEİG5	-,128	0,52499	,540	-,416	1	0,639	,472
KEİÇ1	-0,12521	0,401294	,368	-,605	0,639	1	,558
KEİÇ2	-0,463649	0,241221	,025	-,204	,472	,558	1
1-p Değerleri							
Kriterler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2
KEİG1	,000	1,217	,617	1,231	1,128	1,125	1,464
KEİG2	1,217	,000	,710	1,063	,475	,599	,759
KEİG3	,617	,710	,000	1,381	,460	,632	,975
KEİG4	1,231	1,063	1,381	,000	1,416	1,605	1,204
KEİG5	1,128	,475	,460	1,416	,000	,361	,528
KEİÇ1	1,125	,599	,632	1,605	,361	,000	,442
KEİÇ2	1,464	,759	,975	1,204	,528	,442	,000
Standart Sapmalar (σ)	0,300008	9,665351	7,228411	4,422737	4,377179	8,67167105	4,5249058
C_j	2,03456	46,60662	34,5213	34,93778	19,11868	41,3116816	24,305676
w_j	0,01003	0,22978	0,17019	0,17224	0,09426	0,20367	0,11982
Sıralama	7	1	4	3	6	2	5

Tablo 5. İlişki Matrisi (p), 1-p, Standart Sapmalar, C_j ve Önemlilik Dereceleri

Tablo 5’e göre bileşenlerin önemlilik dereceleri KEİG2 ($w_{KEİG2}=0,22978$), KEİG1 ($w_{KEİG1}=0,01003$), KEİG4 ($w_{KEİG4}=0,17224$), KEİG3 ($w_{KEİG3}=0,17019$), KEİÇ2 ($w_{KEİÇ2}=0,11982$), KEİG5 ($w_{KEİG5}=0,09426$) ve KEİG1 ($w_{KEİG1}=0,01003$) olarak sıralanmıştır. Tablo 5 incelendiğinde, KEİG2 bileşeninin önemlilik derecesinin fazla olması kapsamında KEİG2 bileşeninin diğer bileşenler arasında belirgin farklılıkları bulunmaktadır. Yine Tablo 5’e göre, KEİG3 ve KEİG4 bileşenlerinin önemlilik dereceleri arasında belirgin farklılıklara rastlanılmamıştır. Fakat Tablo 5 değerlendirildiğinde, KEİG1 bileşeninin önemlilik derecesinin az olması kapsamında diğer bileşenler arasında belirgin farklılıklar mevcuttur.

GİA yönteminde ilk adım da eşitlik 8 ve eşitlik 9’dan faydalanılarak karar matrisi oluşturulur. Söz konusu karar matrisi öncesinde Tablo 4’de gösterilmiştir. İkinci adımda Tablo 3’de belirtilen karar matrisindeki bileşen değerleri üzerinden maksimum ve minimum değerler tespit edilerek bileşenlerin yönlerine göre eşitlik 10 ile referans serisi ve karşılaştırma matrisi oluşturulur. Bu kapsamda tespit edilen referans serisi ve karşılaştırma matrisi değerleri Tablo 6’da gösterilmiştir.

Bileşenler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2
Yön	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks	Maks
Min	55,4	20,3	33,1	41,6	20,6	9,7	19,5
Mak	75,1	49,9	53,2	54,7	34,3	35,1	33,5
Referans Serisi	75,1	49,9	53,2	54,7	34,3	35,1	33,5

Tablo 6. Bileşenlerin Referans Serisi ve Karşılaştırma Matrisi

Üçüncü adımda bileşenlerin karar alternatiflerine (ülkelere) göre eşitlik 11 ve eşitlik 14 ile normalize değerler tespit edilmiştir. Tespit edilen normalize değerler Tablo 7'de belirtilmiştir.

Bileşenler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2
Yön	mak	mak	mak	mak	mak	mak	mak
Referans Serisi	1	0,8547	1	1	1	1	1
Arnavutluk	0,5381	0	0,3881	0,3969	0,2555	0	0
Azerbaycan	0,4873	0,0507	0,1493	0,8092	0	0,0118	0,0714
Bulgaristan	0,6954	0,3615	1	0,0458	1	0,9764	1
Ermenistan	0,4518	0,0068	0,0647	0,4046	0,292	0,7402	0,45
Gürcistan	1	0,3818	0,2139	0,7786	0,2117	0,3661	0,0571
Moldova	0,1878	0,2568	0,1144	0,7557	0,1022	0,6535	0,5571
Romanya	0,6396	0,25	0,9353	0,2519	0,6569	0,9803	0,0571
Rusya	0,3096	0,8547	0,4627	0,6183	0,9781	0,6575	0,2357
Sırbistan	0,7107	0,3851	0,7711	0	0,3796	0,7992	0,0714
Türkiye	0	0,6115	0,592	1	0,5547	0,5315	0,5857
Ukrayna	0,0102	0,6824	0	0,0382	0,6496	1	0,7429
Yunanistan	0,6396	1	0,8358	0,3359	0,4234	0,6929	0,3071

Tablo 7. GİA Kapsamında Normalize Değerler

Dördüncü adımda ise eşitlik 15 ve eşitlik 16 ile mutlak değer matrisi oluşturulmuştur. Buna göre söz konusu mutlak değer matrisi değerleri Tablo 8'de sunulmuştur.

Bileşenler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2
Yön	mak	mak	mak	mak	mak	mak	mak
Arnavutluk	0,4619	0,8547	0,6119	0,6031	0,7445	1	1
Azerbaycan	0,5127	0,8041	0,8507	0,1908	1	0,9882	0,9286
Bulgaristan	0,3046	0,4932	0	0,9542	0	0,0236	0
Ermenistan	0,5482	0,848	0,9353	0,5954	0,708	0,2598	0,55
Gürcistan	0	0,473	0,7861	0,2214	0,7883	0,6339	0,9429
Moldova	0,8122	0,598	0,8856	0,2443	0,8978	0,3465	0,4429
Romanya	0,3604	0,6047	0,0647	0,7481	0,3431	0,0197	0,9429
Rusya	0,6904	0	0,5373	0,3817	0,0219	0,3425	0,7643
Sırbistan	0,2893	0,4696	0,2289	1	0,6204	0,2008	0,9286
Türkiye	1	0,2432	0,408	0	0,4453	0,4685	0,4143
Ukrayna	0,9898	0,1723	1	0,9618	0,3504	0	0,2571
Yunanistan	0,3604	0,1453	0,1642	0,6641	0,5766	0,3071	0,6929

Tablo 8. Mutlak Değer Matris Değerleri

Beşinci adımda gri ilişkisel katsayı matris değerlerinin eşitlik 17 ve eşitlik 18 ile hesaplanması gerekmektedir. Fakat bunun öncesinde ilk olarak Tablo 8'de belirtilen mutlak değerler tablosundan bulunan değerleri minimum ve maksimum değerleri ile ayırıcı katsayısı değeri (ζ) belirlenir. Tespit edilen değerler Tablo 9'da gösterilmiştir.

Kriterler	Değerler
Maksimum	1
Minimum	0
Ayırıcı Katsayı (ζ)	0,5

Tablo 9. Mutlak Değer Maksimum, Minimum Değerleri ile ζ Değeri

Tablo 9'a göre, ayırıcı katsayı (ζ) değeri 0,5 olarak hesaplanmıştır. Beşinci adım kapsamında eşitlik 17 ve eşitlik 18 ile ölçülen gri ilişki katsayı matrisi Tablo 10'da belirtilmiştir.

Yön	mak	mak	mak	mak	mak	mak	mak
Bileşenler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2
W	0,01	0,2298	0,17	0,172	0,094	0,2037	0,12
Arnavutluk	0,52	0,3691	0,45	0,453	0,402	0,3333	0,333
Azerbaycan	0,494	0,3834	0,37	0,724	0,333	0,336	0,35
Bulgaristan	0,621	0,5034	1	0,344	1	0,9549	1
Ermenistan	0,477	0,3709	0,348	0,456	0,414	0,658	0,476
Gürcistan	1	0,5139	0,389	0,693	0,388	0,441	0,347
Moldova	0,381	0,4554	0,361	0,672	0,358	0,5907	0,53
Romanya	0,581	0,4526	0,885	0,401	0,593	0,9621	0,347
Rusya	0,42	1	0,482	0,567	0,958	0,5935	0,395
Sırbistan	0,633	0,5157	0,686	0,333	0,446	0,7135	0,35
Türkiye	0,333	0,6727	0,551	1	0,529	0,5163	0,547
Ukrayna	0,336	0,7437	0,333	0,342	0,588	1	0,66
Yunanistan	0,581	0,7749	0,753	0,43	0,464	0,6195	0,419

Tablo 10. Gri İlişki Katsayı Matrisi

GİA yönteminin son adımında ülkelerin gri ilişki dereceleri (Γ) eşitlik 20 ile ölçülür. Gri ilişki dereceleri, ülkelerin inovasyon performanslarını belirtmektedir. Dolayısıyla ülkelerin Γ veya inovasyon performans değerleri Tablo 11'de gösterilmiştir.

Yön	mak	mak	mak	mak	mak	mak	mak	Γ	Sıralama
Bileşenler	KEİG1	KEİG2	KEİG3	KEİG4	KEİG5	KEİÇ1	KEİÇ2		
Arnavutluk	0,0052	0,0848	0,0765	0,0781	0,0379	0,0679	0,0399	0,3903	12
Azerbaycan	0,005	0,0881	0,063	0,1247	0,0314	0,0684	0,0419	0,4225	11
Bulgaristan	0,0062	0,1157	0,1702	0,0592	0,0943	0,1945	0,1198	0,7599	1
Ermenistan	0,0048	0,0852	0,0593	0,0786	0,039	0,134	0,0571	0,4580	10
Gürcistan	0,01	0,1181	0,0662	0,1194	0,0366	0,0898	0,0415	0,4816	9
Moldova	0,0038	0,1046	0,0614	0,1157	0,0337	0,1203	0,0635	0,5032	8
Romanya	0,0058	0,104	0,1507	0,069	0,0559	0,196	0,0415	0,6229	5
Rusya	0,0042	0,2298	0,082	0,0977	0,0903	0,1209	0,0474	0,6723	2
Sırbistan	0,0064	0,1185	0,1168	0,0574	0,0421	0,1453	0,0419	0,5283	7
Türkiye	0,0033	0,1546	0,0937	0,1722	0,0499	0,1051	0,0655	0,6444	3
Ukrayna	0,0034	0,1709	0,0567	0,0589	0,0554	0,2037	0,0791	0,6281	4
Yunanistan	0,0058	0,178	0,1281	0,074	0,0438	0,1262	0,0502	0,6062	6
Ortalama								0,5598	

Tablo 11. Ülkelerin İnovasyon Performans Değerleri

Tablo 11 incelendiğinde, GİA yöntemine göre ülkelerin inovasyon performans değerleri Bulgaristan ($\Gamma_{\text{Bulgaristan}}=0,7599$), Rusya ($\Gamma_{\text{Rusya}}=0,6723$), Türkiye ($\Gamma_{\text{Rusya}}=0,6444$), Ukrayna ($\Gamma_{\text{Ukrayna}}=0,6281$), Romanya ($\Gamma_{\text{Romanya}}=0,6229$), Yunanistan ($\Gamma_{\text{Yunanistan}}=0,6062$), Sırbistan ($\Gamma_{\text{Sırbistan}}=0,5283$), Moldova ($\Gamma_{\text{Moldova}}=0,5032$), Gürcistan ($\Gamma_{\text{Gürcistan}}=0,4816$), Ermenistan ($\Gamma_{\text{Ermenistan}}=0,4580$), Azerbaycan ($\Gamma_{\text{Azerbaycan}}=0,4225$) ve Arnavutluk ($\Gamma_{\text{Arnavutluk}}=0,3903$) olarak sıralanmıştır. Bu kapsamda ortalamanın üstünde inovasyon performansı sergileyen ülkeler Bulgaristan, Rusya, Türkiye, Ukrayna, Romanya ve Yunanistan ülkeleri olmuştur.

Yöntemler		1	2	3	4	5	6
GII	Değer	32,47143	32,31429	42,54286	35	36,95714	35,64285714
	Sıralama	11	12	1	10	8	9
GİA	Değer	0,390327	0,422504	0,759887	0,458018	0,481584	0,503157084
	Sıralama	12	11	1	10	9	8
ARAS	Değer	0,557013	0,56153	0,864007	0,675342	0,676109	0,714573144
	Sıralama	12	11	1	10	9	8
BTA	Değer	26,9323	27,23117	38,41307	30,50323	31,81903	32,60052641
	Sıralama	12	11	2	10	9	8
COPRAS	Değer	0,062268	0,062758	0,096702	0,075521	0,075806	0,079957823
	Sıralama	12	11	2	10	9	8
EDAS	Değer	0,021142	0,044953	0,94661	0,34677	0,341741	0,450761941
	Sıralama	12	11	1	9	10	8
MAUT	Değer	-0,40505	-0,394602	-0,310357	-0,395462	-0,363386	-0,371594235
	Sıralama	12	10	3	11	8	9
ROV	Değer	0,081947	0,096137	0,340531	0,159485	0,184822	0,210013428
	Sıralama	12	11	1	10	9	8
TOPSIS	Değer	0,181336	0,213767	0,465174	0,110618	0,391357	0,294544523
	Sıralama	11	10	5	12	8	9
WASPAS	Değer	0,5492	0,554311	0,861338	0,674041	0,679655	0,716778838
	Sıralama	12	11	1	10	9	8
1: Arnavutluk, 2: Azerbaycan, 3: Bulgaristan, 4: Ermenistan, 5: Gürcistan, 6: Moldova							
Yöntemler		7	8	9	10	11	12
GII	Değer	39,57143	40,34286	38,22857	38,94286	37,97143	41,61428571
	Sıralama	4	3	6	5	7	2
GİA	Değer	0,622909	0,672265	0,52833	0,644424	0,628123	0,606155337
	Sıralama	5	2	7	3	4	6
ARAS	Değer	0,787551	0,836871	0,781231	0,813706	0,804936	0,769588534
	Sıralama	5	2	6	3	4	7
BTA	Değer	35,88321	38,18513	34,41521	37,16203	36,2608	39,46427899
	Sıralama	6	3	7	4	5	1
COPRAS	Değer	0,088382	0,094027	0,084571	0,090229	0,09293	0,096849859
	Sıralama	6	3	7	5	4	1
EDAS	Değer	0,707324	0,846257	0,575667	0,733735	0,849395	0,93746116
	Sıralama	6	4	7	5	3	2
MAUT	Değer	-0,330172	-0,308884	-0,355025	-0,312038	-0,3559	-0,278888084
	Sıralama	5	2	6	4	7	1
ROV	Değer	0,267432	0,319549	0,216988	0,322118	0,2587	0,327064566
	Sıralama	5	4	7	3	6	2
TOPSIS	Değer	0,405602	0,732232	0,435806	0,63216	0,502546	0,822398244
	Sıralama	7	2	6	3	4	1
WASPAS	Değer	0,788145	0,835717	0,755896	0,80814	0,819468	0,856393181
	Sıralama	6	3	7	5	4	2
7: Romanya, 8: Rusya, 9: Sırbistan, 10: Türkiye, 11: Ukrayna, 12: Yunanistan							

Tablo 12. Yöntemlere Göre Hesaplanan Ülkelerin İnovasyon Performansları ve Performans Sıralamaları

Tablo 12'de yöntemlere göre ülkelerin inovasyon performans değerleri, performans değerleri sıralaması ve ülkelerin yöntemlere normalize değerler açıklanmıştır. Tablo 12 incelendiğinde GII ve GİA yöntemlerinin birbirleri ve diğer yöntemlere göre ülkelerin inovasyon performans sıralamalarının birbirleriyle farklı olduğu gözlenmiştir.

Yöntemler	GII	GİA	ARAS	BTA	COPRAS	EDAS	MAUT	ROV	TOPSIS	WASPAS
GII	1									
GİA	,920**	1								
ARAS	,919**	,940**	1							
BTA	,966**	,923**	,945**	1						
COPRAS	,953**	,928**	,962**	,991**	1					
EDAS	,951**	,936**	,954**	,988**	,998**	1				
MAUT	,933**	,850**	,812**	,942**	,893**	,892**	1			
ROV	,957**	,947**	,944**	,987**	,973**	,968**	,944**	1		
TOPSIS	,805**	,722**	,717**	,872**	,816**	,814**	,926**	,846**	1	
WASPAS	,955**	,927**	,968**	,991**	,999**	,995**	,891**	,976**	,809**	1

**p<.01, *p<.05

Tablo 13. Yöntemler Arası Pearson İlişki Değerleri

Tablo 13’de yöntemlere göre ülkelerin inovasyon performans değerleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde GII TOPSIS hariç tüm yöntemler ile anlamlı, pozitif yönde ve çok yüksek seviyede ilişkileri olduğu tespit edilmiştir. Tablo 13 değerlendirildiğinde, GII CRITIC tabanlı TOPSIS yöntemi ile anlamlı, pozitif yönde ve orta düzeyde ilişkisi olduğu gözlenmiştir. Tüm bu değerlere istinaden, GII’nın Tablo 13’de belirtilen CRITIC tabanlı ÇKKV yöntemlerine göre genel anlamda açıklanabileceğini göstermektedir. Bunun yanında CRITIC tabanlı TOPSIS yönteminin diğer yöntemler ile olan ilişki değerleri diğer yöntemlerin birbirleri ile olan ilişkilerine kıyasla az seviyededir. Bu durum TOPSIS yönteminin diğer yöntemler içinde en farklı olan ÇKKV tekniği olduğunu göstermektedir.

Tartışma ve Sonuç

Ülkeler inovasyon performanslarının farkında olmalarıyla mevcut veya sonraki dönemler için inovasyon performanslarını artırmaları için çeşitli stratejiler, planlar, yöntemler ve faaliyetler gerçekleştirebilmektedirler. Ayrıca ülkeler birbirlerinin inovasyon performanslarını takip ederek inovasyon performanslarını artırmaları için gerekli girişimlerde bulunabilmektedirler. Bu kapsamda ülkelerin inovasyon performanslarının çok yönlü olarak ölçülmesi büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda araştırmada ülkelerin inovasyon performanslarının ölçümü konusunda birçok ülkeye sınırı olan ve dünyanın hemen hemen merkezinde yer alan ve dünya ticaretini ve ekonomisine yön verebilen Karadeniz havzasına yakın olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü grubu ülkelerinin akademik araştırmalarda sıklıkla kullanılan 2020 yılı için GII bileşenlerine ait değerler üzerinden CRITIC tabanlı GİA yöntemi ile ölçülmüştür.

Bulgulara göre, ülkelere istinaden CRITIC yöntemi kapsamında önemlilik derecesi en fazla olan GII bileşeninin KEİG2, en az olan ise KEİG1 olduğu tespit edilmiştir. Bu durum KEİG2 açısından ülkelerin KEİG2 kapsamında yapılan faaliyetlerin diğer bileşenleri sağlamalarının, diğer bileşenlerinin birbirlerini sağlamasına göre yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Başka bir bulguya göre, ülkelerin CRITIC tabanlı GİA yöntemine göre inovasyon performansları Bulgaristan, Rusya, Türkiye, Ukrayna, Romanya, Yunanistan, Sırbistan, Moldova, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Arnavutluk olarak sıralanmıştır. CRITIC tabanlı GİA yöntemine göre ülkelerin ortalama inovasyon performans değerini aşan ülkelerin Bulgaristan, Rusya, Türkiye, Ukrayna, Romanya ve Yunanistan, ülkelerinin olduğu belirlenmiştir. Buna karşın söz konusu ortalamanın aşağısında kalan ülkelerin ise Sırbistan, Moldova, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Arnavutluk olduğu gözlenmiştir.

Yöntem kapsamında CRITIC tabanlı GII, GİA ve bazı ÇKKV yöntemleri arasında sıralama açısından karşılaştırılmıştır. Bulgulara göre, GII’nın CRITIC tabanlı GİA’nın tüm yöntemler ile sıralamalarının birbirlerinde farklı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bulgulara göre, GII’nın CRITIC tabanlı TOPSIS yöntemi ile anlamlı, pozitif yönlü ve yüksek, diğer

ÇKKV yöntemleri olan CRITIC tabanlı ARAS, BTA, COPRAS, EDAS, MAUT, ROV ve WASPAS ile ise yine anlamlı, pozitif yönlü ve çok yüksek seviyede ilişki olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla bu bulgulardan GII'nın ve CRITIC tabanlı GİA'nın diğer yöntemler ile uyumlu olduğu ve söz konusu yöntemler ile açıklanabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca TOPSIS yönteminin diğer yöntemler ile olan ilişki değerleri, diğer yöntemlerin birbirleri olan ilişki değerlerinden düşük seviyede olduğu gözlenmiştir. Bu sonuca göre, CRITIC tabanlı TOPSIS yönteminin diğer yöntemler içinde en farklı özelliğe sahip ÇKKV tekniği olduğu değerlendirilmiştir.

Literatür incelendiğinde, KEİ grubu ülkelerin inovasyon performanslarını herhangi bir ÇKKV yöntemi ile ölçen bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Fakat Genç vd. (2017) araştırması ile bu araştırmanın konu açısından ilişkili olduğu değerlendirilmiştir. Çünkü Genç vd., (2017)'nin çalışmasında 2010-2016 yılları arasında KEİ grubu ülkelerin makro ekonomik göstergelerine göre ekonomik etkinlik performanslarını ÇKKV (TOPSIS, ARAS, MOORA) yöntemleri ile ölçmüştür. Bu çalışmada ise KEİ grubu ülkelerin ekonomi ile doğrudan ilişkili bulunan inovasyon performansları ÇKKV yöntemleri ile hesaplanmıştır. Bu kapsamda Genç vd. (2017)'nin çalışmasında en fazla ekonomik etkinlik performansı sağlayan ülkelerin Rusya, Azerbaycan ve Romanya olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada ise en fazla inovasyon performansı sergileyen ilk üç ülkenin CRITIC tabanlı GİA yöntemine göre Bulgaristan, Rusya ve Türkiye olduğu belirlenmiştir. Yöntem açısından ise bu araştırma Kuo vd. (2008) araştırmasına karar alternatiflerinin performanslarının GİA yönteminin TOPSIS ve BTA kıyaslamasına istinaden benzerlik göstermektedir. Kuo vd. (2008) araştırmasında GİA yöntemi ile tespit edilen karar alternatiflerinin performans sıralamasının TOPSIS yöntemine göre BTA ile daha çok tutarlı olduğunu gözlemlemişlerdir. Bu çalışmada da CRITIC tabanlı GİA yöntemi kapsamında ülkelerin inovasyon performans değerleri CRITIC tabanlı TOPSIS yöntemine kıyasla CRITIC tabanlı BTA ile daha tutarlı oldukları tespit edilmiştir.

Araştırmanın sınırlılığı çerçevesinde çalışmada sadece KEİ grubu ülkelerin inovasyon verileri ile işlem sağlanmıştır. Gelecek çalışmalarda sadece KEİ grubu ülkeler değil, Karadeniz havzasına yakın olan ve KEİ ile ekonomik ve ticari işbirliği sağlayan ülkelerde araştırmaya dâhil edilebilir. Öneriler kapsamında ise öncelikli olarak CRITIC tabanlı GİA yöntemi kapsamında inovasyon ortalama değerinin altında performans sergileyen Sırbistan, Moldova, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Arnavutluk ülkelerinin önemlilik derecesi fazla olan KEİG2 bileşenine daha fazla önem vererek diğer bileşenleri ilgilendiren, oluşturan, ilişkisi olan ve sağlayan faaliyetler gerçekleştirerek inovasyon performanslarını artırabilirler. Böylelikle ülkeler, GII ortalama değerini aşan ülkeler seviyesine gelerek söz konusu ülkeler ile daha iyi ve sağlıklı olarak inovasyon konusunda uyum oluşturabilirler. Bu durum ise ülkelerin ekonomik anlamda birbirlerinin tamamlamalarının daha iyi olmasını ve inovasyonun ekonomik iyileşme üzerinde onarıcı etkisinin daha anlamlı olmasını sağlayabilir. Gelecek çalışmalarda ülkelerin inovasyon performansları sadece GII bileşen bazında değil, değişkenler ve alt değişkenler bazında da incelenebilir. Bunun yanında kriterlerin önemlilik derecelerini açıklayan daha çok ÇKKV yöntemi uygulanarak karar alternatiflerinin performansı çok boyutlu olarak değerlendirilebilir. Bunların dışında ülkelerin inovasyon performanslarını GII haricinde diğer ölççekler veya endeksler ile ölçülerek ülkelerin inovasyon performans değerleri söz konusu ölççekler veya endekslere göre karşılaştırılabilir. Ayrıca ülkelerin GII alt değişken, değişken ve bileşen sayısı artırılabilir ya da her ülkeye özgür GII alt değişkenler, değişkenler ve bileşenler oluşturulabilir.

KAYNAKÇA

- ABDEL-BASSET, M. - R. MOHAMED (2020). "A Novel Plithogenic TOPSIS-CRITIC Model for Sustainable Supply Chain Risk Management". *Journal of Cleaner Production*. 247: 1-10.
- AKBULUT, O. Y. (2019). "CRITIC VE EDAS Yöntemleri ile İş Bankası'nın 2009-2018 Yılları Arasındaki Performansının Analizi". *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*. IV/2: 249-263.
- ALTINTAŞ, F. F. (2020). "İnovasyonun Ekonomik Büyümeyi Etkilemesine Yönelik Bir Yapısal Eşitlik Modeli Uygulaması: G20 Grubu Ülkeleri". *BMIJ*. VIII/4: 723-763.
- ARAS, G. vd. (2014). *Firmaların Ar-ge ve İnovasyon Performansının Stratejik Analizi*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Özkaracan Matbaacılık.
- ARSLAN, R. (2020). "Critic Yöntemi". *Çok Kriterli Karar Verme Problemlerinde Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri*. (ed. Hüdaverdi Bircan). Ankara: Nobel Yayıncılık: 120-122.
- ATAN, M. - Ş. ALTAN (2020). *Örnek Uygulamalarla Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- AY TÜRKMEN, M. - Y. AYNAOĞLU (2017). "Küresel Rekabet Endeksi Göstergelerin Küresel İnovasyon Üzerine Etkisi". *Business & Management Studies: An International Journal*. V/4: 257-282.
- AYÇİN, E. (2019). *Çok Kriterli Karar Verme*. Ankara: Nobel Yayın.
- AYDIN, Y. (2019). "Türkiye'de Hayat/Emeklilik Sigorta Sektörünün Finansal Performans Analizi". *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. IV/1: 107-118.
- BAŞDAR, C. (2019). *Finansal Performans ve Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- BELKE, M. (2020). CRITIC ve MAIRCA Yöntemleriyle G7 Ülkelerinin Makroekonomik Performansının Değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı: 120-139.
- BİRCAN, H. (2020). *Çok Kriterli Karar Verme Problemlerinde Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- CORNELL UNIVERSITY, INSEAD - WIPO. (2020). *The Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation?*. Geneva: World Intellectual Property Organization (WIPO).
- CRESPO, N. F. - C. F. CRESPO (2016). "Global Innovation Index: Moving Beyond The Absolute Value of Ranking with A Fuzzy-Set Analysis". *Journal of Business Research*. 69: 5265-5271.
- ÇEMREK, F. vd. (2017). "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*. IV/2: 41-54.
- DAUGHERTY, P. J. vd. (2011). "Organizational Structure and Logistics Service Innovation". *The International Journal of Logistics Management*. XXII/1: 26-51.
- DEMİR, G. vd. (2020). "Bireysel Emeklilik Sistemindeki Şirketlerin Performanslarının Gri İlişkisel Analizle Ölçülmesi ve Bir Uygulama". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVIII/2: 155-170.

- DIAKOULAKI, D. vd. (1995). "Determining Objective Weights in Multiple Criteria Promlems: The Critic Method". *Computers & Operations Research*. XXII/7: 763-770.
- DİNÇER, S. E. (2019). *Çok Kriterli Karar Alma*. Ankara: Gece Akademi.
- DRUCKER, P. F. (1998). *The Discipline of Innovation*. Massachusetts: Harvard Business Review.
- ECER, F. (2020). *Çok Kriterli Karar Verme*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ELÇİ, Ş. - İ. KARATAYLI (2008). *İnovasyon Rehberi: Kârlılık ve Rekabetin Elkitabı*.
- ERDAL, H. - S. KORUCUK (2018). "Lojistik Sektöründe İnovasyon Önceliklerinin Belirlenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XXVI: 1-24.
- ERKAN, B. - Ş. BATBAYLI (2017). "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) Üyesi Ülkelerin Küresel Pazarlardaki Karşılaştırmalı Üstünlükleri". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*. V/Özel Sayı: 31-49.
- ERSOY, N. (2020). "Finansal Performansın Gri İlişkisel Analiz Yöntemi ile Değerlendirilmesi: Borsa İstanbul Ulaştırma Endeksi'ndeki Şirketler Üzerine Bir Araştırma". *Muhasebe ve Finansman Dergisi*. 86: 223-246.
- GENÇ, A. vd. (2017). "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Üye Ülkelerine İlişkin Etkinlik Analizi: TOPSIS, ARAS ve MOORA Yöntemleriyle Bir Uygulama". *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*. IV/2:15-40.
- GIUNCHIGLIA, F. (2013). *Innovatione Sociale La Fuora Frontiora*. Department Information Engineering and Computer Science. DISI - Via Sommarive 5 - 38123 Povo. Trento: University of Trento.
- GÜLÇİÇEK TOLUN, B. - A. TÜMTÜRK (2020). "AHP ile Bütünleşik Gri İlişkisel Analiz Yöntemi ile Makine Seçimi: Tarım Makinaları Üretim İşletmesinde Bir Uygulama". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F.* XXVII/1: 21-34.
- HANCIOĞLU, Y. (2016). "Küresel İnovasyon Endeksini Oluşturan İnovasyon Girdi ve Çıktı Göstergeleri Arasındaki İlişkinin Kanonik Korelasyon ile İncelenmesi: OECD Örneği". *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. XVI/4: 131-157.
- HERMAN, E. (2018). "Innovation and Entrepreneurship for Competitiveness in the EU: An Empirical Analysis". *Proceedings of the International Conference on Business Excellence - Sciendo*. XI/1: 425-435.
- IGHRAVWE, D. E., - M. O. BABATUNDE (2018). "Selection of A Mini-Grid Business Model for Developing Countries Using CRITIC-TOPSIS with Interval Type-2 Fuzzy Sets". *Decision Science Letters*. 7: 427-442.
- IŞIK, Ö. (2019). "Türkiye'de Hayat Dışı Sigorta Sektörünün Finansal Performansının CRITIC Tabanlı TOPSIS ve MULTIMOORA Yöntemiyle Değerlendirilmesi". *BMIJ*. VII/1: 542-562.
- JAHAN, M. A. vd. (2012). "A Framework for Weighting of Criteria in Ranking Stage of Material Selection Process". *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*. LVIII/1: 411-420.
- KHEDHAOURIA, A. - T. ROY (2017). "Configurational Conditions of National Innovation Capability: A fuzzy Set Analysis Approach". *Technological Forecasting and Social Change*. CXX: 48-58.

- KIJEK, A. - T. KIJEK (2010). "The Analysis of Innovation Input-Output Relationships". *Comparative Economic*. XIII/1: 93-106.
- KILIÇ, F. (2018). *Açık İnovasyon Kavramı ve Etkileri Üzerine Bir Uygulama*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KİRACI, K. - M. BAKIR (2018). "Critic Temelli Edas Yöntemi ile Havayolu İşletmelerinde Performans Ölçümü Uygulaması". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 35: 157-174.
- KOÇ, S. - M. EMİKÖNEL (2019). "GDP VE CO2 Emisyonu Arasındaki Nedensellik İlişkisi". *European Congress on Economic Issues*. Bakü: 21-31.
- KOFLER, I. vd. (2018). *Rafforzare le Reti d'innovazione Regionali: Prospettive per un Alto Adige Competitivo*. Bozen: Eurac Research.
- KORUCUK, S. (2018). "Soğuk Zincir Taşımacılığı Yapan İşletmelerde 3PL Firma Seçimi: İstanbul Örneği". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVI: 341-366.
- KORUCUK, S. (2021). "Ordu ve Giresun İllerinde Kentsel Lojistik Performans Unsurlarına Yönelik Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. XIII/26: 141-155.
- KÖSE, E. - G. CANBULUT (2020). "Gri İlişkisel Analiz ile Toplu Taşıma Aracı Seçimi". *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri MS Excel Çözümlü Uygulamalar* (ed. Mehmet Kabak-Yetkin Çınar). Ankara: Nobel Yayıncılık: 237-239.
- KUO, Y. vd. (2008). "The Use of Grey Relational Analysis in Solving Multiple Attribute Decision-Making Problems". *Computers & Industrial Engineering*. 55: 80-93.
- Lİ, J. vd. (2019). "Properties and Components of Recycled Engine Oil Bottom Rejuvenated Asphalt and Its Grey Relationship Analysis". *Hindawi Advances in Materials Science and Engineering*. 1-11.
- MURAT, D. (2020). "The Measurement of Innovation Performance in OECD Countries". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. XVIII/4: 209-226.
- NGUYEN, D. vd. (2021). "Applying Fuzzy Grey Relationship Analysis and Taguchi Method in Polishing Surfaces of Magnetic Materials by Using Magnetorheological Fluid". *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*. CXII: 1675-1689.
- OECD - EUROSTAT (2005). *Oslo Klavuzu: Yenilik Verilerinin Toplanması ve Yorumlanması İçin İlkeler*. Ankara: TÜBİTAK.
- ÖZARI, Ç. - Ö. EREN (2019). *Sosyal Bilimlerde Uygulamalı İstatistik ve Çok Ölçütlü Karar Verme Yöntemleri*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.
- ÖZBEK, A. (2019). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve Excel ile Problem Çözümü Kavram-Teori-Uygulama*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, A. İ. (2009). "Hizmet Sektörü Etkinliğinin Makro Düzeyde İncelenmesi: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Üyesi Ülkelerin Sağlık Sektörü Üzerine Bir Analiz". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. XXXIII: 189-205.
- ÖZKAN, T. (2020). "TOPSIS ve Gri İlişkisel Analiz Yöntemleri ile BIST Çimento Sektörü Şirketlerinin Finansal Etkinliklerinin Değerlendirilmesi". *Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*. I/1: 69-85.

- ÖZTEL, A. - İ. ALP (2020). *Çok Kriterli Karar Verme Seçiminde Yeni Bir Yaklaşım*. İstanbul: Kriter Yayıncılık.
- PORTER, M. - C. VAN DER LINDE (1995). "Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship". *Journal of Economic Perspectives*. VIII/4: 97-118.
- ROSTAMZADEH, R. vd. (2018). "Evaluation of Sustainable Supply Chain Risk Management Using An Integrated Fuzzy TOPSIS- CRITIC Approach". *Journal of Cleaner Production*. 175: 651-669.
- RUIJING, C. vd. (2020). "Data-Driven Approach with Artificial Neural Network for Global Innovation Index Re-evaluation". *6th International Conference on Big Data and Information Analytics (BigDIA)*. Schenzhen: 83-93.
- SCHUMPETER, J. (1934). "The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle". *Harvard Economic Studies*. 46.
- SHUKLA, S. (2017). "Innovation and Economic Growth: A Case of India". *Humanities & Social Science Review*. V/2: 64-70.
- SLEBI-ACEVEDO, C. J. vd. (2020). "Multiple-Response Optimization of Open Graded Friction Course Reinforced with fibers through CRITIC-WASPAS Based on Taguchi Methodology". *Construction and Building Materials*. 233: 1-14.
- SOBA, M. - E. ERDİN KARADUMAN (2018). *Hastane Personeli Seçimin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Karşılaştırmalı Analizi*. İstanbul: Kriter Yayıncılık.
- SÖYLEMEZ, Y. (2020). "Finansal Performans Değerlendirmesinde TOPSIS ve GRİ İlişkisel Analiz Yöntemlerinin Karşılaştırılması". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 18: 61-79.
- ŞAHİN, M. (2011). "Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Şanghai İşbirliği Ekonomik Entegrasyon Bağlamında Karşılaştırılması". *TÜBAV Bilim*. IV/2: 143-150.
- TAŞ, S. (2017). "İnovasyon, Eğitim ve Küresel İnovasyon Endeksi". *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. I/1: 99-123.
- TOKTAŞ, Y. - Y. B. KESKİN (2017). "Reel Efektif Döviz kuru ile Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütüne Yaptığı İthalat ve İhracat Arasındaki İlişkinin Analizi". *International Journal of Academic Value Studies*. III/12: 381-390.
- TÜRE, H. (2019). "OECD Ülkeleri İçin Refah Ölçümü: Gri İlişkisel Analiz Uygulaması". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. XXI/2: 310-327.
- ULUDAĞ, A. S. - H. DOĞAN (2021). *Üretim Yönetiminde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- ULUTAŞ, A. - A. TOPAL (2020). *Bütünleştirilmiş Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Üretim Sektörü Uygulamaları*. Ankara: Akademisyen Kitapevi.
- XIAO-CONG, X. vd. (2012). "Grey Relational Analysis on Factors of the Quality of Web Service". *Physics Procedia*. 33: 1992-1998.
- YALÇIN, E. - S. P. GÜREL (2018). "Türkiye ile Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Arasındaki Endüstri İçi Ticaretin Analizi". *Business, Economics and Management Research Journal - BEMAREJ*. I/2: 81-92.
- YALÇINKAYA, A. (2017). "Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*. 5/Özel sayı: 1-16.

ZHANG, L. vd. (2021). "Environmental Performance Indicators of China's Coal Mining Industry: A Bootstrapping Malmquist Index Analysis". *Resources Policy*. 71: 1-9.

KORONAVİRÜS SALGINININ BELEDİYE HİZMETLERİNE ETKİSİ: TRABZON ÖRNEĞİ

Cengiz ÖZGÜN*

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, COVID-19 sürecinde genelde merkezi ve yerel yönetimlerde, özelden ise Trabzon'da belediye hizmetlerinin sunumunda meydana gelen değişimleri incelemektir. Literatürde salgınlar, dünya tarihinde yönetim ve yaşam değişikliklerine yol açan, geniş çaplı sağlık olayları olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'de yönetim, merkezden ve yerinden yönetim olarak düzenlenmiştir. Yerinden yönetimin bir parçası olan belediyelerin sunduğu hizmetlerin, koronavirüs salgınından etkilenmesi de doğaldır. Bu bağlamda salgın sürecinde Trabzon Büyükşehir Belediyesi ve ilçe belediye başkanları / yetkilileri ile yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca görüşme yapılan yetkililerin görevli oldukları belediye sınırları içindeki çeşitli meslek sahipleri ile anket yapılarak, mülakat sonucu elde edilen veriler karşılaştırılmıştır. Sonuçta koronavirüs salgınının, belediye hizmetlerinin sunumunda, halkın yaşam biçiminde bir takım değişikliklere yol açtığı tespit edilmiştir. Mülakat ve anket tekniğinin kullanıldığı karma yöntemle elde edilen bulguların, literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Koronavirüs, Belediye, Trabzon, Değişim ve Dönüşüm.

THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS OUTBREAK ON MUNICIPAL SERVICES: THE CASE OF TRABZON

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the changes that have taken place in central and local governments both in general and in the provision of municipal services during COVID 19, with a particular focus on Trabzon, Turkey. According to the literature, outbreaks constitute large-scale health events that lead to changes in management and life on a historical scale. Turkey's administrative system features both centralized and decentralized management. It is only natural that the services provided by municipalities – which are part of decentralization – are also affected by the coronavirus epidemic. In this context, the researchers of this study both interviewed and surveyed those working for the Municipality of Trabzon, including district mayors, officials, and various other civil servants, and then compared and contrasted the data they extracted from that. What they found was that coronavirus epidemic has indeed sparked number of changes in how the city/province delivers municipal services, as well as changes in how Trabzonites lead their lives. It is anticipated that the findings from this study and the innovative use of a hybrid interview-survey method will contribute to the literature.

Keywords: Coronavirus, Municipality, Trabzon, Change and Transformation.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 06.05.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.07.2021

* Dr. Ö. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İSTANBUL;
ORCID: 0000-0002-5224-7457, E-posta: cengizozgun86@gmail.com

Giriş

Yeni tip bir koronavirüs (COVID-19), 2019 yılında Çin'in Wuhan eyaletinde ortaya çıkmış ve hızlı bir şekilde yayılarak binlerce can kaybına neden olmuştur. Virüsün çok hızlı yayılması ve tüm dünyada etkisinin görülmesi üzerine, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 30 Ocak 2020 tarihinde uluslararası endişe kaynağı olan bir halk sağlığı acil durumunu, diğer bir ifadeyle DSÖ'deki en yüksek alarm seviyesini ilan etmiştir (DSÖ, 2020). Salgının görülmesiyle birlikte Türkiye'de de tedbirler alınmaya ve uygulanmaya başlanmıştır. Sağlık Bakanlığınca 10 Ocak 2020 tarihinde Koronavirüs Bilim Kurulu oluşturulmuş ve COVID-19 ile mücadeleye başlanmıştır (Arslan vd. 2020, s. 10). Türkiye'de de alınan tedbirlere bakıldığında, hastalığın yayılmasının önlenmesi ve özellikle kişisel hijyen kurallarına uyulmasına yönelik olduğu, bu anlamıyla yaşam tarzlarında değişiklik içerdiği görülmektedir.

Koronavirüs salgınının görülmesi ve günlük yaşamın bir parçası olmasıyla birlikte, pandemi kelimesi de sık sık kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye Bilimler Akademisinin (TÜBA) raporlarında pandeminin, eski Yunanca'da tüm anlamına gelen *pan* ve insanlar anlamına gelen *demos* kelimelerinin yan yana gelmesinden türetildiği belirtilmektedir (TÜBA, 2020, s. 20). Bu tanımdan pandeminin, "dünyaya yayılan bir salgın", "geniş salgın" anlamını çıkarmak yanlış olmayacaktır. TÜBA'nın raporlarında salgınların, dünya tarihinde yönetim ve yaşam değişikliklerine yol açan, insan sağlığının yanı sıra küresel anlamda ekonomik, sosyal ve psikolojik etkileri olan sağlık olayları olarak tanımlanmaktadır (TÜBA, 2020, s. 22). Bu cümleden olmak üzere literatürde geçen yönetim ve yaşam değişikliklerinin tespit edilmesi, ihtiyaç olarak görülmektedir.

Bilindiği üzere Türkiye'deki yönetim, merkezden ve yerinden yönetim olarak, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 123. maddesinde hüküm altına alınmıştır. Yerinden yönetim, Anayasanın 127. maddesinde mahallî idareler başlığı altında düzenlenmiştir. İl ve köy ile birlikte mahallî idarelerden biri olan belediyeler, sınırları içindeki halkın, mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılayan kamu tüzelkişiliğe haiz anayasal bir kuruluştur. Salgınların yönetim ve yaşam değişikliğine sebep olduğu genel kabulü üzerine, koronavirüs salgınının, yönetimin bir parçası olan belediyelerde de değişikliğe sebep olması kaçınılmazdır. Bu çalışmada, koronavirüs salgınının, belediye hizmetlerine, konu sınırlandırıldığında Trabzon'daki belediye hizmetlerine etkisi ele alınmıştır.

Literatür Taraması

Arslan ve Karagül (2020, s. 1) COVID-19 virüsünün, günlük yaşamın her alanını etkileyerek insanlarla birlikte ulusal ve uluslararası düzeyde değişimi zorlayan sonuçlar üretme kapasitesine sahip olduğunu belirtmektedirler. Çalışma, COVID-19 sonrasında günlük yaşam, çalışma hayatı, eğitim ve öğretim, siyaset, ekonomi ve uluslararası ilişkiler başta olmak üzere bugüne kadar edinilen bilgi ve deneyimlerin, gözden geçirilmesine ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadırlar.

Kara ve Alsancak (2020, s. 1-7), çalışmalarında Türkiye'deki yaşlı ve engellilerin koronavirüs salgını sürecindeki durumunu, toplumun düşünce ve yaklaşımları çerçevesinde ele alarak betimlemişlerdir. Anket ve mülakat tekniğinin birlikte kullanıldığı karma araştırma deseninde yapılan çalışmada; yerel ve kamusal hizmetlerin yaşlılar için genişletilmesi, sosyal, psikolojik ve ekonomik desteklerin salgın döneminde engellilerin ihtiyaçlarına göre belirlenmesi ve kısıtlayıcı uygulamaların hayata geçirilmesinin gerekli olduğu ön plana çıkmaktadır.

Tongar (2020, s. 5) tüm dünyayı ve Türkiye'yi derinden etkileyen COVID-19 salgınının, ebeveynler için pek çok zorlu değişime neden olduğunu, kısıtlamalar nedeniyle anne-babaların, çocukları için hem ebeveyn hem öğretmen hem de arkadaş olmak

durumunda kaldıklarını belirtmektedir. Koronavirüs salgınının sonucu kaygı, belirsizlik, maddi zorluklar ve endişelerle birlikte bu ortamda yaşayan çocukların biyolojik ve psikolojik sağlığını da çalışmasında analiz etmektedir.

Gülççek (2021, s. 9) koronavirüs salgınının, küresel güvenlik ve yönetim üzerindeki etkilerini incelediği çalışmasında, değişik tutumlar, yenilikler ve tedbirlerin ortaya çıktığını ve salgın sonrası bu alanlarda değişim ve dönüşüm yaşanabileceğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada, bu salgının, dünya ekonomisi ve toplumların psikolojisi üzerinde ve uluslararası ilişkiler bağlamında son derece tahrip edici büyüklükte etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Calap (2021, s. 110) küresel rekabetçi büyük güçler arasındaki siyasal davranışların, koronavirüs salgınına bağlı olarak değişim gösterdiğini, belirsizliğin küresel boyutta yayılıp genişlediğini belirtmektedir. Calap'ın çalışmasında küresel üç büyük gücün (ABD, AB, Çin), çok yönlü ve karmaşık ilişkileri, DSÖ ile bağlantılı olarak ele alınmakta, orta ve küçük ölçekli devletlerin de kendi gerçek ekonomik ve jeopolitik dinamikleriyle yüzleşmeye, rekabetçi büyük güçlere dönük beklentilerini gözden geçirmeye başladıkları vurgulanmaktadır.

Yukarıda sıralanan çalışmalarla birlikte Acar (2020), Akgün ve Çelik (2020), Beykan (2020) ile Buzgan ve Güner'in (2020) çalışmaları incelendiğinde, koronavirüs salgınının genç yaşlı demeden insan sağlığından eğitime, güvenlik anlayışından siyaset bilimine, ekonomiden uluslararası ilişkilere kadar, çok boyutlu bir alanda değişim ve dönüşüme neden olduğu görülmektedir. Bu bağlamda koronavirüs salgınındaki anahtar kavramların, etkileşim, değişim ve dönüşüm olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Metodoloji

Çalışma kapsamında Trabzon Büyükşehir Belediyesi (BŞB) ile Büyükşehir belediyesi sınırları içinde kalan ilçe belediye başkanları ve/veya yetki vereceği kişilerle, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile görüşmeler planlanmıştır. Trabzon'da bir büyükşehir belediyesi, 18 ilçe belediyesi bulunmaktadır. 2019 yılı mahallî idareler seçim sonuçlarına göre bu ilçelerden; Çarşıbaşı ve Şalpazarı belediyelerinde Milliyetçi Hareket Partisine (MHP), Beşikdüzü Belediyesinde Cumhuriyet Halk Partisine (CHP), Yomra Belediyesinde İyi Partiye (İYİ) mensup belediye başkanları, Hayrat Belediyesinde ise Bağımsız Belediye Başkanı görev yapmaktadır (YSK, 2019). Geri kalan 13 belediye (Akçaabat, Araklı, Arsin, Çaykara, Dernekpazarı, Düzköy, Köprübaşı, Maçka, Of, Ortahisar, Sürmene, Tonya ve Vakfıkebir) ile Trabzon Büyükşehir Belediyesi ise Adalet ve Kalkınma Partisine (AKP) mensup belediyelerdir (YSK, 2019). Hayrat Belediye Başkanı, 13 Ağustos 2020 tarihindeki Genişletilmiş İl Başkanları Toplantısı'nda Ak Partiye katılmıştır ("8 belediye başkanı", 2020).

Çalışma kapsamında Trabzon Büyükşehir Belediye Başkanı ile irtibata geçilmiş, görüşme talebi iletilmiştir. Büyükşehir Belediye Başkanının yönlendirmesi ile 2 Haziran 2020 tarihinde Trabzon Büyükşehir Belediyesi Genel Sekreter Yardımcısı ile çevrim içi (zoom) görüşme yapılmıştır. Her partiden belediyelerle görüşmek maksadıyla, 4 Haziran 2020 tarihinde Ortahisar, Akçaabat, Beşikdüzü, Çarşıbaşı, Şalpazarı, Yomra ve Hayrat Belediye Başkanlarına ayrı ayrı mektup yazılarak iadeli taahhütlü posta ile gönderilmiştir. Bu mektuplarda görüşme konuları sunulmuş, randevu talep edilmiştir. 17 Haziran 2020 tarihinde Yomra, 22 Haziran 2020 tarihinde ise Şalpazarı ve Beşikdüzü Belediye Başkanları ile makamlarında görüşmeler gerçekleştirilmiş ve ses kaydı alınmıştır. Yomra Belediye Başkanı ile yapılan görüşmede bir öğretim üyesi, Beşikdüzü Belediye Başkanı ile yapılan görüşmede ise Belediye Başkan Yardımcısı da hazır bulunmuşlardır. Eylül 2020 tarihine kadar diğer belediye başkanları / sekreterleri ile telefonda görüşülmüş ancak mülakat gerçekleştirilememiştir.

Başlangıçta planlanan sekiz ve daha fazla belediye başkanı / yetkilisi ile görüşme gerçekleştirilemeyince, araştırma metodunda yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve karma yöntemle araştırma verilerinin toplanması planlanmıştır. Görüşme gerçekleştirilen merkez ilçe ve diğer ilçelerde, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile elde edilen verilerin, anket sorgusu ile ilçe sakinlerinden elde edilecek bulgularla karşılaştırılmasının çalışmaya katkı sağlayabileceği değerlendirilmiştir. Literatürde nitel ve nicel veri analizinin birlikte yapılabileceği, araştırmada karma yöntemin uygulanabileceği ve verilerin karşılaştırılabileceği belirtilmektedir (Balci, 2009, s. 49).

Çalışmanın bu aşamasında Ekim - Aralık 2020 aylarında, Ortahisar'da 100, Beşikdüzü ve Yomra'da 40'ar ve Şalpazarı'nda 20 olmak üzere 200 vatandaşla anket yapılması planlanmıştır. Anketler; Ortahisar ve Şalpazarı'nda iki ayrı yüksek lisans öğrencisi, Yomra'da öğretim görevlisi ve Beşikdüzü'nde pratisyen doktor aracılığı ile yapılmıştır. Anketlerin nasıl doldurulacağı, örnek seçiminde yaş, cinsiyet ve meslek seçimine bağlı hareket edilmesi, anket uygulayacaklara açıklanmıştır. Geri dönen 150 anket kâğıdı değerlendirmeye alınmıştır.

Araştırmaya katkısını anlamak amacıyla, anket soruları ve metodoloji denenerek sınanmış, veri toplama araçları araştırma dönemi boyunca gözden geçirilmiştir. Çalışma için Avrasya Üniversitesi Etik Kurulundan 09/06/2020 tarih ve E.3083 sayılı yazıyla etik kurul izni alınmıştır. Anket formlarının uygulanması sonucu elde edilen verilerin değerlendirilmesinde, SPSS 22.00 paket programından yararlanılmıştır. Elde edilen veriler yorumlanarak ve mülakat tekniği ile elde edilen verilerle karşılaştırılarak, koronavirüs salgınının Trabzon'da belediye hizmetlerine etkisine ait genel bir değerlendirme ortaya konulması hedeflenmiştir.

Sınırlamalar

Çalışmada sadece koronavirüs salgınının, belediye hizmetlerine ne derece etki ettiğine odaklanılmıştır. Çalışma; Trabzon Büyükşehir Belediyesi ile Merkez ilçe olan Ortahisar, Yomra, Beşikdüzü ve Şalpazarı ile sınırlıdır. Görüşme ve anket uygulaması, Haziran 2020-Aralık 2020 dönemini kapsamaktadır. Yapılan ve geri dönen anketlerden 63 kadın ve 87 erkek olmak üzere 150 adedi değerlendirmeye alınmıştır.

Bulgular

Bu bölümde yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular, ayrıca görüşülen yetkililerin görev yaptığı yerlerdeki esnaf, işyeri sahipleri ve vatandaşlara uygulanan anket sonuçları yer almaktadır.

Görüşmelerden Elde Edilen Bulgular

Trabzon Büyükşehir Belediyesi Genel Sekreter Yardımcı (GSY), koronavirüs salgını nedeniyle Trabzon BŞB'nin stratejik planında revizyon yapılmasına gerek olmadığını, stratejik planların iki yıl (24 ay) geçmedikçe değiştirilemeyeceğini, ancak iki yıl sonra değiştirilebileceğini ifade etmiştir. Koronavirüs salgını gibi ülke sathında görülen bir olayda, genel yönetimin aldığı kararların uygulanmasının yeterli olduğunu, bu dönemde görülen münferit hareket ve reklam amaçlı uygulamaların Trabzon'da olmadığını, kamu kurumu olmaları hasebiyle genel yönetimin kararlarını uyguladıklarını, stratejik planların da bu ilkeye dâhil olduğunu, "küçük devletçikler ve krallıklar gibi" hareket etmediklerini belirtmiştir. Genel Sekreter Yardımcısının ifadesiyle, özelden genele değil, genelden özele gidilmelidir. Ayrıca GSY, salgın sonrası belediye bütçesinde değişikliğe gidilmediğini, yedek ödeneklerle ihtiyaçların karşılandığını ifade etmiştir.

GSY, ulaşım ve toplu taşıma hizmetlerinde, merkezi yönetimin ve Trabzon ilindeki kurulların aldığı kararları uyguladıklarını, bu kapsamda seferlerin azaltıldığını, yolcuların

seyrekleştirildiğini, bununla birlikte sağlık çalışanlarının ulaşımı için ilave seferlerin de konulduğunu, pandemi ile mücadele edilen yerlere, yoğun seferlerin de yapıldığı belirtmiştir. Toplu taşıma araçlarının boş gidip geldiği görülse de vatandaşın mağdur olmaması için seferlere devam edildiğini, kâr ve zarar hesabına gitmediklerini ifade etmiştir. Bu meyanda, toplu taşıma araçları ile durakların temizlik ve dezenfeksiyonuna, salgından dokuz ay önce başladıklarını da ilave etmiştir.

GSY, sokağa çıkma yasağının olduğu günlerde yolların bakım ve onarımı için gerekli tedbirlerin Yol Bakım ve Onarım Dairesi Başkanlığınca alındığını, özellikle kentin merkezi olan Meydan'da bina cephe giydirmesi, bank yenilemesi ve zemin iyileştirilmesi yapıldığını belirtmiştir.

GSY, koronavirüs salgını döneminde, kısıtlamalar nedeniyle gerek Trabzon İl Tarım ve Orman Müdürlüğü yetkililerinin toplantılarda ifade etmelerinden, gerekse vatandaş gözlemlerinden, bahçe ve tarlası olanların, köyelerine ve yaylalarına gittiklerini, tarımla uğraştıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte avlanmanın azalması nedeniyle balık miktarında artış veya azalışla ilgili bir açıklaması olmamıştır.

GSY, katı ve tıbbi atık toplama sorumluluğunun, ilçe belediyelerinde olduğunu, Trabzon genelinde bu konuyla ilgili bir sorunun olmadığını beyan etmiştir.

GSY, zabıta hizmetlerinin yerine getirilmesinde kısıtlamaların olduğu dönemde zorluklarla karşılaşılmadığını, çünkü vatandaşların durumun farkında olduklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte kısıtlamaların hafifletildiği, sokağa çıkma yasaklarının olduğu günlerin ertesi gününde esnafın işgal / alan genişletme eylemlerinde bulunduğu, pazar esnafının salgın öncesi davranışlar sergilediği, bu durumda da zabitanın eğitici ve bilgilendirici faaliyetlerde bulunarak esnaf ve vatandaş uyardığını belirtmiştir. Zabıta salgın döneminde çoğunlukla vefa ekibi olarak çalışmış, 24 saat esasına göre engelli, yaşlı, düşkün ve dar gelirli vatandaşlara ulaşmıştır. GSY'nın ifadesiyle, Mart-Haziran 2020 döneminde Trabzon genelinde teşkil edilen 15 ekiple 1739 vatandaşa yardım malzemesi götürülmüştür.

GSY, koronavirüs salgını döneminde definle ilgili personelin eğitildiğini, ekipman, donanım ve koruyucu kıyafetlerinin tamamlandığını, gassallar tarafından Diyanet İşleri Başkanlığınca belirlenen kurallara uygun olarak görevlerin yürütüldüğünü belirtmiştir. GSTY, Trabzon Belediyesi Mezarlıklar Dairesi Başkanlığınca, gasilhane, araç ve ekipmanlarının sıklıkla dezenfekte edildiğini, ölüm raporlarına bakılarak Covid-19'dan vefat edenlerin ayrı gasilhanelerde yıkıldığını ifade etmiştir. GSY'na göre 2019 yılı ile 2020 yılındaki defin sayıları karşılaştırıldığında; 2019 Mart ayında 365 olan defin sayısının, 2020 Mart ayında 435 (70 fazla); 2019 Nisan ayında 339 olan defin sayısının 2020 Nisan ayında 382 (43 fazla); 2019 Mayıs ayında 329 olan defin sayısının 2020 Mayıs ayında 354 (25 fazla) olduğu görülmektedir. Koronavirüs salgınının ilk görüldüğü Mart-Nisan-Mayıs 2020 döneminde, bir önceki yıla göre Trabzon genelinde defin sayısında 138 artış olmuştur. GSY, Trabzon'da definle ilgili olarak salgın döneminde bir olumsuz olay yaşandığını, bu olumsuz olayın yerel ve ülke genelindeki yazılı ve görsel basında da yer alan Haydar Baş'ın vefatı olduğunu beyan etmiştir. Ancak bu olumsuz olayla ilgili bir açıklama yapmamıştır.

GSY, koronavirüs salgını döneminde sokak hayvanları için mevcut bir barınağa ilave olarak 200'e yakın beslenme istasyonu açıldığını, 4635 kg mama verildiğini, kedi ve köpeklerle ilave olarak güvercinler için de yemleme çalışması yapıldığını, ayrıca ilçe belediyelerine de mama desteği sağlandığını ifade etmiştir.

GSY, koronavirüs salgını döneminde Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığınca 22.000 gıda ve temizlik (hijyen malzemesi) kolisi dağıtıldığını, 2500 kişiye Ramazan ayı boyunca

(24 Nisan-23 Mayıs 2020) sıcak yemek verildiğini, 3500 düşük ve dar gelirliye 61 Kart dedikleri, içinde ailedeki fert sayısı ve maddi durumlarına göre nakit para yüklü kart dağıtıldığını belirtmiştir.

GSY, belediye çalışanlarına uzaktan çalışma, dönüşümlü çalışma gibi esnek çalışma yöntemleri uygulandığını, hamile ve kronik rahatsızlığı olanlarla 60 yaş üzeri belediye çalışanının göreve çağrılmadığını, personelin seyrekleştirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca evden çalışabilenler ve seyrekleştirilmiş personelle sunulan belediye hizmetlerinde bir aksama olmadığını, ülke genelinde uygulanan maske - mesafe - hijyen kurallarının, belediye çalışanları için de geçerli olduğunu ilave etmiştir. GSY'na göre Trabzon Büyükşehir Belediyesinin başta Trabzon Valiliği olmak üzere diğer kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum örgütleri, meslek kuruluşları ile olan irtibatı, toplantıları çevrim içi olarak yürütülmüştür.

GSY, salgın döneminde en fazla dezenfeksiyon faaliyeti yaptıklarını, tüm kamu kurum ve kuruluşları, hastaneler, taksi ve dolmuş durakları ile camileri dezenfekte ettiklerini belirtmiştir. Bu kapsamda Trabzon İçmesuyu ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğüne (TİSKİ) 1.800.000 litre dezenfektan üretildiğini, 7 milyon metrekare alanın hijyen temizliğinin yapıldığını, 250.000 maske üretildiğini, 500.000 maskenin vatandaşlara, dolmuş ve toplu taşıma araçlarına dağıtıldığını ifade etmiştir.

GSY, koronavirüs tedbirlerinin, salgın sonrasında belediye hizmetlerini köklü bir değişime / dönüşüme uğratıp uğratmayacağı ile ilgili olarak görüş açıklamamakla birlikte, kişisel düşüncesi olarak bu dönemin insanlara yardımlaşmayı, paylaşmayı ve temizliği öğrettiğini, kısıtlamalar nedeniyle 2000 TL gibi cüzi miktardaki parayla geçinebileceklerini gösterdiğini ifade etmiştir.

Yomra Belediye Başkanı (YBB), koronavirüs salgını nedeniyle Trabzon Büyükşehir Belediye Meclisinin dört aylık Mart - Haziran 2020 döneminde bir kez olağanüstü toplandığını, acil alınması gereken kararların onaylandığını, bu acil kararların da ödenekler azaldığından yeni kredi başvurusu olduğunu ve toplantının 20 dakikada bittiğini ifade etmiştir. Diğer toplantının 8-12 Haziran 2020 haftasında yapıldığını ilave etmiştir. Trabzon Büyükşehir Belediyesinin stratejik planının beş yıllık yapıldığını, stratejik planlarda bu yıl bir adım geri kalınmış olsa bile önümüzdeki yıl iki adım ön alınarak açığın kapatılabileceğini, bu nedenle stratejik planda değişikliğe gidilmediğini belirtmiştir.

YBB, merkezi bütçeden belediyelere ayrılan ödeneğin salgın döneminde azaldığını, ortalama 1.000.000 TL ödenek gelirken Mayıs 2020'de neredeyse %50'ye yakın azalmayla 550.000 TL ödenek geldiğini, Haziran 2020 ayında ise %30 azalmayla 700.000 TL ödenek geldiğini, ortalamaya göre azaldığını ama bir önceki aya göre (Mayıs 2020) arttığını belirtmiştir. YBB, belediye personel giderlerinin ortalama 550.000 TL olduğunu, bir bu kadar da kredi borcu olduğunu, dolayısıyla merkezi idareden gelen ödeneği, planlama şanslarının pek bulunmadığını belirtmiştir.

YBB, birçok projesinin olduğunu, Yomra Sanayi Bölgesi, kent meydanları, kapalı pazar yeri projelerinin bu projelere örnek olduğunu, ancak kent meydanları projesinin maliyetinin 20.000.000 TL olmasına rağmen ilgili bakanlıklardan 1.000.000 TL bile alamadığını belirtmiştir. Özellikle muhalefet partisinde olması nedeniyle bu projelerini merkezi idareyle gerçekleştiremeyeceğini gördüğünü, yöntem değiştirerek başka arayışlara gireceğini de ilave etmiştir. Bununla birlikte kendilerinin iktidar partisi olma durumunda bile bu projelerinin yine de çok kolay gerçekleştirilemeyeceğini ifade etmiştir.

YBB, ulaşım ve toplu taşıma hizmetlerinin, Trabzon Büyükşehir belediyesince planlandığını, 20 km'lik bir yolu belediye otobüsünün pandemi döneminde 1-2 yolcuyla

gittiğini, ancak belirlenen saatte otobüslerin duraklardan geçmesinin gerekli olduğunu da ifade etmiştir. Toplu taşımada otobüsleri kullananların yaklaşık %30'unun 65 yaş ve üzeri vatandaşlar olduğu ve ücret ödemedikleri göz önünde bulundurulduğunda, yolcu sayısının az veya çok olmasının önemi olmadığını, toplu taşıma hizmetinin kâr amaçlı değil kamu hizmeti anlayışıyla yapıldığını ifade etmiştir.

YBB, sokağa çıkma yasağının olduğu bir hafta sonunda, normalde 20 günde yapılacak 1,5 – 2 km'lik yolu, 2 günde bitirdiklerini, bu gibi kısıtlamaların olduğu günlerin, hizmet için bir numaralı fırsat olduğunu ifade etmiştir. Ancak halkın sokağa çıkmadığından vergisini veremediğini, vergi toplanmadığı için İller Bankasının belediyelere ödenek gönderemediğini, Mayıs 2020 ayında ödeneklerin, 5-6 gün gecikmeli gönderildiğini belirtmiştir.

YBB, koronavirüs salgını döneminde, vatandaşların kırsaldaki arazilerini değerlendirme şansı bulduğunu, bağına, bahçesine, fındıklığına gittiğini, Yomra'da inşaat malzemesi satan noktaların son 10 yılın en çok satışını bu dönemde yaptıklarını, vatandaşların köylerdeki evini onarımdan geçirdiklerini belirtmiştir. Kaymakam ve jandarma komutanıyla köyleri dolaştıklarını, vatandaşların çay, fındık ve tarımla uğraştıklarını gördüklerini, kısıtlama nedeniyle herhangi bir engellenmenin olmadığını ifade etmiştir. Yomra'da daha çok kültür balıkçılığı olduğunu, balık çiftliklerinin de avlanma olmadığından balık yetiştiremediklerini ifade etmiştir.

YBB, salgın döneminde insanların evlerinde kalmasından dolayı katı atık miktarının arttığını, bu nedenle katı atıkların daha sık toplandığını ve atıldığını, tıbbi atıkları ise AFAD'ın aldığını belirtmiştir. Yomra'da öğrenci yurtları ve hastane bulunduğunu, üç öğrenci yurdunun karantina yurdu olarak kullanıldığını, bu yurtlardaki ve Trabzon Kanuni Eğitim ve Araştırma Hastanesindeki maske ve diğer tıbbi atıkların, salgının önlenmesi amacıyla AFAD tarafından alındığını ilave etmiştir. Söz konusu yurtlarda, dışarıdan gelen vatandaş ve öğrenciler ile evlerine gitmeleri sakıncalı olan sağlık çalışanları kalmıştır.

YBB, Yomra Kaymakamlığına polis, jandarma ve zabıta personelinden vefa destek ekibi oluşturduğunu, evinden çıkamayan vatandaşa ihtiyaç malzemelerini götürdüğünü belirtmiştir. Kısıtlamalar nedeniyle pazar ve işyerleri kapalı olduğundan, zabitanın da iş yükünün azaldığını, oluşturulan vefa destek ekiplerinin zabıta görevlerini olumsuz etkilemediğini ifade etmiştir. YBB, evinde vefat eden vatandaşların, Yomra Belediyesine ait cenaze araçlarıyla alındığını, Trabzon Büyükşehir Belediyesince hazırlanan gasilhanelerde yıkandığını ve vatandaşın istediği yere götürülerek defnedildiğini belirtmiştir. Ayrıca, sokak hayvanları için toplu olarak üç ton mama aldıklarını, işyerlerinin kapalı olduğu günlerde zabıta aracılığıyla belirli noktalara dağıtıldığını ifade etmiştir.

YBB, koronavirüs salgını nedeniyle kısıtlamaların olduğu dönemin Ramazan ayına denk geldiğini, bu dönemde muhtarlıklardan aldıkları bilgiyle yardıma muhtaç ve dar gelirli vatandaşlara belirli aralıklarla 2000 ramazan kumanyası dağıttıklarını ifade etmiştir. Büyükşehir Belediyesince sıcak yemek dağıtıldığını, koronavirüs salgını döneminde, salgın olmayan dönemlere göre daha fazla yardım yapıldığını da ilave etmiştir. İşyerlerinin kapalı olması, vatandaşların evlerinden dışarı çıkamamaları, yardımlardaki artışın en büyük nedeni olarak ifade edilmiştir.

YBB, hamile, çocuğu rahatsız ve 60 yaş üzeri 15 belediye çalışanını idari izinli saydıklarını, geri kalan diğer personelin görevlerine devam ettiğini ve belediyenin rutin hizmetlerini sürdürdüklerini belirtmiştir.

YBB, salgın döneminde Yomra Kaymakamıyla yüz yüze görüşerek istişare ettiklerini, kalabalık olmadığından bir sorun teşkil etmediğini, Trabzon Valiliği ile iki kez çevrim içi

(online) konferans yaptıklarını, Valiliğin talimatlarının genellikle yazılı olarak geldiğini ifade etmiştir.

YBB, koronavirüs salgını sonrasında belediye hizmetlerinde köklü bir değişikliğin olmayacağını, kısıtlamaların kalkmasından sonra vatandaşların normal yaşantılarına döneceklerini ve bunu engelleme için çok kolay olmayacağını düşündüğünü ifade etmiştir. Bununla birlikte salgın sonrasında toplumsal konuların ön plana çıkacağını, daha fazla vatandaşın yararlanacağı fantezi değil gerçekçi, günlük işlerin yürütülmesini sağlayan projelerin gündeme getirileceğini ilave etmiştir. Örnek olarak; YBB'na göre bazen belediyeler toplumun %5'inin yararlanacağı bir projeye beş trilyon TL harcarken, %25'inin yararlanacağı projeye iki milyon TL bile harcamamaktadır.

Şalpazarı Belediye Başkanı (ŞBB), Trabzon Büyükşehir Belediye Meclisinin koronavirüs salgını nedeniyle olağanüstü olarak bir kez toplandığını, sorulara geçmeden önce salgının genel seyrini ve belediye hizmetlerine etkisini genel olarak anlatmak istediğini belirtmiştir.

ŞBB; "Koronavirüs salgını, 2020 yılı Ocak ayından itibaren bütün dünyayı etkilemiş, Mart ayının ikinci yarısından itibaren Devletimizin, bakanlıklarımızın ve bilim kurumumuzun aldığı, valiliklerin ve belediyelerin ortaklaşa çalışmasıyla Türkiye'de, dünyaya örnek olacak bir süreç yaşanmıştır. Tüm ticari ve sosyal hayatın etkilendiği bir ortamda, belediyelerin de etkilenmesi doğaldır, salgının belediye hizmetlerini de etkilediğini söylemek doğrudur. Ama salgın döneminin; sağlığımız için tedbirli hareket edilmesi, hayatımızda yeni düzenlemelerin, kazanımların olması gibi katkıları da olmuştur. Can kayıpları yaşandı, vakalar görüldü, üzüntüler yaşandı ama sonuçta böyle bir olayın yaşanması gerekiyordu ve yaşandı. Dünya, bu virüsten temizlenme noktasına doğru gitmektedir. Mart-Haziran 2020 döneminde Belediye olarak işi sıkı tuttuk. Tüm kentimizi ilaçladık, dezenfekte ettik, tüm kurumlarımıza maske dağıttık. Esnafımıza pazar kurdurmadık. Vatandaşımız etkilendi. Esnafı sosyal mesafe kurallarına uygun toplantı yaptık. Esnafımız da anlayışla karşıladı ve fiyatları minimize ederek halkımıza ve belediyeye yardımcı oldu. Şalpazarı halkına, esnafına teşekkür ediyorum. Bugüne kadar Şalpazarı'nda koronavirüs vakası yaşanmamıştır. Nüfusumuz 12.000 ama özgül ağırlığı 200.000 olan bir ilçedir. Sadece İstanbul'da yaşayan 97.000 Şalpazarlı vatandaşımız bulunmaktadır. Bu dönemde ilçemize çok fazla giriş ve çıkış oldu ancak hepsi kontrollü idi." ifadesinde bulunmuştur.

Ayrıca şunları da ilave etmiştir: "Şalpazarı'nda koronavirüs vakası görülmemesinin nedeni; insan profili, doğal yaşam, dünyaca ünlü balının sofralardan eksik edilmemesidir. Toplanamayan vergiler, düşen ticaret potansiyeli, azalan ciroların karşılığı olarak belediyelere verilen paylarda da düşmeler olmuştur. Belediyenin personel giderlerinin 160.000 TL olduğu bir yerde, normal zamanlarda 240.000 TL civarında ödenek gelirken Mayıs 2020 ayında 77.000 TL, Haziran 2020'de ise 130.000 TL ödenek gelmiştir. Vatandaşların emlak vergilerini yatırması, diğer giderlerin minimize edilmesi gibi tedbirlerle normal yaşantımıza devam ettik. Ancak sokağa çıkma yasağı, mesire yerlerinin kapalı olması nedeniyle iş makinelerimizle 30 mahallemize hizmet veremedik. Bu dönemde bazı çalışmalarımız aksadı ama önemli aksama yaşamadık. Aksayan işlerimizi normal yaşantımıza döndüğümüzde gidermeye başlayacağız. Sokağa çıkma yasağı olduğu dönemde, aydınlatma, tadilat, kirli duvarların boyanması gibi caddelerin alt yapısı yenilenmiştir." ŞBB, toplu taşıma ile ilgili olarak, koronavirüs salgını başlamadan önce Trabzon - Şalpazarı arasında yeni bir otobüsün sefere konulduğunu ve günde üç sefer yapıldığını, kısıtlamaların başlamasıyla birlikte aksaklıkların olduğunu ama minibüslerin olduğunu ifade etmiştir.

ŞBB; “Kısıtlamalar nedeniyle halkın sokağa çıkamaması ve mesire yerlerinin kullanılmaması nedeniyle su havzaları kirlenmedi. Bağ, bahçe, tarla anlamında bir kısıtlama olmadığından tarım faaliyetleri koronavirüs salgınından etkilenmedi. Normal çöp toplama faaliyetlerimiz aksamadı. Hatta Acısu, Işıkpınarı, Göllüalan, Karakırsak, İzmiş Tepesi gibi mesire yerlerine halk gidemediğinden çevre kirliliği de olmadı. Çevre de kirlenmedi.” demiştir.

ŞBB; “MHP’li bir belediye başkanı olarak tüm partililere eşit hizmet etmeye çalışıyorum. İktidar partisi ile aynı ittifak içinde olmanın nimetlerini, faydalarını gördük. Trabzon Büyükşehir Belediyesi, yaşanan tüm krizlere rağmen, adaletli davranmaya çalışıyor. Büyükşehir Belediye Başkanı çok titiz davranıyor. İlçem adına kendisine teşekkür ediyorum. Trabzon için bir kazanımdır. Beşikdüzü CHP’de olmasına rağmen Belediye başkanı, eşit davrandığından önceki toplantıda Büyükşehir Belediye Başkanına teşekkür etti. Ayrımcılık yapılmıyor. Kurallar neyse uygulanıyor. Bunun bir göstergesi de diğer partili belediyelere, bizden önce asfalt gitti. Ancak MHP’li bir belediye olarak kapılarını daha rahat açındırabiliyoruz. Başkan Vekili A.A. sayesinde biz daha rahatız¹. ” ifadesinde bulunmuştur.

ŞBB ayrıca “Zabıta hizmetlerinde hiçbir sıkıntı yaşanmadı. Vatandaş ve esnaf kurallara uyduğundan ilçemizde vaka da görülmedi. İnsan profilimiz önemli, devlet denilince kurallara uyulmaktadır. Bu anlamda Şalpazarı halkı bilinçlidir. İlçe kaymakamlığının talebi üzerine zabıta ekibimiz ve şoförüyle birlikte Belediyeye ait bir araç vefa ekibinde görevlendirilmiştir.” ifadelerinde bulunmuştur.

ŞBB yardımlarla ilgili olarak; “Şalpazarı’nda işini kaybetmiş, işyerini aşamayan, evine ekmek götürmeyen, evine maaş girmeyen aileleri tespit ettik. Elimizdeki imkânlar nispetinde ve hayırseverler, eş, dost vasıtasıyla 250 yardım kolisi hazırlayarak bu ailelere dağıttık. Ayrıca Ramazan Bayramından bir hafta öncesinden başlayarak, hiçbir ayırım yapmadan ilçemizdeki 5000 haneye 5000 koli hazırladık. Bu kolilerin içerisinde beşerli paketler hâlinde 25.000 maske ve 5000 ülker çikolata dağıtarak, vatandaşlarımız üzerindeki evde kalmanın olumsuz etkisini hafifletmeye çalıştık.” demiştir.

ŞBB definlerle ilgili olarak; “Fransa’da yaşayan, orada çalışan ve koronavirüs nedeniyle hayatını kaybeden bir vatandaşımızın (Ali Öztürk) naaşı Şalpazarı’na getirilmiştir. Büyükşehir Beledisinin ekipleri tarafından, ilçemizde gerekli tedbirleri olarak defin hizmeti yürütülmüştür. Salgın döneminde ölüm sayısı da düşmüştür.” demiştir.

ŞBB, ilçede sokak hayvanları için bir barınak olmadığını, Büyükşehir Belediyesinin imkânlarından yararlandıklarını, belirli zamanlarda yetkilileri aradıklarını, gelip, alıp götürdüklerini, salgın döneminde ise yine Büyükşehir Belediyesince sağlanan mamaları belirli alanlara bırakarak sokak hayvanlarını beslediklerini ifade etmiştir.

ŞBB, hizmetlerin yürütülmesi ile ilgili olarak; “Kısıtlamaların başlamasıyla birlikte, kronik rahatsızlığı olan iki personelimizi idari izinli saydık. Göreve çağırmadık. Şu anda 28 personelle çalışıyoruz. Bölgede en az belediye çalışanı olan biziz. Birimlerimizde personeli nöbetleşe göreve çağırarak hizmetleri devam ettirdik.” ifadesinde bulunmuştur.

ŞBB toplantı ve haberleşmenin telekonferans, WhatsApp ve Skype aracılığıyla yürütüldüğünü, özellikle Trabzon Valiliği ve Büyükşehir Belediyesince alınan kararların anında kendilerine iletildiğini, MHP İl Başkanlığı ile de aynı şekilde iletişim kurduklarını belirtmiştir.

¹ Trabzon Büyükşehir Belediye Meclisi birinci Başkan Vekili A. A., Ak Partili Şalpazarı Meclis üyesi olduğundan ŞBB bu ifadeyi kullanmıştır (yazarın notu).

ŞBB, koronavirüs salgını nedeniyle çalışma anlayışında, belediye hizmetlerinde bir değişiklik olmadığını ve olmayacağını, ancak bu hizmetleri sunarken, sağlık tedbirlerinin ön planda tutulduğunu ve tutulacağını belirtmiştir. Sağlığın korunması açısından hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağını, bilim kurulunun aldığı kararlara uyulması gerektiğini, ülkemizin sağlık alt yapısının da güçlü olduğunun bu dönemde görüldüğünü ilave etmiştir. ŞBB'ne göre bir Türk vatandaşı olarak alınan kararlara uyulması durumunda, hayatımız normale dönmeye başlayacaktır.

Beşikdüzü Belediye Başkanı (BBB), koronavirüs salgınının belediye hizmetlerine etkisini başlangıçta şu şekilde değerlendirmiştir:

“Koronavirüs salgını, tüm dünyayı ve Türkiye’yi etkiledi. Hayatını kaybedenlere Allahtan rahmet, hastalarımıza acil şifalar diliyorum. Ülkemizde ilk koronavirüs vakası, 11 Mart 2020 tarihinde görüldü. Biz belediye olarak 17 Mart 2020’den itibaren ilçemizde öncelikle kamu kurumları başta olmak üzere kaymakamlık, sağlık grup başkanlığı ve ambulansları, jandarma komutanlığı ve karakolu, emniyet müdürlüğü ve karakolu, sosyal güvenlik kurumu, PTT, zabıta binalarını ilaçladık, dezenfekte ettik. Başlangıçta dezenfektanın nasıl yapılacağını bilmediğimizden, bu işin nasıl yapılacağı, hangi ilacın kullanılacağı ile ilgili piyasadan profesyonel hizmet aldık. Beşikdüzü’ndeki Trabzon, Vakfıkebir ve Şalpazarı otobüs durakları, köy taksi durakları, terminal durakları, tuvaletler belediyemiz tarafından düzenli olarak her gün dezenfekte edildi. Trabzon girişindeki il kontrol noktası bizim ilçemizde kuruldu. Kontrol noktasının olduğu alan sürekli dezenfekte edildi ve burada bulunan jandarma, polis, sağlık personeline lojistik destek sağlandı. Trabzon’a gelen ve Trabzon’dan çıkan araçları da Beşikdüzü Belediyesi olarak dezenfekte ettik. Sokağa çıkma yasakları olduğu günlerde sokak hayvanlarını susuz ve yemsiz bırakmadık. Salgının başlangıcında maske temininde sıkıntılar yaşadık ve parayla satın aldık. Daha sonra maske, dezenfekte malzemesi ve sokak hayvanlarına mama konusunda Trabzon Büyükşehir Belediyesinin desteğini gördük. Salgınla birlikte, başta Kaymakamımız olmak üzere Emniyet Müdürlüğü, Jandarma Komutanlığı, Sağlık Grup Başkanlığı ekip olarak koordineli, bir çalışma yaptık. Hâlen bu koordineli çalışmalarımız devam etmektedir.”

BBB ayrıca şunları da ilave etmiştir: “Salgın döneminde Beşikdüzü’ndeki siteler ve organize sanayi bölgesi dahil olmak üzere tüm sokak ve caddeleri her hafta düzenli olarak ilaçlı sularla yıkadık, dezenfekte ettik. Bu faaliyetler için başlangıçta hizmet satın aldık, daha sonra ekipman temin ederek, personel ve bütçe ayırarak kendi personelimizle temizlik ve dezenfekte faaliyetini yürütüyoruz. Salgın nedeniyle Cuma namazları kılınamaz duruma gelmişti. İlçe merkezinde üç önemli ve büyük camimizi her gün dezenfekte ettik. İlçemizde bulunan 58 camiyi, Cuma namazlarından önce iki ayrı ekiple dezenfekte ettik ve ibadet için gelenlere hijyen malzemesi dağıttık. Kapalı pazar yerinde her perşembe günü halk pazarı kurulmaktadır. Perşembe akşamları bu alanı süpürüp, temizliğini yapıp dezenfekte ederek halkımızın ibadetine açtık. Tüm bu süreçte halkımız ve esnafımızla uyum içinde çalışıyoruz. Kahvehane, berber, kuaför, çay ocakları açıldıktan sonra belirli aralıklarla buraları dezenfekte etmeye başladık. Bankamatikleri her gün dezenfekte ettik. Bu faaliyetler diğer yapacağımız hizmetleri de azalttı. Okullar eğitime ara verdiğinde, okula ve kreşe giden çocuğu olan personelimizi idari izinli saydık. Hizmet veren belediye çalışan sayımızı üçte bire indirdik. Personelimizi de korumak için acil işleri yürüttük. Personelin daha az bir arada bulunması için 08:00 – 17:00 olan mesai saatlerimizi, 09:00 – 16:00 olarak düzenledik.”

Beşikdüzü Belediye Başkan Yardımcısı; vefa destek grubuna hem personel hem de araç desteği sağladıklarını, personel olarak sadece zabıtayı değil, hafta sonları diğer belediye çalışanlarını da görevlendirdiklerini ilave etmiştir.

BBB, salgının görülmesiyle birlikte meydan ve parklardaki bank ve oturma yerlerini söktüklerini, halk pazarını bir ay kapalı tuttuklarını belirtmiştir. Pazar yerlerini, İçişleri Bakanlığının genelgesine uygun olarak daha sonra açtıklarını da ilave etmiştir. Bu kısıtlama ve tedbirlerin, halkın sağlığını korumaya yönelik olarak aldıklarını, halktan bir tepkiyle karşılaşmadıklarını, bilakis takdir gördüklerini, Bilim Kurulu ve Sağlık Bakanlığının tüm tedbirlerini yerine getirdiklerini de belirtmiştir. Tüm bu tedbirlerin sonucunda, İstanbul'dan gelen bir vatandaş hariç Beşikdüzü'nde hiçbir koronavirüs vakasının görülmemiş olmasını, gelen bu vatandaşın da tedavi olarak sağlığına kavuşmasını, sevindirici bir durum olarak ifade etmiştir.

BBB ödenekler ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir: "Beşikdüzü olarak bizim talihsiz bir durumumuz var. İller Bankası Genel Müdürlüğü, pandemi nedeniyle ödeneklerde kesinti yapmama ve belediyelerin borçlarını erteleme kararı aldı. Ancak bizden önce teminatlı kredi kullanıldığından, İller Bankasının almış olduğu borç erteleme imkânından yararlanamadık. Belediyenin personel giderleri gibi rutin giderlerini, kendi bütçemizden karşıladık. CHP'li bir belediye olarak, bakanlıklardan hiçbir ayrımcılık görmedik. Trabzon Büyükşehir Belediyesi ile de uyum içinde çalışıyoruz."

BBB toplantılar ile ilgili olarak; "Sayın Valimiz ile telekonferans yoluyla bir toplantı yaptık. İlçemizin sorunlarını anlatma fırsatı oldu. Trabzon Büyükşehir Belediye Meclisinde olağanüstü olarak bir toplantı gerçekleşti. Belediyenin borçlanması ile ilgili bir karar alındı ve kararı destekledik. Beşikdüzü'nde ise başta kaymakamımız olmak üzere, sosyal mesafe kurallarına uygun olarak yüz yüze toplantılar gerçekleştirdik. Gece 12'de bile olsa haberleşerek hizmet sunmaya devam ettik." şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.

BBB, Beşikdüzü - Trabzon arasında sefer yapan minibüslerin, yolcu sayısını %50 azaltarak gerçekleştirdiklerini, minibüs şoförlerine maske dağıttıklarını, Başkan Yardımcısı da belediye otobüslerinin, sabah, öğle, akşam gidiş - geliş olmak üzere günde altı sefer yapmaya devam ettiklerini belirtmişlerdir.

BBB salgın döneminde yol bakım ve asfaltlama faaliyetinde bulunmadıklarını belirtmiştir. Ayrıca "Vatandaşlarımız, kısıtlamalar döneminde köylerine giderek bağ ve bahçeleriyle ilgilenme imkânı buldular. Katı atık ve çöp toplama faaliyetlerimiz normal şekilde devam etti. Bir değişiklik yapmadık. Çöp ve dezenfekte işleriyle uğraşan personelimize, dönüşümlü çalışma uygulayamadık ancak fazla çalışma ücreti vererek mağdur etmedik. Fırın, market gibi yerleri, hem zabıta hem de sağlık grup başkanlığı ile denetledik ve bu denetimleri sıklaştırdık. Denetimlerde öncelikle vatandaşımızı ve esnafımızı, broşür ve afişlerle bilgilendirdik. Cenaze ve defin işleri, Diyanet Başkanlığının aldığı tedbirler kapsamında, sosyal mesafe kurallarına uygun yürütüldü. Bu dönemde yorulduk, ancak üzücü bir olayın yaşanmamış olması da sevindirici bir durumdur. İnsanlar bu dönemde tarıma, gıdaya, daha doğrusu üretime karşı daha duyarlı olmaya, sağlık konusuna önem vermeye başladılar. Ramazan ayında, dar gelirli ve ihtiyaç sahiplerine, Belediye imkânları ve hayırsever vatandaşlarımızın da katkısıyla yardımda bulunduk." demiştir.

BBB, koronavirüs salgınının, belediye hizmetlerinde değişim ve dönüşüme etkisi ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Genel Başkanımız, 15-19 Haziran 2020 haftasında Karadeniz Bölgesindeki CHP'li ilçe belediye başkanları ile telekonferansla görüştü. Durumu iyi olan belediyelerin yaptığı uygulamalar gündeme geldi. Bu uygulamalar; maske üretimi, sadece kuru gıda değil, köylülerden yaş sebze ve meyvelerin alınarak doğrudan tüketiciye ulaştırılması, çocuk maskesi üretimi gibi konulardır. Biz bu söylenenleri yapamadık ama esnafımıza destek olmayı planlıyoruz. Belediyemizin kiracısı konumunda olan esnafımızdan kira gelirlerini, iki üç ay boyunca almamayı planlıyoruz. Belediye Meclisinin gündemine getirip karar alacağız. Bu salgın, sağlığın korunmasını, tarıma ve

üretimine önem verilmesi gerektiğini göstermiştir. Belediyelerin de bundan sonra tarımsal üretime, alım, dağıtım ve satışının planlanması konusunda destek sağlayacaklarını düşünüyorum.”

Anket Sorgusu İle Elde Edilen Bulgular

Belediye başkanları / yetkilileri ile yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile görüşerek birincil bilgiler elde edilmiştir. Elde edilen bilgiler, görüşme yapılan yetkililerin görevli oldukları belediye sınırları içindeki çeşitli meslek sahipleri ile yapılan anket bulguları ile karşılaştırılmıştır. Öncelikle, koronavirüs salgını ve belediye kavramının ankete katılan çeşitli meslek gruplarındaki vatandaşlarda çağrıştırdığı anlam ile koronavirüs salgını sürecinde belediye hizmetlerinin etkinliğini belirlemeye yönelik hazırlanan anket sorularına güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Anket soruları ile elde edilen güvenilirlik analizi sonuçlarına göre, faktör güvenilirliğinin ($\alpha=0,868$) oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir. Güvenilirlik analiz sonuçları Tablo 1’de verilmiştir.

Cronbach’s Alpha (α)	Değişken Sayısı
0,868	13

Tablo 1. Güvenilirlik Analizi

Ankete katılanların demografik özelliklerine ilişkin frekans analizi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir. Buna göre, araştırmaya katılanların %42’si kadın, %58’i erkeklerden oluşmaktadır. Benzer şekilde, katılımcıların %28,7’si bekâr olduklarını belirtirken, %62,7’si ise evli olduklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların çoğunluğunun evli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte 13 katılımcı (%8,7) bu soruya cevap vermemiştir. Ankete; 20-30 yaş aralığında 22, 31-40 yaş aralığında 60, 41-50 yaş aralığında 39 ve 51 ve üzeri yaşlarda 29 kişi katılmıştır. Çalışan ve ankete katılanlar en çok 31-40 yaş aralığında olan kişilerdir. Ankete katılanların 14’ü memur, 46’sı ücretli, 45’i esnaf, 1’i çiftçidir. Ankete katılanların 28’i ise meslek olarak diğer seçeneği işaretlemiştir. Meslek olarak diğer seçeneği işaretleyen 28 katılımcının; 5’i işçi, 4’ü akademisyen, 3’ü ev hanımı, 2’si şirket personeli olduğunu, birer kişi de öğrenci, mühendis, makine mühendisi, çaycı, nalbur dükkan sahibi, taksici, fırıncı ve kasap olduğunu açıklama kısmına yazmıştır. 6 katılımcı meslek olarak diğer seçeneği işaretlemiş olmakla birlikte açıklama kısmına mesleğini yazmamıştır. Diğer seçeneği işaretleyenlerle birlikte değerlendirildiğinde ankete katılanların çoğunluğunun ücretli (işçi) ve esnaftan oluştuğu görülmektedir. Ankete katılanların işyerlerinin bulunduğu ilçelere bakıldığında; 79’unun Ortahisar (Merkez), 29’unun Yomra, 26’sının Beşikdüzü ve 16’sının Şalpazarı’nda olduğu görülmektedir. Çalışma kapsamına alınan ilçelerin 2020 yılı nüfuslarına bakıldığında; Ortahisar’ın 330.373, Yomra’nın 43.321, Beşikdüzü’nün 23.713 ve Şalpazarı’nın 10.846 olduğu (nüfusu.com) tespit edilmiştir. İlçelerin nüfusuna uygun seçilen ankete katılanların yarısından fazlasının (%52,7) Ortahisar’da olduğu görülmektedir.

Değişkenler	Kategori	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	63	42
	Erkek	87	58
Medeni Durum	Bekâr	43	28,7
	Evli	94	62,7
Yaş	51 ve üzeri	29	19,3
	41-50	39	26
	31-40	60	40
	20-30	22	14,7
Meslek	Memur	14	9,3
	Ücretli	46	30,7
	Esnaf	45	30

İşyerinin Bulunduğu İlçe	Çiftçi	1	0,7
	Emekli	16	10,7
	Diğer	28	18,6
	Ortahisar (Merkez)	79	52,7
	Beşikdüzü	26	17,3
	Yomra	29	19,3
	Şalpazarı	16	10,7

Tablo 2. Demografik Özelliklere İlişkin Sonuçlar

En fazla üç seçenek işaretleyebilecekleri belirtilerek ankete katılanlara toplam 12 kavram sunulmuş ve koronavirüs salgınının onlarda hangisi ya da hangilerini çağrıştırdığı sorulmuştur. Ayrıca sunulan kavramların dışında düşüncesini belirtmek isteyenler için diğer seçeneği ve lütfen belirtiniz notu yazılmıştır. Koronavirüs salgınının ankete katılanlarda çağrıştırdığı ifade sonuçları Tablo 3’de verilmiştir. Koronavirüs salgını ankete katılanlarda sırasıyla %60 oranında hastalık, %46,7 oranında eve kapanma, %37,3 oranında gelecek kaygısı ve %32 oranında işsizliği çağrıştırdığı görülmektedir. Koronavirüs salgınının en az çağrıştırdığı ifade fırsat olup oranı %3,3’tür. Beş katılımcı verilen ifadelerden farklı olarak; ailede birlik olma (Ortahisar’da ücretli), baskı / yasak (Ortahisar’da akademisyen), parasızlığa gerekçe oluşturma (Ortahisar’da ücretli), sağlık (Ortahisar’da ücretli) ve değişim (Ortahisar’da ücretli) ifadelerini yazmışlardır.

Değişkenler	Kategori	Frekans	Yüzde (%)
Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Çağrıştırdığı İfadeler	Hastalık	90	60
	İşsizlik	48	32
	Fakirleşme	33	22
	Yalnızlaşma	20	13,3
	Eve kapanma	70	46,7
	Boş zaman	11	7,3
	Ölüm korkusu	40	26,7
	Gelecek kaygısı	56	37,3
	Aile huzursuzluk	10	6,7
	Doğaya dönüş	19	12,7
	Bağ / bahçe işleri	14	9,3
	Fırsat	5	3,3
	Diğer	5	3,3

Tablo 3. Koronavirüs Salgınının Çağrıştırdıkları

Koronavirüs salgınının çağrıştırdıkları gibi aynı şekilde belediye kavramının çağrıştırdıkları da sorulmuştur. Tablo 4’te belediye kavramının ankete katılanlarda çağrıştırdığı ifadeye ilişkin frekans analiz sonuçları yer almaktadır. Belediye kavramının ankete katılanlarda sırasıyla %67,3 oranında hizmet, %52,7 oranında çevre temizliği ve %30 oranında ulaşımı çağrıştırdığı görülmektedir. Belediye kavramının en az çağrıştırdığı ifade %6,7 oranıyla sokak hayvanlarıdır. Üç katılımcı verilen ifadelerden farklı olarak; “Düşüncelerimi söylüyorum. Yönetime katılıyorum” (Ortahisar’da esnaf), “Halka yakınlık” (Ortahisar’da ücretli) ve “Hiçbiri yok” (Şalpazarı’nda işçi) ifadelerini yazmışlardır.

Değişkenler	Kategori	Frekans	Yüzde (%)
Belediye Kavramının Çağrıştırdığı İfadeler	Güven	24	16
	Yardımlaşma	34	22,7
	Hizmet	101	67,3
	Ulaşım	45	30
	Çevre Temizliği	79	52,7
	Park / Bahçe	36	24
	Mezarlık / Defin	12	8
	Zabıta	19	12,7
	Asfaltlama	11	7,3
	Dezenfekte etme	16	10,7
	Sokak Hayvanları	10	6,7
	Belediye Vergileri	29	19,3
Diğer	3	2	

Tablo 4. Belediye Kavramının Çağrıştırdıkları

Tablo 5’de ankete katılanların, koronavirüs salgınının belediye hizmetlerine etkisiyle ilgili çeşitli ifadelerle katılma durumlarıyla ilgili sonuçlara yer verilmiştir. Anket formunda verilen 12 ifadeye, 5’li Likert ölçeğine göre 1) Kesinlikle katılmıyorum, 2) Katılmıyorum, 3) Kararsızım, 4) Katılıyorum ve 5) Kesinlikle katılıyorum seçenekleri sunulmuştur. Tablo 5’de sunulan sonuçlara göre, ankete katılanlar koronavirüs salgını döneminde belediyenin en çok toplu yaşam alanlarını dezenfekte ettiklerini (3,74) belirtmişlerdir. Bu ifadeyi koronavirüs salgını döneminde görevlilerin defin hizmetlerinde özel kıyafet giymiş olmaları (3,72) takip etmektedir. Bununla birlikte, ankete katılanların büyük bir çoğunluğu “Sokağa çıkma yasağının olduğu günlerde belediye yolları asfaltlama faaliyetlerini artırmıştır” (2,64) ifadesine katılmadıklarını ifade etmişlerdir.

Basıklık ve çarpıklık değerleri, verilerin normal dağılıma sahip olup olmadıklarını ifade etmektedir. Buna göre, belediye hizmetlerine ilişkin elde edilen verilerin tümünün normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. “Sokağa çıkma yasağının olduğu günlerde belediye yolları asfaltlama faaliyetlerini artırmıştır” ifadesinin çarpıklık katsayısının negatif bir değer olması, ortalama değer (2,64) medyandan küçük olduğunu göstermektedir. En yüksek standart sapma değerini (1,40) alan ifade ise “Koronavirüs salgını, toplu taşıma hizmetlerini olumsuz yönde etkilemiştir” ifadesidir.

	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	Basıklık	Çarpıklık
Koronavirüs salgını, toplu taşıma hizmetlerini olumsuz yönde etkilemiştir.	3,69	0,11	1,40	-0,76	-0,79
Sokağa çıkma yasağının olduğu günlerde Belediye yolların asfaltlama faaliyetlerini artırmıştır.	2,64	0,11	1,32	-0,95	0,35
Koronavirüs salgını döneminde Trabzon’da tarım faaliyetleri artmıştır.	3,44	0,10	1,23	-0,61	-0,54
Koronavirüs salgını döneminde çöpler zamanında toplanmıştır.	3,48	0,10	1,23	-0,55	-0,68
Koronavirüs salgını döneminde zabıta normal görevine devam etmiştir.	3,58	0,10	1,18	0,01	-0,85

Koronavirüs Salgınının Belediye Hizmetlerine Etkisi: Trabzon Örneği

Koronavirüs salgını döneminde görevliler defin hizmetlerinde özel kıyafet giymişlerdir.	3,72	0,09	1,15	0,17	-0,85
Koronavirüs salgını döneminde satılan balık sayısı artmıştır.	3,10	0,08	1,02	-0,08	-0,08
Sokağa çıkma yasağının olduğu günlerde zabıta, yasak olduğu hâlde açık olan işyerlerini kapatmıştır.	3,45	0,10	1,24	-0,62	-0,46
Koronavirüs salgını döneminde Belediye sokak hayvanlarına (kedi, köpek) mama dağıtmıştır.	3,15	0,10	1,22	-0,77	-0,40
Koronavirüs salgını döneminde Belediye; ihtiyaç sahiplerine yardım dağıtmıştır.	3,28	0,10	1,28	-0,88	-0,45
Belediye yetkilileri, işyerimizi maske - mesafe - hijyen yönünden denetlemektedir.	3,39	0,11	1,29	-1,05	-0,39
Belediye, toplu yaşam alanlarını dezenfekte etmektedir. (Toplu yaşam alanı: hastane, kamu binası, okul, otobüs durağı vb. yerlerden biri)	3,74	0,10	1,19	0,19	-0,96

Tablo 5. Koronavirüs Salgını Döneminde Belediye Hizmetlerine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 6'da koronavirüs salgınının belediye hizmetlerine etkisiyle ilgili çeşitli ifadelerin Anova testi yer almaktadır. Tablo 6'da Anova testinin anlamlılık değerinin 0,833 olduğu görülmektedir. Söz konusu değer 0,05'ten büyük olduğu için Ortahisar, Beşikdüzü, Yomra ve Şalpazarı'nda işyeri bulunan katılımcılar ile belediye hizmetleri ile ilgili düşünceleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

	Kareler Toplamı	Serbestlik Dercesi	Ortalama	F	Anlamlılık
Gruplar Arası	0,555	3	0,185	0,289	0,833
Grup İçi	86,431	135	0,640		
Toplam	86,986	138			

Tablo 6. Belediye Hizmetlerine İlişkin Anova Testi

Anket formunun sonunda, anket soruları dışında açıklamaya ihtiyaç duyulan konular varsa belirtiniz bölümüne 10 kişi görüşünü belirtmiştir. 10 kişiden 4'ü Ortahisar, 2'si Yomra ve 4'ü Beşikdüzü'nde işyeri olan kişilerdir. Demografik özelliklerine ve buldukları ilçelere göre yazılan görüşler, ayrı ayrı olmak üzere aşağıdadır.

Ortahisar'da emekli ve akademisyen olduğunu belirten 51 yaş ve üzeri evli bir erkek: "Covid-19 salgını belediye hizmetlerinde kısıtlamaya gitme bahanesi olmuş olabilir."

Ortahisar'da emekli olduğunu belirten 51 yaş ve üzeri evli bir erkek: "1) Belediyeler toplum sağlığını olumsuz etkileyen çevresel faktörlerin (çöp, görüntü kirliliği, imarda düzensizlik gibi) asgariye indirilmesine yönelik plan ve projeler geliştirmeli, yapılan bu tür

çalışmaları çevre halkı ile paylaşmalı. 2) Geleceğe yönelik plan ve projeler geliştirilmeli. Bu bağlamda AR-GE birimleri devreye sokulmalı.”

Ortahisar’da esnaf olduğunu belirten 31-40 yaş arasında bir kadın: “Belediye hizmetlerinin yeterli olmadığını düşünmekteyim ama buna insanların da yardımcı olması gerekli. El ele vererek temiz bir gelecek bizi bekliyor. Daha hijyen bir dünya olması dileğiyle.”

Ortahisar’da akademisyen olduğunu belirten 31-40 yaş arasında evli bir erkek: “Bu pandemi döneminde insanların biraz daha sabırlı ve anlayışlı olmaları ve bu konuda ciddi anlamda hassasiyet göstermeleri gerektiğini düşünüyorum. Hâlden anlamak önemlidir. Bu zamanda belki de en çok ihtiyaç duyduğumuz şeylerden biri de karşımızdaki kişilerin hâlden anlayan kişiler olmasıdır.”

Yomra’da ücretli olduğunu belirten 41-50 yaş arasında evli bir kadın: “Belediye bulunduğumuz sokağa geri dönüşüm çöp konteynırı koymalıdır.”

Yomra’da emekli olduğunu belirten 51 yaş ve üzeri evli bir erkek: “Belediye hizmetleri herkese ya da her mahalleye aynı oranda verilmemektedir. Hizmet verirken bile siyaset yapılmaktadır.”

Beşikdüzü’nde emekli olduğunu belirten 51 yaş ve üzeri evli bir erkek: “Sokak hayvanları (kedi-köpek) çok fazla. Bunlara bir çözüm üretilsin. Denetimlerin sıklaştırılması gerekmektedir. İşyerlerinde ve sokaklarda maalesef maskesiz gezenler var.”

Beşikdüzü’nde ücretli olduğunu belirten 31-40 yaş arası evli bir kadın: “Bir esnaf olarak yağmur yağdığı zaman korku içerindeyiz. İlçemiz sel açısından çok mağduriyetler yaşamıştır. Bu sorunun çözülmesi yönündeki çalışmaların hızlandırılmasını istiyoruz.”

Beşikdüzü’nde emekli olduğunu belirten 51 yaş ve üzeri evli bir erkek: “Koronavirüse dikkat edip korunmak lazım. Ancak hiç kimsenin işi, çalışması engellenmemeli. Ekonomi unutulmamalı. İnsanlar koronavirüsten korkarken işini kaybedip açlıktan ölmemeli.”

Beşikdüzü’nde esnaf olduğunu belirten 51 yaş ve üzeri evli bir erkek: “Belediye adeta sınıfta kalmıştır. Hiçbir hizmeti olmamıştır. Bu gidişle de olmayacaktır. Esnaf olarak çile çekmekteyiz. Bir an önce gereği yapılmalıdır.” ifadelerini yazmışlardır.

Bu ifadelerden, anketin, ilçelerdeki durumun anlaşılması, belediyelere taleplerin iletilmesi için bir platform olarak düşünüldüğü söylenebilir. Bunun yanında koronavirüs salgınıyla ilgili olmayan düşüncelerin yazıldığı görülse de ekonominin durumu açıklayan, dayanışma ve yardımlaşmaya önem verilmesi gerektiğini belirten ifadeler de bulunmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

2019 yılında Çin’de başlayıp çok hızlı bir şekilde tüm dünyaya yayılan ve ülkemizi de etkileyen yeni tip bir koronavirüsün, binlerce can kaybına neden olduğu bilinen bir gerçektir. Koronavirüsün tüm dünyayı kapsayan geniş bir alanda hızlı yayılması, bulaşıcı, ölümcül ve yeni olması nedeniyle Dünya Sağlık Örgütü tarafından Ocak 2020’de acil durum ilan edilmiş ve bu süreç pandemi (salgın) olarak isimlendirilmiştir. Koronavirüs salgınının sağlık üzerindeki etkilerinin yanında ekonomik, sosyal ve psikolojik etkiler de vardır. Koronavirüsün yarattığı bu etkilerinin giderilebilmesi için kamusal önlemlerin alınması gerekli olmuştur.

Mülakat ve anket sonuçları birlikte incelendiğinde, salgına karşı tedbirlerin alınması ve uygulanmasında Trabzon Büyükşehir Belediyesi ve üç ilçe belediyesinin, gerek kendi aralarında gerekse kamu kurum ve kuruluşlarıyla birlikte ve uyum içinde çalıştıkları

görülmektedir. Belediyelerin, özellikle hastalığın yayılmasını önlemeye ve hijyen kurallarına uymaya yönelik tedbirler aldığı tespit edilmiştir. Dezenfektan üretimi, insanların toplu olarak bulunduğu cadde, sokak, durak ve toplu taşıma araçlarının, hastane ve kamu binalarının düzenli olarak temizlemesi, maske üretimi ve dağıtımı, bu tedbirin bir göstergesidir. Ayrıca Trabzon'daki merkezi ve yerel yönetimin birlikte ve uyum içinde çalışması, Anayasa'nın 123. maddesindeki idarenin bütünlüğü, 127. maddesindeki kamu görevlerinde birliğin sağlanması ve toplum yararının korunması ilkelerine de uygundur.

Bir belediye başkanının ifade ettiği gibi tüm ticari ve sosyal hayatın etkilendiği bir ortamda, belediyelerin de etkilenmesi, hizmet sunumlarında değişikliğin olması doğaldır, bu kapsamda salgının belediye hizmetlerini de etkilediğini söylemek doğrudur. Salgının ekonomideki etkisi, İller Bankası aracılığıyla belediyelere aktarılan ödeneklerin azalmasında görülmektedir. Ancak bu olumsuz etki, diğer bir belediye başkanının belirttiği gibi salgının kontrol altına alınmasından sonraki süreçte telafi edilebilecektir.

Belediye başkanlarının / yetkilisinin ifadelerinden halkın, koronavirüs salgınına karşı alınan önlemlere büyük ölçüde uydukları anlaşılmaktadır. Halk evlerinde kaldığından ve işyerleri kapalı olduğundan zabitanın görevlerinde azalma olması, zabitanın vefa destek ekiplerinde görevlendirilmesi bunun bir göstergesidir. Koronavirüs salgınının, Trabzon Büyükşehir Belediyesi ve üç ilçeden ankete katılanlarda sırasıyla hastalık, eve kapanma, gelecek kaygısı ve işsizliği çağrıştırmaları, halkın, salgının vahametinin farkında olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde belediye kavramının ankete katılanlarda hizmet, çevre temizliği ve ulaşımı çağrıştırdığı göz önünde bulundurulduğunda, belediyelerin, halkın beklentilerine uygun çalıştıklarını da söyleyebiliriz.

Koronavirüs salgını sürecinde belediye hizmetlerinde; esnek ve dönüşümlü çalışma, idari izinler nedeniyle eksik personelle görevlerin yürütülmesi, mesai saatlerinin yeniden düzenlenmesi, toplantıların uzaktan ve çevrim içi yapılması, öncelik verilen işlerin gözden geçirilmesi, sağlık ve hijyen tedbirlerinin ilk sırada yer alması gibi değişikliklerin yapıldığı tespit edilmiştir. Halkın alınan tedbirlere riayet ettiği, imkânı olanların bağ, bahçe ve tarımla uğraştığı görülmüştür. Salgın sürecinde yardımlaşma ve dayanışmanın artması, halk ve esnaf gibi belediyelerin de gelirlerine göre giderlerini ve projelerini gözden geçirmeleri, tespit edilen diğer bir husus olmuştur. Alınan bu tedbirlerin koronavirüs salgınından sonra ne derece uygulanacağını zaman gösterecektir. Bununla birlikte zorunluluk nedeniyle uygulanan ve insan hayatını kolaylaştıran, çalışmaların uzaktan ve çevrim içi yürütülmesi, sağlık ve hijyen tedbirlerinin artması, tarımsal üretime önem verilmesi gibi anlayış değişikliklerinin, salgından sonra da hayatımızda yer alacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- ACAR, M., (2020). "Korona Sonrası Dünya: Ekonomik, Sosyal ve Akademik Hayatta Ne Değişecek, Ne Değişmeyecek?". *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Ankara: TÜBA-Türkiye Bilimler Akademisi: 289-292.
- AKGÜN, B. - M. ÇELİK (2020). "Yeni Normal Dönemde Küresel Yönetişim: Uluslararası Kurumların Geleceği". *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Ankara: TÜBA - Türkiye Bilimler Akademisi: 369-375.
- ARSLAN, İ. - Y. S. KARAGÜL (2020). "Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk". *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10: 1-36.
- BALCI, A. (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Pegem A Yayınevi.

- BAYHAN, V. (2020). "Küresel Salgının Sosyolojisi ve Yeni Normal Dönemde Paradigma Dönüşümü". *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Ankara: TÜBA – Türkiye Bilimler Akademisi: 815-836.
- BUZGAN, T. - Ö. GÜNER (2020). "Dünya Sağlık Örgütü'nün Pandemilerdeki Etkinliği ve Post-Pandemik Dönemdeki Geleceği". *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Ankara: TÜBA – Türkiye Bilimler Akademisi: 141-143.
- CALAP, A. (2021). "Koronavirüs Salgının Rekabetçi Büyük Güçler Arasındaki İlişkilere Etkisi". *Turkish Studies - Economy XVI/1*: 105-139.
- GÜLÇİÇEK, C. (2021). *Koronavirüs Salgınının Küresel Güvenlik ve Yönetişim Üzerindeki Etkileri*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KARA, H. Z. - F. ALSANCAK (2020). "Koronavirüs Pandemisinde Toplumun Yaşlı ve Engellilere Yönelik Düşünceleri Üzerine Bir Araştırma". *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*. V/8: 133-143.
- TONGAR, H. K. (2020). *Pandemi Sürecindeki Annelerin İyimserlik - Kötümserlik Düzeyleri ile Çocuklarının Kaygı Seviyeleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: "Türkiye Covid-19 Örneği"*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Türkiye Bilimler Akademisi (2020). *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*. Ankara: TÜBA.

İnternet Kaynakları

- DSÖ (2020). *Timeline: WHO's COVID-19 response*. Erişim Tarihi: 15.03.2021.
<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline>
- 8 belediye başkanı AK Parti'ye geçti (2020.08.13). Erişim Tarihi: 01.03.2021.
<https://www.habervakti.com/gundem/8-belediye-baskani-ak-parti-ye-gecti-h119553.html>
- Yüksek Seçim Sonucu (2019). Erişim Tarihi: 01.03.2021.
<https://sonuc.ysk.gov.tr/sorgu>.

EK: ETİK KURUL KARARI

T.C. AVRASYA
ÜNİVERSİTESİ
Rektörlüğü

T.C. AVRASYA
UNIVERSITY
Rector's Office

Etik Kurulu

Sayı : 69268593-050-E.3083

09/06/2020

Konu : Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ÖZGÜN Etik
Kurul İzni

Sayın Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ÖZGÜN

01/06/2020 tarihinde Avrasya Üniversitesi Etik Kuruluna yapmış olduğunuz başvurunuz incelenmiş olup, "Korona Virüs Salgınının Belediye Hizmetlerine Etkisi: Trabzon Örneği" başlıklı bilimsel araştırma makalesi için kullanacağınız araştırma ve veri toplama araçlarının ilgili etik kurallara uygun olduğu tespit edilmiştir.

Bilgilerinize rica ederim.

e-imzalıdır

Prof. Dr. Ersan BOCUTOĞLU
Etik Kurul Başkanı

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR TÜRK BOĞAZLARI JEOPOLİTİĞİ

Furkan KAYA*

ÖZ

Türk Boğazları, dünya tarihi boyunca birçok kudretli devletin kontrolünde kalmış, Asya ve Avrupa kıtalarını fiziken ayıran fakat politik olarak birleştiren önemli suyollarından biri olmuştur. Boğazların kontrolü üzerinden İstanbul'a sahip olmak, dönemin en güçlü devletlerinin nihai hedefiydi. Kuşkusuz bu değeri sağlayan onun eşsiz jeopolitik konumudur. 1453 yılında İstanbul'un fethi ile 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar olan zamanda Boğazlar, Marmara Denizi ve Karadeniz'in Türk hâkimiyetinde olması, bu dönemde Osmanlı Devletinin bir cihan imparatorluğu olmasında büyük katkı sağlamıştı. Osmanlı'nın yıkılış sürecine girmesinin ve 1914 yılında Birinci Dünya Savaşının başlamasının en önemli sebeplerinden biri, işgalci güçlerin Boğazlara sahip olma istekleriydi. Osmanlı Devletine dayatılan Sevr Antlaşmasını reddeden yeni Türkiye, Kurtuluş Savaşı zaferiyle imzalanan Lozan Barış Antlaşmasıyla, Misak-ı Milli hedeflerinin önemli bir kısmına ulaşmıştı. Fakat Antlaşma içerisindeki Boğazlar Sözleşmesi ile Türk Boğazlarının uluslararası bir komisyon tarafından idare edilecek olması, Türkiye'nin ulusal egemenliği açısından büyük sorundu. Neticede Türkiye'nin büyük diplomatik mesaisi sonrası 1936 yılında toplanan Montrö Konferansı'nda imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazların yeniden Türk egemenliği altına alınması sağlanmış, 1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşında Türkiye, Boğazların kendi egemenliği altında bulunması sayesinde savaş süresince işgal edilmesinin önüne geçilmiştir. Türkiye'nin savaş süresince taraflar arasında denge politikasını başarıyla götürmesi ve savaş dışı kalmasında Boğazların payı büyüktür.

Anahtar Kelimeler: Türk Boğazları, Osmanlı Devleti, Türkiye, Atatürk, Lozan Barış Antlaşması, Montrö Boğazlar Sözleşmesi.

GEOPOLITICS OF THE TURKISH STRAITS UNTIL THE SECOND WORLD WAR

ABSTRACT

Throughout world history, the Turkish Straits have fallen under the control of many a powerful state. They moreover are significant in that they physically separate Asia from Europe whilst conversely politically uniting them. Controlling Istanbul through by taking control over the Turkish Straits has been ultimate political dream of countless nations due to its unique geopolitical position. The Turkish domination of the Turkish Straits as well as the Marmara and Black Seas during both the conquest of Istanbul in 1453 and the Treaty of Kucuk Kaynarca in 1774 contributed greatly to the Ottoman State becoming a world empire. One of the most important reasons behind the collapse of the Ottoman Empire and the break out of First World War (in 1914) was the desire of occupying forces to acquire the Turkish Straits. The new Turkey rejected the Treaty of Serves that had been imposed on the Ottoman State. In doing so, it reached a significant number of its National Pact goals upon signing the Lausanne Peace Treaty after it won the [Turkish] War of Independence. However, the idea of an international commission with the Treaty would manage the Turkish Straits posed threatened Turkey's national sovereignty. Hence, following the Montreux Convention in 1936 (a great diplomatic mission in Turkey), the Turkish Straits was taken (back) under Turkish sovereignty. In doing so, this also forbade anyone from occupying Turkey during the Second World War. The Turkish Straits have played a key role in Turkey's success in pursuing a policy of balance between warring states and staying out of the war.

Keywords: Turkish Straits, Ottoman Empire, Turkey, Ataturk, Lausanne Peace Treaty, Montreux Convention Regading of the Regime of the Straits.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 12.07.2021; Yayına Kabul Tarihi: 20.08.2021

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0001-7332-1276, E-posta: kayafurkan@gmail.com

Giriş

Devletlerin takip edecekleri politika, coğrafyalarında gizlidir. Fakat esasında bu güçle ilgili bir husustur. Çoğu zaman masum olduğu düşünülse de, dünya coğrafyası doğanın bir ürünü değil, rakip otoriteler arasında işgal ve yönetme gücü üzerindeki mücadele tarihlerinin bir ürünüdür. Ülkelerin geleceklerini etkileyen en önemli faktörlerden birisi de yaşadığı coğrafyanın özellikleridir. Önemli kara parçaları tarih boyunca büyük güçlerin hâkimiyet alanı içinde olmuştur. Kadim Anadolu yarımadası dünya tarihi boyunca bu büyük mücadele sahne olmuş, bilhassa boğazların hâkimiyeti meselesi büyük güçlerin politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Anadolu yarımadasını diğer kara parçalarından ayıran en temel özelliği Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının düğümlendiği jeostratejik yapısından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda İstanbul ve Çanakkale boğazları, “Anadolu kilidinin” altın anahtarıdır. Coğrafi keşiflerin ardından sanayi devrimi ile beraber ortaya çıkan “dünya hâkimiyeti” kavramının başlıca önceliği “boğazlara hâkimiyet” politikası olmuştur. Türk Boğazları üzerine emelleri olan bazı düşünür ve devlet adamlarının sözleri dikkate değerdir. Boğazlar hakkında Rus düşünür Goryanof şöyle diyordu: “Boğazlar kimin elindedir?” Sorbon üniversitesinin hocalarından Renovin: “Akdeniz, ılık denize çıkmak meselesi herhangi bir Rus hükümeti için geçici bir amaç değildir ve olamaz. Onun önüne bu temelli meseleyi her lahza koyan coğrafi şartlardır.”, Rus Dışişleri Hal Komiseri yardımcısı Çiçerin ise Lozan’da Boğazların Rusya için hayati önemi bulunduğunu, Rus diplomat Litvinof ise Montrö Konferansında “Boğazların Rusya’nın hayat damarı” olduğunu ifade etmişti (Birsell, 1948, s. 30).

17. yüzyıl ve bilhassa 18. yüzyıl içerisinde Türk boğazlarının jeopolitik önemi devletlerarası ilişkileri belirleyici önemli bir faktör özelliği kazanmıştı. Dünya hâkimiyetinin ancak Boğazlara sahip olmak ile mümkün olduğunu düşünen İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya politikalarını bu alana yoğunlaştırmışlardı. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşından yenilgiyle ayrılmasından sonra 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması, boğazların açılmasını, Karadeniz’e serbest geçişi ve boğazlar üzerinde müttefiklerin işgalini kayıt altına almıştı. 20 Ekim 1920 tarihindeki Sevr Antlaşmasında boğazlar ile ilgili yer alan maddelerde, bayrak farkı olmaksızın, boğazlardan savaş ve ticaret gemilerinin serbestçe geçebilecekleri şekliyle düzenlenerek uluslararası bir nitelik kazanmıştı. Ayrıca Fransa, İngiltere ve İtalya’nın askerlerini konuşlandırabileceği Boğazların her iki yakası da silahsızlandırılmıştı. Neticede Sevr Antlaşması, boğazlar üzerindeki Türk hâkimiyetini ortadan kaldıran bir anlaşma metni olarak tarihteki yerini almıştı. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşmasına ek olarak “Boğazlar Sözleşmesine” göre, Boğazların idaresi uluslararası bir komisyona bırakılmış ve bazı yerleri silahtan arındırılmıştı. Bu durum Türkiye’nin boğazlardaki güvenliğini tehlikeye atıyor ve savaş durumunda Anadolu’nun işgalini kolaylaştırıyordu. İtalya’nın devlet başkanı Mussolini’nin “Mare Nostrum”, yani, “bizim deniz” politikası, Akdeniz’de savaş tehlikesini arttırması ve İngiltere’nin imparatorluk yolunun tehlikeye girmesini, Nazi Almanya’sının Versay Antlaşmasıyla askersizleştirilmiş olan Ren bölgesine asker sokması ve Japonya’nın Mançurya’yı istila etmesi nedeniyle Türkiye bu konjonktürü ulusal çıkarı adına kullanmayı başarmış ve 11 Nisan 1936’da bir çağrı yaparak Akdeniz’de barışın artık tehlikede olduğunu, dolayısıyla mevcut durumun değişmesi sebebiyle anlaşma hükümlerinin de değişmesi gerektiğini ortaya koyarak Lozan Boğazlar Sözleşmesini imzalayan devletlerle yeni bir konferansın toplanmasını sağlamıştı. Nihayetinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi 20 Temmuz 1936’da imzalanarak Türkiye’nin elinden alınan hukuki hakları iade edilmiş, boğazlarda Türk hâkimiyeti ve egemenliği yeniden tesis edilmiştir. Lozan Antlaşması ile beraber Montrö Boğazlar Sözleşmesi karada ve denizde ulusal egemenliği sağlaması bakımından Türkiye’nin kurucu anlaşmalarından biri olarak ifade edilebilir.

Türk Boğazlarının Konumu ve Jeopolitik Önemi

Bir yarım ada ülkesi olan Türkiye, bu özel konumunun sağlamış olduğu avantaj ile Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları arası geçiş yolu üzerinde olması ve Cebelitarık Boğazı sayesinde Atlas Okyanusuna, Süveyş Kanalı ile Arap Yarımadası ve Hint Okyanusuna, Türk Boğazları vesilesi ile Akdeniz ve Karadeniz rotasıyla Avrasya ve Uzak Doğu'ya kadar uzanan stratejik güzergahın üzerinde yer almaktadır (Koday vd. 2017, s. 888) Adalar Denizi (Ege) ile Karadeniz arasındaki deniz yolu 275 km iken, bunun 31 km'sini İstanbul Boğazından oluşmaktadır. Boğazın en dar yeri 650 metre, en geniş yeri ise 4170 km'dir. Çanakkale Boğazının uzunluğu 61 km, en dar yeri 1200 metre ve en geniş yeri de 7400 metredir (Şahbaz, 2016, s. 189).

Tarihi perspektif içinde jeopolitik, uluslararası ilişkileri analiz ederken bu konu üzerine kuram ve düşünceleri dikkate alan bir düşünce sistemidir (Sempa, 2007, s. 3). En kısa ve yalın tanımla jeopolitik, coğrafyanın politik olarak yorumudur. Dünyadaki kara ve deniz alanlarının incelenmesi ve devletlerin bu perspektifte değerlendirilmesi jeopolitiğin çalışma alanı içindedir. Jeopolitikte kullanılan politika terimleri ise, doğrudan devlet yönetimi, devletin dış ilişkilerinin yönlendirilmesi ve güvenliğin sağlanması kapsamında anlaşılmaktadır. Diğer taraftan jeopolitik, coğrafi düşünceleri siyasi gelişmeler açısından uygular, coğrafyanın siyasi tarihe geçmişte, bugüne ve gelecekte ne ölçüde etki ettiğini incelerken, diğer yandan da neden bazı ülkelerin güçlü olduğunu, diğerlerinin neden aynı ölçüde güçlü olamadığını açıklar (Tarakçı, 2003, s. 32).

Harita 1: Türk Boğazlar Sistemi

Jeopolitik inceleme yapılırken, bölgenin coğrafi tanımının, çevre bölgelerle olan ilişkisini içermesi, bölgenin doğal kaynaklarını ve bölge içindeki politik birimlerinin belirtilmesi, bölgeye politik olarak şekil veren hadiselerin tarihi hikâyesini içermesi, bölgeye hâkim olan devletin jeopolitik çıkarlarının detaylı incelemesini vermesi ve incelemeyi gerçekleştiren ülke için açık, belirgin dış politika stratejileri önerilmelidir (Tezkan, 2015, s. 16-17). Ayrıca jeopolitik, devletin dış politikasında ve ulusal güvenliğin tesis edilmesinde meydana gelen günlük sorunlarla uğraşmaz, sadece birkaç hamle ötesini tahmin etmeye ve değerlendirmeye çalışırken, bu terim "Büyük Strateji" yerine de kullanılabilir.

İlk çağlardan bu yana denize yakın olabilmek veya kıyı sahibi olabilmek, güçlü bir ülke olmak için önemli şartlardan biridir. Çünkü dünya tarihindeki küresel güçlerin denizleri veya önemli su yollarını kontrol ettiği görülmektedir. Bu güce erişemeyen devletlerde er geç kuşatılarak ana karalarına hapsedilmiştir (Celerier, 1963, s. 32-37).

Ünlü Fransız tarihçi Rene Pinon 1928 yılında *Esprit International* dergisinde çıkan “Boğazlar Meselesinin Gelişimi” isimli makalesinde şöyle diyordu (Birsell, 1948, s. 32):

“İstanbul ve Boğazlar, Karadeniz’in ucunda hapsedilmiş olan Rusların gözlerini ve hırslarını durmadan çekmektedir. Rus milleti, elinden kaçırır gibi olduğu milli kaderini, hangi hükümet altında olursa olsun yarın ele alınca, ister Rusya harpten önce olduğu gibi tek devlet olsun yarın ele alınca, ister ayrı bir Ukrayna, ayrı bir Gürcistan bulunsun, kuzey milletleri, kendilerini, aydınlık adaların yıkadığı denize ulaştırın yola, petrol ve buğday yoluna karşı kayıtsız olamayacaklardır. Hukuk kaideleri değişebilir; kudret merkezlerini kader değiştirebilir; coğrafi kader devam eder.”

Avrupa’dan Asya’ya, Akdeniz’den Karadeniz’e giden kara ve deniz yolları Türk Boğazlarından geçmektedir. Boğazlar kıtaları ayırmaktan ziyade onları birleştirici bir su köprüsüdür. Tarihte Güneydoğu Avrupa’dan Anadolu’ya gerçekleşen büyük göçlerde hep bu rota kullanılmıştır. Bu bağlamda boğazlar üzerinden Milattan önce boğazlardan üzerinden Anadolu’ya geçen Hint-Avrupa menşeli Hitit (MÖ 20. yüzyıl), Frik (MÖ 1200), Kelt (MÖ 278) göçleri bulunmaktadır. Bunun yanında batıdan gelen istilacı güçlerde bu yolu kullanmışlardı. Greklerin, Çanakkale civarlarındaki saldırısı, MÖ 546-334 yıllarında Ortadoğu’da büyük imparatorluk kuran Perslerin, Büyük İskender’in Çanakkale boğazını MÖ 334 yılında büyük bir ordu ile geçmesi, Romalıların MÖ 189’da İstanbul boğazını kullanmaları, 1096 yılında Haçlı ordularının birinci ve ikinci seferlerinde İstanbul boğazından geçmeleri bunlardan başlıcalarıdır. Ayrıca İstanbul’da Haçlı işgali sonrası 1204-1261 yılları arasında yaşamış Latin İmparatorluğu da bu bağlamda değerlendirilebilir (Bıyıklıoğlu, 1937, s. 19).

Kadim tarihte “Boğazlar” genel adı, İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı ve arasında yer alan Marmara Denizi olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, Cebelitarık, Tatrski, Magellan gibi bir boğazdan ifade edilirken zorunlu olarak isimleriyle ifade edilirken, İstanbul ve Çanakkale boğazları için ise sadece “Boğazlar” tabiri tercih edilmektedir. Bu tabirin nedeni Marmara denizi, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının bütünlük oluşturmasıdır (Berber, 2006, s. 617). Boğazlar, Türk hâkimiyeti altına girmesinin ardından “Türk Boğazları” adını almıştır (Özersay, 1999, s. 19). Stratejik konumundan dolayı Türk boğazları, kıtalar arası geçişi sağlamış, tarih boyunca coğrafi sınırların kesişme noktası olmuş, devletlerin çıkarlarının çarpışma merkezi hâline gelerek yüzyıllar boyunca güç dengelerinin kaderini etkilemiştir. Dünya tarihinde her büyük devlet, Türk boğazları hâkimiyeti altına almak isteyerek, uluslararası ilişkilerde siyasi otoritesi tesis etmeye çalışmışlardır. Türk Boğazları, İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı’nda birleşen uluslararası deniz seferlerine açık bir su yoludur. Karadeniz’i Adalar Denizine ve Akdeniz’e; Süveyş Kanalı ve Cebelitarık Boğazı yoluyla da okyanuslara bağlayan bu su yolu, konumu itibarıyla Marmara Denizi’nin özel yapısı nedeniyle diğer uluslararası boğazlara benzememektedir. İstanbul ve Çanakkale boğazları kıyılarının tamamı Türk toprakları ile çevrili ve tarihî olarak iç sular rejimine tâbi Marmara Denizi’nden geçer ve milli boğaz özelliğine sahiptir. Dolayısıyla Montrö antlaşması ile Boğazlar milletlerarası ulaşımda kullanılmaktadır (Duman, 2021). Marmara Denizi, iki boğazla Açık Denizlere bağlanan bir su alanıdır. Bu bağlamda Türkiye, 1958 tarihli Cenevre Deniz Hukuku Konferansında, bir devletin egemenliği altında birden fazla boğazla Açık denize bağlanan denizlerin, tarihi ve coğrafi nedenlerle İç Sular rejimi uygulanması gerektiği görüşünü ortaya koymuştur (Official Records, 1958, s. 16).

Bugün Türk boğazlarının bir araya geldiği deniz ile kara parçaları arasında ulaşımın güvenli ve hızlı gerçekleşmesi değerlerini daha da arttırmaktadır. Boğazları birbirine bağladığı deniz alanları arasındaki ulaşım, güvenlik sorunlarının çözülmesiyle mümkün olduğunda sorunsuz gerçekleşmekte ve bugün Asya ve Avrupa arasındaki ulaşım deniz araçları ve köprü vasıtasıyla sağlanmaktadır (Karatekin, 2006, s. 18).

Boğazlarda Türk Egemenliği ve İkili Antlaşmalarla Düzenleme Dönemi

Boğazların ve bütün Ortadoğu ve Orta Avrupa'nın geleceği üzerinde büyük etkileri olan en büyük tarihi gelişme, 11. yüzyıldan bu yana Anadolu'ya yerleşen ve Türkleştiren Osmanlı Türklerinin 14. yüzyıl ortalarında Çanakkale Boğazının Anadolu yakasından, Gelibolu'dan Avrupa'ya geçişleriydi. Osmanlı devleti Fatih Sultan Mehmet ile 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethederek Latin istilası ve iç karışıklıklar içindeki bu dünya başkentini yeniden kalkındırmaya başlamıştı. İstanbul'un fethedilmesiyle beraber Osmanlı Devleti, Avrupa'nın bütünleyici bir parçası ve Batı politikasının da ana aktörü hâline gelmişti. Ardından padişah Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı devleti Hint denizinden Viyana önlerine, Hazar denizinden ve Volga'dan, Afrika Fas'a kadar uzanan Avrupa'nın en büyük devletini kurmasında İstanbul'a ve Boğazlara sahip olmasının etkisi oldukça büyüktü. I. Napolyon, "İstanbul'u eline geçirecek olan dünyanın hâkimi olacaktır." (Driault, 1921, s. 30) derken şüphesiz Boğazların yadsınamaz öneminin de üzerinde duruyordu. Çünkü İstanbul'a hükmeden boğazlara, boğazlara hükmeden de dünyaya hükmedecekti.

1475 ile 1800'lü yılların başına kadar süren Boğazların "mutlak kapalılık" ilkesine göre, 1356 yılında Süleyman Paşa'nın Çimenlikhisar kalesini fethetmesiyle Türkler Çanakkale Boğazının iki kıyısını, 1453 yılında İstanbul'un fethi ile İstanbul boğazının iki kıyısını, 1475 yılında Karadeniz'de bir ticaret kolonisi Kefe'nin ele geçirilmesiyle de Karadeniz'in bütün kıyıları fethetmişti. Azak denizi, Karadeniz ve Marmara denizi bu vesile ile birer iç deniz hâline gelmiş, Boğazlar da kapalı tutulmuştu. Ünlü Rus diplomat Frederick De Martens'e göre "Türkiye'nin Karadeniz'in bütün kıyılarına sahip olduğu zamanlarda bu boğazlardan gemi geçişini kendi keyfine göre düzenleme hakkı itiraz surette vardır." Boğazlarda kapalılık dönemi Çarlık Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının ana güzergâhından olan boğazlar üzerinde baskı kurmaya başlamış ve savaşmaktan da çekinmeyerek 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya Karadeniz'e yerleşmişti (Birsell, 1948, s. 33).

Boğazlara yeni statüsünü veren Londra Boğazlar Antlaşması, 13 Temmuz 1841'de Londra'da Osmanlı devleti, İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya'nın katılımıyla imzalandı. Buna göre, Türkiye barış zamanında Boğazları bütün devletlerin savaş gemilerine kapatacaktı. Savaş zamanında ise Osmanlı devleti Boğazları menfaati bakımından uygun gördüğü devlet veya devletlerin savaş gemilerine açabilecekti. Böylece Rusya'nın Hünkar iskelesi antlaşması ile boğazlar üzerinde tek başına kontrolü durumu ortadan kalkıyordu (Kocabaş, 1989, s. 241). Bu anlaşma ile boğazlar tarafsızlaştırıldı. 1798 Rusya ile İttifak Anlaşması, 1809 yılında İngiltere ile imzalanan ikili anlaşma ve 1833 Hünkar İskeleyi Antlaşmasıyla Boğazlardaki Türk hâkimiyeti iki taraflı antlaşmalarla tahdit edilmişti. 1841 Antlaşmasıyla, bu iki taraflılık çok taraflılık a dönüştürülerek, Boğazlardan geçiş, uluslararası şartlara bağlı hâle getiriliyor ve Türkiye'nin kontrolü iyice sınırlandırılıyordu (Kocabaş, 1994, s. 67).

Osmanlı Devleti, Londra Boğazlar Antlaşmasıyla ilk defa bir Avrupa devleti olarak görülüyor ve Rusya'dan gelebilecek tehditlere karşı güvence altına giriyordu. Rusya, herhangi bir zaman İstanbul ve Boğazlara tek başına sahip olmaya çalışırsa, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya'nın tepkisini üzerine çekecek, bu kolektif güvenlik İngiltere'ye yarıyordu (Clayton, 1971, s. 84).

21 Şubat 1914 tarihinde Çar III. Nikola'nın başkanlığında Boğazlar Meselesi değerlendirilerek, Rusya'nın İstanbul ve Boğazları ele geçirmesinin ancak bir savaş ile mümkün olabileceği kararına varmıştı (Gottlieb, 1957, s. 40). İngiltere, Fransa ve Rusya, Birinci Dünya savaşından önce, İstanbul ve Boğazlar işinde mutabakat sağlayamamışlardı. Rusya, küresel bir savaş veya kargaşa çıkmadan, İngiltere ve Fransa'nın, Boğazları kendisine bırakmayacağına inanıyordu. Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar büyük

Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ve Boğazlar meselesi üzerindeki bakış açılarına bakılacak olursa, Fransa yaklaşık bin yıldan beri kendisini Doğu'nun güçlü Hıristiyan devleti olarak görüyordu. Çünkü Fransa'nın başında bulunduğu Haçlı seferleri sırasında İstanbul'da Latin İmparatorluğu kurulmuştu (Bıyıklıoğlu, 1961, s. 82). Fransa'nın görüşlerine göre, Rusya, Bizans yolu üzerinde en fazla Fransa ile karşılaşmış ve Rusya'nın güney istikametine doğru kayması ve Boğazlara yerleşmesini önlemeye çalışan Fransa olmuştu (Davison, 1959, s. 28). Rus Çarlığı, Büyük Petro ve II. Katerina dönemlerinden itibaren Akdeniz'e, yani sıcak denizlere çıkabilmek için Boğazlara hâkim olmayı ulusal çıkarları bağlamında görmüştü. Rusya bir yandan Osmanlı Devleti içindeki Ortodokslar üzerinde himaye hakkı elde etmeye çalışırken, Boğazları ve İstanbul'u ele geçirmek ve bu kritik uluslararası ticaret yolu üzerine yerleşmek istiyordu. Boğazlar üzerinde Rusya'nın ikinci büyük güç olması dönemin emperyalist devletlerinden olan İngiltere'nin politik amaçlarından bağdaşmadığından, Rusya ve İngiltere arasında uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti, güç mücadelesinin yer aldığı bir konu oluştu.

Boğazların İngiltere'nin işgali altına girmemesi Rusya'nın esas hedeflerinden biriydi. Esasında Rusların, Boğazlarda Türk hâkimiyetini İngiliz kontrolüne tercih eden bir anlayış vardı. 21. yüzyılın sonlarına doğru Almanya'nın da doğu coğrafyasında çıkarlarının arttığı "Berlin-Bağdat Demiryolunun" inşa edilmesiyle açıkça görülüyordu. Birinci Dünya Savaşının öncesinde Osmanlı Devleti toprakları üzerinde isteklerini açıkça söyleyenler o dönemde Avrupa'nın altı büyük devleti olan İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya'ydı. 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devletinin Almanya ile ittifaka girmesinden sonra Göben ve Breslau isimli iki Alman savaş gemisi 10 Ağustosta gelmesi (Kış, 2017, s. 68) sonrasında Alman Amiralisi Souchon komutasındaki Osmanlı donanmasının 29 Ekim 1914'te Karadeniz'deki Rus limanlarına saldırmasıyla Osmanlı Devleti fiilen İtilaf devletlerine karşı savaşa girmiş oldu (Tuna, 2014, s. 209-210). Jön Türklerin önemli isimlerinden Galip Vardar'a göre, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşına girişinin ana sebebi Boğazların kontrolüydü. Savaş, coğrafi ve stratejik özelliklerinden dolayı Türkiye için tam bir yıkımdı. Taraflar arasında son derece hayati bir mesele olan Boğazlar, kesin olarak taraflardan birini Osmanlı'ya karşı saldırıya teşvik edecekti. Fakat bunun Rusya'nın Kafkaslar vesilesi ile, veya Almanların Balkanlar yoluyla mı yoksa İngiltere ve Fransa'nın Boğazlar yoluyla mı yapacağı belirsizdi. Fakat esas mesele hangi devletin daha erken davranacağıydı. Vardar'a göre, Almanlar bu konuda daha ihtiyatlı ve planlı davranmışlardır (Tanus, 1960, s. 309).

Osmanlı Devletinin İttifak devletleri ile birleşmesi, İngiltere'yi Boğazlar meselesi ile daha yakından ilgilenmeye mecbur bırakmıştı. 1914 yılının Kasım ayında dönemin İngiliz Denizcilik Bakanı Winston Churchill Çanakkale boğazını zorlamak istediğini açıkça ifade etmişti (Churchill, 2019, s. 384). Bunun üzerine İngiltere savaş meclisi 28 Ocak 1915 de Churchill'in Çanakkale teklifini kabul etmiş, boğazın açılmasının ardından, kara kuvvetleri gerektiğinde karaya da çıkarak İstanbul'a yönelecekti. Türk donanmasının yok edilmesinin ardından Rus kuvvetlerinin de geçmesi için İstanbul boğazının da açılması girişimi başlatılacaktı (Bıyıklıoğlu, 1961, s. 84).

Mondros Ateşkes Antlaşması ve Sevr Antlaşmasında Boğazlar Meselesi

Müttefik kuvvetler Çanakkale politikalarını uygulamaya koymasının ardından Rusya, Boğazlar üzerindeki isteklerini gerçekleştirme zamanının geldiğini düşünmeye başlamasına yakın St. Petersburg'da boğazlar ele geçirilmeden, 4 Mart-10 Nisan 1915 tarihleri arasında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında İstanbul Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile İstanbul ve boğazlar Rusya'ya bırakılacaktı (Howard, 2018, s. 153). 1917 Bolşevik Devrimi sonrası Çarlık Rusya'sı yıkılmış, onun yerine Sovyet Rusya kurulmuş olsa da, savaş sonunda Batılı devletleri boğazlara olan gereksinimini azalmamıştı. Çünkü Boğazların ve İstanbul'un işgaliyle Osmanlı Devleti diz çöktürülebilirdi. Öncelikle

Boğazların ele geçirilmesi, toprakların paylaşılması için savaş sürecinde yapılmış olan gizli anlaşmaların hayata geçirilmesini kolaylaştırabilirdi. Mondros Ateşkes Anlaşması ile Osmanlı Devleti her iki boğaz da konuşlanma ve itilaf ordularında işgal edilmesini ve Türk birliklerinin de boğazlar bölgesinden uzaklaşması kabul edilmiş oluyordu (Bozkurt, 2017, s. 2). İngiltere ve Fransa'nın Boğazlar üzerinde rekabeti vardı. Çünkü bu devletlerden hiçbiri diğerinin kontrolüne bırakmaya razı değildi. İstanbul'a Yunanistan'ı yerleştirme fikri önceleri düşünülse de çabuk vazgeçildi ve ABD'de Boğazlar üzerinde sorumluluk almaktan kaçınıyordu. Nihayetinde İstanbul ile birlikte Boğazların uluslararası bir yönetime verilmesi hususunda mutabakata varıldı (Meray, 2018, s. 245-248).

Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşından yenilgiyle ayrılmasından sonra 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşmasını müttefik devletlerle imzalarken, ateşksten kısa bir süre sonra müttefik donanması İstanbul'u ve Türk Boğazlarını işgal etmişlerdi (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan, 1922-1923, s. 1-3). Mondros Ateşkes Anlaşmasında Türk Boğazlarının yeni idare şekli ile alakalı bir madde bulunmuyordu fakat anlaşmanın birinci maddesine göre Boğazların itilaf kuvvetlerine açılacağı ve bölgedeki askeri yerleşimlerin İtilaf devletinin kontrolü altına gireceği belirtilmişti (Erim, 1953, s. 519).

10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması ile; Trakya'dan itibaren Marmara sahili ve Gelibolu yarım adası dâhil boğaza karşı ve yakın adalar Yunanistan'a bırakılacak, Akdeniz ve Karadeniz boğazları ile Marmara deniz barış ve savaş zamanlarında bütün devletlerin ticaret ve savaş gemilerine, uçaklarına açık bulunacak, bu sular, abluka edilmeyecek, buralarda hiçbir savaş hakkı kullanılmayacak, hiçbir savaş hareketi icra edilmeyecek, Avrupa devletlerinin delegelerinden, kurulacak bir boğazlar komisyonunun ayrı sancağı, hususi bütçesi ve teşkilatı bulunacak, Boğazlardan alınan vergiler ve teklif komisyonuna devredilecek milletler cemiyetinin müsaadesiyle yeni vergi de alınabilecekti (Demiray, 1955, s. 21). Bu hâliyle boğazlar, tamamen Türk idaresinden çıkıyor, boğazlar komisyonu adeta ayrı bir hükümet hâlini alıyordu.

Sevr Antlaşması'nın 38. maddesine göre Çanakkale Boğazı'nın Avrupa sahilini Yunanistan'a verirken, Yunan ve Osmanlı hükümetleri, Boğazlar üzerindeki denetim hakkını bu komisyona vermişti. 40. maddeye göre ise Türkiye'nin ancak Milletler Cemiyetine üye olması durumunda komisyona gireceği ve 42. maddeye göre komisyon yetkilerini bağımsız kullanarak kendine ait bir sancağı, bütçesi ve teşkilatı olacaktı (Erim, 1953, s. 544). Ayrıca bu antlaşmanın 178 ve 179. maddelerine göre Boğazlardaki seyrüsefer hakkının sağlanması için "silahsızlandırılmış bir boğazlar bölgesi" tesis edilmişti. Bu bölgede egemenlik kâğıt üzerinde Yunanistan ve Osmanlı Devletine ait olacaktı fakat askeri olacak sadece İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından kullanılabilirdi. Bu bağlamda İstanbul'u da içine katacak olan Boğazlar bölgesi İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal bölgeleri olacaktı (Oran, 2001, s. 129). Antlaşmanın 178. ve 179. maddelerine göre ile ayrıca Boğazlardaki gidiş-geliş serbestliğinin sağlanması için "silahsızlandırılmış bir boğazlar bölgesi" kurulmaktaydı. Bu alanda hâkimiyet kâğıt üzerinde Osmanlı ve Yunanistan'a ait olmasına rağmen bölge sadece İtalya, Fransa ve İngiltere tarafından askeri amaçlarla kullanılabilirdi. Böylelikle, Fransız, İngiliz ve İtalyanların İstanbul'u da kapsayan Boğazlar bölgesi fiilen işgal bölgesi oluyordu.

Kurtuluş Savaşında Boğazlar Meselesi

Sevr Antlaşması, Osmanlı devletinin tarih sahnesinden silinmesinden ziyade, Anadolu yarımadasındaki Türk varlığını büyük ölçüde tehlikeye atmıştı. Anadolu toprakları bu antlaşma ile İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan ve Ermeniler arasında paylaşılırak, Türkiye'ye sadece iç Anadolu bölgesinde küçük bir toprak parçası bırakılacaktı. Türklerin varlığını tarihten silmek üzerine yazılan Sevr Antlaşması metnini

reddeden Türk ulusu, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşını başlatmıştır. Bu savaşta en zorlu mücadele Yunanistan'a karşı verilirken, Yunanlıların savaşta nihai amacı, Batı Anadolu'yu Yunanistan'a ilhak etmek, Karadeniz bölgesinde bir "Pontus devleti" kurmak, Ermenistan ve Gürcistan'ı güçlendirerek onlarla ittifak yapmak ve Boğazların serbestisinin garantisi olarak Türkleri İstanbul'dan sürmektir (Gotthard, 1971, s. 90).

Bu süreçte İngiltere, Yunanistan'ı Türkiye'nin üzerine kışkırtma politikası üzerinden İstanbul ve Boğazları verip, bu devleti Rusya'nın önüne Boğazlarda "bekçi" olarak dikmek istiyordu. Bu husus ile alakalı 20 Aralık 1920'de İngiliz Başbakanı Lloyd George şöyle diyordu (Ulubelen, 1982, s. 148):

"Türkiye'yi bir asırdır Akdeniz'de müdafaa hattımızın önü diye kabul ettik. Şimdi Türkiye ölmüştür. Coğrafi bakımdan Yunanistan'ın yeri bizim gayemiz bakımından emsalsizdir. Politik bakımdan kuvvetli olduğu vakit, bizim için sulhu korur, zayıf olduğumuz zaman ise harpte bizim için şahane hizmetkârdır. Bu sebepten Sevr Antlaşması mutlaka tatbik edilmelidir. Bu aptal ve batıl inançlı ırkın hayal ve arzuları o kadar sonsuzduk ki, İstanbul'u istemekle ve Yunan Kralı Konstantin'in zamanında bunun olacağına inanmaktadırlar."

İngiltere Başbakanı Lloyd George, Yunanistan, Kıbrıs adası ve İstanbul'u içine alan Boğazlara sahip, Korfu adasından İzmir'e kadar büyük bir alanda Adalar (Ege) Denizini saran ve sanıldandan daha büyük bir Yunanistan'ı inşa etmeyi düşünüyordu (Smith, 1978, s. 98). Yunanlı tarihçi Dimitri Kitsikis'e göre, Yunanistan Başbakanı Venizelos, İstanbul ve boğazlar hakkında iki aşamalı bir siyaset uyguluyordu. Bu bölge, uluslararası statünün ardından Yunanistan'a ilhak edilecekti. Megali İdea, yani "büyük Yunanistan'ın" bir gün kurulacağına inananlar başbakan Venizelos'un hayaline güveniyorlardı. Ayrıca Rusya'nın İstanbul'u işgal etmesini ve Adalar Denizine kadar inmesini İngiltere'nin mutlaka engelleyeceğini düşünüyorlardı. Çünkü Yunanistan'dan başka İstanbul'u "3. Roma'nın başkenti" ilan etmek isteyen diğer devlet Rusya idi. Dolayısıyla Yunanistan, Rusya'nın İstanbul'u ele geçirmesini önlemek için İstanbul'un ve Boğazların uluslararası bir konuma getirmesini mecburen savunmak durumundaydı (Kitsikis, 1963, s. 24).

İngiltere ve Fransa, Boğazların uluslararası bir statüye kavuşmasını savunuyorlardı. Bu devletlerin kullandığı Yunanistan ise gerçekte İstanbul ve Boğazları istese de, uluslararası konjonktür gereği bu dillendiremezdi. Fakat Venizelos bu yeni durumu gelecekte olacağına inandığı ilhak için geçiş süreci olarak görüyordu. Bu düşüncesini ispatlar nitelikte Yunan kralına şu sözleri söylüyordu: "İstanbul'u almak hususundaki vaadimi unutmamam majeste. Şehir bizim olacaktır."(Kitsikis, 1963, s. 29) Kurtuluş Savaşı döneminde Boğazlar ve İstanbul'un Yunanistan'ın kontrolüne geçmesi için uğraşan dönemin İstanbul Fener Rum Patriği Dretheos, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a yazmış olduğu mektupta, Türklerin şehirde kötü idaresinin devam ettiğini, İstanbul'un hiçbir zaman ne kültür ne de nüfus olarak Türk olmadığını yazıyordu. Mektubun devamında ise İstanbul'un Müslümanlar için değil, Yunanlılar için mukaddes bir şehir olduğunu ve kuvvetlerin Türkleri İstanbul'dan atmaması durumunun zaaf oluşturacağı uyarısında bulunuyordu. Patrik Dretheos'a göre, İstanbul, Yunanistan'a kuvvetle bağlanmazsa, Yunanistan'ın istekleri bir bağla bağlanmazsa, Yunanistan'ın arzuları hiçbir zaman yerine getirilmemiş olacaktı. Çünkü Patrik, Türklerin boğazları koruyamadığını fakat Yunanlıların uluslararası bir rejimle İstanbul işgal eden kuvvetlerin çıkarlarını koruyarak savunabileceğini düşünüyordu. Dolayısıyla İstanbul, anavatan Yunanistan ile birleşmeli ve İstanbul'dan Türk hükümeti ve saltanatı derhâl atılmalıydı (Ulubelen, 1982, s. 236-237).

Anadolu'da Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliği altında vücut bulan bağımsızlık mücadelesinin İstanbul hükümeti üzerinde yaptığı etki sonucunda İstanbul'da toplantiya

çağırılan Meclis-i Mebusan 28 Ocak 1920 tarihinde Türk milletinin iradesini ifadesi olan Misak-ı Milli'yi kabul ve ilan etti. Misak-ı Millînin 4. maddesine göre, "Makarri (oturulan) Hilafeti İslamiye ve Payitahtı Seniye (çok kıymetli) ve Merkezi Hükümeti Osmaniye olan İstanbul şehri ile Marmara Denizinin emniyeti, her türlü halelden (zarar) masum olmalıdır. Bu esas mahfuz (korunmuş) kalmak şartıyla, Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının, ticaret ve münakalatı (taşımacılık) âleme küşadı (açılışı) hakkında bizimle sair (seyreden) bilumum alakadar devletlerin, müttefikler (beraber) verecekleri karar muteberdir (geçerlidir) (Baltalı, 1959, s. 39)."

Türkiye ile SSCB arasında 1921 tarihinde imzalanan "Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasında" Kurtuluş Savaşı sürerken Boğazların gelecekteki statüsünü belirleyen ilk devletlerarası maddeler yer almıştır. Antlaşmanın 5. maddesine göre, bütün devletlerin ticaretine Boğazların açılması ve serbest geçişin sağlanması için taraf devletlerin, Karadeniz ve Boğazların tabi olacağı rejimin mutlak bir şekilde hazırlanma işini, sahil devletlerinin temsilcilerinden oluşmak üzere, daha sonra toplanacak bir konferansa alınacak kararların Türkiye'nin hâkimiyet hakkını, Türkiye ile başkenti olan İstanbul'un güvenliğine zarar getirmemesi gerekir (Soysal, 1989, s. 140).

Türk diplomat Feridun Cemal Erkin, antlaşmada yer alan Boğazlar ile alakalı maddeleri, Çarlık Rusya'sının varisi Sovyet Rusya'nın Karadeniz'i bir "Rus gölü" hâline getireceğini, boğazların kapanmasını sağlayarak boğazların fiili kontrolünü yavaş yavaş eline geçmesini sağlayacak olan sistemli çabaların ilk adımı olarak değerlendirmiştir (Erkin, 1968, s. 264). Türkiye karşısında mağlup olan Yunanistan, 9 Eylül 1922 tarihinde Türk ordusunun İzmir'e girmesiyle ateşkes istemek zorunda kalmıştır. Sovyetlerin 11 Eylül 1922'de Çanakkale ve Üsküdar'a kadar gelmesi İngiltere'yi telaşlandırmış ve derhâl TBMM hükümetine bir nota vererek, Türk ordusunun Boğazlar tarafından bağımsız bölgeye girmemesi yönünde uyarıda bulunmuştur. Bu durum karşısında Sovyetler Birliği 'de 13 Eylül 1922'de bir nota vererek, Boğazlar rejimini düzenleyen tek uluslararası antlaşmanın 1921 tarihli Moskova Antlaşması olduğunu belirtirken, Türkiye, Ukrayna ve Gürcistan işin içinde olmadan Boğazlar sorununun çözülmemeyeceğini vurgulamıştır (Bayur, 1989, s. 283-284).

Ankara hükümeti İngiltere ile çatışmaya girmek istememiş, notasındaki talepleri de dikkate alarak 11 Ekim 1922'de Yunanistan ile Mudanya Ateşkes Antlaşmasını imzalamıştı. Antlaşmanın Boğazlar ile alakalı 2. maddesine göre, ateşkes sürecinde Çanakkale ve İstanbul boğazlarının sahillerinden itibaren karaya doğru 10 km derinlikteki arazi sınır olarak kabul edilmişti (Soysal, 1965, s. 65).

Lozan Barış Antlaşmasında Boğazlar Meselesi

Lozan görüşmelerinde, Arazi komisyonunun çare bulmaya çalıştığı çatışmalı meselelerden biri Boğazlar Sorunuydu. Barışın anahtarının İngilizlerinde elinde olduğunu düşünen İsmet Paşa'ya (İnönü) göre, İngiltere dünyanın en kudretli donanmasına sahip olduğu için Boğazları en önemli meselelerden biri olarak değerlendiriyordu. Konferans süresince görüldüğü üzere Boğazlar Meselesi üzerinde Türk-İngiliz anlaşmazlığından daha çok, Rus-İngiliz çatışması ortaya çıktı (Kürkçüoğlu, 1978, s. 258). İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, müttefik bağlarını sürdürebilmek ve Türkiye ile Rusya'nın ilişkilerine zarar vermek için Boğazlar meselesini konferansı gündemine getirdi. Çünkü Boğazlar üzerine yaşanacak tartışmalar, hem Türk-Rus işbirliğini hem de Lord Curzon'un diplomasideki başarısını test ederken, Türk-Rus ilişkilerinin de geleceğini tayin edecekti. Boğazlar Sözleşmesi sadece Türkiye'yi ilgilendiren bir konu değildi. 18. yüzyıldan bu yana son derece stratejik suyollarından biri olan Boğazlar, İngiltere ile Rusya arasında yıllar süren rekabet ve gerginliğin konusu olmuştu (Demirci, 2011, s. 92). Lozan görüşmeleri esnasında aslında Türkiye ile İngiltere değil, geçmişte olduğu gibi İngiltere ile Rusya'nın

çıkarları çarpışıyordu. İngiltere Boğazlarında serbestliğini savunurken, Rusya kapatmak istiyordu. Her ne kadar Türkiye'nin görüşü Misak-ı Milli çerçevesinde şekilleniyorsa da, takip ettiği politika bakımından çelişen birçok amaç çevresinde şekilleniyordu (İnönü, 1987, s. 69).

Lozan Antlaşmasında üç farklı görüş göze çapmaktadır (Türkiye Dış Politikasında 50 Yılı Lozan, 1922-1923, s. 3):

- 1- Müttefiklerin görüşüne göre, Boğazların ticaret ve savaş gemileri için mutlaka açık olması, bu açıklığın garantisi olarak boğazların iki tarafının da askersizleştirilmesi ve uluslararası bir yönetimin burayı kontrol etmesi.
- 2- Rusya'nın görüşüne göre, Boğazların yalnız ticaret gemilerine açık olması, bütün savaş gemilerine kapalı tutulması ve Türkiye'nin Boğazları güçlendirmesi.
- 3- Türkiye'nin görüşüne göre ise Misak-ı Millînin 4. maddesi olan, "Halifeliğin ve Saltanatın merkezi ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un güvenliği her türlü tehlikeden korunmalıdır." uygun olarak Boğazlardan serbest geçiş ve dünya ticaretine ve ulaşımında diğer devletlerin oybirliği ile vereceği karara uyulmalıdır.

Lozan görüşmelerinde Boğazlar meselesi Ruslar ve İngilizler arasında ciddi tartışma konusu olmuş, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, en az Türk Dışişleri Bakanı İsmet Paşa (İnönü) olduğu kadar Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Çiçerin ile de oldukça çatışmıştır. Konferansın başlamasıyla ilk olarak Türk tarafının görüşü dinlenmek istemiş, İsmet Paşa, diğer katılımcıların görüşlerini dinlemedikçe detaylı bir açıklama yapmaktan kaçınarak, genel bir konuşma yapmıştır.

Lozan Konferansına Katılan Devletlerin Görüşleri

Rusların Boğazlar siyasetini inceleyebilmek için görüşlerini "Çarlık politikası" ve "Sovyet politikası" olarak iki ayrı başlık altında incelenmesi gerekmektedir. Çarlık Rusya'sının Türk Boğazlarına bakış açısı, Boğazlar ve özellikle İstanbul'a sahip olmak, bu gerçekleşene kadar da Türkiye'yi Boğazların "koruyucusu" yapmaktı. Yani Boğazları tamamen Rus savaş gemilerine açmak fakat başka devletlerin savaş gemilerine kapalı tutmak istiyordu. Sovyetler Birliği döneminde ise, Çarlık Rusya'sının bu istila ve maksimalist politikalarından vazgeçildiği belirtilmiş, 1921 de Ankara hükümetiyle yapılan Moskova Antlaşmasının 6. maddesi uyarınca Çarlık rejiminin Osmanlı Devletiyle yapmış olduğu tüm uluslararası antlaşmaların geçersiz olduğu ilan edilmişti. Lozan'daki Boğazlar oturumunda Rusların yer almaları, Türk tarafının Boğazlar üzerindeki milli politikaları üzerine olumlu etki yapmış olsa da, sonuç olarak Ruslar Boğazlar meselesin kendi ulusal çıkarları bağlamında yaklaşmışlardı (Soysal, 1965, s. 11).

Boğazlar meselesi ile yakından ilgilenen Sovyet Rusya'nın boğazlar tezi, daha Lozan Konferansı başlamadan Ekim 1922'de Lenin tarafından açıklanmıştı. Lenin, Observer ve Manchester Guardian gazeteleri vermiş olduğu mülakatta, Türkiye'nin taleplerinin yerine getirilmesi, Boğazların barışta ve savaşta bütün savaş gemileri için kapalı olması ile bunun sadece karası boğazlara bitişik olan devletlerin değil, bütün devletlerin çıkarlarına uygun olması ve deniz ticareti filolarının tam serbestliğinin sağlanması hususlarını belirtmişti (Aralov, 1985, s. 216). Çiçerin'e göre, İstanbul'un Rusya'ya verilmesi hususundaki bütün antlaşmalar mutlak suretle iptal edilmeli ve Türkiye'nin siyasi varlığını savunmak ve Akdeniz havzasındaki büyük devletleri Çarlık döneminden kalan tehditkar ve işgalci politikalarından emin kılınması gerekiyordu. Boğazlar meselesinde Sovyet Rusya, doğrudan kendi güvenliği aleyhine yönelik bir durumun oluşmasını aklından geçirmemişti (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, 1972, s. 145-146). Misak-ı Millînin 4. maddesini okuyan Çiçerin, bunu Sovyet Rusya ulusal çıkarlarına uygun olduğunu gördü. Ona göre Boğazlar başkalarına kapalı olduğu kadar Sovyet Rusya'ya da kapalı olmalıydı.

Artık İstanbul ve Boğazlar üzerindeki hedeflerinden vazgeçmiş olan Moskova yönetimi, meselenin çözümü için iki yol görüyordu. Birincisi Boğazların tüm savaş gemilerine kapalılığı ve Türkiye'nin üzerine hâkimiyeti. İkincisi ise dünyanın bütün rekabet ve çatışmalarını bu bölge üzerine taşıyacak olan uluslararası bir organizasyonun tesisiydi.

Çiçerin'e göre, Boğazların tüm devletlerin savaş gemilerine kapalı olması seçeneği en uygun olanıydı. Çünkü açık olduğu durumlardan en çok fayda sağlayacak olan güçlü olan deniz devletleri olacaktı (Bilsel, 1933, s. 9). Bunun yanında Çiçerin, Akdeniz'e çıkış sağlamak için serbest geçiş hakkı istemişti. Bunun üzerine Türk temsilcilerinin müttefiklerin yanında durmasıyla, bazı küçük değişikliklerle Lord Curzon'un teklifini kabul etmişti. Bu olay karşısında Çiçerin protesto ederek masayı terk ederek İsmet Paşaya yeni savaşı başlatma teklifini götürmüştü de İsmet Paşa bu öneriyi reddetmiştir (Graves, 1999, s. 143). Rusların nihai amacı kapısında sadık dost Türklerin beklediği Karadeniz'i bir Rus gölüne dönüştürmektir. Konferansta bu havayı gören Lord Curzon Rus heyetine emin bir şekilde dönerek şöyle dedi: "Esas olarak Türk çıkarlarını korumaya dönük bir programın Rusya tarafından önerilmesi dikkat çekicidir. Önerilerini dinlerken, Çiçerin'in rollerini şaşırıldığını ve İsmet Paşa'nın kalpağını giydiğini sandım." (Nicolson, 1974, s. 88)

İngiltere'nin Boğazlar konusunda Lozan Konferansına kadar olan süreçte savunduğu tez ile konferans sırasındaki savunduğu tez arasında farklılıklar bulunmaktadır. İngiltere'nin 19. yüzyıl Boğazlar siyaseti, bir deniz gücü olarak Rusya'nın Boğazlara inmesini engellemek ve bu önemli su yollarını Ruslara kapalı tutmak üzerine şekillenmişti (Greenwood, 1947, s. 51). İngiltere'nin Rusya'yı Karadeniz'de hapsedmek istemesinin altında yatan sebep, imparatorluğunun can damarı olan Hindistan yolunu güvence altında tutmak istemesidir. Müzakereler süresince İngiltere, Yunanistan'ın Adalar (Ege) Denizinde hâkimiyet sağladığı, ayrıca Boğazlardan geçiş hususunun yine bir Komisyon tarafından kontrolde tutulabildiği müddetçe, Boğazların güvenliğinin sağlanabileceğini düşünmüştür. Kuvvetli Çarlık Rusya'sına karşı İngiltere, Boğazların kapalılığını savunurken, Lozan görüşmelerinde yeni Bolşevik rejimine karşı, Boğazların serbestliğini tesis etmeye çalışmıştı (Kürkçüoğlu, 1978, s. 265).

Türk heyetinin Rus tezine verdiği destek kalıcı değildi ve taktikseldi. Rus tezinin Türk tezine çok yakın olmasına rağmen Türk heyeti, Çiçerin'in Türkiye adına konuşmasını kabul etmiyordu. Esas sorun, müzakereler bu aşamaya gelmişken ve daha neredeyse hiçbir konu Türkiye lehine sonuçlanmamışken Türk-Sovyet cephesinin yıkılmasının, Türkiye'nin İngiltere karşısında zayıf düşme ihtimaliydi. Türk heyeti, Boğazlar sorununun barışın önündeki en büyük engellerden biri olduğuna inanıyordu (Demirci, 2011, s. 95).

Lozan Konferansında ABD'nin görüşüne göre, savaş ve barış zamanlarında Boğazlar açık kalmalı ve Karadeniz'de ticari geleceğin sadece denize kıyısı bulunan ülkelerin gözetiminde olması kabul edilemezdi. Bütün dünya ülkeleri bu haktan faydalanmalı ve herhangi bir devletin coğrafi ayrıcalık ile diğer devletleri bu haktan mahrum bırakması söz konusu olmamalı (FRUS, 1922). Sadece bir devletin Boğazlara ve Karadeniz'e hâkim olması ABD tarafınca dünya siyasetine aykırı olarak değerlendirilmiştir (Bilsel, 1933, s. 354). 6 Aralık 1922'de Boğazlar Komisyonu'nun ikinci oturumunda Amerikalı diplomat Richard Child, Boğazları uluslararası bir su yolu olarak değerlendiren ve her devletin kendi ticaretini koruma hakkını savunan, bilhassa hem askeri hem de ticari gemiler için Karadeniz'e erişim serbestisi ile alakalı bir konuşma gerçekleştirdi (FRUS, 1922). ABD'nin Boğazlar ile alakalı görüşleri son derece önemliydi. Çünkü Türkiye, politikasını belirlemeden önce Müttefiklerin ortak görüşlerinin yanında ABD'nin de görüşlerini dikkate alması gerekiyordu.

Konferansta devletlerin birer birer ortaya koydukları tüm fikirler, Boğazların, savaş ve barış dönemlerinde ticaret gemilerine açık tutulmasıydı. Fakat esas mesele, bu açıklığın

savaş gemilerine uygulanıp uygulanmayacağıydı. Rusya, Boğazların savaş gemilerine tutulması gerekliliğini oraya koyarken, bazı kanıtlar ileri sürmüştü. Bunlardan birincisi, Boğazların kapalılığı, tarihte devletlerce kabul edilmiş uluslararası hukuka uygun bir yoldur. İkincisi, Boğazların kapalılığı, savaş taraflar arasında bir ara duvar oluşturmasıyla barışı korur, eşitliği sağlar. Son olarak ise, Boğazların açıklığı, en kuvvetli deniz devleti lehine eşitliği bozar. Bu görüşlere karşılık müttefik devletler, Rusya'nın bu kanıtlarını, uluslararası hukuka uygun olan politikanın Boğazların açıklığı olduğu iddialarını çürütmeye çalışmışlardır. Kapalılığın, devletlerarasında eşitliği değil, tersine Karadeniz'de Rusya'nın hâkimiyetini sağlamaya yöneltilmiş bir yol olduğunu, ticaret gemilerini korumak için savaş gemilerinin de girmesi gerektiğinin şart olduğunu ileri sürmüşlerdi (Bilsel, 1933, s. 369).

Lozan Konferansının Boğazlar Açısından Sonuçları

Neticede 1 Şubat 1923 tarihinde Boğazlar projesi tespit edilmiş fakat barış müzakereleri 24 Temmuz 1923'e kadar devam etmesi nedeniyle 33 maddeden ibaret Boğazlar Sözleşmesi de bu tarihte imzalanmıştır. Sözleşmenin 1. maddesine göre, tarafların Boğazlar için genel deyim olarak Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazını anladıklarını, buralardan denizde ve havada "serbest geçiş," "serbest gidiş-geliş" ilkesini kabul ettikleri hususları yer almıştı. Ticaret gemileri, barışta gece, gündüz serbest hâlde geçeceklerdi. Eğer Türkiye savaşta ise sadece tarafsız devletlerin gemileri serbest geçiş hakkından faydalanacak ve bunları sadece Türkiye denetleyebilecektir. Savaş gemileri, barışta, gece ve gündüz serbestçe geçebilecek, Karadeniz'e sahili olmayan devletleri 10 bin tonu geçmeyecek ve gemi sayısı üçü aşmayacak şekilde savaş gemisi gönderebilecekti. Eğer savaş zamanında Türkiye tarafsız ise, gemiler gece ve gündüz serbest olarak geçiş yapabilecektir. Türkiye savaşta ise tarafsız savaş gemileri gece ve gündüz serbest geçebileceklerdi (Kocabaş, 1994, s. 151). Boğazlar meselesinin son oturumu olan 1 Şubat 1923'ten bir gün önce Müttefikler Türk heyetine katı bir proje verip, bunun kesinlikle kabulünü istemişlerdi. Sonuç olarak, Müttefiklerin tekliflerinde bazı değişiklikler yapılmasıyla, askersizleştirme kabul edildi. Askersizlik usulünde yapılan değişiklikler; İstanbul'da 12 bin kişilik bir kuvvet bulundurulması, bir tersane ve bir deniz üssü bulundurulması, askerlerin Boğazların bir tarafından diğerine rahatça geçebilmeleri, uçakların askersiz bölgeler üzerinde uçabilmeleri, deniz yüzeyi ve altının gözetlenebilmesi, Marmara'nın güney kıyılarının askersizleştirilen bölgelerden çıkarılması, İmroz ve Bozcaada'nın Türkiye'ye verilmesi ve askersiz bölgenin İstanbul Boğazında 15 km, Çanakkale Boğazında 20 km'ye indirilmesi şeklindeydi (Bilsel, 1933, s. 385). Güvenliği sağlamak üzere sadece hafif silahlarla donatılmış polis ve jandarma (kolluk) gücü bulundurulacaktı. 10. maddeye göre, komisyon başkanı Türkiye olan ve MC gözetiminde çalışacak "Boğazlar Komisyonu" kuruluyordu. Sözleşmenin 18. maddesinde Türkiye eğer Boğazlar Bölgesinde askeri bir saldırıya maruz kalırsa, sözleşmeye taraf devletler, MC'nin kararlaştıracığı tüm araçlarla bu eylemi beraber önleyeceklerdir hususları yer almıştır (Soysal, 1989, s. 142-150).

Sonuç olarak İngilizler, Lozan Antlaşmasındaki Boğazlar Sözleşmesinde isteklerinin neredeyse hepsini kabul ettirmişti. Türkiye ise Boğazların yeni durumundan memnun kalmamış, meselenin ulusal güvenliği kapsamında çözümü için uygun konjonktürü beklemeye başlamıştır. Sovyet Rusya ise, İngiltere'nin Karadeniz'de kendisini gözetim altında tutma pozisyonunu yakaladığı için sözleşmeden rahatsızlık duymuştu. Moskova yönetimi bu durumda sorumlusu olarak Ankara hükümetini görmüştü. Fakat Sovyet Rusya'da Bolşevik Devriminin getirdiği yeni düzen daha yeni oturmaya başladığı için komşularıyla iyi ilişkiler kurmayı tercih etmiş ve husumeti uzatmamıştı. Türkiye'nin Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile egemenliğini sınırlayan şartları kabul etmesinin sebeplerinden

biri, MC'nin ortaya koyduğu kolektif güvenlik sisteminin uygulanacağı ve uluslararası alanda silahsızlanma çabalarının olumlu netice vereceğine dair inancıydı.

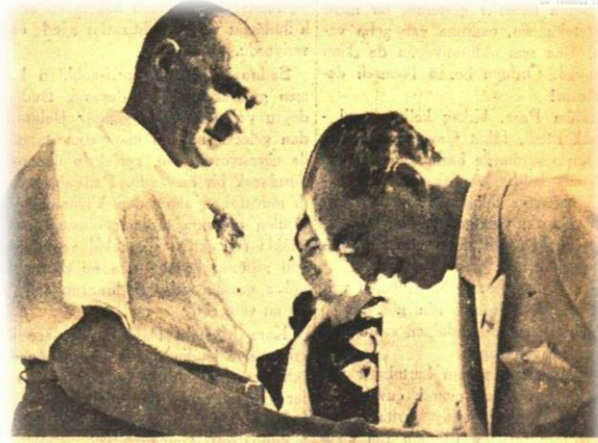
Montrö Boğazlar Sözleşmesi

Lozan Barış Antlaşmasında Boğazlar için belirlenen yeni rejimin içinde bazı önemli tehlikeler yer alıyordu. Fakat o zamanki uluslararası şartlar ve gereklilikler göz önünde bulundurularak anlaşma maddeleri kabul edilmek durumunda kalınmıştı. Örneğin, Boğazların etrafında belirli bir bölge askersizleştirilmişti. Dolayısıyla her ne kadar askersizleştirilmiş bölgelerin sınırları yakınında ağır top veya deniz torpili hazır bulundurulduysa da henüz savaş ilan etmemiş bir devletin savaş gemisini baskın tarzında oradan geçirmesini olasılığı tamamen önlenmiş sayılamazdı. Böyle bir durumda savaş gemisi, Marmara'ya geçtikten sonra bir taraftan İstanbul'da ve Marmara limanlarında büyük tahribat yapabileceği gibi diğer taraftan Anadolu ile Trakya arasında ulaşımı geçici olarak kısmen durdurabilir ve zorlaştırabilirdi. Dolayısıyla, Trakya bölgesinin düşman tarafından işgali kolaylaşabilirdi. Ayrıca bir yabancı devlet daha savaşa başlamadan askersizleştirilmiş bölgelere baskın hâlinde asker çıkararak o bölgeyi kolayca ele geçirip Türk askerleri gelinceye kadar orada mevkiini kuvvetlendirebilir ve böylece savaşın başlangıcında Boğazlar bölgesinin bir kısmına hâkim olabilirdi. Son olarak, Türkiye'nin girmediği bir savaşta, muharipler savaş gemilerini Boğazlardan geçirebilecekleri için Türkiye istemese dahi Boğazlar bölgesi dışarıdan bir savaş tehlikesi içinde girebilirdi (Howard, 1947, s. 1).

Lozan Antlaşması imzalandığında dünya, silahlanmanın azaltılması ve savaş tehlikesinin artması, ulusal çatışma ve müdahalelerin önlenmesi yoluna gidiyordu. Zamanla içerisinde birçok olay Milletler Cemiyeti'nin yeni bir büyük savaşı önlemedeki yetersizliğini görüyordu. Japonya, MC'yi terk etmiş ve İtalya'da Habeşistan savaşını başlatmış olması nedeniyle kalıcı barışın sağlanamayacağı aşikâr hale gelmişti. Dolayısıyla bu gelişmeler ışığında Türkiye'nin eline Boğazlar rejimini değiştirmek ve uluslararası ortama uygun hâle getirmek için önemli bir fırsat geçmişti. Türkiye Lozan Antlaşmasından Montrö Boğazlar Sözleşmesine kadar geçen sürede dış politikasını oldukça güçlendirmiş ve bunu devletlerarası dengede kullanabilme başarısını gösterebilmiştir.

Türkiye, Montrö Antlaşmasında elde ettiği bütün çıkarları uzlaşa ve devletlerin rızası ile gerçekleştirmeyi başarması nedeniyle diğer barış taraftarlarının da saygısını ve takdirini kazanmıştır. 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile 1936'da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi maddeleri arasındaki farklar, Türkiye'nin 13 yıl içerisinde ne kadar önemli bir yol kat ettiğinin kanıtıdır. Türkiye Boğazlar rejimini değiştirme girişimi Atatürk'ün diplomatik öngörüsü ve kararlılığı ile girişildi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Boğazlar meselesini Atatürk'e bahsettiği zaman Atatürk şu önemli cevabı vermişti: "Benim görüşüme göre de Avrupa durumu böyle bir teşebbüs için elverişlidir. Bu işte behemehâl (mutlaka) muvaffak olacağız." (Gönlübol, 1969, s. 131).

Haricive Vehili, Montrö dönüsü Büyük Sefe arzı tazimat ediyor

Resim 1: Dışişleri Bakanı Tefik Rüstü Aras, Montrö Boğazlar Sözleşmesi sonrası Atatürk'ü ziyareti.
(Kaynak: Kaya, 2020)

1933 yılı itibariyle 1. Dünya Savaşı sonrası hedeflenen silahsızlanma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış, özellikle Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Avrupa'da yeni bir savaş ihtimalinin güçlü belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştı. 1933-1939 yılları arasında mevcut şartlar dâhilinde Türk dış politikasının başlıca hedefi, ülke güvenliğinin artırılması ve genel barışın korunması gibi iki ana amaca odaklanmıştı. Montrö Boğazlar Konferansı, Hatay meselesi, Balkan Antantı ve Sadabad Paktı, Türkiye-Fransa-İngiltere arasında ittifaklar, Sovyetler Birliği ile ittifak girişimleri aynı hedef üzerinde birleşmekteydi. Fakat silahsızlanma girişimleri başarıya ulaşmamış, tam aksine ülkeler silahlanmaya başlamıştı. Dönemin Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüstü Aras Moskova'ya göndermiş olduğu mesajda şöyle diyordu: "Bizim kanaatimizce Avrupa'nın bir tarafında Fransız-İngiliz dostluğu, diğer tarafında Türk-Sovyet dostluğu ve bunların arasında iyi münasebet Avrupa sulhunun belli başlı temelini teşkil ediyor. Diğer düzenlemeler hep bunun etrafında işlenmektedir." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 133)

3 Ekim 1935'te İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasıyla Türkiye, bunun sonucunda İtalya'nın Akdeniz'de bir güç olacağını, böylelikle İngiltere'nin Akdeniz'de mutlak güç olma özelliğini yitireceğini düşünüyordu. İtalya'nın Habeşistan'ı ele geçirmesinin bir diğer önemli sonucu da Mısır için ve Kızıldeniz'den Hint Okyanusuna çıkan bölgeye yerleşmiş olacağından bu durum İngiltere'nin imparatorluk yolunun büyük tehlike ve risk altında olduğu anlamına gelecekti. Elbette böyle bir durumu İngiltere'nin kabullenmesi mümkün değildi. Dolayısıyla İngiltere, Akdeniz coğrafyasında Fransa haricinde diğer Akdeniz devletleri, hatta Türkiye ile ilişkilerini iyileştirme ihtiyacı hissedecekti. Bunun yanı sıra yine 1935 yılı içerisinde Almanya tarafından Versay Antlaşmasının bozulması ve Alman ordusunun askersizleştirilmiş olan Ren bölgesini işgal etmesi uluslararası ortamı değiştirmişti. Bu yeni uluslararası konjonktür, Türkiye'nin sisli ortamdan faydalanma ve Lozan Boğazlar Sözleşmesinin yeniden gözden geçirme imkanını doğurmuştu (Gürün, 1991, s. 133).

Dünyada değişik olumsuz siyasi ve askeri şartlar sebebiyle Türkiye, Sovyet Birliği ile de görüşükten sonra 11 Nisan 1936'da Lozan Konferansına katılan ülkelere yeni bir konferansın toplanması isteğiyle alakalı bir nota göndermiştir. Bu nota ile Türkiye, Lozan'da altına imza atılan boğazlarla ilgili olan maddelerin, Boğazların güvenliğini sağlamakta yetersiz olduğunu belirtmiş, Boğazlarda asker bulundurmasını, ulusal güvenliği, savunması ve egemenlik hakkının teminatı için mevcut şartların değiştirilmesini talep etmiştir (Atabey, 2014, s. 3). Sovyetler Birliği, Türkiye'yi Boğazlar konusunda

destekleyen ikinci devletti (Greenwood, 1947, s. 91). Boğazların askersizleştirilmesine ve üzerindeki Türk egemenliğinin sınırlandırılmasına Sovyetler Birliği Lozan görüşmelerinde karşı çıkmıştı. Türkiye'nin yeni isteklerini İtalya haricinde Fransa ve diğer devletler kabul ederken, İtalya, Türk-İngiliz yakınlaşmasından mutluluk duymuyordu. Devletlerin sert güce başvurarak veya tek yanlı politikalarla istediklerini elde ettiği bir süreçte, Türkiye'nin uluslararası toplumun mutabakatıyla Lozan Boğazlar Sözleşmesini değiştirmek istiyor olması olumlu bir atmosferin oluşmasına neden oldu. Nihayetinde, Boğazların Lozan görüşmelerinde belirlenen durumu, 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montrö kentinde toplandı. İkinci günkü oturumunda Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Arasın başkanlığındaki heyetin açıkladığı 13 maddeden oluşan tasarıya göre, Türkiye Boğazlar bölgesini askersizleştirmeden çıkaracak ve burada askerlerini bulundurmamak ve Boğazlar komisyonunun kaldırılmasını istiyordu (Gönlübol, 1969, s. 133). Ayrıca konferansta, Karadeniz'e kıyısı olan ve olmayan devletlerarasında fikir ayrılıkları mevcuttu. Öncelikli olarak Sovyetler Birliği ve Karadeniz'e kıyısı olan devletler, Boğazlardan gemilerinin geçebilmesi için tam serbestlik talep etmiş, kıyısı olmayan devletlere ait gemilerin girmesinin de kısıtlanmasını istemişlerdi. Başta İngiltere olmak üzere, Karadeniz dışındaki devletler, bu bölgede değer tesis etmeye ve Karadeniz devletlerinden biriyle anlaşmazlık olması durumunda manevra alanını korumaya çalışıyordu (Uçarol, 1985, s. 471).

Lozan Boğazlar Sözleşmesinde yer alan uluslararası komisyonun kaldırılması (Kurun, 1936) ve Boğazların yeni statüsünün kabulünü içeren Montrö Boğazlar Sözleşmesi 20 Temmuz 1936'da imzalandı (Armaoğlu, 2009, s. 424). İmzacı devletlerarasında Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan yer aldı. Konferansa katılmayan İtalya ise 2 Mayıs 1938 tarihinde Montrö Boğazlar Sözleşmesine dâhil oldu (Gönlübol, 1969, s. 134).

Montrö Boğazlar Sözleşmesinin tamamı 29 madde, 3 ek ve bir de protokolden oluştu. Buna göre (Burns, 1968, s. 135; Uçarol, 1985, s. 472):

- 1- Boğazlarda denizden geçiş ve ulaşım serbestliği ilkesi kabul edildi. Fakat ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi, barış durumu, Türkiye'nin girmediği savaş ve girdiği savaş durumu ile savaş tehlikesi hâli olmak üzere dört ayrı statüde belirlendi.
- 2- Ticaret gemileri, barış zamanında ve Türkiye'nin girmediği savaş durumunda, bayrak yükü ne olursa olsun Boğazlardan serbestçe geçebilecek. Türkiye eğer savaşta ise, yalnız tarafsız ticaret gemileri uygun koşullara göre geçebilecek.
- 3- Barış zamanında savaş gemilerinin Boğazlardan geçebilmeleri için, Türkiye'ye önceden bildirimde bulunduracak. Bu durum Karadeniz'de kıyısı olmayan devletler için 8, kıyısı olanlar için de 15 gün olacaktır. Ayrıca gemilerin gideceği yer, adı, tipi, sayısı ile gidiş dönüş tarihleri Türkiye'ye bildirilecek.
- 4- Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin, uçak gemileri ile denizaltıları dışında, savaş gemileri Boğazlardan geçebilecek. Ancak bunların toplam tonajı 15 bin tonu aşmayacak. Karadeniz'de bulunduracakları savaş gemilerinin toplamı da 30 bin tonu geçmeyecek ve 21 günden fazla Karadeniz'de kalmayacak.
- 5- Karadeniz'e kıyısı olan devletler, 15 bin tondan yüksek tonajdaki savaş gemileri ile denizaltılarını, Türkiye'ye önceden haber verecek ve belirli şartlarda Boğazlardan geçebilecek.
- 6- Türkiye savaş hâlinde ise veya yakın bir savaş tehdidi varsayarsa, savaş gemilerinin geçişinde Türkiye istediği gibi davranabilecek.

7- Sözleşmenin süresi 20 yıl olacak. Fakat bu sürenin bitiminden 2 yıl önce imzacı devletlerin hiçbiri sözleşmenin feshini istemezse, sözleşme fesih isteğinden itibaren 2 yıl sonraya kadar geçerli olacak.

Montrö Konferansı, Türk-Sovyet ve Türk-İngiliz ilişkileri açısından bir dönüm noktası oldu. Şüphesiz Türkiye-İngiltere yakınlaşmasının anlaşma üzerinde büyük etkisi mevcuttu. Eğer İngiltere'nin rızası ve dönem şartlarını kavramamış olsaydı, Türkiye'nin Boğazlar rejimini kendi lehine çevirmesi oldukça zor olurdu. İtalya'nın Doğu Akdeniz'de doğurduğu tehdit, İngiltere'nin Türkiye'nin tezlerini kabul etmesini zorunlu kıldı. Bu durumda İngiltere, Türkiye'yi kendi tarafına çekmeyi uygun görmüş, Türkiye'de aynı tehdit karşısında askeri güç olarak nispeten zayıf Sovyetler Birliği yerine, önemli bir deniz gücü olan İngiltere ile yakın durmayı tercih etti. Bu şartlar ile Türkiye-İngiltere ilişkileri daha da gelişmiş, 1936 yılının yazında İngiliz Kralı VIII. Edward İstanbul'a gelmiş, ziyaret sırasında İngiliz Kralı Atatürk tarafından karşılanmış ve iki devlet başkanı arasında samimi görüşmeler yapıldı (Gönlübol, 1969, s. 128). Ayrıca 1937 yılında İngiltere'nin yardımlarıyla Karabük Demir-Çelik Fabrikası kuruldu (Armaoğlu, 2009, s. 425).

(Kaynak: Yeni Asır Gazetesi, 21.07.1936)

Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye, bütün güçlü ülkeleri yakından ilgilendiren bir uluslararası antlaşmayı, değişen uluslararası güç dengesini çok iyi kullanarak ulusal çıkarları doğrultusunda değiştirmeyi başarmış ve Boğazlar üzerinde yeniden Türk egemenliğini tesis etti. Aynı zamanda ulusal güvenliği bakımından önemli bir tehdidi diploması yoluyla barışçıl şekilde bertaraf etti. Sözleşmenin birinci maddesinde Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından serbestçe geçiş kabul edilmesinin ardından ikinci maddesinde transit geçen ticaret gemilerinden Türkiye, sözleşmenin birinci ekinde belirlenen vergiyi tahsil edebileceği hükmü yer almaktadır. Söz konusu ek maddede vergi "altın frank" tespit edilirken, buna göre transit geçen gemilerden tonajları üzerinden tahsilat yapılacaktır. Sözleşmenin imzalandığı tarihten bugüne kadar Türk Boğazlarının jeopolitik önemi ve transit geçen gemi sayısı her geçen gün artıyor. Gemi sayısının artması, Boğazların güvenliğini de aynı oranda tehlikeye sokarken, sözleşmeye bağlı olarak Türkiye'nin gerçek rakamlarla tahsil edeceği vergiler sayesinde hem gemi trafiğini dengeleme, hem de transit geçen gemilerden çok daha fazla geçiş ücreti alma hakkına sahip olduğu görülüyor.

Prof. Dr. Tahir Çağa'nın araştırmalarına göre, Türkiye'nin bugüne kadar Boğazlardan transit geçen gemilerden aldığı vergi oranının belirlenmesinde şu formül esas alınmıştır: 1

Altın Frank = ABD Dolarının alış kuru x 0,29 (Altın Frank'ın içerdiği altın miktarı) / 0,73 (ABD dolarının içerdiği altın miktarı) (Çağa, 1982, s. 37) Montrö Sözleşmesiyle Türkiye'nin alacağı vergi miktarının altın frank ile belirlenmesinin nedenlerinde biri, Türk parasının değer kaybına karşı korumaktır. Fakat Türk lirasının gerçekten korunması için külçe altın gram fiyatının güncel kuru üzerinden bu vergilendirmenin hesaplanması gerekmektedir. Çünkü bu vergi hesabı formülüne göre Merkez Bankası 1973 yılındaki kuru esas alarak hesaplama yapılmakta ve bu durum Türkiye'nin haklı vergi kazancının azalmasına neden olmaktadır. Yani Altın Frank'ı Türk parasına çevrilirken altının serbest piyasadaki fiyatı esas alınmalıdır (Çağa, 1982, s. 39). Bu konuda bir başka önemli çalışma yapan Doç. Dr. Cihat Yayıncı'nın (Yayıncı, 2013, s. 161) bu makalenin yazıldığı 10 Nisan 2021 tarihteki güncel kurlara göre hesaplama yapıldığında:

1 Altın Frank = 1 Gram Altın

1 Gram Altın = 457 TL

1 ABD Doları = 8,15 TL

1 Altın Frank = 56 ABD doları etmektedir.

Mevcut hesaba göre Boğazlardan transit geçen 10 bin net tonajlı bir gemiden vergi tahsili olarak güncel ABD doları alış kuru 8,15 TL olduğuna göre: $8,15 \times 0,29 \times 10000 = 23,635$ TL alınmaktadır. Hâlbuki güncel gram altın kurundan hesaplandığında gerçek tutar: $457 \times 0,29 \times 10000 = 1,325,300$ TL olmaktadır. Dolayısıyla 1 doların içindeki altın miktarının değil, 1 gram külçe altının güncel kuru temel alınarak geçiş ücreti hesaplanmalıdır. Bu sayede Türkiye'nin Montrö Sözleşmesine bağlı olarak hakkı olan geçiş ücretini almakla kalmayacak, Boğazlardan geçen gemi sayısının daha makul ve güvenli olmasını da sağlamış olacaktır.

Sonuç

Türk Boğazları yüzyıllar boyunca Karadeniz ve Anadolu vasıtasıyla Asya'ya doğru uzanan deniz ve kara yolları üzerinden önemli bir jeopolitik çekim merkezi olmuştur. Bu bağlamda Türk jeopolitiği perspektifinde Boğazların güvenliği büyük önem verilen hususlardan biri olmuştur.

Anadolu kilidinin altın anahtarı olan Türk Boğazları, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının benzersiz kapılarıdır. Dünyaya hükmetmek isteyen güçler, çoğunlukla boğazlar üzerine "dünya hâkimiyeti" kavramı denildiğinde öncelikli olarak "boğazlara hâkimiyet" politikasına yönelmişlerdir. Tarih boyunca geçiş şartları uluslararası antlaşmalarla düzenlenen Türk Boğazları, dünya devletlerini yakından ilgilendiren önemli meselelerden biridir. Boğazlardan geçiş, uluslararası hukuk ve antlaşmalar çerçevesinde düzenlenmiştir. Ticaret ve savaş gemilerinin geçişi ile alakalı en uzun süreli mücadeleler, İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerinde gerçekleşmiş, bu bağlamda dünyada "Boğazlar Meselesi" bahsi geçtiğinde tek başına "Türk Boğazları" anlaşılmıştır. Rusya'nın Bizans varisliği iddiasını ortaya koyması ve bundan hareketle İstanbul'a sahip olmanın Rus politikasında merkez oluşu, tarihte Boğazlar Meselesinin başlangıcı olmuştur. Rusya, Boğazlara kendisi hâkim olmak istiyor, aksi hâlde zayıf bir Türkiye'nin elinde kalmasını istiyordu. Çar I. Nikola'ya göre ise, eğer Rusya Osmanlı devletine harp ilan ederse, bunun esas hedefi, Yunanistan'ın bağımsızlığını sağlamak, ikinci hedefi ise Çar tarafından "kendi evimin anahtarları" şeklinde tanımlanan Boğazların ele geçirilmesi olacaktı (Potyemkin, 1977, s. 508).

Türklerin mutlak hâkimiyet dönemini kapsayan 1453-1774 yılları arasında Karadeniz'de dâhil Boğazlar, yabancı bayrak taşıyan bütün ticaret ve harp gemilerine kapalı tutulmuştur. Boğazların bu rejimi, ilk kez Çarlık Rusya'sı tarafından zorlanmış, sıcak

denizlere inme ideali ve Bizans varisliyi iddiası, tarihte adına Boğazlar Meselesi denilen meselenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rusya'nın Birinci Dünya savaşındaki nihai amacı, İstanbul'u ve Boğazlara sahip olunmasıyla Büyük Petro zamanında başlanan tarihi hedefi gerçekleştirmektir. Türk-Sovyet ilişkilerinin anahtarı Boğazların kontrolü meselesiydi. 1919-1922 yılları arasında Boğazlar uluslararası komisyon tarafından idare edilip, Türkiye ve Rusya'ya karşı baskı aracı olarak kullanılmaya başlanınca iki taraf birbirine yakınlaştı (Toynbee, 2017, s. 337). Almanya'nın Türkiye'de nüfuz sağlaması, İstanbul yolunun Berlin'den geçtiği hissini uyandırmış ve Rusya'nın geleneksel siyasetinin uygulanması için öncelikle Kayzer Wilhelm Almanya'sının ortadan kaldırılması gerektiğine hükmetmişti. Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov: "İstanbul yolu, Varşova'dan geçer." diyordu (Kurat, 1987, s. 411).

İngiltere'nin Boğazlar stratejisi, Rusya'nın Boğazlara hâkim olmasına mani olmak şeklindeydi. Boğazların güvenliğinin ise gemilerin geçişinin uluslararası bir komisyon sağlandığında tesis edilebileceğini düşünüyordu. ABD'nin politikasına göre ise, savaş ve barış zamanlarında Boğazlar tüm devletlere açık kalmalıydı. Ayrıca Karadeniz jeopolitiğinin akıbetinin sadece denize kıyısı bulunan ülkelerin nazarında olmaması yönünde bir yapı inşa edilmeliydi.

Mondros Ateşkes Anlaşması, boğazların açılmasını, Karadeniz'e serbest geçişi ve boğazlar üzerinde müttefiklerin işgalini sağlamıştı. Sevr Antlaşmasında ise hangi devlete ait olursa olsun boğazlardan savaş ve ticaret gemilerinin serbestçe geçişi düzenlenmişti. Sevr Anlaşması, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki kontrolünü yok eden bir antlaşmaydı. 1923 tarihindeki Lozan Barış Antlaşmasında yer alan "Boğazlar Sözleşmesine" göre Boğazların kontrolünün uluslararası bir komisyon tarafından sağlanması ve silahtan arındırılması kararlaştırılmıştı. Bu bağlamda savaş durumunda Anadolu'nun işgalini kolaylaştırıyordu. Atatürk ve dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras'ın takdire değer mesaisi sayesinde imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile de Türkiye'nin elinden alınan meşru hakları iade edilmiş, Boğazlarda Türkiye'nin egemenliği yeniden sağlanmıştır. Montrö Boğazlar Sözleşmesi en az Lozan Barış Antlaşması kadar Türkiye'nin ulusal güvenliği ve bekası için önem arz etmektedir.

Türkiye tarihi boyunca günlük sorunlarla uğraşmamış, adeta satranç oyuncusu gibi birkaç hamle ötesini öngörmüş, değerlendirmiş ve "Büyük Stratejisini" bu anlamda şekillendirmiştir. Dünya tarihindeki küresel güçlerin, denizleri veya önemli su yollarını kontrol ettiği görülmektedir. Bu güce erişemeyen devletlerde er geç kuşatılarak ana karalarına hapsedilmiştir. Türk Boğazları kıtaları ayırmaktan ziyade onları birleştirici, jeopolitik su köprüsüdür. Bu bağlamda dünyanın en stratejik Boğazlarına sahip olan Türkiye, tıpkı geçmişte olduğu gibi bugünde İstanbul ve Çanakkale Boğazları sayesinde dünya siyasetine yön verecek kapasiteye sahip olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ARALOV, S. I. (1985). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*. Ankara: Birey-Toplum Yayınları.
- ARMAOĞLU, F. (2009). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- ATABEY, F. (2014). "Montrö Konferansından İkinci Dünya Harbine Türk-Sovyet İlişkileri". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. II/57: 1-11.
- BALTALI, K. (1959). *1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi*. Ankara: Yeni Desen Matbaası.

- BAYUR, H. (1989). *20. Yüzyılda Türklüğün Tarihi ve Acun Siyaseti Üzerinde Etkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BIYIKLIOĞLU, T. (1961). "Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekesi Sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922) Boğazlar Problemi". *Türk Tarih Kurumu Basımevi*. XXV/97: 81-83.
- BIYIKLIOĞLU, T. (1937). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Vakit Matbaası.
- BİLSEL, C. (1933). *Lozan*. 2. İstanbul.
- BİRSEL, C. (1948). *Türk Boğazları*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- BOZKURT, A. (2017). "Boğazlar Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1924-1936)". *MHB*. XXXVII/1: 1-28.
- BURNS, R. D. vd. (1968). "Disarmament in Perspective: Analysis of Selected Arms Control and Disarmament Agreements between the World Wars, 1919-1939". *California State Collage at Los Angeles Foundation*. 2: 1-144.
- CELERIER, P. (1963). *Jeopolitik ve Jeostrateji*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- CHURCHILL, W. (2019). *The World Crisis 1911-1914*. New York: Blackstone Publication.
- CLAYTON, G. D. (1971). *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London: University of London Press.
- ÇAĞA, T. (1982). "Gemilerden Altın Frank Esası Üzerinden Alınan Resimlere Dair". *İstanbul Üniversitesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*. III/1-3: 35-45.
- DAVISON, R. (1959). *The Near and Middle East*. Washington: Service Center for Teachers of History.
- DEMİRAY, M. (1955). *Boğazların Tarihi Durumu, 14. Asırdan Zamanımıza Kadar*. İzmir: Endüstri Basım ve Yayınevi.
- DEMİRCİ, S. (2011). *Belgelerle Lozan*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- DRIAULT, E. (1921). *Le Mystère de l'Orient*. Versailles: Imprimeries Cerf.
- ERKİN, F. C. (1968). *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. İstanbul: Başnur Matbaası.
- GEDİKLİ BERBER, Ş. (2006). "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış". *Kastamonu Eğitim Dergisi*. IV/2: 617-628.
- GOTTHARD, J. (1971). *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GOTTLIEB, W. W. (1957). *Studies in Secret Diplomacy: During the First World War*. London: Essential Books.
- GRAVES, P. (1999). *İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)*. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- GREENWOOD, S. G. (1947). *The Montreux Convention and the Regime of the Straits since 1936*. Boston: Boston University Press.
- GÖNLÜBOL, M. (1969). *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1965*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- GÜRÜN, K. (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HOWARD, H. (1947). *The Problem of Turkish Straits*. Washington: US Government Print Office.

- HOWARD, H. (2018). *Türkiye'nin Taksimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNÖNÜ, İ. (1987). *Hatıralar. 2. Kitap*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- KARATEKİN, E. (2006). *Türk Boğazlarından Geçiş Rejim Kapsamında Türkiye'nin Kullanabileceği Yetkiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAYA, F. (2020) "Ataturk's Foreign Minister Tevfik Rustu Aras". *International Journal of Social and Economic Sciences*. X/1: 34-48.
- KITSİKIS, D. (1963). *Yunan Propagandası*. İstanbul: Meydan Neşriyat.
- KIŞ, S. (2017). "Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*. 22: 63-86.
- KOCABAŞ, S. (1994). *Türkiye'nin Canı Boğazlar*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- KOCABAŞ, S. (1989). *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- KODAY, S. - Ç. K. KAYMAZ (2017). "Dünyadaki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. III/21: 879-940.
- Kurun (1936.07.15). "Konferansta Uzlaşmaya Varılıyor".
- KURAT, A. N. (1987). *Rusya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ö. (1978). *Türk-İngiliz İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler* (1972). 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- MERAY, S. (2018). *Lozan Barış Konferansı (Tutanaklar-Belgeler)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- NICOLSON, H. (1974). *Curzon: The Last Phase, 1919-1925: A Study on Post-War Diplomacy*. New York: Howard Fertig.
- ORAN, B. (2001). "Sevr Barış Andlaşması". *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. (ed. Baskın Oran). İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZERSAY, K. (1999). *Türk Boğazlarının Geçiş Rejimi*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- POTKEMYİN, V. (1977). *Uluslararası İlişkiler Tarihi*. 1. İstanbul: May Yayınları.
- SEMPA, F. (2007). *Geopolitics: From the Cold War to the 21st Century*. New Jersey: Transaction.
- SMITH, M. L. (1978). *Anadolu Üzerindeki Göz*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- SOYSAL, İ. (1989). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SOYSAL, İ. (1965). *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TANSU, S. N. (1960). *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler (Galip Vardar'ın Hatıraları)*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- TARAKÇI, N. (2003). *Devlet Adamlığı Bilimi: Jeopolitik ve Jeostrateji*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- TEZKAN, Y. (2015). *Dünden Bugüne Jeopolitik*. İstanbul: Ülke Kitapları.

TUNA, O. (2014). "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması". *OTAM*. 36: 201-227.

Türk Dış Politikasında 50 Yıl (1935-1939). T.C. Dışişleri Bakanlığı.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923) (1973). Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü.

UÇAROL, R. (1985). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

ULUBELEN, E. (1982). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.

YAYCI, C. (2013). "Montrö Sözleşmesi Hükümleri Çerçevesinde Altın Frank Uygulamasına İlişkin Tartışmaların Değerlendirmesi". *Bilge Strateji*. V/8: 149-167.

İnternet Kaynakları

DUMAN, R. (2011). *Türk Boğazları*. Erişim Tarihi: 25.1.2011.

<http://www.vda.org.tr/aylik-yazi/turk-bogazlari-1-genel-bakis/56>

Arşiv Belgeleri

The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State. FRUS. 1923. II. 18.12.1922.

The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State. FRUS. 1923 II, 8.12.1922.

Official Records (1958). IV: 20.

93 HARBİ’NDE MACARLARIN OSMANLI DEVLETİ’NE DESTEĞİ

Ferdi ÇİFTÇİOĞLU*
Erika VEREŠOVÁ**

ÖZ

Osmanlı Devleti ile Macaristan arasındaki ilişkilerin temeli oldukça eskidir. Hun döneminden gelen tarihi akrabalık bağlarının yanı sıra özellikle XIX. yüzyılda karşı karşıya kaldıkları Rus tehdidi ile iki devlet arasındaki ilişkiler daha ileri düzeye ulaşmıştır. Rusya’nın izlediği yayılcı tutumu her iki ülke için de tehdit oluşturmıştır. Nitekim Macar Özgürlük Savaşı, Rusların müdahalesiyle başarısızlığa uğramış ve özgürlük mücadelesine katılanlar Osmanlı ülkesine sığınmıştır. Osmanlı’nın misafirperverliği Macar-Türk dostluğunu pekiştirmiştir. Aynı şekilde Macarlar da 93 Harbinde zor durumdaki Osmanlı’ya maddi-manevi her türlü desteği vermeye çalışmıştır. Devletin bu zor döneminde Macaristan’ın sağladığı desteğin önemi büyüktür. Çünkü XIX. yüzyılda birçok kez Rusya ile savaşan Osmanlı Devleti, askeri, ekonomik ve idari açıdan zor duruma düşmüştü. Macarlar, yaralı Osmanlı askeri için sargı bezleri, tiftik ve benzeri kumaştan elde edilen tedavi malzemeleri göndermiş, aynı zamanda halkın para yardımında bulunduğu, dönemin yazışmalarına yansımıştır. Ayrıca Avrupa kamuoyunu bilgilendirmek adına çeşitli ülkelerde nümayişler düzenlemişlerdir. Maddi yardımların yanında Osmanlı askeri ve komutanları için şiirler, şarkılar bestelemişler ve ordunun motivasyonunu canlı tutmaya çalışmışlardır. Doğrudan yardımda bulunma imkânı olmayan Macarlar, Osmanlı Devleti’nde askerlik görevi üstlenmeyi dahi teklif etmişlerdir. Bütün bu yardımlaşma ve yakınlaşma, ortak gelecek inşasında (Turan) büyük önem taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: 93 Harbi, Macar Destek, Türk-Macar İlişkileri

SUPPORT OF THE HUNGARIANS TO THE OTTOMAN STATE DURING THE TURKO-RUSSIAN WAR IN 1876-1878

ABSTRACT

The Ottomans and Hungarians share a long history together. Beyond historical kinship ties between the Turks and the Huns, their relationship had reached its peak when the Russians dared to threaten both in 19th century as a result of their desire to expand their territory. Alas, the Hungarian’s lost the War of Freedom to the Russians, and the pioneers of the struggle took refuge in the Ottoman Empire. During the 93 [Day] War, the Ottomans – who had fought against Russia many times in the 19th century – fell into difficult situation on all fronts; the Hungarians came to their rescue. Their support was monumental: they sent both medical and financial aid to the ever-weakening army. They organized demonstrations in various countries to inform the European public about what was going on, and they wrote motivational poetry and songs in order to boost Ottoman soldiers’ morale. Some Hungarians had even offered join the Ottoman military. All of this rapprochement played a major role both sides building a common future together (Turanism).

Keywords: 93 War, Hungarian Support, Turkish-Hungarian Relations

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 29.06.2021; Yayıma Kabul Tarihi: 01.08.2021

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, MANİSA; ORCID: 0000-0002-3233-9012, E-posta: ferdi.ciftcioglu@cbu.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0001-6376-433X, E-posta: vereseri@gmail.com

Giriş

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 yılları arasında Osmanlı ile Rusya karşı karşıya gelmiştir. 93 Harbi'nden önceki savaşlarda amacına ulaşamayan Rusya, zellikle Kırım Harbi'nin intikamını almak istemiş, bu bağlamda Slavların haklarını bahane ederek Osmanlı içişlerine müdahale etmeye başlamıştır. Bulgaristan'ın ve Balkanlardaki Hristiyanların bağımsızlık isteklerinin Rusya tarafından desteklenmesi ise 93 Harbi'ni başlatmıştır. Savaş aynı zamanda Avrupa devletlerinin birbirileriyle olan ilişkilerini de gözden geçirmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Kırım Savaşında Osmanlı Devleti'yle hareket eden Avrupa devletleri, 93 Harbi ve sonrasında Osmanlı'ya olan desteklerini kesmiştir. İngiltere Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçmiş, bölgedeki çıkarlarını korumayı tercih etmiştir (Turan, 2019, s. 68). Almanya ise savaşın başından itibaren Rusya'yı desteklemiştir (Yıldırım, 2020, s. 249). Dahası Almanların savaş planlarından anlaşıldığı kadarıyla, Avusturya-Macaristan'ın Rusya tarafında savaşa gireceği ngrlmştir. Fakat 93 Harbi sırasında ikili monarşinin Avusturya tarafı Türklere destek vermezken Macarlar Türkler lehine sevgi ve kardeşlik gösterilerinde bulunmuştur (Namal, 2017, s. 7). Esasen Macarların Türklere olan meyli ve muhabbeti 93 Harbinden çok daha öncesine dayanmaktadır. Nitekim XIX. yüzyılın ortalarında Macar kamuoyunda Türklere karşı sempati dolu haberlerin yer almasının sebeplerinden biri Macarların Ruslara karşı olan duygularıdır. Çünkü "Macar zgrlk Savaşı" Rusların müdahalesi yüzünden başarılı olamamıştı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu tarafından Kossuth'un ve binlerce Macar askerinin barındırılması da bu ilginin sebeplerindedir. Tüm bunların yanı sıra bu dönemde yürütülen eskiçağ araştırmalarının artmasıyla Türk-Macar köken bağı üzerine çalışmalar hl devam etmektedir.

Macarlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye hakkında daha önceki dönemlerde öğrenmedikleri kadar çok bilgi öğrenmiştir. 1850'li yıllardan sonra Macar araştırmacılar ve akademisyenler sürekli Türkiye hakkında yazılar yayınlamışlardır. Keza 93 Harbi sırasında doktor olarak görev yapan Henrik Spitzer *Türkiye'deki Tecrbelerim* başlıklı bir makale yayımlamıştır. Dahası Macar fotoğrafçıları ve savaş muhabirleri savaş meydanında olayları belgelemek için hazır bulunmuşlardır (Simon, 2020, s. 373). Bu gelişmeler Macarların Türklere olan meylini göstermenin yanı sıra artan Rus tehdidine karşı durma amaıdır. Osmanlı coğrafyasında özellikle de Balkanlarda Panslavist ayaklanmaların görülmeye başlaması, 1875'te Hersek'te ortaya çıkan ayaklanma, 1876'da Bulgaristan Ayaklanması, 2 Temmuz 1876'da Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan etmesi gibi sebepler Osmanlı Rus savaşına zemin hazırlamıştır (Aydın, 2005, s. 916-917). Bu durum şüphesiz özgürlük hareketleri Ruslar tarafından bastırılan Macarları tedirgin eden bir diğer olumsuz gelişmeydi. Birçok Macar saldırıya uğrayan Trkların tarafında olup Türklere desteklemeyi ahlaki bir görev bilmemiştir (Gza vd. 2018, s. 118). Bu doğrultuda Macaristan Parlamentosunda ve sokaklarında Türk yanlısı ve Rus karşıtı açıklamalar yapılmıştır (olak vd. 2016, s. 7). Yine bu savaş sırasında niversite gençlik hareketlerini örgütleyen Macar ğrenciler, 60 kişilik bir heyet oluşturmuşlardır. Bu heyetin üç temel hedefi bulunmaktadır. Bir taraftan Türk yaralıları için para ve sargı bezi toplarken, diğer taraftan muzaffer serdar-ı ekrem Abdülkerim Paşa için tören kılıcı hazırlayacaklar, en önemli görevleri ise Macar gençliğinin saygısının bir işareti olarak, heyetin hazırladıkları kılıcı taşması ve İstanbul'da sunmasıdır. Aynı zamanda bu eylemin sadece ğrenci heyetinin değil tüm Macar milletinin tercümanı olacağı dşnlmştir (BOA. Hariciye Siyasi 1237/16, s. 3/1; olak vd. 2016, s. 8). Nitekim 1877 başında Macar gençlik heyeti Abdülkerim Paşaya (serdar) süslü bir kılıç

götürmek için *Cafe Delicatess*e'den¹ İstanbul'a yola çıkmıştır. Coşkulu eylemler ve tutkulu bir atmosferde yol alan bu heyetten aldığı ilhamla Macar besteci Szabadi Türk-Macar marşını yazmıştır. Eserini 14 Aralık 1876'da çatışmalarda yaralanan Türk askerleri için düzenlenen konserde ilk defa sunan besteci, "savaşa gençler!" sloganını kullanarak kendisinin de Türklerin taraftarı olduğunu açıkça belirtmiştir (Géza vd. 2018, s. 119-120). Osmanlı-Sırp savaşının devam ettiği sırada Bosna valisi Nazif Bey'in Osmanlı Hariciye Nezaretine yazdığı tahrirat, Macarların Osmanlıya meylini bir kez daha ortaya koymuştur. Macaristan ahalisinden Bosna'da ikamet eden Mendek Yula, Mendek Bila ve Ferdina isimindeki üç delikanlı Devlet-i Aliye ve Millet-i Osmaniye'ye olan muhabbetleri gereğince asakir-i şahanede görev almak istediklerini bildirmişlerdir. Hatta memleketlerinden yola çıkarak Saraybosna'ya kadar gelmişlerdir. Mendek isimdekiler kardeş olup 26 ve 21 yaşlarında, diğer arkadaşları ise 25 yaşındadır. Kardeşlerin talebe oldukları anlaşılmıştır. Gençler kendilerinin süvari askerliğe kabul olunması ile çok memnun olacaklarını hatta süvari olmazsa piyade sınıfına dahi razı olduklarını ifade etmişlerdir. Bu kişilerin zor koşullarda buralara gelmesi kısa zaman sonra binlerce Macar'ın askerlik için Memalik-i Şahane'ye gelme isteğinin yolunu açmıştır (BOA. Hariciye Siyasiye 1232/21, s. 1; Nazır, 2010, s. 310). Macarların Osmanlı'ya beslemiş olduğu muhabbetin örneklerini çeşitlendirmek mümkündür. Macarların Türklere karşı giderek artan meyli ve muhabbeti Osmanlı Devleti'nde de karşılık bulmuştur. 1877 yılı Nisan ayında II. Abdülhamid Macarların sempatisini kazanmak amacıyla XVI. yüzyılda ganimet olarak İstanbul'a götürülen ve Topkapı Sarayında muhafaza edilen 35 cilt kodeksi (eski el yazma kitapları) Macaristan'a hediye olarak geri göndermiştir (BOA. Hariciye Tercüme Odası 109/14, s. 1). Bunların arasında Macar Kralı Matheus Corvinus'un Corvina isimli önemli kodeksleri de bulunuyordu (BOA. Hariciye Tercüme Odası 109/14, s. 1). Yine İstanbul'dan Macaristan'a giden dostluk heyeti inanılmaz coşkulu bir şekilde karşılanmıştır. Tabi ki bu karşılama, gittikçe zorlaşan ve savaşa doğru ilerleyen Türk-Rus ilişkisi de rol oynamıştır. Ziyaretin detaylarını Türkolog Béla Erődi anlatmıştır². Aynı zamanda Macaristan'dan yurduna geri dönen Türk delegasyonunun gazete yazarı üyesi Tefik Bey yaşadıklarını büyük bir sevinçle vatandaşlarıyla paylaşmıştır (Dávid vd. 2018, s. 118-119). Basiret Gazetesi tarafından vekil olarak gönderilen Tefik Bey; Macaristan'da uğradıkları her istasyonda Macarların Türk heyetini mızıkla ve meşalelerle karşıladığını bildirmiştir. Özellikle Temeşvar'da ahalinin çok büyük bir karşılama gerçekleştirdiğini de eklemiştir. Gece yarısı olmasına rağmen alkışlar arasında Szeged şehrine kabul olunduğunu hayretle anlatmıştır. Kendilerine gösterilen hürmetin Osmanlıları Macar kardeşlerine bir kez daha teşekkür ve muhabbete mecbur kıldığını bildirmiştir (BOA. Hariciye Tercüme Odası, 554/84, s. 1). Dönemin Macar gazeteleri olası bir Osmanlı-Rus savaşında nasıl pozisyon almaları gerektiği konusunda fikir yürütmüştür. *Ellenőr* gazetesi 4 Ekim 1876 Çarşamba günü sayısında, Macarların "*A krízis maqvában*" başlığıyla krizin çekirdeğinde olduklarını ileri sürmüştür. Haberde, Rusya'nın Almanların desteğini almaksızın tek başına savaşa giremeyeceği hususuna da yer verilmiştir. Çünkü Rusya'nın Osmanlıya karşı savaşı kazanması durumunda onu Avusturya-Macaristan'ın açacağı bir savaşın daha bekleyeceğini, bu sebeple Rusya'nın, Almanların desteğini almak zorunda olduğu gazetenin üzerinde durduğu konular arasındadır (Ellenőr, 1876, s. 1).

¹ Macar özgürlük savaşında görev alan Szabadi'nin mekânı (kahvehanesi) çalıştığı sürece üniversite öğrencileri tarafından sıklıkla ziyaret edilen bir yerdi. Fener alayı düşüncesi de burada doğmuştur. Fener alayını Sırbistan çatışmalarındaki Türk gazileri hatrasına düzenleyeceklerdi. Coşkulu gençler bu organizasyonu iki defa başbakan Kálmán Tisza'ya göndermişlerdir. Ancak empati dolu bu eylemleri yasaklanmıştır (Dávid vd. 2018, s. 119-120).

² Türk heyetinin Macaristan'da kabulü hazırlıkları, heyetin Macaristan'a ayak basma anı, heyetin Budapeşte'ye varışı ve karşılanmaları, Türk heyetinin üyeleri, ziyaretin bir haftalık gün gün detayları, Gül Baba Türbesi'ne yapılan ziyaret, heyetin vedalaşması ve ayrılması sonrasında Osmanlı ülkesinde kabulü hakkında Béla Erődi detaylı bir aktarım yapmıştır. Detaylı bilgi için bk. Béla, 2001, s. 33-118.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) ve Osmanlı Askerinin Durumu

93 Harbi, Tuna ve Kafkasya olmak üzere iki cephede yaşanmıştır. Romanya'dan geçerek Tuna'ya varan Ruslar, ilk hamlede Tuna'daki Osmanlı donanmasını bertaraf etmişlerdir. Tuna'yı aştıktan sonra Plevne önlerine gelmiş ve burada Gazi Osman Paşa'nın mukavemeti ile karşılaşmışlardır. Gazi Osman Paşa, Plevne'yi kahramanca savunmuş ve devletten gerekli desteği alamamasına rağmen büyük başarılar elde etmiştir. Ruslar, ağır kayıplar karşısında saldırıdan vazgeçip Plevne'yi üç kademeli olacak şekilde kuşatmaya karar vermişlerdir. Üç kademeli kuşatma Osman Paşa'yı g durumda bırakmıştır. Ölen ve yaralanan askerin yerine yeni takviye birliklerinin gelmemesi ve ordu iaşesinin sağlanamaması neticesinde Osman Paşa kuşatmaya birkaç ay daha dayanabilmiş, kendisinin de yaralanmasıyla teslim olmak zorunda kalmıştır. Plevne muharebesi Rusları bir süre durdurmuşsa da Plevne'nin düşmesi ile Rus kuvvetlerine İstanbul yolu açılmıştır (Hülagü, 2007, s. 304-305). Nitekim Plevne'nin düşülmesiyle Rusların Balkanlardaki ilerlemesi kolaylaşmış ve Ruslar Balkan dağlarını aşarak Edirne önlerine gelmiştir (Armaoğlu, 2010, s. 734-736). 1877 yılı Temmuz ortasından Eylül ortasına kadar Osmanlılar, Rus üstünlüğünde ağır kayıplar vermiştir. Rus generallerinden Alman kökenli Eduard Ivanovics Totleben (1818–1884) taktik değiştirip Türk savunmasını engellemiş ve Türkler Kasım ayının sonunda pes etmek zorunda kalmıştır. Göstermiş olduğu başarı ile kont unvanını kazanan general, bu başarıyı şöyle yorumlamıştır: "Osmanlıları ben değil, açlık yendi" (Dvid vd. 2018, s. 119). Generalin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı askeri zor koşullar altında kalmıştır. Dahası bu koşullar sadece açlıkla sınırlı kalmamış, yaralanan Osmanlı askeri tedavisi için nice sıkıntılara katlanmak durumunda kalmıştır. Savaşı büyük bir titizlikle takip eden Macar basını, yaralanan Osmanlı askerlerin karşılaştıkları zorlukları detaylıca anlatmıştır. Budapest Gazetesinin 26 Kasım 1877 Pazartesi 12. sayısının 1. sayfasındaki "*Sebeslt trkk szllitsa Stambulba*" başlıklı makalede, yaralı Türk askerlerinin İstanbul'a sevk edilmeleri anlatılmıştır. Türk ordusunun durumu ve Kızılay'ın ortaya çıkması hakkında bilgileri de içeren makale, Türk askerinin yaralanıncaya kadar devletin onunla ilgilenmediğini ileri sürmüştür. Türkler için savaş alanında vatan için savaşmanın bir erdem ve zorunluluk olduğu da satırlarına eklemiştir. Türkler hakkında anlatıya devam eden gazete, Türk askerlerinin savaş alanında ölmesinin ise Allah'ın hayatını savaş alanında gayrimüslimlere karşı çatışırken kaybedenleri cennetine alacağı inancına sahip olduklarından dolayı onlar için şanlı olduğunu dile getirmiştir. Yemek konusunda ise esasen yüzyıllardır Türk Devleti'nin askerine yemek verdiği ve en yakın örneğinin Kırım Savaşı olduğunu savunmuştur. Fakat şimdi askerlerine sadece silah verdiğini, para ve yemek vermediğini ileri sürmüştür. Türk kamplardaki "*Orada olacaksanız-getirerseniz, yersiniz*" sloganının durumu açıklamaya yeterli olduğunu ifadelerine eklemiştir. Fakat ilginç bir noktaya temas eden gazete bu koşullarda bile 200-300.000 askerin bir araya gelebildiğini yazmıştır (1877/12, s. 1). Ayrıca askeri iane hususunda yaşanan sıkıntılara rağmen Türk askerinin yaralanması durumunda bütün ulusun ona destek verdiğini söylemiştir. Ona ağlayan bir ocuk gibi baktıklarını ve tüm isteklerini yerine getirdiklerini ifade etmiştir. Savaş alanından onu rahat sedyelerde ambulanslara gtrdklerinin ve burada çoğunlukla Macar ve İngiliz doktorların tedavi ettiğinin bilgisini vermiştir. Yaralanan Türk askerinin sevkini detaylandıran gazete, askerlerin kamp hastanesinde kendine geldiklerini, sonra en yakın hastaneye, oradan birkaç gün sonra ise Üsküp'e, Edirne'ye ya da İstanbul'a götürüldüklerini söylemiştir. Bu işlemin ise demiryolu ile gerçekleştirildiği bilgisini anlatısına eklemiştir. Doktorların belirttiğine göre ağır yaralıların vagondaki oturma yerlerinde ya da oturma yerlerinin üstünde hazırlanan yataklarda sevk edildikleri bilgisini okuyucuyla paylaşmıştır. Hafif yaralıları ise dana eti ve koyun eti verildiğini ve askerlerin onları yiyip doyana kadar açık vagonlarda gittiğini ifade etmiştir. Biraz daha ağır yaralı askerler için daha geniş yerler verildiğine ve seyahatin karşılıklı teselliler içinde geçtiğine

satırlarında yer vermiştir. Hasta bakıcılarına bu vagonlarda genellikle yer kalmadığını, ancak kendilerinin çok anlayışlı olduklarını ve hastalardan kendi rahatları için yer istemediklerini dile getirmiştir. Hatta gazetede bu hasta bakıcıların çok cesaretli oldukları, kapalı vagonların üstüne çıkıp orada seyahat ettikleri bilgisi de okurlara iletilmiştir. Gazete konuyu, hasta bakıcıların tren bir istasyona vardığında hemen aşağıya inip yaralıların arasına girdiklerine ve onlara gerektiği gibi yardım ettikten sonra tekrar yukarıdaki yerlerini aldıklarına yer vererek sonlandırmıştır (1877/12, s. 1). Osmanlı'nın yaralı askerler hakkındaki uygulamalarını detaylandıran gazete, bu dönem Kızılay'ın önemine de değinmiştir. Kızılhaç Antlaşması (yani Cenevre sözleşmelerinin ilki) 1864'te imzalanmıştır. Antlaşma gereğince ve uluslararası boyutta belirtilen kurallar doğrultusunda Kızılhaç, savaşta asker tedavisinde Avrupa'nın herhangi bir devletine yardım edebilecektir. Bu maddenin işlerliği Türk-Rus savaşı ortaya çıkınca sorgulanmaya başlanmıştır. Keza Kızılhaç, ilkyardım ambulanslarını Rusya'ya gönderip Türkiye'yi unutmış gibi bir tavır içerisinde bulunmuştur. Konuya daha detaylı bakıldığında bu durumun sebebinin Türk hükümetinin kendi kamplarında haç sembolüne karşı çıkmış olma ihtimali akla gelmektedir. Türk hükümeti madem Kızılhaç yardım etme niyetinde ise yardım araçlarında ve hasta bakıcılarda Türk sembolünün, yani yarım ayın kullanması talebinde bulunmuştur. Buna ne Kızılhaç ne de Rus hükümeti izin vermiştir. Nitekim tarafsız ülkeler Türk ambulanslarının, yaralıları taşıyan trenlerin ve hasta bakıcıların bir sembol olarak beyaz arka plan üzerindeki kırmızı yarım ayı kullanılabilecekleri yönünde ortak bir karara varmış ancak burada da Rus entrikaları yüzünden Kızılhaç, Türk Kızılay'ını desteklemekten vazgeçmiştir. Türkler yine de yardımsız kalmamış, İngiltere savaşı çıkar çıkmaz Londra'nın Southampton iskelesinden Türk Kızılay'ı için ilkyardım eşyalarını ve gerekli sayıda yardım ekipmanlarını taşıyan 5 gemiyi Türkiye'ye yollamıştır (1877/12, s. 1). Yine savaşın başladığı sırada Ruslar, Tuna nehrini geçmeden önce nehrin iki kenarındaki kaleleri (yani Vidin ve Rusçuk arasında) bombardımana başlamıştır. Elbette Rusların bu girişimi planlıydı ve burada bir amaç söz konusuydu. O zamanlar Tuna kenarında toplanan Türk ordusunun en önemli toplanma yeri Rusçuk idi. Dolayısıyla yaralı askerlere yardım edebilmek için Türk ambulansları da bu bölgedeydi ve Rusların bombardımanı gelişigüzel bir hareket değildi. Bununla birlikte, Kızılhaç'ın niyeti ve Rusya'nın engellemelerine rağmen Türk yetkililer, koşulların elverdiği ölçüde bir sağlık merkezi oluşturabilmişlerdir. Öncelikle şehrin (Rusçuk) sınırında, çatısında Kızılay'ın beyaz bayrağı bulunan kocaman kışlayı hastaneye dönüştürmüşlerdir. Yine İstanbul'daki her kamu binasına ve birçok özel eve hastane işlevi kazandırılmıştır. Böylece İstanbul'da 80.000 yaralıya bakabilecek kapasitede yataklar hazırlanmıştır. İnsanlığın en adil işini burada Kızılay'ın hasta bakıcıları ve devletten yardım alan, farklı ülkelerden-izin alarak bir şekilde buraya-gelen kadın keşişler yapmıştır. Onların yanı sıra İstanbullular da içten gelen bir sevgiyle ve kendi imkanlarına göre, yaralılara bağışlarda bulunmuştur (1877/12, s. 1). Gaziler hayatları boyunca devletin koruması altındadırlar ve sonraki yaşamlarında savaş alanında çatışan askerlerden bile daha fazla maaş alırlar. Gazilerin maaşlarının her hâlükârda ödenmesi gerekmekte olup bu konuda bir aksaklık yaşanmaması devletin hassas konuları arasında yer almıştır.

Osmanlı askerinin içerisinde bulunduğu zor durum ve Rusların batıda Yeşilköy önlerine gelmeleri üzerine Osmanlı Devleti 22 Ocak 1878'de barış istemek mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1878 yılında şartlar oldukça ağır olan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti için ağır şartlar içeren bu antlaşma, Avrupalı devletlerin (özellikle İngiltere ve Avusturya) itirazıyla ve Rusya'nın da kabulüyle geçici bir barış antlaşması -ön antlaşma-niteliği taşımıştır (Jelavich, 2009, s. 388). Kesin kararlar ise 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşmasıyla ortaya çıkmıştır (Armaoğlu, 2010, s. 738-741). Berlin Antlaşmasıyla neticelenen savaş göstermiştir ki tüm olumsuzluklar karşısında Osmanlı Devleti sınırlarını savunmaktan vazgeçmemiş,

Çalışmamızın temel konusunu oluşturan değişik milletlerin maddi ve manevi yardımlarıyla motivasyonunu korumuştur. Hindistan Müslümanlarının (abuk vd. 2019, s. 555-575) ve Macarların bu savaşta gösterdikleri özverili destekler, tarihi bağların somut örneklerini oluşturmuştur.

Macar Desteği

Macarlar XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın Ruslara karşı bütün girişimlerini desteklemiştir. 93 Harbinin arefesinde Osmanlı-Sırp savaşında Macar gençleri Osmanlı'ya olan meyil ve samimiyetlerini göstermek için nümayiş gerçekleştirmiştir. Aynı düşüncelerle Osmanlı-Rus savaşında da benzer davranışları sergilemişlerdir. Memleketlerinin içinde ve dışında iane (yardım) komiteleri kurmuşlar, Avusturya Macaristan ve Almanya'daki darülfünun öğrencilerini bu hususta yardıma davet etmişlerdir. Ayrıca şehbenderhane karşısında mızika eşliğinde ellerinde meşaleler ile görkemli bir nümayiş yapmışlardır. Bu girişimler öncesinde Peşte Başşehbenderinden kendilerinin kabul edilip edilmeyecekleri ve böyle bir nmayişe hkmet-i seniyyece memnun olup olunmayacağı sorulmuştur. Telgrafla gerçekleştirilen görüşme neticesinde Sefaret-i seniyyenin talimatı gereğince bu nazik düşünce neticesindeki nümayişler için çok teşekkür edilmiş ve nmayişe izin verildiği bildirilmiştir (BOA. Hariciye Tercüme Odası 330/54, s. 1). Lakin dönemin Macar basını, Başbakan Tisza'nın yapılan nmayişleri knamadığı manasını bildirmiş ise de bu yorumun yanılıcı olduğu anlaşılmıştır. Keza Tisza, bütün nmayişleri münasebetsiz saymaktadır. Bunun yanında talebenin rahat durması ve her türlü nmayişten sakınması, zabıtalarca ikaz edilmiştir. Talebeler, ikazları dikkate almak yerine 60 kişi kadar toplanıp hocalarının ve zabitanın tembihlerine rağmen isteklerini gerçekleştirmek istemiştir. Ertesi gün Peşte Başşehbenderini nmayişin gerçekleştirileceği Paris Oteline davet etmişlerdir. Bununla birlikte, hkmetin gazetelerde yayınlanan uyarıları neticesinde şehbender, bu ricalarını kabul edemeyeceğini fakat genç talebelerin Asakir-i Osmaniye'ye gönderecekleri yardımları ulaştırabileceğini bildirmiştir. şehbender, makamı gereği herhangi bir olumsuzluğa sebebiyet vermemek adına öğrencilerin taleplerini reddettiğini ilgili makamlara bildirmekle beraber gazetelerde de yayınlattıştır (BOA. Hariciye Tercüme Odası 330/54, s. 2). Nitekim ğrenciler, şehbenderin isteklerini reddetmesine ve ilgili makamların engellemelerine bakmayarak meşalelerle sokaklarda gezeceklerini beyan etmişlerdir. Esasen burada da bir yanlış anlaşılma söz konusudur. Talebe heyetinin Başbakanın, zabıtaya nmayişin engellenmemesi hususunda, emir verdiği bilgisini yanlış anladığı açıklaması yapılmıştır. Başbakan, kendi sözlerinin yanlış anlaşılmış olduğunu ve münasebetsiz addedilen bu gibi nmayişleri askeri kuvvet ile menedeceğini duyurmuştur. Ayrıca talebelere, kendisinin söylediği şeyleri iyice düşünmelerini ve memleketin politikasına zarar getirmemelerini sinirli bir ifadeyle belirtmiştir. Talebe heyeti, başbakanın verdiği cevabı duyurunca akşam saat 18.00'da tüm uyarılara rağmen talebeler "*Yaşasın müttefikimiz olan Türkistan yaşasın Türk karındaşlarımız*" sedasıyla şehrin bütün sokaklarına dağılmışlardır (BOA. Hariciye Tercüme Odası 330/54, s. 3). Sayıları 2000'i bulan talebeler halkı etkilemiş ve nmayişe yeni katılımlar gerçekleşmiştir. Zabıta tarafından dağıtılmaya çalışılan talebe topluluğu gece 23.00'a kadar nmayişe devam etmiştir (BOA. Hariciye Tercüme Odası 330/54, s. 4).

Macarların yapmış oldukları nümayişlerin yanında ülkenin hemen her şehrinde Osmanlı lehine toplantıların yapıldığını, dönemin gazetesi Ellenr'den öğreniyoruz. Gazete 6 Ağustos 1877 Pazartesi nüshasının 2. sayfasında *Vidki meetingek* başlıklı yazısında ülke genelindeki toplantılarda Türklere duyulan muhabbeti ortaya koymaya çalışmıştır. Gazete okuruna şunları aktarmıştır: 5 Ağustos günü ülke çapında toplantılar düzenlenmiş ve gazeteciler halkın bu heyecanına haberler getirerek ortak olmuştur. Muhabirler buldukları her yerde Türklere karşı duyulan sevgi, Ruslara ise beslenen öfkeyle

karşılaşmışlardır. Ayrıca gazete ülke genelindeki toplantılardan elde ettiği bilgileri de okurlarına sunmuştur. Bu bilgiler doğrultusunda *Arad* ile *Uj-Arad* toplantıyı beraber düzenlemiştir. *Uj-Arad*lılar toplantıya *Césár Ternáigó*'nun idaresinde gelmiştir. Toplantı *József Varjassy*'nin konuşmasıyla, Rus vahşeti ve Rus işgaline karşı açıklamalarla başlamış olup devamında hükümetten bu vahşetin ve işgal hareketlerinin, gerekirse silahlı bir şekilde, savunulması ve yok edilmesi rica edilmiştir. Benzer şekilde *Körmen*d şehrinde toplanan vatandaşlar da heyecanlı bir şekilde *Budapeşte*'deki toplantıya katılmıştır. *Sopron* şehri, Rus vahşeti hakkında olumsuz yorumlarını paylaşarak Osmanlı'nın mevcudiyetini koruması gerektiği ümidini ifade etmiştir. Toplantıdakiler Rus vahşetine Dışişleri Bakanlığı'nca karşı çıkılmasını rica etmiş ve Rus işgalini gerekirse silah kullanarak bitirme çağrısında bulunmuştur. *Kaposvár*, *Makó*, *Mező-Tur* ve *Hajdu-Böszörmény* toplantıları, hükümetin acilen ve etkili bir müdahalesini istemiştir. Bunun dışında *Budapeşte*'deki toplantıda alınan kararlar buralarda da aynen kabul edilmiştir. *Jászberény* ile *Beregszász* şehirleri de toplantı düzenleyip *Budapeşte*'deki ve *Cegléd*'deki sonuçlara eklemelerde bulunmuştur. *Miskolc* şehri ise General *Klapka*'yı bekledikleri için toplantıyı ertesi gün düzenleyeceğini ve toplantının karar önerisini *Albert Bódogh*'un sunacağını açıklamıştır (Ellenőr, 6 Augustus 1877, s. 2).

Yapılan nümayişlerin Avrupa kamuoyundaki etkisi Osmanlı bürokratlarını yakından ilgilendirmiştir. Peşte Başşehbenderi, Macarların nümayişi hakkında herhangi bir teşvik ve telkinde bulunmadığının izahatı için birkaç günlüğüne Viyana'ya gitmiştir. Ayrıca şehbender Viyana dönüşünde cereyan eden vukuata derhâl müdahale edeceğini de dile getirmiştir. Nitekim şehbender geri döndüğü sırada gerek Peşte'de ve gerek Macaristan'ın diğer büyük şehirlerinde, gelirleri asakir-i şahaneye ait olmak üzere, balo, konser, tiyatro ve benzeri yardım kuruluşlarının tertip edildiğini öğrenmiştir. Esasen bu girişimler ilk olmamıştır. 10 gün önce buna benzer yine geliri asakir-i şahaneye ait olmak üzere bir musiki cemiyeti tertip etmek maksadıyla Peşte tüccarları tarafından teşkil olunan komite, belediyeden gerekli izinleri almıştır (BOA. Hariciye Tercüme Odası 331/10, s. 1). Tertiplenen piyesler fevkalade beğenilmiş ve cemiyetin 125 florin hasılatı başşehbendere teslim edilmiştir (Namal, 2009, s. 82). Yine bu maksat doğrultusunda bazı müzisyenlerden oluşan cemiyet tarafından 80 florin beraberinde Millet-i Osmaniye'ye olan muhabbetlerini bir kıta evrakla göndermişlerdir. Ayrıca tertiplenen bu etkinliklerde ahali Devlet-i Aliye şehbenderini de görmek ve sözlü olarak muhabbetlerini beyan etmek istemişlerdir. Nitekim şehbender de bu istek karşısında hazır bulunmuştur (BOA. Hariciye Tercüme Odası 331/10, s. 2).

Macarların Devlet-i Osmaniye'ye olan meyil ve muhabbeti, Osmanlı askeri iaşesinin karşılanmaya çalışılmasıyla bir kez daha kendini göstermiştir. Macarlar yaralı Osmanlı askerleri için tiftik göndermiş, Osmanlı askerine yapılacak yardımların artması için gazeteye ilanlar vermişlerdir (BOA. Hariciye Tercüme Odası 331/10, s. 3). Debrecen şehrinde asakir-i şahane iane için toplam 250 florin şehbendere teslim edilmiştir. Bu hizmetin Osmanlı tarafından kabul edilmesi için gerek zabıtlar gerek gönüllüler resmi başvurularda bulunmuş ve bu yardımların miktarı ve çeşidi her geçen gün artmıştır. Macarlar Osmanlılara besledikleri muhabbeti göstermek için boyunlarındaki peluşların üzerine Osmanlı sancağı şeklinde ufak kırmızı kurdeleler ile yıldızlar asmışlar ve bunu moda hâline getirmişlerdir (BOA. Hariciye Tercüme Odası 331/10, s. 4).

Osmanlı askeri için yapılan yardımlar zamanla çeşitlilik göstermiştir. 17 Ağustos 1877 tarihinde Peşte Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezaretine gelen telgrafnâme Osmanlı askeri için yardım teklifi gündeme gelmiştir. Başşehbenderin aktardığına göre; Macaristan Millet Meclisi mebuslarından Mösyo Ernó Simonyi kendi bölgesinde harp münasebetiyle Osmanlı lehinde bir miting düzenleyip Gazi Osman Paşa'yı tebrik etmek istemiş ve Osmanlı ordusuna hububat yardımı teminine karar vermiştir. Bu yardımın

doğrudan İstanbul'a mı yoksa başka bir yere mi gönderilmesi ya da toplandığı yerde satılıp parasının gönderilmesinin mi uygun olacağı hususunun netleştirilmesi için şehbenderliğe müracaat etmiştir. Osmanlı yetkililerince yapılan görüşmeler neticesinde toplanacak hububatın satılıp parasının gönderilmesinin uygun görüldüğu Peşte şehbenderine bildirilmiştir (BOA. Hariciye Siyasi 176/16, s. 4).

Macarların Osmanlı askeri için halktan topladıkları yardımların yanı sıra bireysel yardımların yapıldığı da dönemin belgelerine yansımıştır. Macar asilzadelerinden meclis azası Baron Arpatlopresni asakir-i şahane ianesi olarak 50 Fransız altınını Peşte Başşehbenderine ulaştırmıştır. Bunun yanında yaralanan askerler için bir nevi kumaş icat etmişler ve bu kumaşı Osmanlı Devleti'ne takdim etmek üzere İstanbul'a göndermek istemişlerdir. Yine Mösyö İzrail Rosso yaralanan Osmanlı askerleri için 100 adet Macar kıremisi altını vermiştir. Ayrıca Peşte 'de yapılan mızıkta cemiyetinin toplamış olduğu hasılat ve bazı kişiler tarafından gönderilen iane toplamı 215 florindir (BOA. Hariciye Siyasiye 1232/17, s. 4). Yine Mösyö Lopreski ve bazı kişiler de Osmanlı yaralı askerlerine iane göndermişlerdir. Ayrıca Mösyö Lopreski Osmanlı askerini top, kılıç ve süngüden korumak için icat edilmiş bir aleti Osmanlı Devleti'ne sunmak için İstanbul'a gelmek istediğini bildirmiştir (BOA. Hariciye Siyasi 1232/17, s. 5). Bunlardan bağımsız olarak yine yaralı askerler için Peşte'de toplanan 7800 florin (692 adet Osmanlı altını ve bir rub Osmanlı altını ve bir adet sim mecidi çeyreği), ayrıca Macar ailelerin verdikleri 2 sandık sargı bezi doğruca Rusçuk hastanesine gönderilmiştir (BOA. Hariciye Tahrirt 23/21, s. 1). Bunların yanı sıra Macar hanımefendilerin "*doğulu kardeşlerimiz*" diye hitap ettikleri Türklere gösterdikleri yardımseverliğe de değinmek gerekir. Resmi kayıtlara göre o günün koşullarında Macaristan'dan 500 kutu yara bandı ve çok miktarda kumanya İstanbul'a gönderilmiştir (Budapest, 1877/12, s. 1).

Macarların Osmanlı askerine maddi- manevi yardımlar için yapmış olduğu bütün girişimler onların Türklere olan gönül bağını ortaya koymuştur. Dönemin diplomatik yazışmaları ve Macar basını, yapılan yardımlardaki özveriye haberlerine taşımıştır. Macaristan'ın kuzeyinde yer alan Heves (il) Milli Savunma Derneği, en son gerçekleştirdiği toplantısında şehir ahalisinin yardımlarını bekleyerek onlara çağrıda bulunmuştur:

"Ülkemizin güney sınırlarında Türk milletinin varlığı için bir ölüm kalım savaşı, kavgalar ve kanlı çatışmalar var. Bu çatışmalar korkunç çetin sınavların sadece başlangıcıdır, binlerce kişi vatanını savunarak ölüyor. şanlı bir ölümdür bu! Ancak yaralanan askerlerin durumu da ne kadar acı vericidir! Bu askerlerin bakıma ve acılarının hafifletilmesine ihtiyaçları var. 1848-1849 özgürlük savaşımızda bize misafirperverliğini göstererek kapılarını açan milletin oğulları yaralanıyorlar şimdi. Sadece kapılarını değil, yabancı kuvvetlerden kaçmak zorunda kalan vatandaşlarımıza kalplerini bile açtılar. Sayısız sorun ve acı kaynağı şimdi de aynısıdır. Kendi özgürlüğümüzü ve bağımsızlığımızı acı gözyaşlarına boğan bu kaynaklar Türk milletine de aynı acıyı yaşatıyor. Bu tarifsiz acıyı biz de kendi tecrübelerimizden tanıyoruz. Bu sebeple hepimize sesleniyoruz! Kardeşlerimizin en derin sevgimizden mümkün olduğunca yararlanmaları için bütün gücünüzü ve etkinizi kullanın lütfen. Görevimizi maddi olarak gerçekten gösterebilmek için onlara yara bandı ve para toplayalım. Bağışlarda bulunan kişiler listeye eklenecektir. Bağışlarınızı bu işle görevlendirilen herhangi bir delegasyon üyesine en kısa zamanda ulaştırmanız rica olunur. Bağışlar gazetede ilan edilecektir". 16 Kasım 1876, Eger. Sndor Csiky (dernek başkanı), Klmn Csernyus (*Heves* ilinin milli savunma derneği başkan yardımcısı), Gyula Poppel (komisyon üyesi), Sndor Kan (komisyon üyesi) (BOA. Hariciye Siyasiye 176/10, s. 19).

Yapılan bu çağrı sonucunda yaralı Türk askerlerine bağışta bulunanların isimleri ve yaptıkları bağış miktarları şöyledir: Poppel Gyula 2 frt, Dr. Dombay Tádé 2 frt, Toronyi Sándor 2 frt, Klein Ignác 5 frt 30 kr., Turcsányi Mátyás 2 frt, Cserey Ignác 2 frt, Völgyi Lajos 2 frt, Kaán Sándor 2 frt, Dr. Vurumpek Károly 2 frt, Ihász Gábor 1 frt, Kömlő'den Engel Jakab 5 frt, Gáhy József 1 frt, Kovács Ferdinánd 1 frt, Halasy Kázmér 1 frt, Jurenák Miklós 1 frt, ifj. Kovách György 1 frt, Benkő Flóri(s)(án) 40 kr., Papp György 1 frt, Fischer Soma 1 frt, id. Szokolay Lajos 1 frt, Éliássy Ferenc 1 frt, Vizslovsky Mihály 1 frt, Mezey János 1 frt, Kunhegyes'ten Dr. Biszterszki 1 frt, Toplam 39 frt 70 kr (BOA. Hariciye Siyasiye 176/10, s. 19).

93 Harbi sırasında Türklere destek ve motivasyon için Macar halkı ve şairlerinin de çaba içinde buldukları görülmüştür³. Ünlü Macar şair János Arany, Plevne'de savaşıyan Türk askerlerini *Plevna* isimli şiirinde övmüş ve Türklere olan meyllini ortaya koymuştur. Şair şiirinde; Haemus Dağının tepesinde ve Tuna kenarında devlerin çatışması (Ruslar ve Türkler) olduğunu, Türkiye'nin ona ilham verdiğini, kazanılan zafer hakkındaki eserlerin ortaya çıkmasını istediğini, Doğunun ve Batının galibi olan Türklerin bunlara hakkı olduğunu dile getirmiştir. Sazların bu büyük zaferden başka bir şey anlatmamasını istemiş, çatışma sesinden çok saz tellerinin sesinin olması gerektiğini vurgulamış, "Zafere!... devam! ... Ve bu zafer günü hayatımın akşamını altınla kaplayacaktır" demiştir. Düşüncelerine aracı kıldığı şiirinde, Osmanlının bir zamanlar zalim ve Avrupa'nın gaddarı olduğunu ifade etmekten kendini alamamıştır. Fakat şimdi bu eski gaddar, Avrupa'yı başka büyük bir gaddardan (Ruslardan) kurtaracaktır ve halkların özgürlüğü için dalgalanan bayrak onundur (Türklerin) demiştir. Aynı zamanda Rusya'yı ejderhaya benzetmiş ve onun baskısıyla savaşa katılanları da zavallılar şeklinde tanımlamıştır. Rusya'nın gücünün kırılıp büyüünün zamanla kaybolacağı ve bunu yapanın Türk ordusu olacağı inancında olduğunu belirtmiştir. Rusya'ya karşı hissini ve düşüncelerini şiire döken şair, 1848 Macar Özgürlük Savaşının sembolik lideri Sándor Petőfi'den de bahsetmiştir⁴. Devamında kendi şiirini ön plana çıkarmak istemediğini, birtakım olumsuzluklara rağmen bu şiiri yazma gereği duyduğunu ama yine de kendisinin arka planda kalmasının daha uygun olacağını ifade etmiş, şiirini kendisinin değil sazının yaptığını söyleyerek bir güzelleme bulmuştur. Macar halkına seslenerek güzel günlerin geleceği ümidiyle sevincini dile getirmiştir. Son olarak özgürlüğünü kazanamayan Macaristan'a bir gönderme yaparak Plevne zaferinden duyduğu mutluluğu açıklamıştır (Arany, 1969, s. 418).

Dönemin Macar sanat dünyasında örneklerine rastladığımız ve Türklere verilen samimi destekler, halk arasında yoğun ilgi görmüştür. Şairlerin besteledikleri Türk temalı şiirlerin yanı sıra Macarlar kendileri de halk şarkıları bestelemiş ve söylemişlerdir. Kaynaklarda anonim olarak yer alan ve özellikle Osman Paşa için yazılıp bestelenen Macar halk şarkısı, Türklere olan muhabbetin farklı alanlardaki tezahürüdür.

³ 1876 yılında ise Ignác Frank Szabadi Türk-Macar marşı bestelemiş ve bestenin bir bölümü Türkiye'nin büyük reformcusu Mithat Paşa'ya atfetmiştir. Beste Ocak 1877'de Rózsavölgyi tarafından yayımlanmıştır. Yayın numarası R&Cie 1124.1'dir. Eserin 3. baskısı Budapest-Göppingen Franz Liszt Arşivinin notalar arşivi kısmında bulunmaktadır. Eserin 3. baskısını yapması, popüler olduğunun göstergesidir. Sonra bu eser iki ünlü Avrupalı besteci Jules Émile Frédéric Massenet (1842-1912) ve Franz Liszt (1811-1886) tarafından da ele alınmıştır (Dávid vd. 2018, s. 113).

⁴ 1848 Macar Özgürlük Savaşı'nın sembolik lideri şair Petőfi'dir. Macarların Avusturya'ya karşı açtıkları savaş Rusların yardımıyla sona ermiştir. Ruslar Avusturyalılara yardım etmiş, neticede Macar orduları savaşı kaybetmiştir. Petőfi ise Segesvár Çatışmasında hayatını kaybetmiştir. Ancak onun etkisi günümüze kadar gelmiş ve dünya çapında tanınan ünlü Macar şairler arasındaki yerini almıştır. Petőfi hakkında detay için bk. Kerényi, 2009, s. 142.

Macar Halk řarkısı⁵

Top, tüfek sesleri
Rus askeri aklını unutmuş kaçıyor
Plevne tepesinde yarımday parlıyor
Yaşasın şanlı kahraman Osman!
Yaşasın Türkler!
Osman paşanın çadırına
Küçük bir kuş konmuş,
şarkı söylüyor
Zaferi anlatıyor
Yaşasın Türkler!
Osman paşa pipo içer,
Rus arı kendinden geçer.
Bana ne, tillalrom (ahenk için kullanılmış, anlamsız kelime)
Ne gömleğim ne de yakam var
Yaşasın Türkler!
Bayrak dalgalansın
Macar kalbi atsın
O kalp şimdi atabilir
arın askerleri kaçıyor.
Yaşasın Türkler!
Macar kızlar Macar kızlar,
elengi rn rn!
Osman Paşa'nın alnına,
Öpücük de gönderin.
Yaşasın Türkler!

Yukarıdaki dizelerden anlaşılacağı üzere Macar halk şarkısı, Macarların sevinlerinin bir yansıması olarak Osmanlı Devleti stn durumdayken bestelenmiştir. Nitekim savaşın ilerleyen zamanlarında Osmanlı askerinin yaralı sayısı artmış ve Macarlar bu defa askeri yardımlarda bulunmuşlardır. Bu yardımlar, Osmanlı yaralı askerlerinin tedavisi hususunda merkez durumdaki Rusçuk hastanesine ulaştırılmıştır. Aynı şekilde Vidin Hastanesi'ne de benzeri yardımların ulaştırıldığı dönemin yazışmalarından anlaşılmaktadır. Peşte'de bulunan Honvd Komitesi tarafından Peşte şehbenderliğine iki sandık tiftik ve sargı bezi ulaştırılmıştır. Nitekim bu iki sandık doğruca Vidin'e gönderilmiştir. Tiftik ve sargı bezi ihtiyacının giderilmesi için yerel gazeteler Macar kadınlarına başvurmuş, ihtiyacı hazırlayan kadınların isim listeleri ve gönderilen tiftik ve sargı miktarının gazetelerde ilan edilmesinin gerekliliğine dikkat çekilmiştir (BOA.

---

⁵ Halk şarkısının Macarca orijinali için bk. Plevna-nta, 1877. Szeptember 20., IX.vf./382.sz.

Hariciye Tahrirât 21/30, s. 1). Gönderilen iki sandıktan sonra tekrar iki sandığın da gönderilmek üzere hazırlandığı şebenderliğe bildirilmiştir (BOA. Hariciye Tahrirât 21/30, s. 4). Bunların yanında yine Macarlar tarafından yaralı Osmanlı askeri için, içinde bez ve dokuma ürünlerinin bulunduğu on beş sandık Hilal-i Ahmer'e teslim edilmiştir. Cemiyet bunları Loyd Kumpanyası vapurlarından biriyle Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin merkez ambarına teslim etmiştir (BOA. Hariciye Siyasi 1234/55, s. 3).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın saldırgan tutumu sadece Türkleri ve Macarları ilgilendirmemiştir. Avrupa ülkelerinin hemen hepsi Rusya'nın atmış olduğu adımları teyakkuza izlemiştir. İsviçre yüzbaşısı Krozeti isimli kişinin Rusya'nın kanunları, sistemi ve politikası aleyhine yazmış olduğu risale, dönemi gayet iyi açıklamaktadır (BOA. Hariciye Siyasi 1239/43, s. 1-4). "*Silaha sarılalım*" başlıklı risale Viyana Sefaretine gönderilmiştir. Risalenin konusu Krozeti'nin birçok millet üzerine hücum eden Ruslara nefreti ve karşısındaki vatan muhafazası için silaha sarılan ahaliye duyduğu muhabbetir. Rusya'ya olan nefretini kulaktan işitme bilgilerle değil bizzat uzun yıllar Rusya'da ikamet etmiş ve bu risale için gerekli bilgiye sahip olan biri olarak sergileme gereği duymuştur. İş bu risalenin birkaç bin nüshasının, edebiyat ve siyaset alanında Macaristan'da şöhret kazanmış bir zatın imzasıyla Avrupa'nın ekseri büyük gazetelerinde yazılıp nakil olunduktan sonra her tarafa dağıtılması planlanmıştır (BOA. Hariciye Siyasi 1239/43, s. 1-4). 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sırasında Macar toplumunun her kesimi tepkisini aynı doğrultuda göstermiştir. Macar milletvekillerinden Albert Apponyi Macaristan Parlamentosunda Osmanlı Devleti lehine etkili bir nutuk atmıştır. Nutukta Rusya hakkında nefrete davet eden bir konuşmaya yer verilmiş, Avusturya Devleti'ne Osmanlı Devlet mülkiyetinin muhafazasının gerekliliği izah edilmiştir. Eğer Osmanlı Devleti mahv olur ise bu durumun neticesinden yalnız Macar milleti değil Avusturya Devleti de zarar göreceğinden bahisle Rusya ile herhangi bir ittifaka ve antlaşmaya girilmemesi Avusturya Devlet yetkililerine tavsiye edilmiştir (BOA. Hariciye Siyasi 213/27, s. 2). Mösyo Tisia'nın bu nutka cevabının, ileride askeri ve istila durumlarıyla karşılaşılma ihtimaline karşı herhangi bir tedbir alınmadığı, ayrıca şimdilik kimsenin sınırlarına göz dikmedikleri yönünde olmasına rağmen bu cevap kimseyi memnun etmemiştir. Avusturya Macaristan'ın politikası gereği Rusya'nın Balkanlara doğru ilerlediği görülürse o zaman bu muallak durumun ortadan kalkacağı ve gerek Rusya'nın ilerlemesinin durdurulması ve gerek Osmanlı'nın taksimi ve tahribinin önlenmesi için Osmanlı ile ittifaka girebileceklerini sözlerine eklemiştir (BOA. Hariciye Siyasi 213/27, s. 3). Ayrıca bu dönem yayınlarının ortak noktası, Rusya ile bir ittifak yapmak isteyenlerin ne yaparlarsa yapsın faydalı bir sonuç alamayacakları olmuştur. Bu gibi gelişmelerle Avusturya Macaristan'ın Osmanlı aleyhinde gerçekleşecek bir hareketin içerisinde yer almayacağı beyanatı artık netlik kazanmıştır. Zaten Macar talebelerinin Dersaadet'e yaptıkları ziyaretin sebebi ve Macar halkının yaklaşımı da bu yönde olmuştur (BOA. Hariciye Siyasi 1237/16, s. 3/2). Yine geçmişten dem vuran Debrecen şehri Komite Reisi Rail Robis, hariciye nezaretine yazdığı 18 Eylül 1877 tarihli tahriratta, "*vaktiyle 1849'da mülteci kardeşlerimizi kabul edenler sizlerin ecdadı idi. İşte bu sebeple vatanımızda daima bir şükran içerisindeyiz. Biz Debrecen ahalisi Asakir-i Osmaniye'nin kahramanlarına beslediğimiz hissiyatın delili olarak bir hak-ı pay-ı şahanelerine bir taç takdimiyle destek olmak istedik*" şeklindeki düşüncelerini paylaşmıştır (BOA. Yıldız Perâkende Müteferrik 1/17, s. 1).

Macarların büyük desteklerinin görüldüğü savaş çetin bir şekilde devam ederken barış yapma hususu akıllara gelmeye başlamıştır (Berlin antlaşmasına giden süreç). Fakat Rusların ileri sürdüğü barış şartları oldukça ağır olmuştur. Antlaşmanın sağlanması durumunda ve antlaşmaya uyulmaması durumunda Macaristan'ın nasıl bir tavır alacağı sorusunun muhatabı Kont Andrassy olmuştur. Macar mebusanından Kont Andrassy ile yapılan mülakatta; Rusya'nın antlaşma koşullarına uymaması durumunda Avusturya-

Macaristan'ın duruma müdahale edeceği bildirilmiştir. Yöneticilerin buna bir gün dahi muhalefet etmeyeceklerini de eklemiştir. Bunun yanında gerek Macaristan meclisi ve gerek haricinde Osmanlı lehinde yine nümayişler icrasına başlamanın ve milletin Rusya aleyhine muharebe istediğini duyurmanın çok faydalı olacağına fakat hkmetin Osmanlı hakkındaki niyetinin ne yönde olduğunun da önemli olduğuna değinmiştir. Daha sonra alınacak tedbir ve yapılacak mitinglere esas olmak üzere Osmanlı'nın kendilerine bir program vermeleri gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca kendisinin ve diğer mebusların gezintilerinde refakat edecek ve bir heyecan oluşturmak için gazetelere verilecek ilanlarda görev yapacak kişilere ödenecek ücret açısından para ihtiyacı doğmuştur. Bu teklifler kabul olunur ise 10 bin florinlik bir kredi açılmasını ve Viyana kabinesinin şüphesini çekmemek için bu paranın yaralılara yardım komisyonundan hesaba geçirilmesini talep etmiştir. Türk Macar ilişkileri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun bir gelişme göstermiştir. Özellikle I. Dünya Savaşına giden süreçte iki ülke arasındaki ilişkiler hemen her alanda artan bir seyir izlemiştir. İş dünyasındaki ikili yardımlaşma, anlaşma ve iki ülkenin birbirlerine gösterdikleri nezaket örnekleri yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur (iftioğlu vd. 2021, s. 310-325). Cumhuriyet döneminde özellikle Atatürk'ün girişimleriyle dostane ilişkiler zirve noktasını yaşamıştır (olak, 2000, s. 61-72; 2010, s. 371-402). Gelineen aşamada şüphesiz iki ulusun tarihten gelen meyl ve muhabbetleri etkili olmuştur.

Sonuç

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için zor bir dönem olmuştur. Bu dönemde Rusya ile girişilen savaşların hemen hepsinde büyük kayıplar yaşanmıştır. Devlet sadece asker alanda değil siyasi, ekonomik ve bunlara bağlı olarak sosyal alanlarda da çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Balkanların hareketlenmeye başlaması ve Rusya'nın bu halklar üzerinden yürüttüğü Slav politikası Osmanlı Devleti'ni kısıkaca almıştır. Nitekim daha önceki girişimlerinden beklediği sonuçları elde edemeyen Rusya, artık beklediği zamanın geldiğini düşünerek Osmanlı Devleti'ne karşı 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını (93 Harbi) başlatmıştır. İki cephede gerçekleşen savaş Osmanlı Devleti stnlğ ile başlamışsa da Osmanlı bu durumunu koruyamamış ve savaş sonunda Ruslara yenilmiştir. Osmanlı için yenilgiye giden savaşın maddi manevi büyük kayıpları olmuştur. Bu kayıpları bir nebze azaltabilmek ve savaşın gidişatını değiştirebilmek adına Macarlar Osmanlı askerleri için yardım programları yapmışlar, Osmanlı askerine çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. Macar zgrlk mücadelesinde Osmanlı Devleti'nin tavrı, Macar desteğinin bilindik sebepleri arasındadır. Macarları dönem itibariyle Osmanlı'ya ileri derecede yardıma teşvik eden unsurlardan biri de Rus tehdidi olmuştur. Rusya'nın ortak düşman olduğu düşüncesi ve Rusların Panslavizm politikasını gerçekleştirmek için harekete geçmesi Macarların Osmanlı'ya olan meylini arttırmıştır. Ayrıca Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nden sonra sıranın Macaristan'a geleceği Macarların kuvvetle muhtemel ngrsyd. Bütün bu düşünceler Macarların, 93 Harbinde topyekn Osmanlı Devleti'ni desteklemesine neden olmuştur. Yardımların çeşitliliğine dikkat edildiğinde Macar toplumunun hemen her kesiminden Osmanlı'ya destek verildiği grlmştir. XX. yüzyılın başında Türk Macar ilişkileri daha ileri seviyelere ulaşmıştır. Bu dönem yardımlaşmadan öte savaşta aynı cephede verilen mücadele örneklerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bunun yanı sıra birlikte hareket etme adına birtakım ideolojilerin etrafında toplanılmaya başlandığı da görülmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemindeki yeni Türkiye'nin birçok kurumunda ve özel teşebbüsünde Macar izlerini görmek mümkündür (gen vd. 2013, s. 130-142). Bugün hl Türkiye'de Macarlar tarafından yapılan mimari eserlere rastlanıyorsa şüphesiz bunda tarihten gelen dostluk etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- ARANY, J. (1969). *Plevna, In: Keresztury Dezső-Keresztury Mária (szerk.): Arany János összes költeményei I. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 418 o.*
- ARMAOĞLU, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi. İstanbul: Alkım Yayınevi.*
- AYDIN, M. (2005). Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü. *Bellekten. LXIX: 913-936.*
- ÇABUK, M. - A. KARTAL (2019). "93 Harbi'nde Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yardımları". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. XVI/2: 554-575.*
- ÇİFTÇİOĞLU, F. - E. VEREŠOVÁ (2021). "I. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Macar Yakınlaşması: Nezaket Örnekleri". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 68: 310-325.*
- ÇOLAK, M. - M. SEZGİN TOPAL (2016). "Macar Gençlik Heyetinin İstanbul Ziyareti (1877)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal of Modern Turkish History Studies. XVI/33: 5-24.*
- ÇOLAK, M. (2000). "Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımdan Türk-Macar İlişkileri (1919-1938)". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. I/2: 61-72.*
- ÇOLAK, M. (2010). "Atatürk, Macarlar ve Türk Tarih Tezi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 27: 371-402.*
- ÇÜGEN, H. F. vd. (2013). "Ankara'da Birinci Ulusal Mimarlık Döneminden Bir Örnek: Erzurum Oteli". *Ankara Araştırmaları Dergisi. I/1: 130-142.*
- DÁVID, G. - L. GRACZA (2018). *Szabadi Frank Ignác Török-Magyar indulója Jules Massenet és Liszt Ferenc feldolgozásában, valamint Hajdar bej Marche turco - hongroise című műve. Keletkutatás.*
- ERŐDİ, B. (2001). "Çok Yaşa! Türk Heyetinin Ziyaretinden Hatıra Kitabı (Csok Jasa! A Török Küldötség Látogatásának Emlékkönyve)". *Akadémiai-Magyar-Török Baráti Társaság. Budapest: Akadémiai Kiadó.*
- HÜLAGÜ, M. (2007). "Plevne Muharebeleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 34: 304-305.*
- JELAVÍCH, B. (2009). *Balkan Tarihi 1. (çev. İhsan Durdu-Gülçin Tunalı-Haşim Koç). İstanbul: Küre Yayınları.*
- KERÉNYİ, F. (2009). *A Petőfi-kultusz jelei Arany János kései lírájában. In: Főríz Gergely (szerk.): Aranyozás. Budapest: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára. rec.iti.*
- NAMAL, Y. (2009). *Türk Macar İlişkileri. İstanbul: İskenderiye Yayınları.*
- NAMAL, Y. (2017). *Türk Kaynakları Işığında Türk-Macar İlişkileri (1923-1950). Lambert Academic Publishing, Beau Bassin.*
- NAZIR, B. (2006). *Osmanlıya Sığınanlar Macar ve Polonyalı Mülteciler. İstanbul: Yeditepe Yayınları.*
- NAZIR, B. (2010). "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Macar Dostluk İlişkileri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 43: 309-317.*

- PLEVNA-NOTA (1877). In: A kiviligits teġnapi romestejn-Hirek c. rovat. *Ellenr* napilap, Szeptember 20., IX.evf: 382.
- SIMON, P. P. (2020). *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye Macaristan İlişkilerinde Canlılık. Prof. Dr. Melek olak Armağanı*. (ev. S. T. Mızrak-M. Karagülmez). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- TURAN, M. (2019). "I. Dünya Savaşı ncesinde Avrupa Devletlerinin Siyaset Stratejileri ve Osmanlı Devleti". *19 Mayıs'ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklali Uluslararası Sempozyumu* (Mayıs 2019). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Bildiriler Kitabı. Ankara: Yorum Matbaacılık: 246-253.
- YILDIRIM, T. (2020). *Son şebender Müftüoğlu Ahmet Hikmet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri

- Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA) Hariciye Siyasi 1232/17.
- BOA. Hariciye Siyasi 1234/55.
- BOA. Hariciye Siyasi 1237/16.
- BOA. Hariciye Siyasi 1239/43.
- BOA. Hariciye Siyasi 176/16.
- BOA. Hariciye Siyasi 213/27.
- BOA. Hariciye Siyasiye 1232/17.
- BOA. Hariciye Siyasiye 1232/21.
- BOA. Hariciye Siyasiye 176/10.
- BOA. Hariciye Tahrirt 21/30.
- BOA. Hariciye Tahrirt 23/21.
- BOA. Hariciye Tercüme Odası 109/14.
- BOA. Hariciye Tercüme Odası 330/54.
- BOA. Hariciye Tercüme Odası 331/10.
- BOA. Hariciye Tercüme Odası, 554/84.
- BOA. Yıldız Perkende Mteferrik 1/17.

Gazeteler

- Budapest, 1877/12, 26 Kasım 1877.
- Ellenr, 1876/274, 4 Ekim 1876.
- Ellenr, 1877/302, 6 Ağustos 1877.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE İTTİHATÇILARIN MİLLÎ BİR VAPUR İŞLETMESİ KURMAYA YÖNELİK TEŞEBBÜSÜ: İTTİHÂD SEYR U SEFÂ'İN ANONİM ŞİRKET-İ OSMÂNİYESİ

Yunus Emre TEKİNSOY*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin İkinci Meşrutiyet döneminde deniz ticaretinde aktif olarak yer almasını amaçlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ekonomi politikası gereğince millî şirketlerin kurulmasını teşvik ederken bizzat kendi himayesinde bir şirket kurma yoluna da gitmiştir. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi, İttihatçıların önde gelen isimlerinden Eyüp Sabri Bey'in de içlerinde yer aldığı bir kısım müteşebbis tarafından 1911 yılında 250.000 Osmanlı lirası sermayeyle Selanik'te kurulmuştur. İlk vapuru olan İttihad'a, şirket faaliyete geçtikten kısa süre sonra Yunanistan tarafından Pire limanında el konulmuştur. İttihad vapuru Balkan Savaşları sonrasında geri alındıysa da I. Dünya Savaşı döneminde bu kez Karadeniz'de Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sine de intikal eden şirket, Türk-Rum Nüfus Mübadelesi esnasında mübadillerin taşınmasında aktif rol üstlenmiştir. Bu çalışma İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin takip ettiği millî ekonomi anlayışı çerçevesinde ve bizzat cemiyetin himayesinde kurulan bir denizcilik şirketinin, savaşların getirdiği ağır şartlardan nasıl etkilendiğini ve varlığını devam ettirmeye yönelik faaliyetlerini konu almaktadır. Çalışmamızda ulaştığımız bulgular ağırlıklı olarak; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı belgeleri ile konu ile doğrudan alakalı telif ve tetik eserlere dayandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Denizcilik, Anonim Şirket, Vapur, İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi.

THE INITIATIVE OF THE UNIONISTS TO FOUND A NATIONAL FERRY COMPANY IN THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA: THE OTTOMAN INCORPORATED COMPANY OF İTTİHÂD SEYR U SEFÂ'İN

ABSTRACT

The Ottoman Incorporated Company of İttihâd Seyr u Sefâ'in was founded in Thessaloniki in 1911 by a handful of entrepreneurs. Among them was Eyüp Sabri Bey, a leading figure of the İttihadists. Its first ferry, İttihad, was seized by Greece at the port of Piraeus shortly after the company started commerce activities. Although the Ottomans reclaimed İttihad after the Balkan Wars, it was later captured by the Russians in the Black Sea during World War One. The company was eventually transferred over to the Republic of Turkey. It played an active role in transporting refugees during the Turkish-Greek Population Exchange. This study tries to show how a maritime company – established within the frame of the concept of national economy concept by the Committee of Union and Progress during the Second Constitutional Era, and under the patronage of Ottoman-Turkish society – was impacted by the challenging conditions caused by war, and how it managed to persevere against all odds. The findings we have reached are mainly based on documents from the Directorate of the State Archives and the copyright and examination materials directly related to the subject.

Keywords: Committee of Union and Progress, Maritime Activities, Incorporated Company, Ferry, Incorporated Company of İttihâd Seyr u Sefâ'in.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 29.07.2021; Yayına Kabul Tarihi: 01.09.2021

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TOKAT; ORCID: 0000-0002-1806-4542, E-posta: yunusemretekinsoy@gmail.com

Giriş

1876 Kanun-ı Esasi'nin Sultan İkinci Abdülhamid tarafından yürürlükten kaldırılması sonrasında Meşrutiyet nizamını yeniden tesis etmek amacıyla örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz 1908 İhtilali ile bu amacında muvaffak olmuştur (Ahmad, 1984, s. 23; Lewis, 2014, s. 283-284). Cemiyet tüm örgütlenmesini ve misyonunu meşruti yönetime geçilmesi hedefi üzerinde şekillendirmiş, ancak bu aşamadan sonraki gelişmeler için bir planlama yapmamıştır¹. Bu nedenle Meşrutiyet Dönemi'nde devlet yönetimi açısından tecrübesiz olan İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara doğrudan gelmeyerek Sultan Abdülhamid dönemi yüksek bürokrasisine ülke yönetimini teslim etmiş, kendisi ise perde arkasında bir denetleyici güç olarak yer almıştır (Dönmez, 2018, s. 208).

1908 sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce düzenli olarak gerçekleştirilen cemiyet kongrelerinde ülke meselelerine çözüm üretecek programlar hazırlanarak uygulamaya konulmuştur². İttihat ve Terakki Cemiyeti, hürriyetini kaybetmiş, dışa bağımlı bir ekonomi devraldığından ehemmiyetle üstünde durduğu meselelerden birisi de millî ekonomi olmuştur³. Öncelikle yabancı şirketlerin denetimi ve Osmanlı-Türk unsurun istihdamına çözüm bulmak istemişlerdir. Osmanlı toplumunun, İttihat ve Terakki'den beklediği hızlı kalkınmayı gerçekleştirecek sermaye birikiminden yoksun olması, öncelikle bu sorunu halletmeye yönelik çözüm arayışlarını beraberinde getirmiştir. Çünkü bayındırlık sahasında faaliyette bulunma, şirket kurma ve sanayileşme gibi atılımları gerçekleştirebilmek için sermaye birikimi zorunluymuştu. İttihatçılar bu yetersizliği çözebilmek için dış finansman kaynaklarına başvurmak gerektiğini savunmuşlardır.

---

¹ Ali Fuat Cebesoy, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hazırlıksızlığına hatıratında şu şekilde değinmektedir: "İttihatçı subaylardan biri: Hürriyet mademki bizim eserimizdir, o hâlde bunun muhafazası da bize düşer. Diye ortaya bir şey attı. Diğer bir arkadaş kendini destekledi: - Ne Sultan Hamid'e ve ne de onun kurt vezirlerine itimat caiz değildir. Yarın nasıl davranacaklarını bugünden kestirmeye imkân yoktur. Muhafaza görevini biz yapacağız. Bu sözlerde belki hakikat payı vardı. Hükümet, istibdat devrinin şöhretli vezirlerinden kurulmuştu. Köprübaşlarında hâlâ o devrin yüksek rütbeli adamları vardı. Ancak, buna sebebiyet veren yine İttihatçılardı. Çünkü Meşrutiyet sonrası planları yoktu. Olsa da, onu yürütecek bir kadroya sahip değildi." (Cebesoy, 1997, s. 181).

² İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyet yönetimine ikinci kez geçildiği 1908 senesinden kendi kendisini feshettiği 1918 senesine kadar 9 kez kongre toplamış, kongrelerden sonra siyasi program, alınan kararlar ve nizamnameler Tanin gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın basın organlarında yayımlanmıştır (Tunaya, 1989, s. 227). İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 tarihli siyasi programında Sultan İkinci Abdülhamid Dönemi'nde ekonominin geri kaldığını ve anonim şirketlerin de kurulması gerektiği dâhil çözüm önerilerini şu şekilde sıralamaktadır: "Bedbaht memleketimizde ziraat hâl-i ibtidaiyesini muhafaza etmiş, ticaret faaliyetini müstaidesini ihraz edememiş, sanat büsbütün na tam ve mefkud bir hâlde kalmıştı. Ahalinin fakr u zarureti, medar-ı zinetlerine varıncaya kadar bütün mevcutlarını hain ve hırsız memurlara kaptıran köylülerin sefaleti, iğtişaatın temadisi, kimsenin can ve mal ve ırzından ve istikbalinden emin olamaması, şirketlerin teşkili için bin türlü mevani' ika' edilmesi, her bir teşebbüs-ü iktisadi için atılacak adımları büyük ve kibar dilencilerin avuçları istikbal etmesi, memleketimizin ruh-u iktisadiyesini söndürmüştü. Otuz milyon insanın ihracat-ı seneviyesi 20 milyon liraya varmıyordu. Biz de tabiatın verdiği mediri-i ticariyeden istifade etmek için gençlerimizi hayat-ı ticarete atmaya, onlara asrın mukteziyat-ı iktisadiyesini anlatmaya, kendilerine Avrupa'nın hayat-ı faaliyetini göstermeye, hulasa yirminci asra layık birer evlat gibi yetiştirmeye mecburuz. Dâhilde ticaret odalarını tensik etmek, anonim şirketlerin teşekkülünü gayet serbest bulundurmak, rüsumat-ı muamelatını tahfif eylemek, nakliyatın sürat ve suhuletini temin etmek, ticaret mekteplerini ta'mim eylemek, elsine-i ecnebiye tedrisatını bir tarz-ı salim ve sahiha irca' etmek yapılacak başlıca işlerdendir." (bk. Balcı vd. 2012, s. 36-37)

³ Tarihinde ilk kez Sultan Abdülmecit Dönemi'nde 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'nda dış borçlanmaya giden Osmanlı Devleti bu tarihten itibaren ölenemeyecek bir şekilde borç döngüsüne girmiş ve ekonomisi tükenme noktasına gelmiş, borçlarını ödemeyecek bir durumda kalmıştır. Bu sebeple Sultan İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin borçlarının alacaklılarına ödenebilmesi için 20 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Kararnamesi imzalanmıştır. Osmanlı borçlarının ödenmesini sağlamak amacıyla ülke genelinde faaliyet göstererek Osmanlı maliyesini denetleyecek ve düzenleyecek Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Böyle Osmanlı Devleti ekonomik bağımsızlığını kaybetmiştir (bk. Gürsoy, 1984, s. 17-59).

Cemiyetin yayın organı İttihat ve Terakki gazetesinde yer alan bir yazı meseleye nasıl baktıkları konusunda ipucu sunmaktadır. "İmtiyazlar" başlığını taşıyan söz konusu yazıda, Osmanlı ülkesini o günkü iktisadi koşulları nedeniyle gerek duyulan sayısız bayındırlık hizmetinin küçük bir kısmının bile yerli sermaye ile gerçekleştirilmesinin olanaksız olduğunu belirtmektedir. "İdare-i muhribe" diye nitelendirilen ve otuz yıl süren Sultan İkinci Abdülhamid iktidarında devletin tüm servet kaynaklarının kurutulduğundan bahisle, halkta "tıkr-i teşebbüs", cesaret namına bir şey kalmadığı ileri sürülmüştür. Bundan dolayı da madenlerinin işletilmesi, demiryolu, tramvay hatlarının döşenmesi, şehirlere elektrik, su getirilmesi ve fabrikaların açılabilmesi için yabancı sermayeye başvurmaktan başka bir çözümün olmadığı vurgulanmıştır. Aynı yazıda, "kapılarımızı hâlihazırda, ecnebi sermayelerine, o sermayelerle teşekkül edecek Osmanlı şirketlerine genişçe" açmaktan başka çarenin olmadığı dile getirilmiştir (İttihat ve Terakki, 25 Receb 1326 (10 Ağustos 1324-23 Ağustos 1908), Nu: 8, s. 4; Toprak, 1995, s. 64).

Ekonomik alanda bağımlılığı ortadan kaldırmak için mücadele eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, millî iktisat politikası yürütmeye çalışmıştır. Özellikle 1913 senesinde Bâb-ı Âlî Baskını sonrasında iktidarı tamamıyla eline alan Cemiyet, millî iktisat politikasına yönelik daha somut adımlar atmaya başlamıştır (Ergin, 2017, s. 114). Bu iyi niyetli çabalara rağmen İttihatçılar da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devlet ricalinin yaptığı gibi yine dış borçlanmaya devam etmek zorunda kalmışlardır. Bu türden bir dış borçlanmaya gitmelerinin arka planında ise yaklaşan büyük harp için ordunun hazırlanması yatmaktadır. Dolayısıyla İttihatçılar savaş ekonomisi uygulamak zorunda kalmışlar ve ortaya çıkan bu fiili durum dış borçlanmayı da artırmıştır (Tunaya, 1989, s. 329-330)⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin millî iktisat politikası kapsamında üzerinde durduğu en önemli mesele kapitülasyonlar olmuştur. Çünkü İttihatçılar bağımsız ve millî bir ekonomiden söz edilebilmesi için yüzyıllardır devletin sırtında bir yük olduğunu düşündükleri kapitülasyonlardan devletin kurtarılması gerektiğine inanıyorlardı. Bunun bir sonucudur ki, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin akabinde 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nce tek taraflı olarak kaldırıldığı yabancı devletlerin elçiliklerine bildirilmiştir (Arslan, 2008, s. 168).

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Millî Ekonomi Politikasının Bir Yansıması: Deniz Ticareti Politikası

İttihat ve Terakki Cemiyeti ekonomide millîleşmeyi gerçekleştirmeye yönelik politikalar üretmeye çabalarken, her alanda olduğu gibi denizlerde de bu düşünceyi uygulamaya çalışmıştır. Ancak Meşrutiyet'in ilan edildiği zamanda Osmanlı Devleti'nin hem kamu hem de özel teşebbüse ait ticaret filosu oldukça sınırlıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde deniz ticaretinde bir millî hâkimiyetten bahsedilebilmesi pek de mümkün görünmemektedir. Nitekim bu dönemde kamu ve özel teşebbüs tarafından işletilen ticaret filoları Osmanlı toplam deniz ticaretinin sadece %17-18 kadarını elinde tutuyordu. Geri kalan pay Avrupalı şirketlerine aitti (Yıldız, 2012a, s. 15).

Osmanlı Devleti'nin deniz ticaretinde etkin bir rol üstlenememesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 kongresinde gündeme gelmiştir. Cemiyetin merkezinin bulunduğu Selanik'te gizlilik esasıyla toplanılan kongre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihindeki en bunalımlı kongrelerden birisi olmuştur. Cemiyet içi muhalefet olarak nitelendirilen "hizb-i

⁴ İttihatçıların dış borçlanmaya yönelik adımlarını yalnızca savaş ekonomisiyle izah edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim Zafer Toprak'ın da belirttiği gibi millî ekonomi oluşturmaya yönelik olarak dışarıdan sermaye birikimini sağlamak ve bunun için de dışarıdan kredi sağlamak henüz Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihatçıların zihninde şekillenmiş görünmektedir (bk. Toprak, 1995, s. 64).

cedid"⁵ burada ortaya çıkmış ve cemiyetin karşısındaki Hürriyet ve İtilaf⁶ cephesi belirginleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda devlet, dış politikada da zor bir döneme girecek ve Trablusgarp Savaşı da patlak verecektir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti kendi içinde ve dışında gelişen tüm olumsuzluklara rağmen ekonomi ile ilgili meseleleri de gündeme almayı başarabilmiştir. Bu bağlamda gündeme alınan ilk mesele kapitülasyonların tamamen kaldırılması ile ilgili olmuştur. Daha sonra vergi reformu gündeme alınmış ve Temettü Vergisi'nin⁷ yabancılara da uygulanması kararlaştırılmıştır. Böylece yabancıların mükellefiyetleri arttırılacak ve yeni anonim şirketlerinin nasıl ve hangi şartlarda kurulacağını belirlemek için de bir yasa oluşturulacaktır. Bu sayede Osmanlı şirketleri denizlerde de yabancılarla rekabet edebilecek ve deniz ticaretinin büyük bir kısmının yerli şirketler yoluyla devletin elinin altında tutulmasının önü açılmış olacaktır (Tunaya, 1989, s. 230-231). İttihatçıların izlediği politikayla alakalı olarak İktisadiyat Mecmuası'nda yer alan ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey'le gerçekleştirilmiş olan bir mülakat fikir edinmemizi sağlayabilir. Ahmed Nesimi Bey, Osmanlı deniz işletmelerinin gelişmemesinin en önemli sebebi olarak yabancı işletmelerin "haiz-i rüçhan" yani üstün olmalarına bağlamaktadır. Hazırlanan kanun layihası ile yabancı şirketlerin tekelinin ortadan kaldırılacağını belirterek şöyle söylemiştir:

"Biliyorsunuz ki şimdiye kadar bizde ticâret-i bahriye yok gibidir. Bunun da sebeplerinden en mühimi ecnebi ticâret vapurlarının sahillerimiz limanlarına uğramak ve oralarda tabi' oldukları tekâlif itibariyle kendi memleketlerinden ve hatta birkaç sene evveline gelinceye kadar bizzat Osmanlı gemilerinden ziyade haiz-i rüçhan olmaları idi. Tabi bu şerâit altında yeni millî seyr u sefâin şirketlerinin teşkili ve onlarla rekabet imkânı yokdu. İşte biz bunu düşünerek tanzim eylediğimiz bir kanun layihasıyla bundan sonra küçük ve büyük kabotajı - azami bir zaman tayin olunarak o müddet zarfında ve millî şirketlerin teşkiliyle seyr u sefer ihtiyacatı tatmin edilebileceği hükümet tarafından takdir edilmek suretiyle -tedricen yalnız Osmanlı gemilerine hasr edecektir. Bu, millî seyr u sefâin şirketlerine karşı yapılacak himayenin birinci adımudur. İleride başka memleketlerde olduğu gibi onları sair suretle mükâfat ve imtiyazata da nail etmek istiyoruz. Şirketler hakkında bir seneden beri bir kanun-ı muvakkatla tatbik etmekte olduğumuz yeni usuller var. Şimdi esas muameleleri Türkiye dâhilinde bulunan anonim şirketler ecnebi tabiiyetinde ihraz etmedikleri takdirde icra-yı muameleden men

---

⁵ Hizb-i Cedit, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinde doğan bir muhalif harekettir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni mecliste temsil eden mebuslar içinde başını Miralay Sadık ve Abdülaziz Mecdi Beylerin çektiği bu gurup kendilerini bugün sağ siyasette konumlandırabilecek olan muhafazakârlıkla tanımlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir arada yürüttüğü Batıcı ve İslamcı fikirlerin bir arada bulunamayacağını iddia etmişlerdir. Ayrıca mecliste bulunan fırka gurubunun merkez-i umumi tarafından baskı altına alınmasından rahatsızlık duyduklarını söylemişlerdir (Tunaya, 1989, s. 215-217).

⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası İkinci Meşrutiyet döneminin en güçlü İttihat ve Terakki karşıtı siyasi teşekkülüdür. Trablusgarp Savaşı'nın ilk günlerinde 21 Kasım 1911 günü kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olan zümrelerin nerdeyse tamamını bir çatı altında birleştirmiştir (bk. Tunaya, 1988, s. 264-265).

⁷ Faydalanmak ve kar etmek manasına gelen temettü aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir tür vergidir. Temettü Vergisi'ne göre her mükellef kendi kazancı oranında devlete vergi ödemek zorundadır. Ancak Osmanlı Devleti'nde yabancılar bu vergiden uzun bir süre boyunca muaf tutulmuştur. Mehmed Cavid Bey Maliye Nazırı olduktan sonra Osmanlı Devleti'nin egemenlik sahasında ticari faaliyet yürüten herkesin Temettü Vergisi'ne tabi olması için çalışma yapmaya başlamıştır. Yabancı devletlerle bu hususta yapılan görüşmeler 1912 senesinde uzun uğraşlar sonucunda nihayete ermiştir. İngiltere ve Fransa dışında her devletle uzlaşmıştır. Ancak İngiltere ve Fransa ile anlaşılabilmesi nedeniyle diğer devletler de kendi vatandaşlarının Temettü Vergisi'ne tabi olmaları kararından vazgeçmiştir. Yine de Osmanlı Devleti Temettü Vergisi'ni yabancılar üzerinde uygulayabilmek için Birinci Dünya Savaşı'nın başlarına kadar çalışmıştır. Savaşın başlamasıyla beraber muvakkaten Temettü Vergisi'nin uygulanması ile ilgili bir karar çıkarılmıştır (bk. Şahin, 2013, s. 52; Aygün, 2019, s. 84-90).

ve idarehaneleri sed olunacaktır. Türkiye'de şubeleri bulunan ecnebi anonim şirketlerin de bu şubeleri burada icra edecekleri muamelenin de Osmanlı kanunları ahkâmına tabi olacaklarını taahhüd etdiler. Bunlar da şerait-i kanuniyeyi ifa etmedikleri hâlde ceza-yı nakdiye ve ısrar ve taannüdlere takdirinde keza men ve sed cezasına uğrayacaklardır. Sigorta şirketlerinden de aynı suretle taahhüdname alındığı gibi ita edecekleri tazminata teminat akçesi olmak üzere muamelelerinin vesaiti nisbetinde her nev'ı için beş binden on beş bin liraya kadar şirket namına ve Nezaretin emrine bankalara tevdi ettirilmiştir. Şirketlerin gerek devletle, gerek efrad ile muamele ve münasebetlerinde Türkçe lisanın istimali de ba'z bir müddet hitamında mecburiyet altına alınmıştır. Bu seretle iktisadiyat alanında devletin resmi lisanının hâkimiyeti temin edilmiş ve bu gibi müessesat da yerlilerin de istihdamı imkânı hâsıl olmuştur." (C. S., 1331, s. 7-8.)

Ekonomide millîleşmeyi gerçekleştirebilmek ve bu bağlamda denizlerde de yerli şirketlerin faaliyette bulunabilmesine yönelik İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin takip ettiği politikanın mahiyetini anlayabilmek için bahse konu olan dönemde denizlerde kamu ve özel teşebbüse ait Osmanlı denizcilik işletmeleri ile yabancılara ait işletmelerin durumunun da ortaya koyulması gerektiği kanaatindeyiz.

Osmanlı'da gerek boğazlarda gerekse Tuna gibi büyük nehirlerde yük ve yolcu taşımacılığı yapmak üzere 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli gemi işletmeleri kurulmaya başlanmıştır. Bu alanda öncü kuruluş Boğaziçi'nde düzenli seferler yapmak üzere Cevdet ve Fuat Paşaların girişimi ve Sultan Abdülaziz'in de onayıyla 17 Ocak 1851 tarihinde kurulan "Şirket-i Hayriye"dir. Şirketin kurulmasını saylayan en önemli neden İstanbul Boğazı'nda gemi çekmek için kurulan yabancı şirketlerin daha sonra yolcu taşımacılığına da başlaması olmuştur (Gediz, 2013, s. 15). Hatta 1883'de 50.000 lira sermayeyle kurulan *İzmir Körfezi Osmanlı Vapurları Hamidiye Anonim Şirketi* (Toprak, 1995, s. 185) Mithat Paşa tarafından 1863 senesinde Tuna Nehri üzerinde taşımacılık yapmak amacıyla kurulan *İdare-i Nehriye* (Gediz, 2013, s. 17) bu türden girişimler olarak görülmelidir. Yabancı tekelini engellemeye yönelik yerli şirketlerin kurulması erken dönemden itibaren Osmanlı yöneticilerinde devletin karasularında kabotaj hakkını elde tutmaya yönelik hassasiyetin oluşunu göstermektedir. Ancak bu hassasiyet özellikle Osmanlı vatandaşlarının şirket kurabilecek sermaye birikiminden yoksun olması ve yabancı şirketlerle rekabet edebilmeleri için gerekli kanuni düzenlemelerin olmayışından dolayı Osmanlı Devleti seyr u sefâin hizmetlerinin ağırlıklı olarak yabancıların kontrolüne geçmesini engelleyememiştir. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında da İttihat ve Terakki'nin millî ekonomiye yönelik politikalarına rağmen yabancı şirketlerin ezici üstünlüğü devam etmiştir. 1909'da İstanbul merkezli 110.000 Osmanlı lirası sermayeyle kurulan Susıgırlık Seyr u Sefâ'in ve İrvâ ve İska Anonim Osmanlı Şirketi, 1910'da İstanbul merkezli ve 100.000 lira sermayeyle kurulan Haliç Dersaadet Vapur Şirketi, 1911'de Bursa merkezli 20.000 lira sermayeyle kurulan Hüdavendigâr Osmanlı Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi, aynı yıl İstanbul merkezli ve 75.000 lira sermayeyle kurulan Sanayi ve Seyr u Sefâ'in Osmanlı Anonim Şirketi ve 100.000 lira sermayeli Hilal Osmanlı Anonim Vapur Şirketi (Toprak, 1995, s. 188-190) gibi oluşumlar hem sermaye bakımından küçük hem de tecrübe olarak yabancı rakiplerinin oldukça gerisinde kalan gemi işletmeleri olarak nitelendirilebilir. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'nin kurulduğu 1911 senesinde yerli işletmelerin sayısının altıya çıktığı görülmektedir. Ancak yabancı işletmelerin sayısı da artmaya devam etmiş ve 31'e ulaşmıştır. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi ile beraber 1911 senesinde Osmanlı Devleti'nde hâlihazırda faaliyette olan buharlı gemi işletmelerinin sayısı toplamda 37'dir (Yıldız, 2012a, s. 37).

2. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'nin Kurulması

Osmanlı Devleti'nde kurulan yerli deniz işletmelerinin içerisinde en dikkat çekenlerden birisi İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'dir. Çünkü şirket İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gayreti neticesinde kurulmuştur. Şirketin kuruluşunu açıklamak için cemiyetin merkezinin bulunduğu Selanik ve çevresindeki gelişmelere de bakılması gerektiği kanaatindeyiz. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti'nin deniz ticaretinde Osmanlı bandıralı gemilerin sayısını artırmak için çalışmalar yapmaya başladığı dönemde cemiyetin merkezinin bulunduğu Selanik şehrinin limanı da dâhil olmak üzere ticaretin kontrolü büyük oranda Yunanların elindedir. Ayrıca Yunanların seyr u sefer alanındaki faaliyetlerinde sürekli bir artış olduğu gözlemlenmektedir. 1911 kongresi ile tamamen millî ekonomi modeline yöneldiğini açıkça ilan eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, söz konusu Yunan hâkimiyetine son vermek için diğer teşebbüslerden farklı olarak bizzat kendi bünyesinde Osmanlı sahillerinde faaliyet gösterecek İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi adıyla bir şirket kurmuştur (Yıldız, 2012b, s. 33). Armatörlük dalında halka açık ilk şirket olan müessese (Kuzucu, 2015, s. 1068) kendi nizamnamesinde kuruluş amacını "Osmanlı ve ecnebî sevâhilinde icrâ-yı seyr u sefer ve yolcu ve eşyâ nakl etmek ve bunlara müteferri' mevâdd-ı ticâriyye ile iştigâl eylemek üzere" sözleriyle tanımlamıştır (BOA, A.}DVN.MKL, 52/4.1). Ayrıca şirket namına kurucularından Debre Mebusu merhum İsmail Beyzade Fuad imzasıyla Ticaret ve Nafia Nezareti'ne verilen dilekçede; Osmanlı Devleti'nin Asya, Avrupa ve Afrika'da toraklarının bulunmasına ve aktif ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği Karadeniz, Marmara ve Akdeniz'e olan konumuna rağmen, vapurlarının bulunmamasından dolayı gerektiği ölçüde istifade edemediğini belirtmiştir. Bu durumun yalnızca Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve ticari kaybına neden olmadığı, aynı zamanda siyasi ve askeri menfaatlerinin de kaybedilmesine sebebiyet verdiğini ifade edilmiş, ortaya çıkan bu fiili durum karşısında hamiyetli Osmanlı vatandaşlarının istekleri doğrultusunda böyle bir şirketi kurmaya teşebbüs ettiklerini belirtmiştir (BOA, ŞD, 01233.00016.002). Şirketin kuruluşu hakkında çıkan padişah iradesi, 31 Mayıs 1911 tarihli başbakanlık tezkiresi ile tebliğ edilmiştir (Balcı vd. 2012, s. 53)⁸. Şirket Selanik merkezli olarak kurulmuş, nizamnamesinin üçüncü maddesinde yurtiçinde ve yurtdışında şubelerin açabileceği ve dördüncü maddesine göre 75 yıl süreyle faaliyette bulunacağı bildirilmiştir (İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi Nizamnâme-i Dâhilîsi, 1327, s. 1).

Nizamnamenin beşinci maddesine göre Şirketin sermayesi 250.000 Osmanlı lirasından ibaret olup bir Osmanlı altını kıymetinde 250.000 hisseye bölünmüştür. Genel Kurul'a sermayeyi yüzde 50 oranında artırma imkânı da verilmiştir. Sermayenin tamamı imza ve yüzde 10'u istihsal olunduktan sonra şirket kesin olarak teşekkül etmiş sayılacaktır ve sermayenin yüzde 90'ı şirketin ihtiyacına göre genel kurul kararıyla İstanbul ve diğer gerekli merkezlerde çıkan resmi ve gayri resmi gazetelerde 30 gün içerisinde ilan edilecektir. Yedinci maddeye göre şirketin 150.000 liralık hissesi isme yazılı olarak Osmanlı tabiiyetinde bulunanlara, 100.000 liralık hisse ise hamiline yazılı olacaktır (İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi Nizamnâme-i Dâhilîsi, 1327, s. 5; BOA, A.}DVN.MKL, 52/4.1). Şirketin idare meclisi ilk yedi senelik süre için seçilen 11 kişiden oluşacaktır. İdare meclisine bir kişinin seçilebilmesi için en az 100 hisse senedine sahip olması gerekmektedir. İdare meclisi her yıl kendi içinde bir kişiyi başkan ve bir diğer kişiyi ise ikinci başkan seçecek, ayrıca yine içlerinden birisi ise başkan ve ikinci başkana vekâlet etmek için görevlendirilecektir. İdare meclisi şirketin işlerinin ve muamelelerinin idaresinde ve mallarının tasarrufunda tam yetkili kılınmıştır. İdare meclisi azaları katıldıkları her

⁸ Şirket Nizamnamesi'nin kapağında "Bu nizamname-i dâhilî 2 Cemâzülevvel 329 ve 18 Mayıs 327 tarihinde idâre-i seniyye-i hazret-i pâdişâhiye iktiran eylemiştir." notu düşülmüştür. (bk. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi Osmâniyesi Nizamnâme-i Dâhilîsi, 1327).

toplantı için bir Osmanlı lirası ücret alacaklardır (İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi Nizamnâme-i Dâhilîsi, 1327, s. 6-8). Şirketin genel kurulu her yıl mayıs ayında idare heyetinin aldığı karara göre İstanbul ya da Selanik'te belirlenen bir merkezde toplanacaktır. Genel kurul toplantısı İstanbul ve Selanik'teki resmî ve gayri resmi gazetelerde bir ay önce ilan edilecektir. İdare heyeti genel kurulu gerektiğinde olağanüstü olarak da toplantıya çağırabilecektir. Genel kurulda Ticaret ve Nafia Nezareti'nden bir komiser de hazır bulunacaktır. 50 hisseye sahip olanlar oy hakkına sahip olacaklar, her bir 25 hisse için bir oy hakkı verilecek ve bir kişi en çok 20 oya sahip olacaktır (İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi Nizamnâme-i Dâhilîsi, 1327, s. 8-9)⁹.

İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi gibi bir işletmenin kurulması için İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından uzun süre girişim ve propaganda yapılmış, cemiyete yakın basın tarafından birçok yazı yayımlanmıştır. Örnek olarak Tanin gazetesinin 15 Mart 1327 (28 Mart 1911) tarihinde şirketin kuruluşu ile ilgili çıkan yazısı gösterilebilir. Söz konusu yazıda şirketin kuruluşu, gayesi ve beklentiler şu şekildedir:

"İttihâd Seyru Sefâ'in Şirket-i Osmâniyesi

Pek muhtaç olduğumuz ticaret-i bahriyede esaslı bir teşebbüse girişebilmek için iki seneden beri devam eden tedkikât ve tahkikât neticesi olarak nihayet merkezi Selanik olmak üzere bâlâdaki unvan ile bir şirket-i Osmaniye teşkil kılınması kuvve-i karibeye getirilmiş olduğu ve müzâkerâtın devam etmekte bulunduğunu nüsha-i sabıkamızda yazmış idik. Bu müzakerat netice-i kat'iyeye îsâl edilmiş ve şimdilik 250 bin liradan ibaret bir sermaye ile şirketin suret-i kat'iyede teşkil etmiş olduğunu kâr'în-i kirâma tebşir etmekle mübahiyiz. Şirket, şahsı âmâl-i millet olan İttihad ve Terakki Cemiyeti muhteremesinin himâye-i manevîyesine mazhardır. Denizlerimizde gülgün Osmanlı bayraklarını görmeye müştak ve mütehassir olan ve ecânibin kendi sahillerimizdeki haşin mu'amelelerinden bîzâr ve dilhûn bulunan muhterem efrad-ı milletin bu teşebbüsât-ı ciddiyeyi bizim gibi alkışlamaya müsareat edeceklerini şüphesiz addederiz. Şirketin teşkil-i kat'iyesi, yüzde on sermayesinin müessesler tarafından vaz' ve temini ile teyid edilmiş ve an-karîb hisse kaydına mübaşeret olunmak mukarrer bulunmuştur. Hisselerin beher adedi bir lira-yı Osmanidir. Heyet-i idare-i şirket, hisse almak üzere müracaat edeceklerin bu miktarlardan fazla olması ihtimali nazar-ı itibare alarak, mesela iki hisse alanların ileride şirketin sermayesi tezyîd olunduğu zaman sahib-i hak rüchân olacaklarına karar verilmiştir. Fî'l-hakika böyle Osmanlı bayrağını tâ Basra'ya kadar kendi denizlerimizde temevvüç ettirecek ciddi bir şirkete hissedar olmağa müsaraat edecek olan Osmanlıların pek çok olacağına bizim kanaatimiz vardır. Bunun bir misalini şimdiye kadar hattâ vilayetimiz dâhili aksâmından aldığımız mektuplarda gördük. Denizle hiç alakası olmayan birçok Osmanlılar Yunanlıların edepsizliğine bakarak 'Bizde böyle bir şirket olmayacak mı ki heman iştirak edelim' diye bize gayet vatanperverâne mektuplar yollamışlardı. Şimdi şirketin teşkili havadisini yazacağımız sırada ziyaretimize gelen Kolağası Halil Bey on hisse ve İstanbul Polis Kumandanı İbrahim Bey yirmi hisse kaydolanmalarına delalet etmeliğimizi rica ettiler. Bu şirkete karşı herkeste böyle bir hiss-i hamiyet-i milletperverî var. Alelhusus bu ciddi şirkete iştirak bir îâneye iştirak gibi değildir. Buraya para verenler, hem Osmanlının şanını yükseldecekler, hem de pek feyizli bir ticarete iştirak etmiş olacaklardır. Bu şirket ile biz ciddi ve büyük işler yapmakda Osmanlıların kabiliyeti var mı imiş yok mu imiş, yâr ve ağıyâra göstereceğiz. İdare-i mahsusadan munkalib Osmanlı Seyr u Sefâ'in idaresinin de bilahire bu şirketi

⁹ Şirkete ait hisse senedi örneği için bk. Ek 2.

milliyeye devir edilmesi kaviyen melhûz olup bu suratde hükümetin muavenetine mazhar olacak olan bu şirket-i milliyenin muvaffakiyeti yüzde iki yüz sağlam ve emin olacaktır.” (“İttihâd Seyr u Sefâ’in Şirket-i Osmâniyesi” (15 Mart 1327), Tanin, Nu: 922, s. 2)

İttihâd Seyr u Sefâ’in Anonim Şirket-i Osmâniyesi ile ilgili haber metninde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan bağı belirtildiği gibi bizzat önemli İttihatçı isimler tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle şirket İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir organıymış gibi düşünülebilir. Şirketin kurucuları arasındaki en tanınmış isim 10 Temmuz (23 Temmuz) İhtilali’ndeki rolüyle *Hürriyet Kahramanı* olarak büyük bir üne kavuşan ve şirketin kurulduğu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi olan Ohrili Eyüp Sabri Bey’dir. Şirket nizamnamesinde ismi geçen diğer üyeler ise sırasıyla Debre meb’ûsu merhûm İsmailbeyzâde Fuad Bey, Selanikli Kerim Efendizâde Tevfik Bey, tüccârdan Giridli Silyanakizade Ali Vafi ve İskonaki İbrahim Fikri efendiler ve Selanikli Müftü İbrahim Beyzâde İhsan Namık Beydir. Ayrıca nizamnamede bu isimlere ek olarak “tertip ve ihracı bervec-i ati kararlaştırılan hisseler eshab-ı beyninde bir Osmanlı anonim şirketi teşkil olunmuştur” (BOA, A.}DVN.MKL, 52/4.1) sözüyle hisse sahibi olan halktan da söz edilmiştir.

3. İttihad Vapurunun Satın Alınması ve Yunanistan Tarafından Vapura El Konulması

İttihâd Seyr u Sefâ’in Anonim Şirket-i Osmâniyesi 1911 senesinde hissedar kaydı da yapmaya başlayarak faaliyete geçmiştir. Ancak 1911 yılı Osmanlı Devleti için büyük gailelerin de başladığı bir dönemi işaret etmektedir. Nitekim şirketin kurulduğu dönem Trablusgarp Harbi’nin devam ettiği zamana denk gelmiştir. Ayrıca şirket, Balkanların kalbi sayılan Selanik’te, Balkan coğrafyasındaki siyasi karışıklıkların yaşandığı ve geniş çaplı bir savaşın arifesinde kurulmuştur. Tüm bu çalkantılı süreçte şirket tarafından 12.000 lira değerinde *İttihad* ismi verilen bir vapur satın alınmıştır (BOA, HR.SYS, 01959.00015.001).

İlk vapurun alınmasından sonra hızla faaliyetlerine başlayan şirketin, savaşın getirdiği şartlardan etkilenmesi de uzun sürmeyecektir. Trablusgarp Harbi’nin başlamasından kısa süre sonra Osmanlı Devleti’ni barışa mecbur etmek isteyen İtalya, savaşı Trablusgarp’ın dışına taşımış, Beyrut ve Çanakkale bombalanırken, Rodos ve 12 Ada İtalyanlarca işgal edilmiştir (Şıvgın, 1989, s. 98-113). İtalyan donanması ile mücadele edemeyen Osmanlı Devleti ise sahillerini müdafaadan aciz kaldığı gibi Osmanlı bandıralı gemileri de koruyamamıştır. Trablusgarp Savaşı’nın mağdurlarından birisi de İttihâd Seyr u Sefâ’in Anonim Şirket-i Osmâniyesi’dir. Şirketin ilk gemisi olan İttihad vapurunun, Yunanistan’ın Pire Limanı’nda bulunduğu esnada İtalya ile devam eden savaş nedeniyle bu limandan çıkarılması mümkün olmamıştır. İlk başta Yunan tarafı İttihad vapurunun kendi sularından ayrılmasını istemiştir. Fakat Akdeniz’de üstünlüğü elinde bulunduran İtalyanların İttihad vapuruna el koymasından çekinen şirket, Osmanlı Devleti’nin Atina ve Pire şehbenderlikleri nezdinde girişimde bulunarak savaş nedeniyle İttihad vapurunun Pire Limanı’ndan ayrılmasının uygun olmayacağı bildirmiştir. Aynı zamanda vapur mürettebatına da gemiden ayrılmamaları ve yerlerinde kalmaları gerektiği emri verilmiştir. Ancak bu durumda da İttihad vapuruna Yunan tarafının el koyması ihtimali doğmuştur (Temel, 2005, s. 108). Çünkü bahsi geçen dönemde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki diplomatik ilişkiler kopmuş ve Balkan Harbi’nin başlama ihtimali ortaya çıkmıştır. Savaş ihtimalinden dolayı Osmanlı Devleti’nin bazı Yunan gemilerine el koyması¹⁰ İttihâd Seyr u Sefâ’in Anonim Şirket-i Osmâniyesi’ne ait İttihad vapuruna

¹⁰ Balkan Harbi’nin başlaması üzerine Yunan vapurlarına el koyulduğuna dair Tanin gazetesinde yer alan haber şu şekildedir: “Evvel ki gün Osmanlı limanlarında bulunan vapurlarına acenteler Yunanistan’a avdet emrini vermişlerdir. Vapurların avdetini temin için böyle bir emrin verildiği tezkib edilmiş ise de doğru olduğu tahkik edilmiştir. Karadeniz ve Marmara havzalarında bulunan Yunan gemileri elli beş kadardır. Bunların pek

Yunanlıların el koyması için meşru zemin oluşturmuştur. Zaten kısa bir süre sonra da Yunanistan İttihad vapurunu zapt ve müsadere etmiştir (BOA, HR.SYS, 01959.00015.001).

İttihad vapuruna el koyulması nedeniyle şirket, hükümetten yardım isteyerek bir dizi yazışma içerisine girmiştir. Şirket temsilcileri ilk olarak Osmanlı Devleti'nin elinde rehin tutulan bazı Yunan gemilerinin İttihad vapuruna karşılık olarak salınmasını talep ederek vapurlarını kurtarmak istemişlerdir. Ancak Yunan tarafı İttihad vapurunu teslim etmeye yanaşmamıştır. Daha sonra mesele Bâb-ı Âlî'ye aksettirilmiştir. İttihad vapurunun Yunanistan'ın elinde kalması nedeniyle meseleye dâhil olan Osmanlı Hükümeti Hariciye ve Bahriye nezaretleri nezdinde sürecin takipçisi olmuştur. Bu noktada şöyle bir çözüm bulunmuş ve 12.000 lira kıymetinde olan İttihad vapuruyla aynı değerdeki bir Yunan gemisinin, İttihad vapuru Yunanistan tarafından serbest bırakılana kadar ihtiyati olarak rehin tutulması kararlaştırılmıştır (BOA, HR.SYS, 01959.00015.002). İlgili karar metni şu şekildedir:

“Pire'de havuzda bulunub da İtalya Harbi'nden dolayı sefere çıkamayan on iki bin lira kıymetinde bulunan Yunan hükümetince zapt edilmiş olduğundan adı geçen vapurun kıymetinin tazmini hususunun nazarı dikkate alınması istirhamını içeren Debre Mebusu merhum İsmail Beyzade Fuad imzasıyla gelen ve havale edilen dilekçe değerlendirildi. İttihâd Seyr u Sefâ'in Şirketi'nin 22 Eylül 328 tarihli telgrafnamesi üzerine İstişare Odası'ndan yazılan 23 Eylül sene 328 tarihli ve 30733 numrolu müzekkerede Pire'de bunun vapurun limanı terk etmesi takdirinde o zaman muhârip bulunduğumuz İtalyanlar tarafından ve hareket etmemesi durumunda Osmanlı hükümetince Yunan sefaınınin tevkifine mukabil olarak Yunanlar tarafından zapt ve müsâderesi ihtimali olduğu beyan olunarak İtalyanlar tarafından zapt edilmektense Pire'de kalması daha faydalı görülmüş ve Osmanlı sularında tevkif olunan Yunan gemilerini ganimetlerden saymakla İttihâd Osmanlı Seyr u Sefâ'in şirketinin müsadere olunacak İttihad vapuruna karşılık aynı kıymette bir vapur verilmek suretiyle bu zararının tazmini mümkün olacağı açıklanmıştı. Hâlbuki bugün İtalya ile barış yapılmış ve Yunan gemilerinden çoğunun da harp hâli dolayısıyla belirli bir müddet zarfında çıkmalarına müsaade verilmiş olduğundan Yunanistan'ca da İttihad vapurunun Pire'den ayrılması için yeterli bir süre verilmesinin istenmesi uygun olduğundan Almanya Elçiliği aracılığıyla Yunan Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmak üzere söz konusu elçiliğe müzekkere yazılması ve dilekçe sahibine de derhâl bilgi verilmesi ve bu İttihad sefinesi kıymetinde bir Yunan sefaınınin de her ihtimale karşılık ihtiyadî olarak rehin olarak tutulması Bahriye Nezareti'ne bu hususta tezkîre yazılması.- 24 Teşrin-i evvel 1328” (BOA, HR.SYS, 01959.00015.003).

İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'ne ait olan ve Yunan sularında kalan Osmanlı Devleti bandıralı son gemi olan İttihad vapurunun serbest bırakılması için Osmanlı Devleti tarafından yapılan girişimlere Yunan tarafı karşılık vermemiştir (BOA, HR.SYS, 01959.00015.007). Bunun üzerine şirkete, Yunan Ganâim-i Bahriye

---

azı kaçabilmiştir. Deveran eden haberlere nazaran vapurlar ahvâl-i hâzırının ahz edeceği neticeye dair Burgaz'da tevkif edileceklerdir.” (bk. “Yunan Vapurları Bulgar Vapurları” (19 Eylül 1328), *Tanin*, Nu: 1458, 2); Yunan vapurları ile ilgili bir başka haberler için (bk. “Yunan Vapurları (6 Teşrin-i evvel 1328), *Tanin*, Nu: 1475: 1). Aynı dönemde Sabah gazetesinde yer alan bir yazıda ise “Librate gazetesinin beyanına nazaran Hükümet-i Osmaniye elyevm Bahr-ı Siyâh'da ve Marmara Denizi'nde bulunan Yunan bandıralı 55 kıta vapurun Çanakkale Boğazı'ndan hurucuna müsaade etmemeye karar vermiştir.” bilgisine yer verilmiştir. (“Yunan Sefâini” (20 Eylül 1328), *Sabah*, Nu: 8275, 2); Yunan ve Bulgar vapurlarına el konulduğuna dair bir diğer haber için (bk. “Bulgar ve Yunan Vapurlarının Tevkifi” (19 Eylül 1338) *Hikmet*, Nu: 61, s. 3).

Mahkemesi'ne¹¹ başvurması tavsiye edilmiştir (BOA, HR.SYS, 01959.00015.011). İttihad vapuru ile alakalı olarak alınan tedbirler ve nihayetinde şirketin Yunan mahkemelerine yönlendirmesi, şirket hakkında hükümetin olumsuz bakış açısına sahip olduğu izlenimini oluşturmaktadır. Nitekim Halaskar Zabitan Grubu¹²'nun faaliyetleri neticesinde Balkan Harbi öncesinde İttihat ve Terakki'nin iktidardan uzaklaştırılması ve İttihatçı karşıtı Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi¹³ ile onu takiben Kamil Paşa¹⁴ kabinelerinin iş başına gelmesi bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Nitekim İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'ne yönelik böyle bir tutum izlenmesi doğrudan İttihat ve Terakki Cemiyeti himayesinde kurulan ve başta Eyüb Sabri Bey olmak üzere şirket yönetiminin İttihatçılardan oluşmasının sonucu gibi görünmektedir.

Balkan Harbi'nin sona ermesiyle şirketin, yeniden faaliyete geçmek için çalışmalarına hız verdiği anlaşılmaktadır. Bu duruma İzmir Körfezi'nde vapur işletme imtiyazını Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Millîye Cemiyeti'yle birlikte talep ettiği 13 Mayıs 1913 tarihli Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıt'a yansması örnek verilebilir (BOA, MV, 00177.25). Ayrıca şirketin yeniden seyr u sefer hizmeti verebilmek için vapurlarında kaptan ve makinist ihtiyacının olduğu, ancak Osmanlı vatandaşı bulunmadığından ecnebi kaptan ve makinist istihdam etmek istediği bir dizi yazışmaya konu olmuştur. İlgili talebin 12 Mayıs 1913 tarihli olması Balkan Harbi'nin hemen sonrasında faaliyete geçmek için girişimlerin başladığına işaret etmektedir (BOA, SD, 00016.00038.001; BOA, SD, 00019.00016.001). Şirketin ayrıca İttihad vapurunun Yunanistan'dan geri alınmasına yönelik girişimlerinin 1913 yılı içerisinde olumlu sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Yunan Ganâim-i Bahriye Mahkemesi'ne başvurusu olumlu sonuçlanmış ve İttihad vapurunun Osmanlı Devleti'ne iadesi gerçekleşmiştir. Ancak Yunanistan'ın elinde kaldığı sürede İttihad vapuru silahlandırılmış ve bir yardımcı kruvazör hâline getirilmiştir. Bu süreçte Balkan Savaşı sonucunda Rumeli'nin kaybedilmesi nedeniyle şirket ayrıca merkezini İstanbul'a taşınmıştır. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi kuruluşundan itibaren yaşadığı olumsuzluklar nedeniyle hissedar kaydını gerçekleştirebilmiş ancak faaliyete geçememiştir. Nihayetinde 1914 senesinde yeniden faaliyetlerine başladığı anlaşılmaktadır. Merkezini Selanik'in kaybedilmesi sonrasında İstanbul Sirkeci'de bulunan Kosova Hanı'na taşıyan şirket, Tanin gazetesinde yayımlanan beyanatta yeniden faaliyete başladığını duyurmuştur. Beyanatta şirketin kuruluşundan itibaren yaşadığı olumsuzluklar ve yeniden faal olma süreci şu sözlerle açıklanmaktadır:

"İttihâd Seyr u Sefâ'in Şirketi'nden: Ticâret-i bahriyenin derkâr olan ehemmiyet ve faide-i azimesine binâen üç sene mukaddem Selanik'de 'İttihad namı altında bir seyr u sefain anonim şirketi tesis edilerek hissedar kaydına mübâşeret olunmuş ve hissedârandan yüzde onu tahsil edilmiş idi. İtalya Muhârebesi'nin tevclid ettiği buhrân-ı mâliyeyi nazar-ı dikkate alan heyet-i idare tekâsid-i mütebâkiyenin te'cilini münâsib görmüş idiyse de müteakiben ilan edilen Balkan Muhârebesi'nin devam

---

¹¹ Ganâim-i Bahriye, denizlerde savaşan tarafların düşmanlarından ele geçirerek zapt ve müsadere etikleri malzemelere verilen genel isimdir. Ganâim-i Bahriye kavramı ve Ganâim-i Bahriye mahkemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. Demirtaş, 2019).

¹² İttihat ve Terakki aleyhtarı ordu içerisindeki bir kısım subay tarafından kurulmuştur. 1912 Mayıs'ından Bâb-ı Âlî Baskınına kadar siyasette etkin rol üstlenmişler, İttihatçıların yönetimden uzaklaştırılmasında ve İtilafçıların desteklediği kabinelerin iş başına gelişinde etkili oluşlardır. Ayrıntılı bilgi için (bk. Tunaya, 1988, s. 313-336).

¹³ 21 Temmuz 1912'de sadrazamlığa getirilmiştir. 29 Aralık 1912'de sadrazamlıktan istifa etmiştir. Kabinesinde üç eski sadrazam olduğundan *büyük kabine*, oğlu Mahmud Muhtar Paşa da Bahriye Nazırı olduğundan "baba-oğul kabinesi" de denmiştir (bk. Uçarol, 2012, s. 447).

¹⁴ Kıbrıslı Kamil Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın istifası üzerine dördüncü kez sadrazam olmuştur. Bâb-ı Âlî Baskını esnasında Osmanlı sadrazamıydı (bk. Çetin, 2012, s. 393).

ettiği müddet zarfında da bittabî şirket hâl-i faaliyete gelememişti. İtalya Muhârebesi'nin ilanından mukaddem mübâyaa edilip bir ay telvîn Pire limanında bulunan 'İttihad' vapuru oradan çıkarılmamış ve bilahare Yunan Hükûmeti tarafından zabt ve müsâdere edilerek drotuna top konulup muavin kruvazör hâline kalb edilmişti. Vukuu bulan teşebbüsât neticesinde vapurun iadesine Yunan Ganâim-i Bahriye Mahkemesi karar vererek teslim almışlar ise de vapurda ehemmiyetli tahribat icra edilmiş olduğundan mümkün mertebe tamir ettirilerek Teşrin-i evvel'de hamd olsun Mersâ-yı Dersaadet'e îsâle muvaffak olundu. Muhaberât-ı mütevâliyenin iktisadiyat-ı memlekete îka' ettiği te'sîr şirketimizde dahi âsarını göstererek mutazarrır olmuş isek de teşebüsümüzün ne derece mühim ve faide-bahş olduğunu nazar-ı dikkate alarak Cenâb-ı Hakkın tevîfkine ve hissedârânımızın mütevâliyen vukuu bulan teşvikat ve müracaat mütemâdiyesine istaneden şirketin devamına karar verilmiş olduğu alakadârânın mağ'lumu olmak üzere ilan eyleriz. İttihad Seyr u Sefâ'in Şirketi merkez idaresini İstanbul'a nakil ile şimdilik Sirkeci'de Kosova Han'ında isticar eylediği daire-i mahsusada icra-yı muameleye ve şerait-i âtiye hissedar kaydına mübâşeret eylemiştir. Muamele-i kaideye 330 senesi Mart'ı ibtidâsından Eylül'ü nihayetine kadar devam edecektir. Evvelce kaydedilip yüzde onunu tesviye edilmiş olan hissedârân bakiye-i düyununu ikişer ay vadeyle ve yüzde otuzar olmak üzere üç taksitte tesviye edecektir. Yeniden hissedar kaydolunacak zevat dahi evvela kayd edildiği hisseler miktarının yüzde onunu peşinen tesviye eyleyecek ve yüzde doksanını kezalik ikişer ay fâsıla ile üç taksitte tediye ile eski hissedarlarla birlikte itmâmı taahhüd eyleyeceklerdir. Hisse esmânını tamamen tesviye etmiş olan hissedârânın senedât-ı asliye ile tebdil edilmek üzere muvakkat ilmuhâberlerini göndermeleri iktiza eder. Teşebbüsümüzün fâide-i iktisâdiyesinden mâ'adâ siyasi muhassenatı nazar-ı dikkate alan vatandaşlarımızın bidâyet te'sisinde hissedar kaydedilmek üzere izhar ettikleri har ve samimi tehalük ve ibraz ettikleri itimâd ve rabetin yeniden tecellisinden katiyen ümitvâr olduğumuzu ve hissedarlarımızla müşterek bir hiss-i âlf-i vatanperverî ile mütehasıs olan heyet-i müessese ve idarenin de ciddi ve mütemadi bir sa'y ile şirketin terakki ve ta'alasine sarf-ı mesai ederek ibraz olunan teveccüh ve itimada liyakatlerini ispat edeceklerini inâyet-i bâriye istinâden temin ederiz." ("İttihâd Seyr u Sefâ'in Şirketi" (12 Şubat 1339), Tanin, Nu: 1858, s. 3)

Beyanattaki bilgilerden hareketle kuruluşundan itibaren şirketin hisse satışlarından kuruluşunda öngörülen toplam sermayenin yüzde 10'u kadar yani 25.000 lira civarında bir sermaye birikimi elde ettiği anlaşılmaktadır. İttihad vapurunun değerinin 12.000 lira olduğu (BOA, HR.SYS, 01959.00015.001) ve Balkan Harbi esnasında Yunanlar tarafından alıkonulması, gemi üzerinde yapılan değişiklikler, yeniden seyr u sefer hizmetini yapabilmesi için tadilat masrafları da dikkate alındığında 1914'te şirketin faaliyetlerine yeniden başladığı süreçte sermayesinin oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Beyanatın dikkat çeken yönlerinden birisi ise vatandaşların şirket hisselerini almalarının iktisadi bir faydadan daha çok, yüksek vatanseverlik hislerine telmih edilmesidir.

4. Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması en azından ilk dönemde Osmanlı deniz işletmeleri için olumlu bir gelişme olarak görülmüştür. Nitekim daha önce sermaye azlığından ve kapitülasyonların meydana getirdiği olumsuz şartlardan dolayı yabancı işletmelerle mücadele edemeyen millî teşebbüsler, boğazların kapatılması ve yabancı şirketlerin faaliyetlerine son verilmesiyle birlikte rakipsiz hâle gelmişlerdir. Ancak savaş

esnasında Karadeniz ve Marmara'da Osmanlı vapurları torpil atışına maruz kalmış, bir kısım gemiler Karadeniz'de Ruslar tarafından batırılmıştır. Bu gemilerin yerine Ruslardan ele geçirilen vapurlar ikame edilmeye çalışıldıysa da, bunlar da uzun savaş boyunca ya batmış ya da oldukça fazla yıpranmıştır (Ahmed Hamdi, 1339, s. 19).

İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'nin zorluklarla başlayan hikâyesi yeniden faaliyete geçmesinden kısa bir süre sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı nedeniyle tekrar güç bir döneme girmiştir. Savaş başladığında hakkında fazla bir malumat elde edemediğimiz Selanik vapuru ile İttihad¹⁵ vapuruna sahip olan şirket, harbin getirdiği olumsuz şartlardan etkilenmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte muharip Osmanlı gemileri kadar sivil gemiler de düşman taarruzuna uğramıştır. Bu türden taarruza uğrayan gemilerden birisi de İttihad vapurudur. İttihad vapurunun tamir edilip tekrardan hizmete başlamasından sonra Bandırma Limanı'ndan yük alırken İtilaf Devletleri'ne ait gemiler tarafından torpil atışına maruz kalarak taciz edilmiştir. Çanakkale Muharebelerinin devam ettiği döneme rast gelen hadise arşiv vesikalarına şu şekilde yansımıştır: "29 Nisan'da Bandırma'dan hamûle almakta olan esliha ile gayr-ı mücehhez Osmanlı 'İttihad' vapuru evvelce haber verilmeksizin torpil endâhtıyla tecâvüze uğramıştır. Mermi, hedefe isabet etmeyip rıhtım duvarına tesadüf etmiştir." (BOA, HR.SYS, 2099.9.15-1) İttihad vapurunun savaş esnasında başına gelenler bununla da sınırlı kalmamıştır. 1916 yılında İstanbul Köstence arasında seyr u sefer hizmeti vermekteyken¹⁶ 9 Nisan 1332 (22 Nisan 1916)'de Köstence'den İstanbul'a doğru yol almakta olan İttihad vapuru Hikmet vapuru ile çarpışmıştır¹⁷. Tamir edilen vapur, 1332 yılı Mayıs ayında (Mayıs/Haziran 1916)¹⁸ Ruslar tarafından ele geçirilmiştir¹⁹. Vapurun önce kaybolduğu rapor edilmiş, daha sonra Ruslar tarafından batırıldığı düşünülmüştür. Hatta bu süreçte vapura karşılık şirkete hazineden tazminat da ödenmiştir. Vapurun akıbeti ile ilgili doğru bilgilere ancak 1918 yılında Rusya'nın resmen savaştan çekilmesinden sonra ulaşılabilecektir (BOA, BEO, 004520.338978.001).

Birbirini takip eden Trablusgarp, Balkan ve nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantılı yıllarında ayakta durmaya çalışan şirket ikinci genel kurulunu ancak 24 Temmuz

¹⁵ Şirketin İttihad vapurunun dışında Selanik isimli bir vapura sahip olduğuna dair bulabildiğimiz tek kayıt 1923 yılında İstanbul Ticaret ve Sanayii Odası Mecmuası'nda yer alan bilgidir. Her iki vapurun da savaş esnasında battığı bilgisi ayrıca verilmiştir. Ancak aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacağı gibi İttihad vapurunun batmadığı, Ruslar tarafından ele geçirildiği ve savaş boyunca Odesa Limanı'nda tutulduğu anlaşılacaktır (bk. Ahmed Hamdi, 1339, s. 21).

¹⁶ 1916 yılı içerisinde İttihad vapurunun İstanbul ile Köstence arasında faaliyette bulunduğunu gösteren olaylardan birisi Harbiye Nezareti tarafından Bükreş'e gönderilen Doktor Binbaşı Mazhar Bey'in İstanbul'a avdetiyle ilgili bir kısım yazışmalardır. Yazışmalarda Köstence Şehbenderliği tarafından Mazhar Bey'in İttihad vapuruna Köstence'den bindiği bildirilmektedir (bk. BOA, HR.SYS, 02424.00006.001).

¹⁷ Belgede 9 Nisan 1332 tarihi verilmiş olmasına rağmen miladi 23 Avril 1916 tarihi düşünülmüştür (bk. BOA, HR.SFR, 04.00652.00017.001). Kazânın mahiyetiyle ilgili bilgiye ulaşamamış olmamıza rağmen İttihad vapurunun faaliyetlerine daha sonra devam etmesi ve Hikmet vapuru personelinin 28 Eylül 1918'de Tahlisiye (Cankurtaran) Madalyası ile taltif edilmiş olmaları iki vapurun da ağır hasar almadıkları izlenimini oluşturmaktadır. Hikmet Vapuru personeline verilen Tahlisiye Madalyası ile ilgili belge için (bk. BOA, İ..DUİT, 00067.59).

¹⁸ Vapurun 1916 yılında başına gelenlerle ilgili bilgiler daha sonra 1918 yılında vapurun durumu ile ilgili yazışmalardan anlaşılacaktır (bk. BOA, BEO, 004520.338978.002).

¹⁹ Vapurun Ruslar tarafından ele geçirilmesi 1332 yılı Mayıs ayında gerçekleşmiş olmasına rağmen, vapurun akıbetiyle ilgili yazışmalar aynı yılın Temmuz ayı içerisinde gerçekleşecektir. Hadisenin resmi yazışmalara konu olması Vapurla İstanbul'a dönen Kimyager ve Doktor Cevad Mazhar Bey'in akıbeti ile ilgili 27 Temmuz 1916 tarihli bilgi talebinden kaynaklanmaktadır. Bilgi talebi şu şekildedir: "İttihad vapuruyla hareket eden binbaşılıktan tekâüd Kimyager Doktor Cevad Mazhar Bey'in vapurla birlikde Ruslar tarafından esir edildiği limanlardan birine götürüldüğü istihbâr kılınmış olunmağla mumaileyhin eylevm esâreten nerede bulunduğunun ve avâkıbü'l ahvâlinin bi't-tahkik esfâr-ı esbâbının istikmâli mütevakkıf hımem-i âliye-i daverâneleridir. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehül emrindir." (bk. BOA, HR.SYS, 02197.00056.001; BOA, HR.SYS, 02424.00006.001)

1916'da toplamda 270 hisse senedine sahip olan 15 hissedarın katılımıyla gerçekleştirilebilmiştir. Genel kurulun bu kadar gecikmesinin sebebinin savaş hâli olduğu, idare meclisi raporuna da yansımıştır. Sermayenin sınırlandırılması ve savaş sona erinceye kadar her türlü ticaretin yapılabilmesi için idare heyetine yetki verilmiş, İzmir Körfezi'nde vapur işletmek amacıyla diğer bir şirketle yarı yarıya ortak olunması konularında idare meclisi genel kuruldan talepte bulunmuştur. Ayrıca şirket sermayesi konusu da gündeme gelmiş, diğer taleplerle birlikte genel kurul tarafından kabul edilerek nizamnamede değişikliğe gidilmiştir. Genel kurul 1916 yılı sonuna kadar olan hesapları incelemek üzere müfettiş tayin edilerek sona erdirilmiştir. Bir yıl sonra gerçekleştirilen genel kurul ise 1916 yılı hesaplarını görüşmek üzere toplanmıştır. İdare Meclisi tarafından verilen rapor ve evraklara göre şirket bir vapur ile genellikle hükümet hesabına nakliyat hizmetlerinde bulunmuştur. Gerçekleştirdiği nakliyattan 211.626 kuruş safi gelir elde etmiş ve bundan her hisseye 59.073 kuruş nispet edecek ölçüde gelir elde edilmiştir. Elde edilen kazancın yüzde 80'i hisse sahiplerine, yüzde beşi idare meclisine, yüzde ikisi müdürlere, yüzde 12'si kuruculara dağıtılmıştır. Şirketin kuruluşu kısmen tamamlandığı için ayrıca ihtiyat akçesi ayrılmamıştır. 1916 yılı hesaplarını gösteren kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bedelinin tamamı ya da bir kısmı tahsil edilen hisse senedi tutarı olarak, şirketin işlemlerinde kullandığı dolaşımda olan sermayesi 43.000 lira civarındadır (Balci vd. 2012, s. 53). 1914'de yeniden kuruluş sürecinde 25.000 lira civarında bir sermaye birikimi elde eden şirketin 1916 yılındaki hesaplardan hareketle savaşın getirdiği tüm olumsuz şartlara rağmen sermayesini artırabildiği anlaşılmaktadır. 1916'da gerçekleştirilen genel kurul sonrasında idare meclisi ve müfettişler tarafından verilen raporlara dayalı olarak şirketin geleceğe yönelik yeni planları hayata geçirmeye çalıştığı görülmektedir. Müzakere raporlarında da ifade edildiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz şartlardan dolayı yeni vapur tedarik etmek ve işletmek imkânı olmadığından şirket sermayesinin atıl kalmaması için genel kurul kararına uyularak muamelât-ı ticariye ile uğraşmıştır. Bu amaçla ticari faaliyette bulunmak için en uygun yer olarak görülen İzmir'de çeşitli işler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Şirketin kuruluşundan itibaren sık sık gailelere uğraması, İttihad vapurunun başına gelenler, şirketin seyr u sefer hizmetlerine de sekte vurmuş, şirket yönetimi farklı alanlarda ticari faaliyet yürütme yoluna itmiştir. İktisâdiyat Mecmuasının 27 Eylül 1917 tarihli sayısında şirket yönetimi tarafından yayınlattığı anlaşılan bir yazı İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki durumunun özeti mahiyetindedir. İktisâdiyat Mecmuasında yer alan beyanda; "Şirketin ne gibi müşgilatla mücadeleyle azm ettiğini bilmek umum hissedarânın bir hakk-ı sarihidir. İttihâd'ın raporu hâlihâzırda memleketimizde spekülasyonun derece-i vesâit ve vehâmeti hakkında bir fikir vermeye hıdmet eder. Şirket muamelata-ı ticariye ile ancak birkaç ay işgal ettiği ve sermayesini birçok defa devr ve tedavül ettirmeye vakit bulamadığı hâlde piyasada çârî olan spekülasyon muamelatı neticesinde hissedarlarına yüzde 62 hisse-i temettü tevziine muvaffak olmuştur." ("İttihâd Seyr u Sefâ'in Şirketi" (27 Eylül 1333), İktisadiyat Mecmuası: Nu: 65, s. 7) ifadelerinden de anlaşılacağı gibi savaşın getirdiği olağanüstü şartlara rağmen yüzde 62 oranında hissedarlara temettü verildiği ifade edilmiştir. Ayrıca şirket, depolarında bulunan üzüm ve benzeri malların da durumu hesaba katılırsa yüzde 200 oranında temettü dağıtımına mukadder olduğunu da belirtmiştir²⁰. Şirket ayrıca savaşın getirdiği fiili durumda dahi bu derecede temettü vermesine rağmen vatandaşların gösterdiği ilgisizlikten şikâyet etmektedir. "Şirketin raporunda şirketin henüz satılmayan hisseleri elden çıkarmak için heyet-i idare rapora 'gerek şirketin temin-i terakkisi ve gerek

²⁰ "Ondan maada şirketin yedinde bulunan kilitli malların mubayaa bedeliyle bilançoya geçirildiği, mesela üzümün on kuruşa kayd olunduğu nazar-ı itibara alınırsa şirketin hakiki temettuatı yüzde iki yüz hisse-i temettü tevzine mukadder olduğu meydana çıkar." (bk. "İttihâd Seyr u Sefâ'in Şirketi" (27 Eylül 1333), İktisadiyat Mecmuası: Nu: 65, s. 7)

kendi menfaatlerinin âtiyen tezyidi zaman zımnında hissedârânımızın hisse-i temettülerini nakden almayı mukabilinde hisse senedi almak suretiyle istifâde etmelerini temenni eyeriz. Bu suretle hareket olunduğu hâlde şirketimiz hemen lâ-akl 25.000 hisse satmış olacaktır ki bunun ehemmiyeti varest-i arz ve izahdır.’ mealinde bir fıkra derç etmek mecburiyetinde bulunmuş ve gazetelerde aynı surette îlânât neşr olunmuşdur. Yüzde 60’a mütecaviz bir hisse-i temettü tevzii eden bir şirketin hisselerini kıymet-i itibâriyesi üzerine mevki-i icrâya vaz’ ettiği hâlde doğrudan doğruya talep çıkmaması memleketimizde anonim şirketlere gösterilen rağbetin derecesini gösterir. Başka memleketlerde yüzde on beş 20 derecesinde hisse-i temettü tevzi eden şirketlerin hisseleri kıymet-i itibâriyeden iki misli fiyatla satılır ve ahali tarafından kemâl-i tehalükle talep olunur. İttihad şirketinin bidâyet-i tesisinden beri hükümetin, İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin himaye-i mahsûsasında mezhur olduğu düşünülürse ahalemizde görülen kayıtsızlık bir kat daha şâyân-ı hayret ve teessüf olduğu anlaşılır.” (“İttihâd Seyr u Sefâ’in Şirketi” (27 Eylül 1333), İktisadiyat Mecmuası: Nu: 65, s. 7) Şirket vatandaşları yeni hisse alımına teşvik etmekte ve en önemli referansları olarak da kuruluşlarından itibaren himayeleri altında olduklarını ifade ettikleri İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hükümeti göstermektedir.

Şirketin asıl işgal alanı olan seyr u sefer hizmetleri dışında işlerle uğraşmasının da hissedarlar tarafından eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu eleştirilere karşı şirket yönetimi, “Meslis-i idârenin raporunda şirketin maksad-ı aslisi olan sey u sefain meselesinin tamamıyla meskût bırakılması şayet tenkid olsa gerekdir. Ki ol-vaki bugün seyr u sefâin işleri yapılamaz. Fakat muharebeden sonra bu işlerde pek hazırlıklı davranmak için mani yoktur. Seyr u sefâin ile alakadar olmayan sermayedar tahta gemiler yapmak, eski vapurlar satın almak gibi hususatla işgal ettikleri hâlde şirketin hiç olmazsa âtî için hazırlıklarda bulunması doğru değildir. Muamelat-ı ticariye ile işgal ederken şirket hiçbir vakit maksad-ı asliyi göz önünden çıkarmamalıdır. Şirketin maksad ve gayesi sey u sefain âti-i iktisâdimizin en mühim amillerinden olduğundan şirketin henüz satılmayan hisselerini satın almaya isticâl etmelerini karînimize tavsiye etmeden kendimizi alamayız.” (“İttihâd Seyr u Sefâ’in Şirketi” (27 Eylül 1333), İktisadiyat Mecmuası: Nu: 65, s. 7) sözleriyle eleştirilere yanıt vermekte, şayet hissedarlar şirketin asli vazifesini gelecekte yapabilmelerini istiyorlarsa, satılmayan hisseleri satın almaları tavsiye edilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru gelinirken 1918 yılı içerisinde şirket açısından beklenmedik bir gelişme olmuştur. Rusya’nın Brest-Litovsk Antlaşması²¹ ile savaştan çekilmesi İttihad vapurunun aslında batmadığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey imzasıyla Sadarete gönderilen 16 Haziran 1918 (16 Haziran 1334/7 Ramazan 1336) tarihli yazı vapurun akıbeti ile ilgili bilgiler vermektedir. Yazıya göre İttihad vapurunun Osmanlı Devleti adına Köstence’den İstanbul’a zahire taşırken 1332 yılı Mayıs ayında (Mayıs/Haziran 1916) Karadeniz’de kaybolduğu rapor edilmiştir. Daha sonra vapurun Ruslar tarafından batırıldığı kanaati hakim olmuş ve İttihâd Seyr u Sefâ’in Anonim Şirket-i Osmaniyesi’nin zararı Harbiye Nezareti tarafından tazmin edilmiştir. Ancak vapurun aslında batmadığı ve Odesa Limanı’nda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu gelişme karşısında şirket kendilerine verilen tazminatın geri alınarak vapurun iadesini hükümetten talep etmiştir. Ayrıca Rus ve Ukrayna hükümetleriyle iletişime geçilerek vapurun geri verilmesinin istenmesi de yazışmalara yansımıştır (BOA, BEO, 004520.338978.002; BOA, BEO, 004520.338978.001; BOA, HR.SYS, 0257.00030.001). Vapurun şirkete iadesi meselesi ile ilgili yazışmalarda Sadaret tarafından Maliye ve Harbiye nezaretlerinin de görüşü sorulmuştur (BOA, BEO, 004526.339415.001). Maliye Nezareti, İttihad vapurunun kaybolması sonrasında 12 Mart

---

²¹ 3 Mart 1918’de imzalanan ve İttifak Devletleri ile Rusya arasındaki savaş durumunu sone erdiren antlaşmadır. Antlaşma hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için (bk. Kurat, 1967, s. 375-413).

1332 (25 Mart 1916) tarihli Vesâit-i Nakliye-i Bahriyenin Sûret-i Tedârîki Hakkında Kanun'un 10. maddesine göre²² askeri nakliyata tahsis edilen vasıtaların hasara uğraması veya batması üzerine vasıtanın sahiplerine tazminat ödenmesi hükmü gereğince zararlarının tazmin edildiği ve vapurun mülkiyetinin hazineye geçtiği belirtilmiştir. Şirketin kendilerine verilen tazminatı geri vererek vapuru almak istemelerine rağmen böyle bir durumun hazineyi zarara uğratacağı, bu nedenle vapurun şirkete geri verilmesinin Sadaret tarafından yeniden değerlendirilmesi gerektiği dile getirilmiştir (BOA, BEO, 004526.339415.002). Harbiye Nezareti de cevabî yazısında vapurun mülkiyetinin doğrudan askeriyeğe geçtiğini belirtmiştir (BOA, BEO, 004526.339415.004).

Şirket tarafından İttihat vapurunun iadesi daha sonra da gündeme getirilmiştir. Vapurun iadesiyle ilgili Hükümetin tutumu aslında daha da farklı bir meseleye dayanmaktadır. Talat Paşa'nın sadaret makamında bulunduğu günlerde, Sadarettten Hariciye Nezareti'ne fikir sorulmuştur (BOA, BEO, 004528.339582.001). Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey Vapurun iadesini talep etme imkânının bulunmadığını, Ganaim-i Bahriye Mahkemesi ile Adliye Nezareti'nden alınan bilgileri de dikkate alarak bildirilmiştir. Ayrıca cevabında Galata Rihtımı'nda, Büyük Ada'da ve Karadeniz'de toplam 15 adet geminin savaş esnasında Ruslardan zapt ve müsadere edildiği şayet İttihad vapuru geri alınmak isteniyorsa bunların da geri iade edilmesi gerektiği, bu gemilerden bir kısmının battığı, bundan dolayı da tazminat ödemek zorunda kalacakları ifade edilmiştir. Yine bu türden bir talebin İngiltere ve Fransa'yı da harekete geçireceği, savaş döneminde yedi İngiliz, üç Fransız vapuru ile toplamda iki ülkeye ait 62 adet çeşitli boyutta gemiye Osmanlı Devleti'nce el konulduğu ve bu devletlerin de iade taleplerinde bunacağına işaret etmiştir. Hukuk Müşavirliği tarafından hazırlanan mütâlaa-nâmenin de bu duruma işaret ettiği belirtilmiştir (BOA, BEO, 004528.339582.003). Hariciye Nazırının cevabı açıkça göstermektedir ki yalnızca İttihad vapuru için hükümet, yekûnu oldukça fazla olan, müsadere ettiği gemilerden vazgeçmek istememektedir. Ayrıca bu gemilerin bir kısmı battığı için de tazminat ödemek zorunda kalacaktır. İttihad vapuru için daha önce zaten tazminat ödendiği ve mülkiyeti hazineye ait olduğu için şirketin taleplerinin yerine getirilmediği anlaşılmaktadır.

Şirketin İttihad vapurunun kendilerine iadesine yönelik girişimleri Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de devam etmiştir. Şirket tarafından 18 Ekim 1919 (18 Teşrin-i evvel 1335) tarihinde Hariciye Nezareti'ne yazılan dilekçede; vapurun Odesa'da bulunduğu ifade edildikten sonra yegâne vapurları olan İttihad'ın kendilerine iade edilmemesinden dolayı binlerce hissedarın mağdur duruma düştüğü ifade edilmiştir. Ortaya çıkan mağduriyetlerinin giderilmesi için Osmanlı Hükümeti'nden gerekli girişimlerin yapılması talebinde bulunmuşlardır (BOA, HR.SYS, 02462.00048.004).

²² 12 Mart 1332 (20 Cemaziyülevvel 1334) tarihli ve 300 numaralı "Vesâit-i Nakliye-i Bahriyenin Sûret-i Tedârîki Hakkında Kanun"un 10. Maddesi şu şekildedir: "Nakliyât-ı askeriyeğe tahsis olunan vesâit-i nakliye dûcâr-ı hasar veyâ gark olursa veyâhud altıncı madde mücebince süfün-ı harbiyeğe tahvil edilmiş bulunursa yedinci madde mucebince intihab olunacak ehl-i hubre tarafından takdir olunacak bedelini nakden alarak vesâit-i mezkûreyi hükûmete terk etmekte veyâhud ehl-i hubrece takdir olunan mesarif-i ta'miriye ve tahlisiyeyi kabul ile sefineyi kendi uhdesinde ibkâ eylemekte veyâhud hükümetçe ihtiyâr edilecek mesârif-i ta'miriyeğe ve tahlisiye ile hâl-i asliyesine ircâ' olunan vesâit-i nakliyeğe kabul etmekte sahibleri muhtardır. Şu kadar ki hükümetçe teklif veyâ ihtiyâr edilecek mesârif-i ta'miriyeğe ve tahlisiye vesâit-i nakliyenin nısf-ı kıymetini tecâvüz ederse sahibleri vesâit-i nakliyeğe hükûmete terk ile hîn-i tahsisde ehl-i hubrece takdir veyâhud inde'l-itirâz hükümetçe ta'yin olunan bedelini veyâhud gemi ile beraber nıfs-ı kıymetini almak şıklarından birini kabule mecburdur." (bk. "Vesâit-i Nakliye-i Bahriyenin Sûret-i Tedârîki Hakkında Kanun", *Düstür*, 1928, s. 871).

İttihatçıların iş başında olduğu dönemde görülen sakıncadan dolayı herhangi bir iade girişiminde bulunulmayan vapurun, İttihatçıların iktidarını kaybettiği bir dönemde²³ kurulan hükümetçe iadesinin gerçekleşmesi pek de mümkün görünmemektedir. Nitekim bu talep sonrasında yapılan yazışmalar ve nihayetinde iki Bâb-ı Âlî Hukuk Müşaviri'nin meseleye yönelik tespitleri şirketin girişiminin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Hukuk müşavirleri tarafından verilen cevapta, Odesa'da bulunan vapurun iadesinin Osmanlı Devleti'nin menfaatine olmadığına 22 Temmuz 1918 (1334) tarih ve 38837 numaralı tezkire ile İstişare Odası'na bildirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca savaş esnasında Karadeniz Rus Donanması tarafından vapurun müsadere edilmesinin meşru olduğu da belirtilmiştir. Vapurun iadesinin talep edilmesine yönelik olarak Brest-Litovsk Antlaşması'nın, "...mukabil tarafın elinde bulunan sefâin-i ticariye hakkında icrâ olunacak muamele Ukrayna Cumhuriyetiyle akd olunacak mesâil-i muâhedât-ı hususiye ile tayin olunacağı" ifadelerinin yer aldığı 8. maddesine de atıfta bulunularak henüz böyle bir antlaşmanın yapılmadığı, buna bağlı olarak da hukuki olamayacağı dile getirilmiştir. Bunun yanında iade talebinin gündeme gelmesinin, Ganâim-i Bahriye Mahkemesi ve Adliye Nezareti'nden alınan bilgilere göre Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiş ve bir kısmı batmış olan dördü büyük vapur²⁴ olmak üzere çeşitli boyutlarda 15 Rus gemisinin iadesi ve batanların tazminatının ödenmesi problemini doğuracağı tekrar belirtilmiştir (BOA, HR.SYS, 02462.00048.005).

İttihad vapurunun Türkiye'ye iade edilip edilmediğiyle ilgili daha sonra herhangi bir yazışma gerçekleşmemiştir. Ancak savaş esnasında vapurun başına gelenler, daha sonra bir davanın da konusunu teşkil edecektir. Bahriye Dîvân-ı Harbi'nde görülen dava 1916 yılında İttihad vapurunun Rusların eline nasıl geçtiği ile ilgili ipuçları da sunmaktadır. 12 Kasım 1924'te Bahriye Dîvân-ı Harb Dâimi Reisi Miralay Mehmed Fehmi imzasıyla Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı'ndan davanın seyrini etkileyecek bir kişinin akıbeti ile ilgili bilgi istenmiştir. Yazıdan, zanlı ve İttihad vapurunun kaptanı olan Bahriye yüzbaşılığından emekli, Galatalı Ali Kadri Efendi'nin gemiyi Ruslara "tutturmak (teslim etmek)", ve kendisi ise Rusya'da refah içerisinde yaşarken mürettebatının esir olmasına ve Sibiryâ'ya sürülmesine sebebiyet vermektен dolayı yargılandığı ifade edilmektedir. 1332 yılının Teşrin-i evvel - Teşrin-i Sani (Ekim - Aralık 1916) aylarında Sivastopol'da esir Türk kaptanlarından Kâşif Efendi, kendisiyle birlikte esir edilmiş Osmanlı vatandaşı bir Rum olan Gemici İstavri'ye yardım etmek amacıyla Yunan Konsolosluk Kâtibi Andriyatis'in geldiğinden ve kendisi de Rum lisanına vakıf olmasından dolayı aralarında geçen diyalogu anladığını ifade etmiştir. Kâşif Efendiye göre Andriyatis; "Ali Kadri namındaki Türk kapudan İttihad vapurunu satmış..." dediğini iddia etmiştir. Böyle bir ifade davanın kaderini etkileyeceğinden Andriyatis'in hâlen nerede ve ne gibi vazifede olduğunun araştırılması istenmiştir (BOA, HR.İM, 00123.00031.001; BOA, HR.İM, 00123.00031.002; BOA, HR.İM, 00126.00087.001; BOA, HR.İM, 00126.00087.002). İttihad vapurunun akıbeti hakkında kesin bir malumat elde edemememize rağmen 1924 yılında aynı isimle faaliyette bulunan bir vapurun varlığı dikkat çekicidir. Vakıf gazetesinin 17 Ocak 1924 tarihli sayısında, bir müddet önce eski Rus ordusuna mensup 300 asker ve 250 iki yüz elli subayın İstanbul'dan Novorossiysk'e İttihad vapuruyla gönderildiği belirtilmektedir ("Geri Çevriliyorlar! Şehrimizden Novorossiysk'e Giden (550) Rus İade Edildi" (17 Kanun-ı sani 1924), Vakıf, Nu: 2176, s. 3). Söz konusu haberdeki vapur İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'ne ait vapur olabileceği gibi aynı isme sahip bir başka vapur da

---

²³ Şirketin İttihad Vapurunun kendilerine iadesine yönelik bu yeni girişimi Ali Rıza Paşa Kabinesi iş başına geldikten sonra (Ali Rıza Paşa 2 Ekim 1919'da Sadrazam olarak atanmış, 3 Mart 1920 tarihinde istifa etmiştir) gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için (bk. Küçük, 1989, s. 440-441).

²⁴ Vapurların isimleri *Kuin Olga, İda, Longa ve Hadun* olarak belgede zikredilmiştir (bk. BOA, HR.SYS, 02462.00048.005).

olabilir. Şirketin sahip olduğu Selanik vapurunun ise savaş esnasında battığı anlaşılmaktadır (Ahmed Hamdi, 1339, s. 21).

İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'nin Birinci Dünya Savaşı boyunca yaşadığı zorluklar aslında Türk denizciliğine vurulan darbenin sadece bir safhasını teşkil etmiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayii Odası Mecmuası'nda dönemle ilgili yer alan bir değerlendirme kaybın boyutlarını özetler mahiyettedir. "Harb-i Umûmî münâsebetiyle Türk ticâret-i bahriyesinin gördüğü ziyânı hulâsa etmek lazım gelirse, denebilir ki bu ziyân, inkılâbdan sonra yapılan tecrübeleri ve sarf edilen birçok imkânları tamamen mahvedecek derecede idi." (Ahmed Hamdi, 1339, s. 19) Nitekim savaş esnasında Seyr u Sefâ'in İdaresinin 28, Şirket-i Hayriye'nin 13, Hilal Kumpanyası'nın altı, Gümüşyan Kumpanyası'nın üç, İttihâd Seyru Sefâ'in Şirketinin iki, diğer şirket ve şahıslara ait 28 vapur kaybedilmiştir. Ayrıca 25 römorkör, 23 motorlu gemi ve yaklaşık 200 civarında mavna ve yelkenli batmıştır. Bunların dışında savaş sırasında müsadere edilen ve askeri nakliyat için ordu hizmetine verilen 24 küçük tonajlı vapur da Karadeniz ve Marmara Denizi'nde batmıştır (Ahmed Hamdi, 1339, s. 19-21).

Bütün bu kayıpların içerisinde İttihâd Seyr u Sefâ'in Şirket-i Osmâniyesi de hissesine düşen payı almıştır. Savaş başladığında 997 tonluk Selanik vapuru ve 943 tonluk İttihad vapuruna sahip olan şirket, Birinci Dünya Savaşı esnasında her iki gemisini de kaybetmiştir (Ahmed Hamdi, 1339, s. 21).

5. Cumhuriyet Dönemi'nde İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi

Birinci Dünya Savaşı döneminde sahip olduğu vapurlarından biri batan diğeri ise müsadere edilen şirket, cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte faaliyetlerine yeniden başlamıştır. Şirketin harp ve mütareke yıllarında uğradığı kaybı giderebilmesi için ihtiyaç duyduğu fırsat ise kısa süre içerisinde ortaya çıkmıştır. Türkiye ve Yunanistan arasında 30 Ocak 1923 tarihinde yapılan mukavelename ve protokol²⁵ gereğince Türk-Rum nüfus mübadelesi kararı alınmıştır. Mübadillerin Yunanistan'dan Türkiye'ye taşınmasında demiryollarının kullanılmasının yanında büyük kısmının Selanik gibi limanlarda toplanmasından dolayı deniz yoluyla da nakilleri gündeme gelmiştir. Fakat denizyolu ile nakillerin gerçekleştirilebilmesi için ödenek ve teşkilat yetersizliğinin yanında yerli şirketlerin tonaj azlığı Mübadele İmar ve İskân Vekâlet'ini yabancı şirketlere yönlendirmiş, Loid Tristino, Mesarkli ve Pale gibi şirketlerle görüşmeler yapılmıştır. Yabancı şirketlerin uygun tekliflerine rağmen mübadillerin taşınması için harcanacak paranın ülke içinde kalması ve yerli girişimlerin desteklenmesi amacıyla Mübadele İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey'in girişimleri sonucunda taşıma işi Seyr u Sefâ'in İdaresi ve Türk vapurcularına verilmiştir (Arı, 2008, s. 136-145).

Ancak Türk şirketleri sürekli devam eden harp hâli nedeniyle para kazanamadıkları gibi ellerindeki varlıkların birçoğunu da kaybetmişlerdir. Bu sebeple Türk denizcilik şirketlerinin faaliyetlerini layıkıyla gerçekleştirebilmeleri için ilgili şirketlere sermaye verilmesi fikri doğmuştur. Mübadele İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey 600.000 Türk Lirası kadar bir sermayenin kredi olarak Türk denizcilik şirketlerine gemi tedariki için verilmesi fikrini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne taşımıştır. Mecliste yapılan görüşmeler sonucunda Mustafa Necati Bey'in tasarısı kabul görmüştür (Arı, 1991, s. 26-27;

²⁵ İsmet, Dr. Rıza Nur ve Hasan imzalı söz konusu protokol şu şekildedir: "Gereği gibi yetkili kılınmış olan ve aşağıda imzaları tam yetkili Türk temsilcileri, Türk Hükümetinin, Rum ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin olarak, Yunanistan'la bugünkü tarihte yapılmış sözleşmenin yürürlüğe konulmasını beklemeksizin ve bu sözleşmenin birinci maddesindeki hükmün uygulama alanı dışında kalmak üzere, Barış Andlaşması imza edilir edilmez, iş bu sözleşmenin dördüncü maddesinde göz önünde tutulan, vücutça sağlam erkekleri serbest bırakacağını ve bunların gidişini sağlayacağını bildirirler." Mukavelename ve protokol için (bk. Düstur, 1931, s. 205-219; Meray, 1973, s. 89-95; Soysal, 1989, s. 185-191).

Erdal, 2003, s. 320; Arı, 2008, s. 251). Buna göre Hükümetin sağladığı kredi ile alınacak gemilerin yabancı bandıralı olması şart koşulmuş yurt içinden gemi alımı yasaklanmıştır (Arı, 2008, s. 251).

Türk-Rum nüfus mübadelesini nedeniyle ortaya çıkan bu fırsattan İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi de yararlanmak istemiştir. Şirket adına 2 Ağustos 1340 (1924) tarihinde şirketin idare reisi Eyüp Sabri Bey ve şirket yöneticilerinden Ahmet Ramiz Bey, hükümetle bir mukavelename imza etmişler ve 30.000 lira kredi almışlardır. Hükümet tarafından alınan karara göre şirket, mukavelenamenin birinci maddesi gereğince iki ay içerisinde Türk malı olmayan ve Türk bandırası taşımayan bir gemi alacaktır. Yine mukavelenamenin yedinci maddesi gereğince şirket iki ay içerisinde bahsedilen özelliklere sahip bir vapur almazsa sözleşme sona erdirilecek ve kredi geri alınacaktır (BCA, 272/14.77.34.4.3).

Maddi kaynağa ulaşan şirket daha sonra Bozkurt²⁶ ismini verdikleri bir gemiyi satın almıştır. Bozkurt gemisi satın alınır alınmaz Parga'daki mübadilleri taşımaya başlamıştır. Ancak taşınan varlıklı mübadillerden alınan ücretlerle kredi borçlarını ödemesi gereken şirket, taşıma faaliyetlerini gerçekleştirmesine rağmen maliyeye olan borcunu ödeyememiş, şirket hakkında yapılacak bir tahkikatın doğmasına neden olmuştur (Arı, 2008, s. 253). Mübadele İmar ve İskân Vekâlet'inin İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi'ne açtığı soruşturma kapsamında birçok şaibe ile karşılaşmıştır. Bozkurt'un önceden belirlenen karara göre bir yabancı oluşumdan satın alınması gerekirken Türk denizcilerden alındığı şüphesi ortaya çıkmıştır. Bu sebeple taşıma ücretinden muaf tutulan göçmenlerin ücretini taşımacılığı gerçekleştiren şirketlere ödeyen Mübadele İmar ve İskân Vekâleti, İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi'nin payına düşen 2500 Türk Lirası tutarındaki ödemeyi yapmayı reddetmiştir (BCA, 272/14.77.35.10). Durum böyle olunca da şirket, Bozkurt'un alımında kullandığı krediyi ödeyememiştir. Meseleye el koyan hükümet, şirketin Mübadele İmar ve İskân Vekâleti ile yaptığı sözleşmeyi feshetmiş ve vekâletten alacağı ödemeyi kredi borcuna saymıştır. Hükümetin bu tavrına karşılık İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi hukuki yollara başvurarak sözleşmesinin iptal edilmesine karşı çıkmıştır. Böylece uzun bir hukuki süreç başlamıştır (Arı, 2008, s. 253-254).

İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi ile hükümet arasındaki hukuki süreç devam ederken 12 Kasım 1924 günü 1100 ton kömür yüklü olan Bozkurt gemisi Mersine gitmek üzere Boğaz'dan geçip Marmara Denizi'ne girdikten kısa bir süre sonra Gülnihal vapuru ile çarpışarak kaza yapmıştır. Hızla su almaya başlayan Bozkurt, kaptanı Hulusi Bey'in gayretiyle Ayastefenos sahilinde karaya oturtularak kurtarılmıştır. Ancak bu sırada Bozkurt'un ikinci kaptanı olan Ethem Bey kaza sırasında paniklemiş ve kurtulmak için filika indirmek isterken denize düşerek hayatını kaybetmiştir. Alımında usulsüzlük olduğu iddiasıyla mahkemelik olan Bozkurt gemisi yaptığı bu kaza ile yüzemez hâle gelmiştir. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi, gemileri Bozkurt sigortalı olduğu için geminin sigorta bedelinin ödenmesi için ilgili sigorta acentelerine başvurmuştur. Sigorta bedeli olarak 37.750 Türk Lirası değer biçilen Bozkurt kazada tamamen batmadığı için sigorta bedelinin ödenmesi sigorta şirketi tarafından reddedilmiştir. Daha sonra yüzdürülebilecek

---

²⁶ Bu vapur Bozkurt-Lotus hadisesi ve davasına konu olmuştur. Hadise şu şekilde gerçekleşmiştir. Adalar Denizi'nde kömür yüklü bir şekilde seyreden Bozkurt vapuru 2 Ağustos 1926 tarihinde Midilli Adası'nın açıklarında Fransız bayrağı taşıyan Lotus gemisi ile çarpışmış ve 8 mürettebatıyla beraber batmıştır. Kurtulabilenler Lotus gemisine sığınmışlardır. Lotus gemisi kazadan sonra İstanbul'a varmayı başarabilmiştir. (Kişi, 2018: 242). Kazada hayatlarını kaybeden denizcilerin ailelerinin şikâyetleri kapsamında Bozkurt gemisinin kaptanı Hasan Bey ve Lotus gemisinin kaza sırasındaki idarecisi Dömons Bey dikkatsiz ve tedbirsiz davranarak 8 kişinin ölümüne sebep oldukları iddiasıyla tutuklanmışlardır. Vapurun sahibi de 120.000 Türk Lirası değerinde keşide keserek Lotus ve Mesajeri Maritaym Kumpanyası'ndan 24 saat içinde ilgili meblağın ödenmesini talep etmiştir (Tezcan, 1994-1995, s. 267-268). Ayrıntılı bilgi için ayrıca (bk. Ersaydı, 2010, s. 33-43).

kadar onarılan Bozkurt İstinye sahiline çekilmiştir (Arı, 2008, s. 254-255). Kaza yapan Bozkurt gemisinin alımında şaibe olduğu iddiasıyla verilen kredinin iptal edilmesi, hasarlı olduğu için çalışmaması ve sigorta şirketinin sigorta bedelini ödememesi İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi için büyük bir sorun yaratmıştır. Şirketin yöneticisi olan Eyüp Sabri Bey sigorta bedelinin ödenmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

Eyüp Sabri Bey 4 Ocak 1925 tarihinde İmar Vekâleti Dersaadet Sevkiyat ve Nakliyat Müdüriyetine yazdığı dokuz maddelik mektupta şu taleplerde bulunmaktaydı:

“Kanun-ı evvel 340 tarihli istidanâmemiz mehâdimini tamamen tekrar ve teyid ile beraber atıdaki maruzat ve tekâlifimizi hükûmetin nazar-ı refet ve kabûlüne arz ederiz. 1- Hükûmetin hakkımızdaki nokta-i nazarı henüz tayin etmemiş olduğundan alacağımızı söylediğimiz ecnebi bandıralı vapurun muamelesini bittabi ikmal edemedik. Düyûnumuzun takside rabtıyla tediyesine müsaade buyurulduğu takdirde musammem kararınızı tatbik ve hükûmetin inâyet-i mahsusasıyla (millî ticaret filomuza) bir Türk bandıralı vapurun daha ilavesine muvaffak olmuş bulunacağı /2- Müsâdeme üzerine (Bozkurt) vapurunun evsâf-ı fenniyesine arız olan halelden dolayı kıymetinin yirmi bin liraya tenezzül ettiği sigorta kumpanyasının işarına atfen taraf-ı âlîlerinden bendelerine tebliğ buyurulmuş idi. Biz bervechile hükûmete ızrar arzusunda olmadığımızdan ve hakkımızda raigan olan lütf ve müsaadeyi hiç bir zaman suistimâl etmek istemediğimizden bu vapuru borcumuza mukâbil göstermek arzusunda değiliz. Bilakis tamamen borcumuzu ödeyeceğiz. Bunun için Bozkurt Vapurunu(n) icar bedelleri doğrudan doğruya hükûmete verilmek üzere emsali navullarda azîm-i tenzilât icrâsıyla müdafaa-i milliyeye veyâhud düyûn-ı umûmiye gibi resmî bir müesseseye icara verinceye kadar her ay hükûmetin emrine bin beş yüz lira itâsını müteahhidiz. /3- İkinci vapuru dahi işletmeye başladığımız anda hasilât-ı sâfiyesinin kısm-ı mühimini yine borcumuza mukâbil hükûmete teslim âmâdeyiz. /4- Medyun İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi'nin el-yevm beynine mukâbil müracaat olunacak başkaca malı bulunmadığından istirhâmımızın adem-i kabûlü takdirinde maalesef hükûmetin bizdeki alacağından on bin liradan fazla zarara uğraması muhakkaktır. /5- Hükûmet bizi himâye ve mahfımız demek olan elimizdeki yegâne vapuru fûruht etmediği takdirde velev te'hirle de olsa borcumuzu tamamen dahi tecviz olunduğu takdirde faizle dahi ödeyeceğimiz muhakkaktır. Buveçhle hükûmet hem alacağını tamamen almış olacak hem de yetiştirmek istediği millî bir müesseseyi mahv ve tebah olmaktan kurtarmış bulunacaktır. /6- Hükûmet bil-farz alacağından on bin lira zarara razı olsa bile çalışmak isteyen ve hüsn-ü niyetini izhâr eden müteşebbis birkaç Türkü herhâlde mahvetmek istemeyecektir ve bu nokta-i nazardan bizi himâye edecektir. Kanaatimiz bu merkezdedir. /7- Gerek eldeki Bozkurt Vapuru'nun gerek hükûmetin inâyet-i mahsûsasıyla yeni alacağımız ecnebi bandıralı vapurun hesâbâtını her ay hükûmete vermeye âmâdeyiz. Hükûmet ister ise defterlerimizi de bir memuru vasıtasıyla - hatta ücreti tarafımızdan verilmek üzere - istediği zaman teftiş de ettirebilir. /8- Taksit ile borcumuzu ödemeliğimize buveçhle müsaade buyurulduğu takdirde alacağımız ikinci vapuru dahi Hükûmete terkine şimdiden mavaffakiyet ederiz. /9- Hükûmet mahaza Türk ticaretini inkişaf ettirmek için Seyr u Sefâ'in İdaresine azim-müzaheretler ve muâvenetler göstermekte iken aynı maksadın hâdimi olan bizler hakkında lütf ve himâyesini esirgemesine imkân tasavvur edemeyiz. Balada serd ve izâh olunan mevad dairesinde istirhâmımızın kabulüne vesatat buyurmanızı rica ederiz efendim hazretleri.”(BCA, 272/ 14.77.35.4)

Ancak hükümet kanadında yapılan tahkikat sonucunda Bozkurt'un değerinin kayıtlara kasıtlı şekilde fazla geçirildiği, en fazla 20.000 Türk Lirası değerinde olabileceği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Eyüp Sabri Bey'in girişimleri sonuçsuz kalmasına rağmen ilerleyen zamanda İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirketi ve onun gibi usulsüz gemi alımında bulunan şirketlerin kredilerinin kurtarılması için Başvekil İsmet Paşa'nın girişimleriyle çalışma yapılmıştır. Bu şirketlerin yeniden gemi almaları için sermaye oluşturulmak istenmiştir ancak genç cumhuriyetin maliyesi elvermediği için alınan kararlar uygulanamamıştır (Arı, 2008, s. 255-256).

Hükümetin verdiği krediyi kurtarmaya yönelik politikası muhtemelen şirketin de sonunu getirmiştir. Ancak şirketin faaliyetlerini tam olarak hangi tarihte sona erdirdiği bilgisine ulaşamadık. Balkan Harbi sonrasında şirket merkezini İstanbul'a taşıdığından ve 1925 yılının Ocak ayında Sirkeci'de Meymenet Hanı 18 numarayı merkezi olarak gösterdiğinden (BCA, 272/ 14.77.35.4) aynı zamanda İstanbul Ticaret Odası'na kayıtlı olması da gerekiyordu. Ancak İstanbul Ticaret Odası Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar neticesinde şirkete ait herhangi bir belge ya da kayda ulaşamadık. Hükümetin alacaklarına mahsuben şirketin yegâne gemisi Bozkurt'a el koyması 1925 yılı içerisinde İttihâd Seyru Sefâ'in Anonim Şirketi'nin de sonunu hazırlamış gibi görünmektedir. Nitekim 16 Eylül 1926'da şirketin son yöneticisi olan Eyüp Sabri Bey'in maddi zorluğa düştüğünden dolayı Mustafa Kemal Paşa'dan yardım talebinde bulunması (BCA, 30.10.4.24.24.2) bu duruma işaret etmektedir.

Sonuç

İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hedefleri arasında Osmanlı Devleti'ni ekonomik alanda bağımsızlığa kavuşturmak da yer almıştır. İttihatçıların millî iktisat politikası çerçevesinde değerlendirdiği bu hedefi gerçekleştirebilmeleri için ülkenin hızla kalkındırılması gerekmektedir. Liberal ekonomi politikası takip eden İttihatçılar kalkınmayı özel müteşebbisler eliyle gerçekleştirmeyi planlamışlardır. Ancak sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi, şirketlerin kurulabilmesi ve yatırımların hayata geçirilebilmesi oldukça zorlu bir süreç de işaret etmektedir. Öncelikle yatırımların gerçekleştirilmesi ve şirketlerin kurulabilmesi için yeterli sermaye birikimi Osmanlı Devleti'nde oluşmamıştır. Ayrıca kurulması planlanan millî şirketler, yabancı şirketler karşısında kendilerini koruyabilecek hukuki düzenlemeler ve denetim mekanizmasından yoksundur. Bütün bu zorlukların yanında İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin Girit Meselesi, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhaki, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı gibi dış meseleler yanında Yemen ve Arnavutluk isyanları gibi iç meselelerin yaşandığı bir dönem olması İttihatçıların işini daha da zorlaştırmıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti ekonomi ile ilgili meseleleri gündemine almayı başarabilmiştir. Kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik girişimler yapılmış ve vergi reformu ile temettü vergisinin yabancılara da uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu sayede yabancılara mükellefiyetleri arttırılmak istenmiş ve yeni anonim şirketlerinin nasıl ve hangi şartlarda kurulacağını belirlenmesi için de hukuki düzenlemelere gidilmiştir. Bu sayede kurulması planlanan Osmanlı şirketlerinin denizlerde de yabancılarla rekabet edebilmesi ve deniz ticaretinin büyük bir kısmının yerli şirketler yoluyla devletin elinin altında tutulması amaçlanmıştır. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu çabasının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. İyi niyetlerle kurulan şirket, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz şartlardan etkilenmiştir. Selanik merkezli kurulmuş olmasına rağmen, Balkan Savaşları sonrasında merkezini İstanbul'a taşımak zorunda kalmıştır. Şirketin ilk vapuru İttihad, Balkan Harbi'nde Yunanistan tarafından ele geçirilmiş, ancak savaş sonrasında geri alınabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda İttihad vapuru Karadeniz'de Rus donanması tarafından ele geçirilmiş, uzun

süre battığı zannedilmiştir. Rusya'nın savaştan çekilmesi sonrasında Odesa Limanı'nda bulunduğu anlaşılmış, ancak şirketin tüm girişimlerine rağmen geri alınamamıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen yeni kurulan cumhuriyeti, yeniden faaliyete geçmek için fırsat olarak gören şirket, mübadillerin Yunanistan'dan taşınmasında aktif olarak rol üstlenmiş, hükümetten sağladığı kredi ile Bozkurt vapurunu almıştır. Ancak beklenen gerçekleşmemiş, kısa süre içerisinde şirket faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin himayesinde kurulan, denizlerde yabancı hâkimiyetini ortadan kaldırmaya yönelik olarak Osmanlı Devleti'nde armatörlük dalında halka açık ilk müessese olan İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi, kurulduğu dönemin iç dış olaylarından etkilenmiş, 1911 yılından muhtemelen 1925 yılı başlarına kadar arada kesintiler olmakla birlikte faaliyetlerine devam etmiştir. Bu çalışmayı hazırlarken İstanbul Ticaret Odası arşivlerine müracaat edilmiş, ancak şirkete ait kayda rastlanamamıştır. Bu nedenle şirketin kesin olarak hangi tarihte faaliyetlerini sona erdirdiği tespit edilememiştir.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F. (1984). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- AHMED HAMDİ (1339). "Türk Ticaret-i Bahriyyesi: Mazisi, Hâli ve Vaziyeti Hakkında Tetkikât ve Mütalaât". *İstanbul Ticaret ve Sanayii Odası Mecmuası*. I: 18-28.
- AKYILDIZ, A. (2001). *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*. İstanbul: Türk Ekonomi Bankası A.Ş. Yayınları.
- ARI, K. (1991). "Mübadele Göçmenlerinin Türkiye'ye Taşınma Sorunu". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. I/1: 13-46.
- ARI, K. (2008). *İzmir'den Bakışla Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri Lozan'dan Kabotaja*. İzmir: Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları.
- ARSLAN, O. (2008). "I. Dünya Savaşı Başında Kapitülasyonların İttihat ve Terakki Yönetimi Tarafından Kaldırılması ve Bu Gelişme Karşısında Büyük Güçlerin Tepkileri". *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*. X/I: 261-278.
- AYGIN, M. C. (2019). *Osmanlı Devleti'nde Kazancın Vergilendirilmesi Teşebbüsleri (1907-1914)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BALCI, R. – İ. SIRMA (2012). *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketi*. İstanbul: İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları.
- C. S. (8 Şubat 1331). "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat". *İktisadiyat Mecmuası*. I/1: 6-10.
- CEBESOY, A. F. (1997). *Sınıf Arkadaşım Atatürk – 2*. İstanbul: Cumhuriyet.
- ÇETİN, A. (2012). "Kıbrıslı Kâmil Paşa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XXV: 392-394.
- DEMİRTAŞ, R. A. (2019). *Ganaim-i Bahriye Mahkemesinin Kuruluşu Teşkilatı ve Yargılama Usulü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DÖNMEZ, G. - C. ÖZTÜRK (2018). "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi İktidar Anlayışı: İttihat ve Terakki Cemiyeti Bonapartist miydi?". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. XIII/1: 201-217.

- ERDAL, İ. (2003). "Mübadil Göçmenlerin Taşınması Meselesi ve Türk Vapurcuları ile Yapılan Nakil Sözleşmesi". *Atatürk Yolu*. VIII/31-32: 313-328.
- ERĞİN, K. (2017). "İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)". *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. I/1: 114-127.
- ERSAYDI, A. (2010). "Bozkurt-Lotus Davasında Genç Türkiye'nin Hukuksal Yetkinliği". *Tarih Okulu*. VI: 33-43.
- GEDİZ, D. (2013). *Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi (1910-1923)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜRSOY, B. (1984), "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. XL/1-4: 17- 59.
- GÜZEL, H. T. (2017). "'Hasta Adam' Osmanlı Devleti Karşısında Başarılı Bir İtalyan Diploması Örneği: Trablusgarp Savaşı". *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. II/1: 78-118.
- İttihâd Seyr-i Sefâ'in Anonim Şirketi Osmâniyesi Nizamname-i Dâhilîsi* (1327). Selanik: Rumeli Matbaası.
- KİŞİ, Ş. S. (2018). "Bozkurt-Lotus Deniz Kazası, Bozkurt-Lotus Davası ve Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in Uluslararası Hukuktaki Büyük Zaferi". *Çaka Bey'den Günümüze Kuşadası ve Çevresinde Türk Tarihi*. (ed. Mustafa Yıldırım-Kemal Ramazan Haykıran). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları: 240-289.
- KURAT, A. N. (1967). "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917- 3Mart 1918)". *Bellekten*. XXXI/123: 375-413.
- KUZUCU, K. (2015). "'Türkiye'nin İlk Armatörlerinden Rıza Bedri Bey ve Kocaeli Vapur Şirketi". *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları: 1067-1081.
- KÜÇÜK, C. (1989). "Ali Rıza Paşa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. II: 440-441.
- LEWİS, B. (2014). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (çev. Boğaç Babür Tuna). Ankara: Arkadaş Yayınları.
- MERAY, S. L. (1973). *Lozan Barış Konferansı - Tutanaklar Belgeler*. II/II. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- SOYSAL, İ. (1989). *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*. I. Ankara: TTK Basımevi.
- ŞAHİN, H. (2013). "Osmanlı Vergi Sisteminde Reform ve Temettü Vergisi". *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. XXXVII/1: 45-57.
- ŞIVGIN, H. (1989). *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TEMEL, M. (2005). "Balkan Savaşı'nda Yunanistan'ın El Koyduğu Osmanlı Gemileri ve Alınan Karşı Önlemler". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 7: 107-116.
- TEZCAN, D. (1994-1995). "Bozkurt-Lotus Davasının Uluslararası Hukuktaki Önemi ve Yeri". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. II/4-5: 267-274.
- TOPRAK, Z. (1995), *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- TUNAYA, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler - İkinci Meşrutiyet Dönemi*. I. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TUNAYA, T. Z. (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler - İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*. III. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- UÇAROL, R. (2013). "Gazi Ahmed Muhtar Paşa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XIII: 445-448.
- YILDIZ, Ö. (2012a). *II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908- 1914)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YILDIZ, Ö. (2012b). "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. XII/24: 27-46.

Sürelî Yayınlar

Hikmet
İktisadiyat Mecmuası
İttihad ve Terakki
Sabah
Tanin
Vakit

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti – Siyasi: BOA, HR.SYS. 01959.00015; BOA, HR.SYS. 02424.00006; BOA, HR.SYS. 02197.00056; BOA, HR.SYS. 02424.00006; BOA, HR.SYS. 0257.00030; BOA, HR.SYS. 02462.00048; BOA, HR.SYS. 2099.9.15.

Hariciye Nezareti - İstanbul Murahhashlığı: BOA, HR.İM. 00123.00031; BOA, HR.İM. 00126.00087.

Hariciye Nezareti - Sofya Sefareti: BOA, HR.SFR.04.00652.00017.

Bab-ı Ali Evrak Odası: BOA, BEO. 004520.338978; BOA, BEO. 004520.338978; BOA, BEO. 004526.339415; BOA, BEO. 004528.339582.

Şura-yı Devlet: BOA, ŞD. 01233.00016; BOA, ŞD. 00016.00038.

Meclis-i Vükela Mazbataları: BOA, MV.00177.25.

İrade - Dosya Usulü: BOA, İ..DUİT. 00067.59.

İrade - Meclis-i Mahsus: BOA, İ.MMS.00140/1.

Sadaret – Mukavelenamerler: BOA, A.}DVN.MKL. 52/4.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 272/14.77.35.4; BCA, 272/14.77.34.4.3; BCA, 30/ 10.4.24.24.2.

Resmî Yayınlar

Düstûr (1928).Tertip 2, C. 7, İstanbul: Evkaf Matbaası, 868-872.

Düstûr (1931). Tertip 3, C. 5, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 205-219.

EKLER

Ek 1. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi ambleminin yer aldığı antetli belge (BOA, HR.SYS. 02462.00048.004)

Ek 2. İttihâd Seyr u Sefâ'in Anonim Şirket-i Osmâniyesi'nin 22 Haziran 1911 tarihli, her biri 1 lira değerinde iki hisselik hâmiline ait hisse senedi (Akyıldız, 2001, s. 422).

TÜRKİYE’DE YAPILAN HALKOYLAMALARI VE BUNLARIN AĞRI’DAKİ YANSIMALARI

Bilal TUNÇ*
Erdal ÇELİK**

ÖZ

Demokrasiyle yönetilen ülkelerde halk tarafından seçilen kişilerin yer aldığı yasama organında kanunların yapılmasında halka birtakım haklar tanınmıştır. Bu hakların başında halkoylaması gelmektedir. Bu bağlamda, meclis tarafından hazırlanan kanunlar halkoylamasına sunulur ve halk tarafından ya kabul alır ya da reddedilir. Esasında halkoylamaları, demokrasilerin olmazsa olmazları arasında yer almaktadır. Demokrasiyle yönetilen Türkiye’de 1961 yılından başlayarak günümüze kadar toplamda yedi adet halkoylaması yapılmıştır. Özellikle 1980 Askeri Darbesi sonrasında hazırlanan 1982 Anayasası’nın bazı maddelerinin değiştirilmesi için beş defa halkoylamasına başvurulmuştur. Bu çalışmanın hazırlanmasındaki amaç; 1961, 1982, 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 yılında yapılan halkoylamaları hakkında genel bir bilgi vererek bunların Ağrı vilâyetindeki sonuçlarını ortaya çıkarmaktır. Bu makale ile halkoylaması ve Ağrı tarihi alanında çalışma yapan bilim insanlarına katkı sağlanması ve söz konusu alandaki bazı bilimsel eksikliklerinin giderilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışma, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerinden, Ağrı’da yayımlanan yerel gazetelerden ve telif eserlerden faydalanılarak oluşturulmuştur. “Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları” adlı makale, nitel bir çalışma olup; makalede doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Halkoylaması, 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası.

REFERENDUMS IN TURKEY AND THEIR REFLECTIONS IN AĞRI

ABSTRACT

Countries where governed by democracy, certain rights have been given to the people in the making of laws in the legislative body, which consists of elected by the people. The first of these rights is the referendum. In this context, the laws prepared by the parliament are submitted to the referendum and either accepted or rejected by the public. In fact, referendums are among the sine qua non of democracies. Seven referendums have been held since 1961 in Turkey, which is governed by democracy. Five times referendum was applied to amend some articles of the 1982 Constitution, which was prepared especially after the 1980 Military Coup. The purpose of preparing the study titled "Referendums held in Turkey and their reflections in Ağrı" is to give general information about the referendums held in 1961, 1982, 1987, 1988, 2007, 2010 and 2017 and to reveal their results in Ağrı province. With this article, it is intended to contribute to scientists working in the field of referendum and to eliminate some scientific deficiencies in the field. This study was created by using the data of Turkish Statistical Institute (TSI), local newspapers published in Ağrı and copyrighted works. The article named "Referendums in Turkey and Their Reflections in Ağrı" is a qualitative study; The document analysis technique was used in the article.

Keywords: Ağrı, Referendum, 1961 Constitution and 1982 Constitution.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 11.04.2021; Yayıma Kabul Tarihi: 01.08.2021

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, AĞRI; ORCID: 0000-0001-5361-8494, E-posta: btunc@agri.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, AĞRI; ORCID: 0000-0001-8809-3990, E-posta: e.celik_04@hotmail.com

Giriş

Halkoylaması, vatandaşların karar alma olaylarına direk katılımına olanak sağlayan demokratik araçlardan birisidir. Bu kavramla alakalı farklı ülkelerde değişik uygulamalar bulunmaktadır. Yani her ülkede aynı uygulamaların bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca demokrasinin geliştiği ülkelerde halkoylaması sıkça başvurulan yöntemlerden birisi durumundadır. Türkiye’de ise halkoylaması çok kullanılan bir yöntem olmadığı için bu konuya ilişkin çalışmalar oldukça azdır. Her ne kadar Türkiye’de bilimsel çalışma ve yöntemlerle yapılan incelemeler, araştırma imkânlarını kolay hale getirmiş olsa da halkoylaması, sadece evet ya da hayırdan ibaret bir oylama olarak görülmektedir. Söz konusu durumdan dolayı halkoylamaları sosyal ve kültürel tabanına ait teferruatlı analizlerin yapılamadığı bir durum olma özelliğini devam ettirmektedir (Gürbüz, 2017, s. 248). Anayasayla ilgili konularda, halkın iradesinin ne olduğunun ortaya çıkarılması için yapılan halkoylamalarının Türkiye’de demokrasinin gelişimi açısından ciddi bir önemi bulunmaktadır. Halkoylaması, Türkiye’de anayasa yapımı ve anayasaların maddelerinde birtakım değişiklik ve düzenlemelerinin yapıldığı süreçlerde başvurulan bir doğrudan demokrasi yöntemidir. Türkiye’de 1961 yılı başlangıç tarihi olmak üzere günümüze kadar çeşitli tarihlerde yedi adet halkoylaması yapılmıştır. Söz konusu halkoylamalarının ilk ikisi yeni bir anayasa yapımı, geri kalan beşi ise 1982 Anayasası’nın maddelerinin değiştirilmesi için yapılmıştır. Bu arada 1961 Anayasası’ndan önceki diğer Anayasalarda referanduma gidilmemiştir. Söz konusu halkoylamaları sayesinde halk da doğrudan yasama sürecine dâhil edilmişlerdir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türk demokrasi tarihinde Anayasa ile ilgili ilk halkoylaması 1961 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu halkoylamasının esasları 28 Mart 1961 tarihinde oluşturulan 283 sayılı “Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun” ile belirlenmiştir. Daha sonra da 1982 Anayasası için halkoylamasına başvurulmuştur (Gözler, 1998, s. 97-113). Söz konusu veriler, Türkiye’de halkoylaması ile ilgili çok eski bir geçmişin olmadığını, 1961 Anayasası için yapılan halkoylaması sayılmazsa, referandumun daha çok 1982 yılından itibaren başladığı söylenebilir. Halkoylaması sonucu yürürlüğe giren 1961 Anayasası’ndan sonra, ikinci halkoylaması için yaklaşık 20 yıl beklenmiştir. Bu kez 1982 Anayasası, halkoylaması sonucu yürürlüğe girmiş ve gerektiği hallerde anayasal değişiklikler için bir anayasa hükmü haline getirilmiştir. 1982 Anayasasının kabul edilmesinden günümüze değin geçen sürede, Anayasanın 175. maddesi gereğince 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 yıllarında anayasal değişikliklerle ilgili olarak beş halkoylaması yapılmıştır (Ertan, 2018, s. 55-56).

Bu çalışmada 1961 ve 1982 Anayasalarının kabul edilme süreçlerindeki halkoylamalarıyla 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 yıllarında yapılan halkoylamaları Türkiye genelinde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında Ağrı isyanları (Köse, 2020, s. 1529; 2021, s. 12-13) ve sınır vilayeti olması hasebiyle bir takım güvenlik sorunlarının yaşandığı (Köse, 2020, s. 1259-1292) ancak daha sonra güvenli ve demokratik bir hale gelen Ağrı vilayeti özelinde incelenecektir. Halkoylamalarının sonuçlarıyla ilgili Ağrı ili ve ilçeleri olan Merkez, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Tutak, Patnos ve Diyadin için genel bir değerlendirme yapıldığı gibi, burada ortaya çıkan sonuçlar Türkiye geneli sonuçlarla karşılaştırılmıştır. Böylelikle Doğu Anadolu Bölgesi’nin hem alan hem de nüfus bakımından büyük bir vilâyeti olan Ağrı vilâyeti halkının siyasal tutumu üzerine somut verilere dayalı bir değerlendirme yapılmıştır. Yukarıda izah edildiği üzere Türkiye’de halkoylamasıyla ilgili olarak yapılan bilim çalışmaları son derece sınırlıdır. Bu nedenle Türkiye’deki Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları adlı çalışmayla söz konusu eksikliğin giderilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışmayla halkoylaması alanında ve bilhassa da yerel tarih ile ilgili alanlarda bilimsel faaliyet yürüten kişilere ciddi bir katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

1. 1961 Anayasası Halkoylaması

Halkoylamasına daha çok Anayasa yapımları, hudutlar, kamu alanında yapılan düzenlemeler ve uluslararası kuruluşlara katılım vs. gibi alanlarda gidilirken, Türkiye’de ise ilk halkoylaması 1960 Askeri Darbesi’nden sonra oluşturulan 1961 Anayasası’nın kabulü için 9 Temmuz 1961’de yapılmıştır. Darbeyi yapan Milli Birlik Komitesi’nin hâkim olduğu bir ortamda, sıkıyönetim şartlarında gerçekleştirilen halkoylamasında halk %62 oranında “evet” oyu kullanmışken; “hayır” oyları %38’de kalmıştır. Halkoylamasında anayasaya çoğunlukla “Hayır” oyu veren iller olduğu gibi çoğunlukla Ağrı gibi evet verenler de olmuştur. Anayasanın kabulü için siyasetçilerin, derneklerin ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle ciddi bir “evet” kampanyası yürütülmüştür (Tanör, 2016, s. 375; Duman, 2018, s. 225). Aşağıda izah edileceği üzere, bu propaganda sonucunda referandumu olumlu olarak değerlendiren Ağrılılar, 1961 Anayasasına çoğunlukla evet oyu vermiştir. 1961 Anayasası için yapılan halkoylamasına halkın %76’sı katılmış ve 6.374.000 kişi evet anlamında beyaz oy vererek Anayasayı kabul ettiğini göstermiştir. Buna karşılık 3.984.000 kişi ise hayır oyu vererek yeni Anayasayı kabul etmediğini göstermiştir (Tercüman, 11 Temmuz 1961; Hürriyet, 12 Temmuz 1961; Çavdar, 2013, s.100). 9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan halkoylamasının kabul edildiğine dair sonucu, 20 Temmuz 1961 tarihli Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10859, s. 4641). Böylelikle 1924 yılından beri yürürlükte olan 1924 Anayasası ilga edilmiş ve yeni bir Anayasa olan 1961 Anayasası kullanılmaya başlanmıştır.

Türkiye’de yeni anayasa halkoylaması için yapılan propaganda çalışmalarına 1961 yılı haziran ayı başlarında başlamış ve bunun için de Kurucu Meclis üyeleri seçim alanları olan vilayetlerine giderek referandum çalışmaları yürütmüşlerdir. Bu kapsamda, Ağrı ili Kurucu Meclis Üyesi olan Av. Salih Türkmen, 27 Haziran 1961 tarihinde Ankara’dan Ağrı’ya gelerek yeni Anayasa’yı halka tanıtmak için çalışmalar yapmıştır (Karaköse, 28 Haziran 1961, Sayı: 2367, s. 1). Salih Türkmen’in Ağrı’ya gelmesinden önce ise bu çalışmaları Vali Kazım Atakul gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda, 21 Haziran 1961 yılı Vali Kazım Atakul, Tutak ilçesinde Kaymakamlık binasında memurlara bir konuşma yaparak yeni Anayasa’nın öneminden bahsetmiştir (Karaköse, 22 Haziran 1961, Sayı: 2362, s. 1). Bu konuşmasında Vali, memurlara Anayasa için oy vermenin milli bir vazife olduğunu halka anlatmalarını istemiştir (Şark Ekspres, 22 Haziran 1961, Sayı: 1752, s. 1). Daha sonra ise Vali’ye Salih Türkmen eşlik etmeye başlamış ve 28 Haziran Tutak ile Patnos’ta halka yeni Anayasa hakkında bilgi vermişlerdir (Demokrat Ağrı, 30 Haziran 1961, Sayı: 2152, s. 1). Bu arada söz konusu kişiler, 29 Haziran’da Tutak ilçesinde de halkla bir araya gelerek onların halkoylamasına evet oyu vermelerini istemişlerdir (Karaköse, 30 Haziran 1961, Sayı: 2369, s. 1; Demokrat Ağrı, 30 Haziran 1961, Sayı: 2152, s. 1). 2 Temmuz 1961 tarihinde Ağrı ili Merkez ilçesinde Halk Eğitim salonunda halkoylaması için halkın yoğun katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. İlk olarak Vali Kazım Atakul konuşma yapmış ve sonrasında Atatürk Üniversitesi eski Rektörü Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal konuşmuş, yeni anayasanın çok önemli olduğunu belirterek ülke ve millet menfaatleri için buna mutlaka evet oyu verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Son konuşmacı olan Salih Türkmen de aynı minvalde beyanlarda bulunmuştur (Şark Ekspres, 3 Temmuz 1961, Sayı: 1761, s.1; Demokrat Ağrı, 3 Temmuz 1961, Sayı: 2154, s. 1; Karaköse, 3 Temmuz 1961, Sayı: 2371, s. 1). Bu durum, darbe sonrası oluşturulan yeni Anayasa’nın kabul edilmesi için ülke genelinde olduğu gibi Ağrı’da da yoğun bir propaganda çalışmasının yürütüldüğünü açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bilhassa bu tür seçim propagandası çalışmalarında partilerden ziyade başta Vali olmak üzere kamu görevi ifa eden kişilerin yer alması düşündürücüdür. Zira bu yolla Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından referanduma evet oyu vermeleri için halk üzerinde ciddi bir etki bırakılmak istendiği şeklinde düşünülebilir.

Milli Birlik Komitesi tarafından görevlendirilen kişiler, ülke genelinde Anayasa'nın kabulü için çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu bağlamda, Ağrı'da yeni Anayasa'yı halka tanıtmak üzere öğretmenler görevlendirilmişlerdir. Bu öğretmenler, köylüleri bu konuda bilinçlendirmek amacıyla 2 Temmuz 1961'den itibaren köylere dağılmışlardır. Öğretmenlerin görevi yeni Anayasa konusunda halkı aydınlatmak olmuştur (Demokrat Ağrı, 5 Temmuz 1961, Sayı: 2156, s. 1; Karaköse, 3 Temmuz 1961, Sayı: 2373, s. 1). Öğretmenlerle birlikte bu çalışmalara diğer kamu görevlileri de katılmıştır. Bu kişiler yeni Anayasa'yı tanıtan risale, broşür, afiş ve pankartlarla köylerde faaliyet yürütmüş ve köylülere bu Anayasa'ya evet demelerini istemiştir (Demokrat Ağrı, 5 Temmuz 1961, Sayı: 2158). Bu arada Valilik tarafından yapılan programla bütün köylere gidilmesi sağlanmıştır (Demokrat Ağrı, 5 Temmuz 1961, Sayı: 2158). Yukarıda da izah edildiği üzere bütün faaliyetler kamu eliyle yürütülmüştür. Bütün kamu görevlileri yeni Anayasa'ya evet denilmesi için çalışmıştır.

9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım, %88 gibi son derece yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Oylama neticesi Ağrılıların %82,9'u yeni Anayasaya evet oyu vermiş iken; %17,1'i ise hayır demiştir (Karaköse, 11 Temmuz 1961, Sayı: 2378, s. 1). Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki tablodan istifade edilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	81.0	6.348.092	3.933.944	61.7	38.3
Ağrı	88.0	58.543	12.099	82.9	17.1
Merkez İlçesi	88.1	13.059	2.970	81.5	18.5
Diyaadin İlçesi	91.5	6.342	281	95.8	4.2
Doğubayazıt İlçesi	73.6	9.803	665	93.6	6.4
Eleşkirt İlçesi	92.2	7.011	3.998	63.7	36.3
Hamur İlçesi	94.7	3.402	1.218	73.6	26.4
Patnos İlçesi	93.8	8.429	1.190	87.6	12.4
Taşlıçay İlçesi	94.5	4.894	365	93.1	6.9
Tutak İlçesi	87.5	5.603	1.412	79.9	21.1

Tablo 1: 9 Temmuz 1961 Anayasa Halkoylamasının Türkiye ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 197, 199).

Bir numaralı tablodan açık bir biçimde görülebileceği üzere Türkiye genelinde 1961 Anayasası'na evet oyu verenlerin oranı %61,7 iken; Ağrı'da %82,9 olmuştur. Yani Ağrı'daki oran, Türkiye ortalamasının çok üstünde olmuştur (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 199). Bu da Ağrılıların 1961 Anayasası'nı kabul ettiğini ve Türkiye'nin yeni bir Anayasa'ya ihtiyacı olduğu görüşünde oldukları şeklinde düşünülebilir. Ayrıca Milli Birlik Komitesi tarafından görevlendirilen başta öğretmenler olmak üzere kamu görevlilerinin ciddi katkılar sağlamış olduğu şeklinde düşünülebilir. Yapılan halkoylaması neticesinde ülke genelinde 11 vilayetin tamamı Anayasa'ya hayır oyu vermiştir. Bu bağlamda, Aydın'da halkın %56'sı, Bursa'da %52,9'u, Çorum'da %52,2'si, Denizli'de %51,3, İzmir'de %50,2'si, Kütahya'da %58,2'si, Manisa'da %56,1'i, Sakarya'da %52,8'si, Samsun'da %57'si ve son olarak Zonguldak'ta %53,1'i bu Anayasa'ya evet dememiştir. Söz konusu vilâyetlerin tamamı Türkiye'nin batısında bulunmaktadır (Karakartal, 2011, s. 174-175). Ancak Ağrı'nın da içinde yer aldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde genel olarak Anayasa'ya kabul oyu verilmiştir. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ağrı vilâyetinde seçime katılım son derece yüksek olmuştur. Bu da tablodaki verilerde açıkça görülmektedir.

Ağrı'nın ilçeleri arasında seçime katılımın en yüksek olduğu yer %94,7 ile Hamur iken; en az olanı da %73,6 ile Doğubayazıt'tır (Demokrat Ağrı, 11 Temmuz, Sayı: 2160, s. 1). Diğer ilçelerin tamamında seçime katılım oranı %87'nin üstündedir. Türkiye genelinde katılım %88 olduğu için, Doğubayazıt hariç, Ağrı'nın bütün ilçelerinde katılım oranı Türkiye ortalamasının üstündedir. Bu durum, evet ve hayır oranları için de geçerli olmuştur. Bütün ilçeler Anayasa için evet oyu kullanmışlardır. İlçeler içerisinde en fazla evet oyu veren %95,8 ile Diyadin ilçesi iken; en az olanı da %63,7 ile Eleşkirt olmuştur. Doğal olarak en fazla hayır oyu çıkan ilçe de %36,3 ile Eleşkirt ilçesidir (Şark Ekspres, 11 Temmuz 1961, Sayı: 1768, s. 1). Bu sayımda Türkiye geneline evet oyu verenlerin oranı %61,7'dir. Ağrı'da en çok hayır oyu veren ilçe Eleşkirt dâhil olmak üzere bütün ilçelerdeki evet oranı, Türkiye ortalamasının çokça üstündedir.

2. 1982 Anayasası Halkoylaması

Türkiye’de 1960 yılında olduğu gibi 1980’de bir askeri darbe yaşanmış ve söz konusu darbe sonrasında 1982 Anayasası oluşturulmuş ve 9 Kasım 1982 tarihinde halkoylamasına sunulmuştur (Parla, 1991, s. 24). Bilindiği gibi, bir devletin kuruluşunu ve halkın temel hak ve özgürlüklerini ihtiva eden kuralların tamamı, bu devletin anayasal düzenini oluşturmaktadır (Onar, 1993, s. 1). Bu kapsamda yeni bir Anayasa oluşturulmuş ve halkoylamasına sunulmuştur. Aşağıda da ifade edilebileceği üzere bu Anayasa halk tarafından son derece yüksek bir oranda kabul oyu alarak yürürlüğe girmiştir.

24 Eylül 1982’de çıkarılan 2707 sayılı “Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun” ile de referandumda kimlerin oy kullanma hakkına sahip olduğu, Yüksek Seçim Kurulu’nun görevleri, oy pusulaları, propagandalar vb. hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kanuna göre referandum işlemleri Yüksek Seçim Kurulu’nun idaresi ve denetimi altındadır. Referandumda seçmen listesinde kaydı olan ve seçme yeterliliğine sahip herkes oy kullanabilmektedir. Oy pusulaları, üzerinde kabul yazılı beyaz, ret yazılı mavi renkten oluşmaktadır (Resmî Gazete, 25 Eylül 1982, Sayı: 17.823, s. 1-3). Resmî Gazetede yayımlanan bu kanunla halkın referandum hakkında bilgilendirildiği ve sürecin nasıl işleyeceğinin anlatıldığı şeklinde düşünülebilir.

Hazırlanan Anayasa 7 Kasım 1982 tarihinde referanduma sunulmuştur. Referanduma katılım oranı %91,3’tür. Bu oylama %91,4 kabul ve %8,6 ret oyuyla sonuçlanmıştır (Erdem vd. 2011, s. 31). Böylece 1961 Anayasası’nda olduğu gibi Kurucu Meclis tarafından hazırlanan 1982 Anayasası da halkoyuna sunulmak suretiyle kesinleşmiştir (Gözler, 2000, s. 98). 1961 Anayasası’na oranla katılımın çok daha yüksek olduğu 1982 Anayasa’sında evet oranlarının önceki halkoylamasına oranla daha fazla olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda izah edildiği üzere 1982 Anayasası Halkoylamasına hem katılım oranı hem de söz konusu Anayasa’ya beyaz oy pusulası vererek evet diyenlerin oranı çok yüksektir. Aynı durum Ağrı için de geçerlidir. Ağrı’da gerek şehir merkezi ve gerekse de ilçelerde oylamaya katılanların sayısı son derece fazla olmuştur. Bu da Türkiye genelinde olduğu gibi Ağrı’da Halkoylamasına son derece ilgi gösterildiği şeklinde yorumlanabilir.

1982 Anayasası için yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım 1961 Anayasası için yapılan halkoylamasına kadar yüksek olmuştur. Buna göre Ağrı’da halkoylamasına katılanların oranı %89’dur. Halkoylamasına beyaz pusula vererek kabul edenlerin sayısı ise mavi pusula oyu atarak kabul etmeyenlerden çok daha fazladır. Buna göre Ağrı’da oylamaya kabul oyu verenler %96,4 iken hayır diyenlerin oranı ise sadece %3,6’dır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 156). Ağrı’da halkoylamasına katılım oranı, Türkiye’deki verilerle karşılaştırma ve ilçelerdeki durum ile ilgili bilgiler 2 numaralı tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	91,3	17.215.559	1.626.431	91,4	8,6
Ağrı	89,0	98.955	3.699	96,4	3,6
Merkez İlçesi	88,4	23.445	866	96,4	3,6
Diyadin İlçesi	90,4	8.852	120	98,7	1,3
Doğubayazıt İlçesi	89,4	17.727	1.511	92,1	7,9
Eleşkirt İlçesi	87,6	12.260	191	98,4	1,6
Hamur İlçesi	88,7	5.289	19	99,6	0,4
Patnos İlçesi	87,8	17.406	607	96,6	3,4
Taşlıçay İlçesi	90,4	6.198	194	97,0	3,0
Tutak İlçesi	89,8	7.969	141	97,7	2,3

Tablo 2: 7 Kasım 1982 Anayasa Halkoylamasının Türkiye'deki ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 154, 156).

İki numaralı tablodan açık bir biçimde görülebileceği üzere 1982 Anayasası için yapılan halkoylamasına Türkiye genelinde katılım oranı %91,3 iken; Ağrı'da %89 olmuştur. Her ne kadar Ağrı'da katılım oranı Türkiye ortalamasının altında olsa da ikisi de birbirine son derece yakın olmuştur. Ancak Ağrı'da oylamaya evet diyenlerin oranı, Türkiye ortalamasının üstündedir. Buna göre Türkiye ortalaması %91,4 iken Ağrı'da evet diyenlerin oranı %96,4'tür.

Tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere bazı ilçelerin katılım oranı, il ortalamasının üstündedir. Buna göre, Diyadin %90,4, Doğubayazıt %89,4, Hamur %88,7, Taşlıçay %90,4 ve Tutak %89,8 ilçelerinde katılım oranı, il ortalamasından fazla olmuştur. Ancak diğer iki ilçe olan Merkez %88,4 ve Patnos %87,8 ile il ortalamasının altında olmuştur (Hakimiyet, 9 Kasım 1982, Sayı: 5354, s. 1). Söz konusu veriler, Ağrı'da halkoylamasına katılımın beklenin çok üstünde olduğunu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Ağrı'daki ilçeler içerisinde 1982 Halkoylamasına beyaz oy pusulası vererek evet diyenlerin en fazla olduğu ilçe %99,6 ile Hamur'dur. Yani evet diyenlerin oranı çok yüksektir. Bu ilçeyi %96,6 ile Patnos ve %98,4 ile Eleşkirt ilçeleri takip etmektedir. Söz konusu sayısal veriler, her üç ilçede halkoylamasında beyaz pusula atanların %98'in üzerinde olduğunu göstermektedir. Bunun dışında ilçeler içerisinde oylamaya mavi pusula atarak ret oyu verenler içerisinde Doğubayazıt farklı bir durum arz etmektedir. Buna göre bahsi geçen ilçede evet oranı %92,1 iken hayır diyenlerin oranı %7,9'dur. Doğubayazıt dışında halkoylamasına en fazla ret oyu veren %3,6 ile Merkez ilçesi olmuştur. Bu durum, Merkez ilçesinin ret oyu oranı ile Ağrı il ortalamasının aynı olduğu tablo verilerinden görülebilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere 1961 Anayasası'na olduğu gibi 1982 Anayasası'na da çoğunlukla evet oyu veren Ağrılılar, bu yönüyle söz konusu yeni Anayasa değişikliklerine karşı olmadıklarını ortaya çıkarmışlardır.

3. 1987 Siyasal Yasakların Kalkması Amacıyla Yapılan Halkoylaması

1982 Anayasası'nın kabulünden itibaren birçok siyasi parti ve siyasal olmayan kuruluşlar tarafından Anayasa'da değişiklik yapılması için birtakım önerilerde bulunulmuştur. Bunların neticesinde 1987'den itibaren Anayasa'da çok sayıda değişiklik yapılmıştır (Özboğdu, 2014, s. 86). Bu bağlamda Türkiye'de yapılan üçüncü halkoylaması, 1987 tarihli olup siyasi yasakların kaldırılmasıyla ilgili olmuştur. 1982 Anayasası'nın ardından siyasi durum, önceki haline döndükten ve demokrasiye geri dönüş olduktan sonra Anayasanın mevcut olan geçici dördüncü maddesinde yer alan siyasetçilerin 5 veya

10 yıllığına siyasi yasaklı hale getirilmesine ilişkin maddelerin kaldırılması gerektiği konusunda kamuoyunda talepler bulunmaktaydı. Bu durumun farkında olan Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Turgut Özal ile 199 milletvekili, Anayasa değişikliklerinin içeriğinin genişletilmesi, Anayasa değişikliği metotlarının kolaylaştırılması ve adı geçen siyasi yasakların kaldırılması amacıyla TBMM’ye teklifte bulunmuştur. Turgut Özal ve arkadaşları tarafından verilen teklif TBMM’de görüşülerek 3361 sayılı kanunla kabul edilmiştir (Karadeniz, 2018, s. 66; Zürcher, 2000, s. 414).

Halkoylaması 6 Eylül 1987 tarihinde yapılmış ve buna katılım %93,6 olmuştur (Zenginkuzucu, 2013, s. 11). Bu halkoylamasına katılım yüksek olmasına rağmen; evet ve hayır oylarının oranları birbirine son derece yakın olmuştur. Bu bağlamda, söz konusu halkoylamasına evet oyu verenlerin oranı %50,16 iken hayır diyenlerin oranı ise %49,84’tür (Kaya Osmanbaşoğlu vd. 2019, s. 12). Yukarıda ifade edildiği üzere, 1987 Halkoylamasının en önemli özelliklerinden biri oylamaya katılanların oranının çok yüksek olmasıdır. Bu oran, Türkiye’de yapılan diğer halkoylamalarının üstünde olmuştur.

1987 yılında yapılan halkoylaması neticesi kabul edilen kanun maddeleri, 12 Eylül 1987’de Resmî Gazetenin 19.572 sayısıyla yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 12 Eylül 1987, Sayı: 19.572, s. 1). 1987 yılında TBMM tarafından hazırlanan 3361 sayılı yeni kanun, Anayasa’nın 67, 75, 175 ve geçici 4. maddelerinde değişiklik yapılmasını öngörmüştür. Bu değişikliğe göre seçmenlerin yaşı 20’ye indirilmiş, Milletvekili sayısı 400’den 450’ye çıkarılmış ve 12 Eylül 1980 Askeri darbesi öncesi siyaset yapan kişilerin birçoğuna 5 ila 10 yıl arasında verilen siyasi yasaklar kaldırılmıştır. Ayrıca yapılan Anayasa değişikliğiyle kabul çoğunluğu düşürülerek Anayasada değişiklik yapma usullerinde ciddi bir kolaylaştırma getirilmiştir (Koroğlu, 2009, s. 108). Söz konusu düzenlemeler sayesinde 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrasında siyasetten uzaklaştırılan kişilerin haklarının iade edildiği ve bunların yeniden siyaset yapma hakkına kavuştukları görülmektedir. Bu açıdan söz konusu halkoylamasının Türkiye’de demokrasinin gelişimi açısından olumlu bir durum olduğu şeklinde düşünülebilir.

1987 tarihli halkoylamasının Ağrı’da evet sayısının artması için Ağrı ve Muş milletvekillerinden bazıları Ağrı’da çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu kapsamda, Anavatan Partisi Ağrı Milletvekili Hasan Fecri Alpaslan, Anavatan Partisi Muş Milletvekili Mikail Aydemir, eski parlamenterlerden Rıza Polat ve Eleşkirt ilçesi eski encümenlerinden Celal Şamdan köyleri gezerek halka halkoylaması hakkında bilgi vermişlerdir (Hakimiyet, 3 Eylül 1987, Sayı: 6828, s. 1). Yani bu kişiler halkın çoğunlukla evet oyu vermesi için uğraşmışlardır. Hakimiyet gazetesinin verdiği bilgilere göre, bu tarihlerde söz konusu kişiler gibi Ağrı’da halkın bu oylamaya ret vermesi için de çalışanlar olmuştur. Ancak aşağıda da ifade edileceği üzere Ağrı’da halkoylamasına evet diyenlerin sayısı daha fazla olmuştur.

Halkoylamasına evet oyu çıkması için ülke genelinde açık hava toplantıları yapan Anavatan Partisi ile Doğruyol Partisi, 4 Eylül 1987’de Ağrı’da da birer toplantısı gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda Ağrı Milletvekili Hasan Fecri Alpaslan ile Doğruyol Partisi Ağrı İl Başkanı Fehmi Olgun birer konuşma yapmıştır (Hakimiyet, 5 Eylül 1987, Sayı: 6830, s. 1). Bu toplantıda Anayasa değişikliği için evet oyu verilmesi gerektiğini ifade eden konuşmacılar, halkın desteğini istemişlerdir.

1987 yılında yapılan halkoylamasına Ağrı’da katılım oranı %92,4 olmuştur. Yani Ağrılılar, söz konusu halkoylamasına son derece büyük bir ilgi göstermiştir. Ancak 1961 ve 1982 Anayasaları için yapılan referanduma evet oyu veren Ağrılılar, 1987 tarihli halkoylamasına hayır oyu vermişlerdir. Yapılan oylama sonucunda Ağrı’da %47,3 evet oyu vermişken; %52,7 oranında hayır oyu çıkmıştır (Hakimiyet, 8 Eylül 1987, Sayı: 6833, s. 1; Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 114).

Ağrı'da halkoylamasına katılım oranı, Türkiye'deki veriler ve ilçelerdeki durum ile ilgili bilgiler 3 numaralı tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	93,6	11.711.461	11.636.395	50,2	49,8
Ağrı	92,4	59.912	66.754	47,3	52,7
Merkez İlçesi	91,4	16.082	15.574	50,8	49,2
Diyadin İlçesi	89,9	5.956	5.359	52,6	47,4
Doğubayazıt İlçesi	88,1	13.765	7.506	64,7	35,3
Eleşkirt İlçesi	93,5	3.789	9.706	28,1	71,9
Hamur İlçesi	96,6	2.751	4.171	39,7	60,3
Patnos İlçesi	94,0	10.145	12.922	44,0	56,0
Taşlıçay İlçesi	94,6	3.394	4.602	42,4	57,6
Tutak İlçesi	94,1	4.030	6.914	36,8	63,2

Tablo 3: 6 Eylül 1987 Halkoylamasının Türkiye'deki ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 112, 114).

Tablodaki verilerden görülebileceği üzere Ağrı'da seçimlere katılım oranı, Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Türkiye'de %93,6 olan katılım yüzdesi, Ağrı'da 92,4'tür. Yukarıda ifade edildiği üzere her ne kadar Ağrı'da katılım oranı Türkiye ortalamasının altında olsa da ikisi birbirine son derece yakın olmuştur. Bu arada 1987 Halkoylamasının sonucu evettir. Ancak Ağrı'da durum farklıdır ve Ağrı halkı halkoylamasına ret oyu vermiştir. Yani Ağrı'da halk, yapılan halkoylamasına hayır oyu vererek yapılan düzenlemeleri kabul etmediğini göstermiştir.

1987 Halkoylamasına Ağrı'da bazı ilçeler evet oyu vermişken; bazıları da hayır demiştir. Yani bu konuda ilçeler arasında görüş birliği yoktur. Bu anlamda halkoylamasına Ağrı'daki 3 ilçe evet ve 5 ilçe de hayır oyu vermiştir. Söz konusu ilçeler içerisinde halkoylamasına evet oyu verenler Merkez, Diyadin ve Doğubayazıt'tır. Evet, oyu veren bu ilçelerden Doğubayazıt %64,7 ile en önde olmuştur. Buna karşılık Merkez ilçesinde hayır ve evet diyenlerin oranı birbirine son derece yakın olmuştur.

Ağrı'da 1987 halkoylamasına hayır oyu veren ilçeler ise sırasıyla Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay ve Tutak'tır. Bu ilçeler içerisinde %71,9 ile en fazla hayır oyu veren ilçe Eleşkirt iken; en az olanı da %56 ile Patnos'tur. Tablodaki verilerden açıkça anlaşılacağı üzere halkoylamasına katılımda yüzde olarak hayır oyu verenler, evet oyu verenlerden fazla olmuştur. Yani hayır oyu veren söz konusu beş ilçe, ret oyu kullananlardan daha fazla referanduma ilgi göstermişlerdir. Sonuç olarak, 1961 ve 1982 Anayasalarında çoğunlukla evet oyu veren Ağrılılar, buna daha çok hayır demişlerdir. Bunda dönemin Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel durumu ve buradaki illerin daha çok hayır oyu vermesinin ciddi bir etkisi olduğu düşünülebilir.

4. 1988 Yerel Seçimlerin Bir Yıl Erkene Alınması İçin Yapılan Halkoylaması

Türk siyasi tarihinde gerçekleştirilen bir diğer dördüncü halkoylaması, Anayasa'nın 127. maddesinde değişiklik yaparak yerel seçimlerin 1 yıl erkene alınmasıyla ilgili olmuştur. Yani Turgut Özal Hükümeti, zamanından önce seçimleri yapmayı planlamıştır. Bu çerçevede, Başbakanlığını Özal'ın yaptığı Hükümet, seçimlerin bir yıl erken yapılması konusunda meclise öneride bulunmuştur. Bu öneri doğrultusunda TBMM, 2 Ağustos 1988'de toplanmış ve oylama yapmıştır. Anayasa değişikliği yapılması önerisine Erdal İnönü'nün Genel Başkanı olduğu Sosyal Demokrat Halkçı Parti ret oyu vermiş ve Genel Başkanı Süleyman Demirel'in olduğu Doğru Yol Partisi ise oylamalara katılmamıştır. İkinci

Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları

turda Anavatan Partisi'nin 284 oyuyla Anayasa değişikliği kabul edilmiştir. Kabul oyunun üye tamsayısının 3/5'i ve 2/3'ü arasında kaldığı için 3467 sayılı kanun, 13 Ağustos 1988'de halkoyuna sunulmak üzere Resmî Gazetede yayımlanmıştır (Arğın, 2018, s. 100). Böylece bu tarihlerde TBMM’de yer alan muhalefet partileri her ne kadar bu önerinin karşısında olduklarını göstermiş olsalar da iktidar partisi mecliste çoğunluğa sahip olduğu için söz konusu öneri geçmiştir.

Anayasa Mahkemesi tarafından verilen karar sonrasında 6 Ağustos 1988’de 3467 sayılı kanunda değişiklik yapılması için TBMM’ye teklif sunulmuştur. Bu teklifin kabul edilmesi üzerine 25 Eylül 1988 tarihinde yapılan halkoylamasında hayır oyları fazla olmuş ve mevcut Anayasa’nın 127. maddesi değiştirilememiştir. Hikmet Sami Türk’e göre, değiştirilmek istenen bu maddenin üçüncü fıkrasının birinci cümlesi, yerel seçim dönemini beş sene olarak belirlemektedir. Adı geçen maddenin gerekçeli kısmında bu konuda bir açıklama yer almamakla beraber bu Anayasa’nın 77. maddesinin birinci fıkrasında TBMM için öngörülen beş yıllık seçim dönemi ile paralellik sağlanmak istenmiştir (Türk, 1989, s. 71-103).

Cumhurbaşkanı Kenan Evren, ilgili kanunu tekrar görüşülmek üzere meclise geri göndermek yerine halkoylamasına sunma kararı almıştır. Bu halkoylaması, 25 Eylül 1988’de yapılmıştır. Yapılan halkoylamasına katılım oranı, 1987 referandumuna oranla düşük olmuş ve %88,92 olmuştur (Gözler, 1988, s. 104). Yerel seçimlerin bir yıl öne alınması ile ilgili yapılan referanduma halkın %65’i hayır oyu ve %35’i de evet oyu vermiştir. Bunun sonucu olarak da yerel seçimlerin erkene alınması ile ilgili halkoylaması kabul edilmemiştir (Çavuşoğlu, 2017, s. 177). Böylece 1988 yılına kadar yapılan dört halkoylaması içerisinde kabul edilmeyerek yürürlüğe girmeyen 1988 referandumu, Türk siyasi tarihinde hayır oyu alan tek halkoylaması olarak tarihe geçmiştir. Zira bundan sonra yapılan 2007, 2010 ve 2017 referandumları da kabul edilmiştir.

1988 yılında yapılan halkoylamasına Ağrı’da katılım oranı %86, 7 olmuştur. Bu durum, referanduma Ağrı’da ortalama 87 kişinin oylamaya katıldığını ve 13 kişinin de katılmadığını ortaya çıkarmaktadır. Bu halkoylamasında da Ağrı’da 1987 halkoylaması için hayırların oranı evet diyenlerden fazla olmuştur. Yapılan oylama sonucunda referanduma %30,9 kişi evet demişken; %69,1’i hayır demiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 68, 69). Ağrı’da halkoylamasına katılım oranı, Türkiye’deki verilerle karşılaştırma ve ilçelerdeki durum ile ilgili bilgiler 4 numaralı tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	88,8	8.034.933	14.921.945	35,0	65,0
Ağrı	86,7	38.704	86.522	30,9	69,1
Merkez İlçesi	83,2	8.909	25.512	29,3	70,7
Diyadin İlçesi	88,4	1.898	9.515	16,6	83,4
Doğubayazıt İlçesi	82,7	5.438	17.398	23,8	76,2
Eleşkirt İlçesi	86,8	5.419	7.488	42,0	58,0
Hamur İlçesi	92,7	3.231	3.743	46,3	53,7
Patnos İlçesi	92,4	7.521	14.722	33,7	66,3
Taşlıçay İlçesi	88,5	2.354	5.613	31,3	68,7
Tutak İlçesi	88,1	3.934	6.931	36,2	63,8

Tablo 4: 25 Eylül 1988 Halkoylamasının Türkiye’deki ve Ağrı’daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 68,69).

Dört numaralı tablodaki sayısal bilgilerden açık bir biçimde anlaşılabilceği üzere Türkiye genelinde 1988 tarihli halkoylamasına katılım oranı %88,8 iken; Ağrı'da %86,7 olmuştur. Aynı şekilde bu referandumu kabul etmeyerek evet diyenlerin oranı da Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Yani bu referandumda hayır diyenlerin yüzdesel oranı da Türkiye'den fazladır. Ancak burada benzer olan şey halkoylamasına her iki yerde de hayır oyunun çıkmış olmasıdır.

Ağrı'daki ilçelerin tamamı halkoylamasına hayır oyu vermiştir. Ancak bunlar içerisinde evet oyu yüksek olan ilçeler %46,3 ile Hamur ve %42,0 ile Eleşkirt'tir. Bu veriler, söz konusu iki ilçede evet ve hayır oranlarının birbirine son derece yakın olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Yani bu ilçelerde Diyadin'de evet diyenlerin oranı %58,0 ve Hamur'da %53,7 olmuştur.

1988 tarihli halkoylamasına hayır oyu veren ilçeler içerisinde %84,4 ile Diyadin ilçesi ilk sırada gelmektedir. Yani bu ilçede halkın sadece %16,6'sı evet oyu vermiştir. En fazla hayır oyu veren diğer ilçeler ise sırasıyla %76,2 ile Doğubayazıt, %70,7 ile Merkez ve %68,7 ile Taşlıçay ilçeleridir. Tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere söz konusu ilçelerde halkoylamasına hayır oyları, evet diyenlerin yüzdesel oranından çok daha fazladır. Netice itibarıyla Ağrı'da 1988 tarihli referandum halk tarafından kabul edilmemiş ve Ağrı halkı, yerel seçimlerin erken bir tarihe alınarak yapılması için Anayasa'nın 127. maddesinin değiştirilmesine karşı çıkmıştır. Netice itibarıyla, bu halkoylamasına Anavatan Partisi evet oyu diğer partiler genelde hayır oyu vermişlerdir. Ağrı'da da 1987 genel seçimlerinde Anavatan Partisi'nin aldığı oy %36 civarındadır. Bu da genelde evet oyu verenlerin aynı partiden olduğu izlenimini oluşturmaktadır.

5. 2007 Cumhurbaşkanını Halkın Seçmesi Amacıyla Yapılan Halkoylaması

Türkiye'de kullanılan Anayasalar içerisinde maddeleri içerisinde en fazla değişiklik yapılan 1982 Anayasası'dır. Söz konusu değişikliklerden biri de 2007'de Genel Başkanlığı'nı Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında yapılmıştır. Bu bağlamda, 2007 yılına kadar yapılan değişikliklerin hiçbirinde hükümet sistemi ile ilgili bir değişiklik yapılmamıştır. 2007 Türkiye anayasa değişikliği referandumu Hükümet sistemi ile ilgili yapılan ilk değişiklik ve ilk referandumdur (Arğın, 2018, s. 101). 2007 yılında gerçekleştirilen halkoylaması, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında yapılan ilk halkoylaması olarak tarihe geçmiştir.

Türkiye'de yapılan beşinci halkoylaması için tasarı metni 16 Haziran 2007 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanmıştır (Resmî Gazete, 16 Haziran 2007, Sayı: 26554, s. 101). Tahmin edilebileceği üzere değişiklik yapılması istenen maddeler 1982 Anayasası'na aittir. Bu bağlamda, 21 Ekim 2007 tarihinde 5678 ve 5697 sayılı kanunlarla Anayasa'da yapılmak istenen değişiklikler için halkoyuna başvurulmuştur. Bu halkoylamasında Cumhurbaşkanı olacak kişinin halk tarafından ve iki defa üst üste seçilebilmesi ve görev süresinin 5 yıl olarak değiştirilmesi istenmiştir. Bu amaçla 21 Ekim 2007 tarihinde gerçekleştirilen halkoylaması neticesinde %31,1 "hayır" oyuna karşılık, %68,9 "evet" oyu alınmıştır. Böylece yukarıda adı geçen kanun değişiklikleri kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (Yeşilorman, 2011, s. 206). Söz konusu kanun değişikliği, referandumun halk tarafından kabul edilmesinden sonra 31 Ekim 2007 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Ancak yürürlüğe giren Anayasa değişikliği kanununun metni Resmî Gazetede yayımlanmamıştır (Gözler, 2007, s. 10). Böylece 2007 yılında yapılan halkoylaması neticesinde 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır Abdullah Gül TBMM'nin seçtiği son cumhurbaşkanı olmuştur (Arğın, 2018, s. 101).

12 Eylül 2007 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım %70 gibi düşük bir oranda kalmıştır. Oylama neticesi Ağrılıların %95'i anayasa değişikliğine evet

oyu vermiş iken; %5’i ise hayır demiştir (Karaköse, 11 Temmuz 1961, Sayı: 2378, s. 1). Burada dikkat çekici olan şey ise Ağrı’da halkın %30’nun oylamaya katılmamasıdır. Bu kapsamda, 219.449 kayıtlı seçmenden 154.455’i oy kullanmışken; 64.994’ü oy kullanamamıştır. Diğer referandumlarda katılımın yüksek olduğu Ağrı’da 2010 yılında yapılan referanduma katılımın düşük olması, bu açıdan düşündürücüdür. Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki beş numaralı tablodan istifade edilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 11).

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	67.5	19.403.987	8.738.794	68.9	31.1
Ağrı	70.4	152.829	7.618	95.0	5.0
Merkez İlçesi	69.8	34.555	2.133	94.2	5.8
Diyadin İlçesi	64.2	11.349	688	94.3	5.7
Doğubayazıt İlçesi	53.1	23.249	1.506	93.9	6.1
Eleşkirt İlçesi	89.9	14.461	505	96.6	3.4
Hamur İlçesi	85.4	8.215	195	97.7	2.3
Patnos İlçesi	79.7	35.367	665	98.2	1.8
Taşlıçay İlçesi	75.0	6.951	837	89.3	10.7
Tutak İlçesi	79.8	11.064	1.089	91.0	9.0

Tablo 5: 12 Eylül 2007 Halkoylamasının Türkiye’deki ve Ağrı’daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 9, 11).

Beş numaralı tablodaki sayısal bilgilerden açık bir biçimde anlaşılacağı üzere 2007 tarihli halkoylamasına Türkiye genelinde katılım oranı %67,5 iken Ağrı’da %70,4 olmuştur (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 11). Yani Ağrı’da seçime katılım oranı Türkiye ortalamasının üstünde olmuştur. Bu arada Ağrı’da referanduma katılanların %95’i evet oyu vermiştir. Bu oran Türkiye’de ise sadece 68.9’dur. Bu açıdan evet sayısı bakımından Ağrı ili Türkiye ortalamasının çokça üstünde olmuştur. Aynı şekilde Anayasa değişikliği için yapılan halkoylamasına Türkiye genelinde hayır diyenlerin oranı %31,1 iken Ağrı’da ise sadece %5’tir. Ağrı’daki ilçelerin tamamı halkoylamasına evet oyu vermiştir. Ancak bunlar içerisinde evet oyu yüksek olan ilçeler %98,2 ile Patnos ve %97,7 ile Hamur ilçeleridir. Bu veriler, söz konusu iki ilçede evet oranlarının, hayır oylarından çok yüksek olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Yani bu ilçelerde Diyadin’de hayır diyenlerin oranı %1,8 ve Hamur’da %2,3 olmuştur. Esasında bu durum diğer ilçeler için de söz konusudur. Yani Ağrı’da referanduma katılan ilçelerin biri hariç, hepsi %90’ın üstünde evet oyu kullanmışlardır.

6. 2010 Yüksek Yargıda Değişiklik Yapılması Amacıyla Yapılan Halkoylaması

1982 Anayasası’nda en büyük değişiklikler 1995, 2001 ve 2010 tarihlerinde yapılmıştır. 1995 ve 2001 yıllarında Anayasa’da yapılan değişiklikler, temel hak ve özgürlükler alanıyla ilgili olmuştur. 2010 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ise daha çok yargı ile ilgili konulardandır. Bu açıdan 2010 Anayasa değişiklikleri, 1995 ve 2001 yıllarında yapılan değişikliklerden farklıdır. 2010 yılında gerçekleştirilen halkoylaması neticesinde yapılan Anayasa değişikliğiyle Anayasa Mahkemesi ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu’nun yapısında esaslı değişiklikler yapılmıştır (Hakyemez, 2010, s. 388). Burada belirtilmesi gereken esas noktalardan birisi bu halkoylamasının Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde gerçekleştirilen ikinci halkoylaması olmasıdır. Aşağıda da belirtileceği üzere bu iktidar döneminde üç defa halkoylaması yapılmıştır. Yani Türk siyasi tarihinde en fazla halkoylaması bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

12 Eylül 2010 tarihinde yapılan halkoylamasında 1982 Anayasası'ndaki değiştirilmesi öngörülen bazı maddelere ilişkin düzenlenen anayasa değişikliği paketi oylanmıştır (Yaylagül vd. 2011, s. 85). Oylama sonucunda 26 maddelik bir değişikliği içeren paket, yüzde 57,8 evet oranıyla kabul edilmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından hazırlanan anayasa değişikliği paketinin içeriğinde, "yüksek yargıya yönelik değişikliklerin yanı sıra kadınlara yönelik pozitif ayrımcılığın Anayasa'ya aykırı görülemeyeceği, çocuk haklarının anayasal temele kavuşturulması, kişisel verilerin korunması, yurt dışına çıkışlardaki sınırlamaların daraltılması, sendikal haklarda çeşitli düzenlemelerin yapılması, bilgi edinmenin anayasal bir hak olarak tanınması, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru hakkının getirilmesi, Kamu Denetçiliği Kurumunun kurulması, Yüksek Askeri Şura kararları ve kamu görevlileri hakkındaki disiplin cezalarının yargı denetimine açılması" gibi değişiklikler yer almıştır (Omay Akkaya, 2019, s. 94).

12 Eylül 2010 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım, bugüne kadar yapılan halkoylamalarının tamamından düşük olmuş ve %56,4 olmuştur. 274.421 seçmenin olduğu Ağrı'da sadece 154.068 kişi oy kullanmıştır. Oylamaya katılanların büyük çoğunluğu ise halkoylamasına evet oyu vermişlerdir. Oylama sonucunda Ağrı genelinde evet diyenlerin oranı %95,8 iken; hayırların oranı sadece %4,2'dir (URL 1). Yukarıda izah edildiği üzere Ağrı'da seçime katılım oranı son derece düşük olmuştur. Yani halkın önemli bir bölümü halkoylamasını boykot ederek oy kullanmamıştır. Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki altı numaralı tablodan istifade edilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	73,71	21.787.610	15.856.441	57,88	42,12
Ağrı	56,4	142.311	6.313	95,8	4,2
Merkez İlçesi	70,19	46.699	2.352	95,2	4,8
Diyadin İlçesi	55,79	11.254	413	96,5	3,5
Doğubayazıt İlçesi	12,05	5.748	671	89,5	10,5
Eleşkirt İlçesi	84,17	17.541	462	97,4	2,6
Hamur İlçesi	85,15	9.000	206	97,8	2,2
Patnos İlçesi	63,15	33.914	788	97,7	2,3
Taşlıca İlçesi	68,27	7.059	618	91,9	8,1
Tutak İlçesi	67,61	11.096	803	93,3	6,7

Tablo 6: 12 Eylül 2010 Halkoylamasının Türkiye'deki ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: URL 3).

Tablodaki verilerden açık bir biçimde görülebileceği üzere, Ağrı'da halkoylamasına katılım düşük olmuş ve Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Bilhassa Doğubayazıt ilçesinde referandum büyük ölçüde protesto edilerek katılım sağlanmamıştır. Her ne kadar Eleşkirt gibi bazı ilçelerde referanduma ilgi yüksek olsa da ilçelerin genelinde referanduma katılma Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

Ağrı'da referanduma en fazla katılımın olduğu Eleşkirt ilçesinde evet diyenlerin oranı %97,4 olmuştur. Bu yönüyle Eleşkirt, referanduma en fazla evet oyunun çıktığı yer olmuştur. Esasında Ağrı'da referandumu boykot etmeyerek katılanların %95,8'i evet demştir. Hayır diyenlerin oranı ise son derece düşük olup %4,2'dir. Dolayısıyla da Ağrı'da referanduma evet diyenlerin oranı, Türkiye ortalamasının çokça üstünde olmuştur. Ülke genelinde referanduma evet diyenlerin oranı %57,88 iken, bu oran Ağrı'da %95,8 olmuştur. Böylece Türki siyasi tarihinde yedi defa yapılan halkoylamalarından birisi daha hem ülke genelinde hem de Ağrı'da kabul oyu olarak yürürlüğe girmiştir. Ancak burada

dikkat edilmesi gereken nokta ise Ağrı’da halkın yaklaşık olarak %45’inin halkoylamasına katılmamasıdır. Böylece halkın önemli bir kısmı seçimi boykot etmiştir. Seçime katılanların içerisinde ise çok az bir bölüm, Anayasa değişikliğine hayır oyu vermiştir. Ağrı’da bu durumun oluşmasında Doğu Anadolu Bölgesi’nde etkili olan Halkların Demokrasi Partisi’nin etkili olmasında aramak gerekir. Yani bu sonuçlarda Ağrı’daki siyasi yaklaşımın önemli bir etkisi olmuştur.

7. 2017 Anayasa Değişikliği Halkoylaması

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan üçüncü ve genelde yedinci halkoylamasıyla Anayasa değişikliği ve hükümet sistemi değişikliği oylanmıştır. Bu halkoylamasına katılım son derece yüksek olup %85,43’tür (Yegen, 2018, s. 178). Bu halkoylamasının sonucunda Hükümet Sistemi, Türkiye’nin mevcut olan parlamenter sisteminden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne dönüşmüştür. Yani Türkiye’de hükümet sistemi değiştirilmiştir. Söz konusu tarihte yapılan referandumla Anayasa’da yer alan 18 madde oylanmış ve yüzde 51,41 “Evet” oyuyla bu maddelerin tamamı değiştirilmiştir. Bu oylamaya halkın 48,89’u ise hayır oyu vermiştir. Yapılan halkoylaması neticesinde Anayasa’nın 18 maddesinin değiştirilmesiyle birlikte yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına verilmiş, TBMM ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin 5 yılda bir birlikte yapılması kararlaştırılmış, dokuzuncu maddede yer alan yargı yetkisi “bağımsız” mahkemelerce kullanılır söylemine “tarafsız” ibaresi dâhil edilerek TBMM’nin mevcut 550 olan milletvekili sayısı 600’e çıkarılmış ve 1982 Anayasası’na göre 25 olan seçim yaşı 18’e indirilmiştir (Akar, 2020, s. 101).

2017 yılında Anayasa’da değişiklik yapılması amacıyla gerçekleştirilen halkoylaması neticesinde Cumhurbaşkanının partili fakat tarafsız olacağı belirtilerek, Cumhurbaşkanı adayının, en son seçimde oyların yüzde beşini alan partiler tarafından, ya da en az yüz bin seçmenin desteği ile aday gösterilebileceğine yer verilmiştir. Anayasa’nın başka maddesinde gerçekleştirilen değişikliklerle Cumhurbaşkanına soruşturma yolu açılmıştır. Bunun gibi Cumhurbaşkanı yardımcılarının atanması veya görevden uzaklaştırılması Cumhurbaşkanının yetkisine bırakılmış, bakanlıkların kurulması ve kaldırılmasının Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenmesine karar verilmiştir. 1982 Anayasası’nın mevcut maddelerinde yapılan diğer değişiklik ise seçimlerin yenilenmesi hakkında olmuştur. Bu düzenlemeyle TBMM üye tam sayısının 5’te 3 çoğunluğu ile seçimlerin yenilenmesine karar verebilecek, genel seçimler ile Cumhurbaşkanlığı seçimleri birlikte yapılabilecek, Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis, seçimlerin yenilenmesini istediğinde Cumhurbaşkanı bir kez daha aday olabilecek, Anayasa Mahkemesinin üye sayısı 17’den 15’e düşürülecek, 27. Yasama Dönemi milletvekili genel seçimleri ve Cumhurbaşkanlığı seçiminin 3 Kasım 2019’da birlikte yapılması kararlaştırılmıştır (Akar, 2020, s. 101).

16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım, %71,22 gibi ortalama değerde kalmıştır. Ancak Türkiye genelinde %85’in üzerinde olan katılım oranı, Ağrı’nın üstünde olmuştur. Yani referanduma katılım oranı Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. 293.040 seçmen içerisinde referanduma katılanların sayısı 208.469’dur. Burada oy kullananların %56,9’u Anayasa değişikliğine hayır demişken; %43,1 ise evet demiştir (URL 2). Yani Ağrılılar, bu referanduma da hayır oyu vermiştir. Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki yedi numaralı tablodan istifade edilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	85,43	25.157.463	23.779.141	51,41	48,59
Ağrı	71,22	87.257	115.271	43,1	56,9
Merkez İlçesi	74,54	32.718	28.079	53,8	46,2
Diyadin İlçesi	67,46	4.633	9.910	31,9	68,1
Doğubayazıt İlçesi	71,69	10.856	34.701	23,8	76,2
Eleşkirt İlçesi	75,87	11.148	3.757	74,8	25,2
Hamur İlçesi	71,20	3.832	2.829	57,5	42,5
Patnos İlçesi	65,21	13.766	26.022	34,6	65,4
Taşlıçay İlçesi	72,68	3.282	4.570	41,8	58,2
Tutak İlçesi	73,83	7.022	5.403	56,5	43,5

Tablo 7: 16 Nisan 2017 Halkoylamasının Türkiye'deki ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: URL 4)

Yedi numaralı tablodan açık bir biçimde görülebileceği üzere, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım ortalama düzeydedir. 87.257 kişinin evet dediği referanduma hayır diyenlerin sayısı görece fazla olup 115.271 kişidir. Ağrı'da referanduma evet diyenlerin oranı Türkiye ortalamasının altında kalmış iken; hayır diyenlerin sayısı Türkiye ortalamasının yaklaşık olarak 8 puan üzerinde olmuştur. Yani Ağrı halkının büyük bir bölümü, söz konusu Anayasa değişikliğine karşı olduklarını ortaya çıkarmışlardır. Sekiz adet ilçenin bulunduğu Ağrı vilâyetinde referanduma evet ya da hayır oylarında eşitliğin olduğu anlaşılmaktadır. Tablodaki verilere göre Merkez, Eleşkirt, Hamur ve Tutak ilçeleri referanduma evet; diğer dört ilçe olan Diyadin, Doğubayazıt, Patnos ve Taşlıçay ilçeleri hayır demişlerdir. Bu ilçeler içerisinde referanduma en fazla evet oyunun çıktığı ilçe %74, 8 ile Eleşkirt iken; en fazla hayır oyunun çıktığı yer % %76,2 ile Doğubayazıt'tır. Netice itibarıyla 2017 yılında Anayasa değişikliği için yapılan referandumda Ağrı ilçeleri arasında bir bütünlük bulunmamaktadır. Yani referanduma ilçelerin yarısı evet demişken; yarısı da hayır demiştir.

Sonuç

Türk Anayasa tarihinde 1876, 1921, 1924, 1961 ve 1982 anayasaları olmak üzere toplamda beş adet Anayasa olmasına rağmen; bu anayasalar için halkoylamasına başvuru sadece 1961 ve 1982 Anayasalarıdır. Türkiye'de ilk olarak da 1961 Anayasası için halkoylamasına gidilmiştir. Dolayısıyla da Türk halkı, ilk olarak 1961 yılında halkoylamasıyla tanışmıştır. Bu tarihten günümüze kadar yedi adet halkoylaması yapılmış ve bunlar arasında kabul edilenler için 1961 ve 1982 Anayasalarında birtakım değişikliklerle düzenlemeler yapılmıştır. Çalışma konusu olan Ağrı vilâyetinde halkoylamalarının tamamına evet ya da hayır oyu çıkmamıştır. Söz konusu halkoylamalarının beşine evet diyen Ağrılılar, ikisine de hayır demişlerdir.

Yukarıda ifade olunduğu üzere, Türkiye'de ilk olarak 1961 Anayasası için halkoylamasına gidilmiştir. Katılımın %76 gibi bir ortalama düzeyde olduğu 1961 Halkoylamasına evet diyenlerin oranı %62 ile hayır diyenlerin oranından fazla olmuştur. Ağrı'da ise bu oylamaya katılım oranı %88 ile Türkiye ortalamasının üzerindedir. Yani Ağrı'da yeni Anayasa'ya ilgi yüksek olmuş ve halkın büyük bir bölümü oy kullanmıştır. Oy kullananların çok büyük bir kısmı yeni Anayasa'ya evet demiştir. Halkın yaklaşık olarak %83'ü yeni Anayasayı kabul ederken %17'si ise kabul etmemiştir. Netice olarak ülke genelinde olduğu gibi Ağrı'da da halkın büyük bir bölümü yeni Anayasa'nın kabulünden yana irade göstermiştir şeklinde değerlendirilmiştir.

Türk siyasi tarihinde yapılan ikinci halkoylaması 1982 Anayasası’nın kabulüyle ilgili olmuştur. 1961 Anayasası gibi 1982 Anayasası da bir askeri darbe sonucunda hazırlanmıştır. Darbe sonrasında oluşturulan ve halkoyuna sunulan 1982 Anayasası’na ülke genelinde olduğu gibi Ağrı’da da yoğun bir katılım sağlanmıştır. Halkın %89’nun katıldığı bu oylamada, evet diyenlerin oranı %96’nın üzerindedir ve hayır diyenlerin oranı ise son derece azdır. Bu durum, ülke genelinde olduğu gibi Ağrı vilâyetinde de hem halkoylamasına katılımın hem de evet diyenlerin oranının yüksek olduğunu ortaya çıkarmaktadır şeklinde değerlendirilmiştir.

1982 Anayasası’nın maddelerinde çok sayıda değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. Bu değişikliklerden bazıları için halkoylamasına gidilmiştir. Bu kapsamda, 1987 yılında Anayasa’nın dört maddesinin değiştirilmesi için halkoylaması yapılmasına karar verilmiştir. Değişiklik yapılması istenen maddeler, seçmen yaşının 21’den 20’ye indirilmesi, milletvekili sayısının arttırılması ve 1980 Askeri Darbesi sonrasında siyaset yapma yasağı olan kişilerin yasağının kaldırılmasıyla ilgili olmuştur. Bu amaçla yapılan halkoylamasına Türkiye’de katılım oranı %93,6 iken; Ağrı’da %92,4’tür. 1987 tarihli halkoylamasında ülke genelinde evet ve hayır oranları birbirine son derece yakındır ancak evet oyları %50,2 ile biraz daha fazla olmuştur. Neticede bu Anayasa değişikliği, az farkla da olsa, halk tarafından kabul edilmiştir. Ancak durum Ağrı’da farklı olmuştur. Daha önceki iki halkoylamasına evet diyen Ağrılılar, 1987 tarihli olanına hayır demişlerdir. Netice itibarıyla Ağrı’da halkın %47,3 evet demişken; %52,7’si hayır demiş ve Ağrı halkı, söz konusu yasal düzenlemenin karşısında olmuştur şeklinde değerlendirilmiştir.

Türkiye’de yapılan dördüncü halkoylaması 1988 tarihlidir ve yerel seçimlerin bir yıl erkene alınmasıyla alakalı olmuştur. Türkiye’de 25 Eylül 1988 tarihinde gidilen halkoylamasına ülke genelinde katılım oranı %90’a yakın olmasına rağmen; hayır diyenlerin oranı evet diyenlere göre daha fazla olmuştur. Aynı durum Ağrı için de geçerlidir. 1987 tarihli halkoylamasına %86,7 katılım oranı olmasına rağmen evet diyenlerin oranı hayır diyenlerin oranının son derece altında kalmıştır. %70’e yakın hayır oylarının çıktığı Ağrı vilâyetinde halk, verdiği hayır oylarıyla yerel seçimlerin bir yıl erkene alınmasının karşısında olduklarını göstermişlerdir şeklinde değerlendirilmiştir.

Türkiye’de yapılan son üç halkoylaması Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidarında olmuştur. 2007, 2010 ve 2017 yılında gerçekleştirilen halkoylamalarından birisi olan 2007 halkoylaması, Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilip seçilemeyeceğiyle ilgili olmuştur. Söz konusu halkoylamasına katılım oranı açısından ülke geneli ortalaması ile Ağrı ortalaması birbirine yakındır. Bu kapsamda, ülke genelinde %67,5 olan halkoylaması oranı, Ağrı’da %70,4’tür. Ancak halkoylaması için yapılan oylamada evet ile hayır arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Halkoylamasına katılanlar içerisinde ülke genelinde evet diyenlerin oranı %68,9 iken; Ağrı’da %95 olmuştur. Bu veriler, Ağrılıların Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine ilişkin kanunu kabul ettiğini açıkça ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye’de yapılan altıncı halkoylaması 2017 yılında gerçekleştirilmiş ve Anayasa Mahkemesi ve HSYK’nın yapısının yeniden oluşturulmasıyla alakalı olmuştur. Ülke genelinde yaklaşık olarak %74 oranında katılımın olduğu halkoylamasında, evet ve hayır oranları arasında çok fazla fark olmasa da evet diyenlerin sayısı hayır diyenlerden fazla olmuş ve söz konusu Anayasa değişikliği kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Bu halkoylamasında diğerlerine oranla Ağrı’da katılım oranı %56,4 gibi son derece düşüktür. Ancak halkın önemli bir bölümünün protesto ederek katılmadığı 2010 tarihli halkoylamasında oy kullananların önemli bir kısmı evet demiştir.

Günümüz Türkiye’sinde yapılan son halkoylaması 2017 yılında gerçekleştirilmiş olup Hükümet sisteminin değiştirilmesiyle alakalı olmuştur. Bu kapsamda 16 Nisan 2017

tarihinde yapılan halkoylamasına katılım oranı %85'in üzerindedir ve evet ile hayır oyları birbirine son derece yakındır. Halkın %51'nin evet dediği halkoylamasına katılım oranı Ağrı'da %71 olup; Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Yapılan oylama neticesi 1988 halkoylamasında olduğu gibi 2017 yılında yapılan halkoylamasına da Ağrı'da hayır oyu çıkmıştır. Halkoylamasına 56,9 ile hayır oyu veren Ağrılılar, bu yolla hükümet değişikliğine karşı olduklarını göstermişlerdir şeklinde değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKAR, F. (2020). *Türk Siyasal Yaşamında Referandum Süreçleri ve Yazılı Basın: Siyasal Bilgilenme ve Siyasal Katılım Bağlamında Türk Yazılı Basınının Referandum Süreçlerine Yaklaşımı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ARĞIN, E. (2018). *Algı Yönetimi ve Sosyal Medya: 2017 Anayasa Referandumu Üzerinden Bir İnceleme*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇAVDAR, T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*. 5. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- ÇAVUŞOĞLU, H. (2017). "Üniversite Öğrencilerinin 16 Nisan 2017 Referandum Algısına Yönelik Bir İnceleme: Bülent Ecevit Üniversitesi Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. X/20: 174-195.
- DUMAN, Ö. (2018). "Anayasaya Hayır Demek: 1961 Anayasa Referandumu ve Samsun". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 25: 225-246.
- ERDEM, F. E. - Y. HEPER (2011). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve Anayasa Önerileri (Madde Karşılaştırılmalı)*. Ankara: SETA Yayınları.
- HAKYEMEZ, Y. Ş. (2010). "2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XIV/2: 387-406.
- GÖZLER, K. (2007). "Halkoylamasıyla Kabul Edilen Anayasa Değişikliği Kanunlarının Resmî Gazetede Yayımlanması Sorunu". *Yasama Dergisi*. 7: 5-17.
- GÖZLER, K. (1998). "Halkoylamasının Değeri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XL/1-4: 97-113.
- GÖZLER, K. (1988). "Halkoylamasının Değeri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XL/144: 97-113.
- KARADENİZ, Y. (2018). "Demokratik Referandum İlkeleri Işığında Türkiye'deki 1987 Halkoylamasına Yönelik Bir Analiz". *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*. IV/2: 58-74.
- KARAKARTAL, B. (2011). "Bir Siyasal Katılma Türü Olarak Referandum ve 1961 Türk Anayasa Referandumu". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. XXXVIII/3-4: 161-206.
- KAYA OSMANBAŞOĞLU, G. - E. A. BEKÂROĞLU (2019). *Türkiye'de Referandumlar*. Ankara: Orion Kitabevi.
- KÖROĞLU, B. N. (2009). *Referandum ve Türkiye Uygulaması*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KÖSE, R. (2021). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Devletin Şefkatli Yüzü (1923-1960)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- KÖSE, R. (2020). “Tek Parti Döneminde Kayyım Uygulamaları”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları*. IX/2: 1520-1547.
- KÖSE, R. (2020). “Cumhuriyet’in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri”. *History Studies*. 12: 1259-1292.
- OMAY AKKAYA, N. (2019). *Yazılı Basında Tarafsızlık İlkesi ve 2017 Referandumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ONAR, E. (1993). *1982 Anayasasında Anayasayı Değişirme Sorunu*. Ankara.
- ÖZBODUN, E. (2014). *Türkiye’de Demokratikleşme Süreci Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÖZDEMİR, G. (2017). “16 Nisan 2017 Halkoylaması ve Halkoylaması Sürecinin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğrencileri Tarafından Algılanmasına İlişkin Bir Araştırma: Çankırı Karatekin Üniversitesi Örneği”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. VII/2: 247-280.
- PARLA, T. (1991). *Türkiye’de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TANÖR, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1960)*. 26. Baskı. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- TÜRK, H. S. (1989). “Yerel Seçimlerle İlgili Kanun Değişikliğine İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararı”. *Anayasa Yargısı 6, Anayasa Mahkemesi’nin 27. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler* 25-26 Nisan 1989. Ankara.
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (TÜİK) (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları.
- YAYLAGÜL, L. - C. ÇİÇEK (2011). “12 Eylül 2010 Referandum Sürecinin Türkiye’deki Yazılı Basında Sunumu”. *Folklor/Edebiyat Dergisi*. XVII/68: 85-120.
- YEGEN, C. (2018). “Yazılı Basında 16 Nisan 2017 Referandumun Sunumu”. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*. VIII/2: 178-189.
- YEŞİLORMAN, M. (2011). “Halkın İradesi Bağlamında Halkoylamaları: Bir Hukuk Sosyolojisi Denemesi”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*. 43: 191-220.
- ZENGİNKUZUCU, D. M. (2013). “Halkoylamasını Yeniden Düşünmek”. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. I/2: 1-21.
- ZÜRCHER, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

URL 1

<https://www.yenisafak.com/secimreferandum2010/agrisecimsonuclarireferandum>
(Erişim Tarihi: 25.04.2021)

URL 2

<https://secim.haberler.com/2017/agrireferandumsonuclari/>
(Erişim Tarihi: 28.04.2021)

URL 3

<https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Referandum2010/agri.pdf>

(Erişim Tarihi: 03.05.2021)

URL 4

<https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017H0Ornek134.f>

(Erişim Tarihi: 10.05.2021)

Sürelî Yayınlar

Resmî Gazete

Demokrat Ağrı Gazetesi

Hakimiyet Gazetesi

Mesuliyet Gazetesi

Karaköse Gazetesi

Hürriyet Gazetesi

Şark Ekspres Gazetesi

Tercüman Gazetesi

TOPLUMSAL BELLEKTE SÜRGÜN: AHISKA TÜRKLERİ ÖRNEĞİ*

N. ASLI ŞİRİN**

ÖZ

Zorunlu göç kategorisinde yer alan ve devlet siyaseti şeklinde kişileri bireysel olarak veya topluluk hâlinde yaşadıkları yerlerden alıp başka bir bölgeye yerleştirme biçiminde tanımlayabileceğimiz sürgüne verilebilecek örnekler arasında II. Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği yönetimince günümüzün vatansız bırakılmış halkları arasında yer alan Ahıska Türklerinin Orta Asya'ya sürgün edilmesi bulunmaktadır. Sürgünün yarattığı toplumsal ve psikolojik etkiler ve toplumsal bellekte yer alışı vatansız bırakılmış Ahıska Türkleri örneği ile anlamayı amaçlayan bu makale, 2010-2013 yılları arasında gerçekleştirilmiş 1989 göçmenleri ile Ahıska Türklerinin Türkiye'ye göç ve sonrasında uyum süreçlerini karşılaştıran nitel bir araştırmaya dayanmaktadır. Bu nitel araştırma kapsamında Tekirdağ, Kocaeli, İstanbul ve Bursa'da yaşayan 1989 Bulgaristan göçmenleri ve Ahıska Türkleri ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Fakat bu makalede Kocaeli, Bursa ve İstanbul'da yaşayan Ahıska Türklerinin anlatılarına yer verilmektedir. Türkiye'de yaşayan Ahıska Türklerinin bir kısmının 1944 sürgünü ve Özbekistan'daki sürgün yaşantılarını anlattıkları bu makalede, sürgün hatıraları ve yarattığı acıların toplumsal bellek sayesinde kuşaktan kuşağa aktarılmış olduğu ve yalnızlık, yabancılık, boşluk, özlem duygularına yol açarken, köksüz ve aşığılanmış hissetmedikleri, bazı görüşmecilerin de vurguladıkları gibi, bu travmanın onların Türk kimliğini korumaları ve güçlendirmelerinde rol oynadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Özbekistan, Sovyetler Birliği, Sürgün, Toplumsal Hafıza.

EXILE IN COLLECTIVE MEMORY: THE CASE OF THE AHISKA TURKS

ABSTRACT

Exile, which is included in the category of forced migration, can be defined as taking individuals from the places individually or as a group, and relocating them to another region as part of a state policy. An example that can be given to exile is from the Soviet Union during the World War II. As one of today's peoples who are left without homeland, the Ahıska Turks were sent to exile to Central Asia. This article, which aims to understand the socio-psychological effects of the exile and its place in collective memory with the example of the Ahıska Turks who were left without their homeland, is based on a qualitative study carried out between 2010 and 2013 which compares the migration and integration processes of 1989 Turkish immigrants from Bulgaria and Ahıska Turks in Turkey. Within the scope of this qualitative research, in-depth interviews were conducted with 1989 Turkish immigrants and Ahıska Turks living in Tekirdağ, Kocaeli, Istanbul and Bursa. Yet the present article includes the narratives of Ahıska Turks living in Kocaeli, Bursa and Istanbul. In the article in which some of the Ahıska Turks living in Turkey told us about the exile in 1944 and the life in exile in Uzbekistan, it is concluded that while the memories of exile and its grief were transmitted from generation to generation and caused feelings of loneliness, emptiness, longing, skepticism and anger, they did not feel rootless and humiliated and as some of the interviewees emphasised, this traumatic experience played a role in preserving and strengthening their Turkish identity.

Keywords: Ahıska Turks, Uzbekistan, Soviet Union, Exile, Collective Memory.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 07.07.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2021

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen, 2010-2013 yılları arasında gerçekleştirdiğim "Göç ve Sonrası: Ahıska Türkleri ile Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göçü ve Uyum Süreçlerinin Karşılaştırılması" başlıklı niteliksel araştırma projesi kapsamında elde edilen verilere dayanmaktadır ve 2-5 Ekim 2013 tarihleri arasında düzenlenen 7. Ulusal Sosyoloji Kongresi'nde sunulan "Vatansız Bir Halkın Sürgün Deneyimi: Ahıska Türkleri Örneği" başlıklı bildirin gncellenmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Avrupa Araştırmaları Enstitüsü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-5392-0949, E-posta: asli.sirin@marmara.edu.tr

Giriş

İnsanların toplumsal, iktisadi, siyasal ya da doğal sebeplerden ötürü coğrafi olarak yer değiştirmesi şeklinde tanımlanabilecek göç, insanlık tarihinin her döneminde tanık olunan bir olgudur. Göçün farklı türleri mevcuttur. Bazı göç hareketleri isteğe bağlı gerçekleşirken bazı durumlarda insanlar yaşadıkları yerleri, hatta ülkelerini terk etmek zorunda bırakılırlar. Kişilerin daha iyi bir yaşam koşulları elde etme umuduyla ve kendi iradeleriyle gerçekleştirdikleri göç hareketi gönüllü göç olarak tanımlanırken (Yılmaz, 2014); tabii veya insan yapımı sebeplerden ötürü, yaşama ve refaha yönelik tehditleri de kapsayan bir zorlama unsuru bulunan göç hareketine zorlama (zorunlu) göç denilmektedir (IOM, 2009, s. 16, 69).

“Zorunlu göç, mübadele, yerinden edilme - ki mültecilik, ülke içinde yerinden edilme ve sürgünleri bu kapsamda değerlendirmek gerekir - ve insan ticareti gibi göç hareketlerini içermektedir” (Şirin Öner, 2013, s. 36). “Devletin izlediği resmi siyaset çerçevesinde kişilerin grup ve topluluk halinde yaşadıkları yerlerden alınarak başka bir bölgeye temelli yerleştirilmeleri” (Şirin Öner, 2013, s. 36) şeklinde tanımlanabilecek sürgüne, Babil sürgünü diye bilinen Yahudilerin M. Ö. 6. yüzyılda Babil topraklarına sürülmeleri (Kızıloğlu, 2012, s. 40), Polonya'nın 18. yüzyıl sonuna doğru Rusya, Prusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında parçalanmasından sonra çok sayıda Polonyalının Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne (A.B.D) gönderilmesi (New World Encyclopedia, 2021), 1864'te Çerkeslerin Anadolu topraklarına sürgün edilmeleri örnek verilebilir (Altın, 2017; Aksoy, 2018).

Çarlık Rusyası döneminde olduğu gibi Sovyetler Birliği (S.B.) döneminde de sürgünler yaşanmıştır. Lenin zamanında insanlar daha ziyade ideolojik muhalefetten ötürü sürülürken, Stalin dönemindeki sürgünlerin neredeyse tamamı etnik farklılıktan kaynaklanmıştır (Erkan, 2006). 1930 ve 1933'te Kazaklar, 1935'te, Leningrad şehrinde yaşayan Finlilerin yanı sıra Alman ve Polonyalılar, yaşadıkları yerlerden gönderilmiş; 1936'da bir önceki yıl Ukrayna'ya yerleştirilen Alman ve Polonyalılar bu kez Kazakistan'a sürülürken, 1937'de yaklaşık 2.000 Kürt Kazakistan ve Kırgızistan'a gönderilmiştir (Erkan, 2006, s. 169). Yine 1937'de ilk kez bütün bir halk olarak sürülen Koreliler karşımıza çıkmaktadır (Ellman, 2002, s. 1158). 1938'de 6.000 İran Yahudisi Türkmenistan'ın kuzeyindeki çöllere sürülmüşlerdir (Polian, 2004, s. 329).

Sürgünler II. Dünya Savaşı başladıktan sonra da devam etmiştir. Rus olmayan gruplara yönelik geliştirilen sürgün siyaseti çerçevesinde pek çok halk sürgüne gönderilmiştir. 1940-41 yıllarında, 320.000 Polonyalı, Yahudi ve Ukraynalı Sibiryaya, Urallar, Kazakistan ve Özbekistan'a sürülmüştür (Sanford, 2007). Ağustos 1941'de “beşinci sütun” oluşturabilecekleri korkusu yüzünden Volga Almanları Sibiryaya, Orta Asya ve Kazakistan'a (Salitan, 1992, s. 74), 1943'te Almanlar ile işbirliği yapmakla suçlanan Kalmıklar¹ ve Sovyet yönetimine direnen Karaçaylar Kazakistan, Kırgızistan ve Sibiryaya (Helsinki Watch, 1991, s. 61, 65); 1944'e gelindiğinde, yine Almanlar ile iş birliği yapmakla suçlanan Çeçen ve İnguşlar Şubat ayında, Kırım Tatarları Mayıs ayında (Aydingün İ., 2014; Kireççi vd. 2015) ve aslında Sovyet yönetimince hiçbir zaman resmi şekilde suçlanmayan ve herhangi bir savaşla ilgisi olmayan Ahıska Türkleri de Kasım ayında Orta Asya'ya sürgün edilmişlerdir (Wimbush vd. 1975, s. 320).

Günümüzün vatansız bırakılan halklarından bir konumundaki Ahıska Türklerinin 1944 Kasım ayında başlayan sürgün deneyimini konu edinen bu makale, 2010-2013 yılları arasında gerçekleştirilmiş 1989 göçmenleri ile Ahıska Türklerinin Türkiye'ye göçleri ve

¹ Nekrich, bazı Kalmıkların Almanlar ile iş birliği yapmış olmalarına rağmen çoğunluğun Sovyet sistemine bağlı kaldığı ve S.B.'yi korumak için savaştığının altını çizmektedir (Nekrich, 1978, s. 66-85).

sonrasında uyum süreçlerini karşılaştıran nitel bir araştırmada elde edilen verilere dayanmaktadır (Şirin Öner, 2013). Söz konusu nitel araştırma kapsamında Tekirdağ, Kocaeli, İstanbul ve Bursa'da yaşayan 1989 Bulgaristan göçmenleri ve Ahıska Türkleri ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Sürgün ve yarattığı sosyo-psikolojik etkilerin toplumsal bellekte nasıl yer aldığını Ahıska Türkleri örneği üzerinden anlamayı amaçlayan bu makalede ise Kocaeli, Bursa ve İstanbul'da yaşayan farklı yaş ve meslek gruplarından, üçü kadın, sekizi erkek olmak üzere on bir Ahıska Türkü ile yapılan görüşmelere yer verilmektedir. Gizlilik ilkesi gereği, araştırma kapsamında görüşme yapılan Ahıskalılar, A1, A2, A3, ..., A11 şeklinde belirtilmiştir.

Sürgün esnasında neler yaşanmıştır? Sürgün hatıraları Ahıska Türklerinin toplumsal belleğinde nasıl yer almaktadır? Özbekistan'daki sürgün yaşantısı nasıldı? Ahıska Türklerinin Özbekistan'da kurdukları sosyal ilişkiler nasıldı? sorularına yanıt aranan makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümün odağını, sürgünün anlamı ve birey ve toplumlar üzerindeki etkileri ve toplumsal bellekteki yeri oluşturmakta; ikinci bölümde, alan araştırması gerçekleştirilen şehirlerde görüşme yapılan Ahıska Türklerinin anlatılarına dayanılarak 1944 Ahıska Sürgünü'nün toplumsal bellekteki yeri ve üçüncü bölümde de görüşme yapılan Ahıska Türklerinin 1944-1989 döneminde Özbekistan'daki yaşantıları ve Özbek toplumuyla ilişkileri ele alınmaktadır.

Sürgün ve Toplumsal Bellek

Kovma, sürülme, nefiy (banishment) ve bazen de sığınma (asylum) anlamına gelen Latince "exilium" teriminden türeyen sürgün (exile), çeşitli biçimlerde tanımlanan bir kavramdır. Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde belirtilen şekliyle "ceza olarak belirli bir yerin dışında ya da belirli bir yerde oturtulan kimse; sürülme işi, nefiy; bir kimsenin sürüldüğü yer" anlamlarını taşıyan sürgün, Britannica Ansiklopedisi'nde "kişinin yetkililer tarafından cezai bir önlem olarak verilmesi sonucunda ülkesinde uzun süre bulunmaması durumu" (Abbott, 2014) olarak tanımlanmaktadır. Birey veya topluluğun zorunlu göç, yerinden edilme, sosyal ve politik marjinalleşme düşüncelerini yansıtan sürgün, aynı zamanda yalnızlık, yabancılaşma, vatan hasreti ve hiç tükenmeyen vatana geri dönüş isteğiyle ilintilidir (Baumann, 2010, s. 19). M.Ö. birinci binyılda halkları toplu sınır dışı etme Doğu İmparatorlukları tarafından cezalandırma ve güç kullanma aracı olarak kullanılmıştır (Baumann, 2010). Sürgünde amaç, kişi veya topluluğu vatanından ayırarak yerinden edilmiş, köklerinden sökülmiş ve boşlukta bırakmaktır.

Batı'da sürgün denildiğinde Yahudilerin, M.Ö. 6. Yüzyılda Davud Krallığı'nın sona ermesi, Kudüs'ün tahrip edilmesi ve Süleyman Mabedi'nin Babil Kralı tarafından yıktırılmasının ertesinde Babil topraklarına sürgün edilmeleri akla gelmektedir (Kurt, 2006). Sürgün, Yahudiler için hem coğrafi hem de teolojik bir anlam ifade etmektedir. Anavatanları olan Kutsal topraklardan sürülmelerinin yanı sıra, işledikleri günahlar yüzünden Tanrı tarafından bir cezalandırmadır (Kurt, 2006; Baumann, 2010). Yahudiler hem anavatanlarından fiziki olarak koparılmış hem de Tanrı'dan uzaklaştırılmışlardır.

Cezalandırma şekli olarak sürgünün, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, iskân ve kolonileştirme yöntemi kapsamında da kullanıldığı görülmektedir (Barkan, 1949-50, 1951-52'den aktaran; Hacıoğlu, 2014, s. 29). Bu yöntem uyarınca nüfus, dengeli veya stratejik ihtiyaçlar doğrultusunda dağıtılmaktadır. Sürgünle bazen yeni fethedilen topraklar şenlendirilirken, bazen de asayişin sağlamak adına çekince duyulan topluluk uzaklaştırılmaktadır (Hacıoğlu, 2014, s. 29). Bu idarecilik anlayışı çerçevesinde bakıldığında, zorunlu göç niteliğindeki sürgünün siyasi bir olgu olduğunu söylemek mümkündür. Sürgünün idari/siyasi bir önlem şeklinde uygulanmasına Bulgaristan'da yaşayan Müslüman ve Türk nüfusun 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan 1989'daki zorunlu göçe dek belirli aralıklarla sürülmeleri de örnek olarak verilebilir (Hacıoğlu, 2014, s. 30).

Sürgünü de içeren zorunlu göç başta olmak üzere her göç aslında travmatik bir deneyimdir, zira göç eden kişi doğup büyüdüğü veya sadece tanıdığı ve alıştığı çevreyi arkasında bırakmaktadır. Bir yanda kayıp diğer yanda da yeni bir çevre ve kültürle tanışma sürecinin aynı anda yaşanması göç eden kişinin kimlik ve kişiliği üzerinde derin etkiler yaratmakta; kişide kaygı, üzüntü, çaresizlik ve belirsizlik içinde bulunduğu dair hisler ortaya çıkmaktadır (Garza Guerrero, 1974). Göçmen bu süreçte yerleştiği ülkeye sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve psikolojik açıdan uyum sağlamaya çalışırken çeşitli sorunlarla karşılaşabilir; bu sorunların yanı sıra vatan hasreti, kişinin kendini boşlukta, yalnız ve köklerinden koparılmış hissetmesi gibi psikolojik problemlerle baş etmek zorunda kalabilir. Dolayısıyla, zorunlu göçte tabi tutulan kişiler için ise göç sürecinin daha zor ve travmatik olduğunu söylemek mümkündür. Zorunlu göçlerden biri olan sürgün de kişinin kendi isteği ve rızasıyla gerçekleşmediğinden ve anavatanına geri dönüş olanağı olmadığından ötürü, gönüllü göçün aksine, sürgünün yarattığı etkiler daha karmaşık ve yıkıcı olabilmektedir. Hatta bu etkiler, yalnızca göç eden kuşakta değil, onların çocukları ve torunlarının toplumsal belleklerinde de (Halbwachs, 1992) varlığını sürdürmektedir.

Sürgünün yarattığı ve kuşaktan kuşağa aktarılan toplumsal ve psikolojik etkiler nelerdir? Öncelikle bazı duygular ortaya çıkmaktadır. Yabancılaşma ve yalnızlık bu duyguların başında gelmektedir. Sürgün edilenler de dâhil olmak üzere zorla göç ettirilen kişiler, gittikleri/gönderildikleri yer, fiziki açıdan güvenli olsa bile, travmatik bir kayıp yaşamaktadırlar, zira kendilerini ait hissettikleri çevreden ayrılmışlardır, buldukları yer tanıdık bir çevre değildir ve o yüzden de geçmişle bağlarını sürdürebilme olanakları yoktur. Ayrıca yeni yere kendilerini yabancı hissederler. Dolayısıyla, güven duygusunu yitirmişlerdir (Howell, 1999; Lijtmaer, 2001). Gidecekleri yer ve orada yapacakları şeylere dair bir belirsizlik bulunmaktadır. Kişi ve ailesi iç kimse tarafından tanınmamaktadır. Hiç kimse onu ve ailesini tanımamaktadır ve gidilen/gönderilen yerde kendisi ve ailesinin sosyal konumu belirlenmemiştir. Bu durum da sürgün edilen kişilerde, insanın sosyal ilişkilerinde yetersizlikler algılaması ve bundan duyduğu memnuniyetsizliğe bağlı bir durum olan yalnızlık duygusuna (Peplau vd. 1982, s. 8-9) yol açmaktadır. Bu yalnızlık, kişinin gönderildiği yerde karşılaştığı kültürel sorunlarla kendini göstermektedir. Ayrıca sürgün edilen kişinin, devlet tarafından dışlanmış olması da yalnızlık duygusunu arttırmaktadır.

Boşluk duygusu sürgünün yarattığı bir başka etkidir. Zorla göç ettirilen kişiler ara sıra, bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde geçmişte bıraktıkları şeylerin yokluğunu hissederler (Göhler, 1990'dan aktaran; Şahin, 2001, s. 64). "Aslında boşluk duygusu, kişinin/topluluğun sürgüne tâbi tutulmasıyla başlar ve sürgün esnasında yaşanan ölüm, hastalık ve diğer tüm sıkıntı ve zorluklar psikolojik anlamda boşluğa neden olurlar" (Şirin Öner, 2013, s. 37). Sürgün edilen topluluklar açısından, "alışkanlık zincirlerinin kopması, kopuş ve çözülüş süreçlerinin sorgulanması, yaşanan kültürel çatışma ve sonrasında farklı olmaya dönük geliştirilen aidiyetlikler" (Sağır, 2012, s. 49) boşluk duygusunun oluşmasını tetiklemektedir.

Sürgün, özlem duygusunu da ortaya çıkarmaktadır. Göç eden kişi bilinçsiz şekilde kişileri, doğayı, geldiği yerde olmayan ve vatanında olan her şeyi özler ve özlem, bazı zamanlarda göçmenin kişiliğinin bir parçası haline gelir (Göhler, 1990'dan aktaran; Şahin, 2001, s. 64). Göçmen vatanına bu özlemi duyarken, zorunlu göçmen konumundaki sürgün edilen kişi vatan özlemini daha fazla hissetmektedir.

Köksüzlük ve aşağılanma duygusu da sürgünle ortaya çıkan duygulardandır. Sürgün edilen kişi bazen kendisini hiçbir yere ait hissetmez, zira doğup büyüdüğü ve kök saldıği topraklardan ve içinde yetiştiği toplumun verdiği güvenden yoksun durumdadır. "Ayrıca sürgün yüzünden yaşadığı kültürel kopuş, bireyi kökünden sarsabilecek niteliktedir. Buna ilaveten aşağılanma kişinin başkası tarafından olduğundan düşük düzeyde gösterilmesi

olarak ele alınır, sürgün edilen kişi kültürel açıdan aşağılanma ihtimaliyle karşı karşıyadır” (Şirin Öner, 2013, s. 38). Konuya bu açıdan bakıldığında, Tekeli'nin bireyi toprağa kök salmış ağaç şeklinde benzetmesi oldukça anlamlıdır (Tekeli, 2008, s. 190). Bireyin göç ettiği zaman yeni bir yere kök salması söz konusudur. “Eğer göçü gönüllü gerçekleştirmişse, yaşadığı kültürel kopuşun olumsuz etkileri daha az olabilir. Ancak kopuşun zorunlu nedenler yüzünden ve çoğu kez siyasi otorite tarafından yapıldığı sürgün gibi durumlarda, insanın hissettiği köksüzlük ve aşağılanma duygusu da dâhil yaşanacak travma ve karşılaşılabilecek uyum sorunları yüksek ihtimalle daha büyük olacaktır” (Şirin Öner, 2013, s. 38). Ayrıca zaman geçtiği hâlde topraklarına geri dönüş gerçekleşemediğinden ötürü göçmen/sürgün edilen kişinin kırgınlık duyması, mutsuz olması ve ailesini, arkadaşlarını, çevresindeki insanları kırması ve mutsuz etmesi söz konusu olabilir (Göhler, 1990'dan aktaran; Şahin, 2001, s. 64).

Sürgün edilen kişi veya grup üzerinde derin toplumsal ve psikolojik etkiler yaratan bu travmatik deneyim, yukarıda da belirtildiği gibi, sürgünü yaşayan kuşaktan sonraki kuşakların toplumsal belleğinde de varlığını sürdürmektedir.

Hafıza veya bellek, bir yandan birey ve kimliği tanımlarken, diğer yandan da grup kimliğimizi ve grubun diğer üyeleriyle aramızdaki ilişkileri anlatmaktadır. Ayrıca oldukça bireysel bir tarafı vardır ve derin toplumsal ilişkiler ağını içermektedir (Kolukırık, 2011). Dayanak noktası ise, belirli bir grupla ilgili bireylerin hatırladıkları hususlar, kişisel deneyimler ve algılamalardır. Bireylerin bir olayla ilgili benzer şeyler hatırlamaları, o gerçekte böyle bir olay yaşamış olduklarına işaret etmektedir. Dolayısıyla, kolektif hafıza bu açıdan homojendir ve sadece küçük farklılıkları kapsamaktadır (Wertsch, 2002, s. 25). Bunun yanı sıra, modern insan toplumsal hafıza sayesinde yaşantıları unutmaz. Toplumun tanık olduğu kültürel arşiv niteliğindeki yaşantılar (Atik vd. 2014) paylaşarak kuşaktan kuşağa aktarıldıklarında toplumsal hafıza oluşmaktadır (Başaran İnce, 2010). Bu açıdan bakıldığında, toplumsal hafızanın kültürün ve geleneğin taşınması² ve korunmasında temel aracı olduğu söylenebilir (Rodriguez vd. 2007, s. 7). O yüzden de toplumsal hafızanın korunması sosyal gruplar nezdinde büyük önem taşımaktadır.

Tarih çalışmaları gibi değişimleri kayıt altına alma ve tarihsel iç içeliği beraberinde taşımanın ötesinde zengin bir dinamik yapıya sahip olan toplumsal bellek çalışmaları (Wertsch, 2002, s. 41), II. Dünya Savaşı esnasında Yahudilerin soykırımı uğramaları ve geçmişe ilgi duyulmasıyla birlikte giderek ilgi duyulan bir konu hâline gelmiştir. Ülkemizde bu tür çalışmaların ivme kazanması 12 Eylül askeri darbesinden sonra olsa da alana katkı sağlayan çalışmalar 1990'larda sözlü tarih şeklindedir (Neyzi, 2014). Toplumsal bellek çalışmalarının yoğunlaştığı alanlardan biri olarak sürgün ve göçler karşımıza çıkmaktadır. 1864 Çerkes Sürgünü, 1944 Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri Sürgünü pek çok toplumsal hafıza çalışmaya konu olmuştur (Kolukırık, 2011; Aydın Gün İ., 2014; Aksoy, 2018).

Sürgün ve yarattığı toplumsal ve psikolojik etkiler ile toplumsal belleği ele aldıktan sonra çalışmanın geri kalanında Ahıska Türklerinin toplumsal belleğinde yer aldığı şekliyle 1944 Ahıska Sürgünü ve yarattığı toplumsal ve psikolojik etkileri, görüşülen Ahıska Türklerinin Özbekistan'daki yaşantıları ve Özbek toplumuyla ilişkileri çerçevesinde incelenmektedir.

² “Toplumsal hafızanın kültürel taşıyıcılık rolü, beraberinde değerlerin sosyal uyumunu, okuma ve yazma becerilerini, yeni sosyal çevreye alışmayı ve davranışları içermekte ve bireylere aidiyet kazandırmaktadır” (Kolukırık, 2011, s. 169).

Toplumsal Bellekte 1944 Ahıska Türkleri Sürgünü

“Coğrafi konum itibariyle, bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırının birleştiği yerin kuzeyinde, Acara Özerk Cumhuriyeti’nin doğusu, Türkiye’nin 15 km. kuzeydoğusunda, Ardahan ile sınır oluşturan ve Tiflis’in güneybatısında kalan” (Şirin Öner, 2013, s. 38), Osmanlı İmparatorluğu döneminde Çıldır Eyaleti’nin merkezi ancak günümüzde Gürcistan sınırları içinde yer alan Ahıska’nın önemli yerleşim yerleri Adıgön, Ahılkelek, Ahıska, Aspinza, Bogdanovka, Azgur ve Hirtız’dır. Ahıska, karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye’ye bağlanmaktadır (Kırzioğlu, 1992’den aktaran; Aydıngün vd. 2014). Günümüzde vatansız bırakılan ve on ülkeye dağılmış durumda olan Ahıska Türkleri, yüzyıllar boyu Osmanlı toprağı olup da 1829 tarihli Edirne Anlaşması’yla savaş tazminatı olarak Rusya’ya verilen, İngilizce ve Rusça kaynaklara göre Mesketi-Cavaheti, Türkçe kaynaklara göre Ahıska-Cavaheti bölgesinde yaşamış, Türkçe konuşan, Hanefi-Sünnî inancına sahip bir halktır (Aydıngün, 2002). Ahıska, 1918’de tekrar Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiş fakat 1921 tarihli Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye’nin doğu sınırının kesinleşmesi sonucunda Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin toprağı olmuştur (Avşar vd. 1994; Zeyrek, 1995; Zeyrek, 2001).

“Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları, Karaçay, Balkarlar, Kalmıklar, Volga Almanları ve Çeçen- İnguşlar gibi II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet yönetimi tarafından sürgün edilmiş halklardan biridir. Tamamen gizli olan sürgün kararı, başkanı Stalin olan Devlet Savunma Komitesi tarafından 31 Temmuz 1944 tarihinde alınmıştır” (Şirin Öner, 2013, s. 38). “Karar uyarınca, Ahıska bölgesinde yaşayan Türk, Kürt, Hemşinlileri kapsayan 86.000 Türk ve Müslüman nüfus tahliye edilip Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan’a gönderilecekti” (Zeyrek, 2001, s. 53). Ahıska Türkleri neden sürgün edildiler? Aslında Almanlar ile iş birliği yapmakla suçlanan diğer etnik grupların aksine Ahıska Türkleri, Sovyet yönetimince resmi olarak bir suçla suçlanmamaları ve herhangi bir savaşla ilişkileri bulunmamasına karşın sürgüne gönderilmişlerdir (Wimbush vd. 1975, s. 320). Ayrıca Alman ordusu Ahıska bölgesine 100 milden fazla yaklaşmamıştır (Swerdlow, 2006, s. 1835). Dolayısıyla, Ahıska Türklerinin sürgüne gönderilmelerinin altında başka bir neden olmalıydı. S. Cornell, bu noktada, Stalin’in, Türkiye’nin Almanya’nın yanında II. Dünya Savaşı’na girmesi ve Ahıska Türklerinin de “beşinci sütun” olmalarından korktuğu iddialarının etkenlerden biri olarak rol oynadığının ama bu tahliye işleminin (aslında sürgünün) Rus liderlerin 1864’ten beri uyguladıkları, stratejik bir bölge olan kuzey ve batı Kafkasya’dan mümkün olduğunca fazla sayıda Müslüman azınlığı uzaklaştırma politikasının parçası olduğunun altını çizmektedir (Cornell, 2005, s. 170). B. G. Williams da Ahıska Türklerinin Kırım Tatarları ve Kafkasya’da yaşayan diğer halklar gibi tahliye (aslında sürgün) edilmelerinin, sürgünlerin aslında Sovyet yönetiminin ileri sürdüğü gibi, halkların “kitlesel ihaneti” yüzünden gerçekleşmediğine, aksine Stalin’in Türkiye’nin kuzey doğusunu işgal etme planını da kapsayan S.B.’nin gizli dış politikasıyla ilgili olduğuna dikkat çekmektedir:

“Kızıl Ordu, çökmekte olan Almanya ve Doğu Avrupa’ya doğru ilerlerken, Stalin de Türkiye’nin SSCB sınırında yer alan Kars ve Ardahan’ı ilhak etmeyi planlıyordu. O dönemde Sovyetler Türkiye’nin bu bölgesinde bir Ermeni ayaklanmasına yol açacak büyük bir propaganda başlatmışlardı. Stalin, Türkiye’ye karşı bu harekate hazırlanırken, kendisi de bir Gürcü olarak, Kafkasya’dan geçen işgal rotasının üzerinde pek çok Müslüman ve Türk yanlısı etnik grup bulunduğunu fazlasıyla farkındaydı. Daha da önemlisi, Karaçay, Balkarlar, Çeçenler, İnguşlar ve Mesheti (Ahıska) Türkleri gibi ufak güvenilir etnik gruplar Türkiye’ye doğru giden iki büyük karayolunun üzerinde veya Türkiye sınırında yerleşmiş durumdalardı.” (Williams, 2016, s. 97-98).

Ahıska Türklerinin sürgününde, Ahıska bölgesinin jeostratejik önemiyle bağlantılı olarak, S.B.'nin gelecek planlarının rol oynadığı çeşitli kaynaklarda vurgulanmaktadır (Wimbush vd. 1975; Kreindler, 1986; Üren, 2016a). Jeostratejik açıdan Rusya'nın elinde bulundurması zorunlu konumdaki batı savunma hattının en kritik bölgesinde yer alan Ahıska, Güney Kafkasya'nın güvenliğinde kilit rol oynamaktadır. Güney Kafkasya, Kara Rusyası'nın güvenliği için çok önemlidir, Türkiye-Ermenistan-Gürcistan sınırını meydana getiren batı hattı da Güney Kafkasya'nın güvenliği için çok önemlidir (Üren, 2016). Ayrıca Ahıska'nın jeostratejik önemi, Kars Yaylası ile birlikte düşünüldüğünde daha da artmaktadır, zira Kars Yaylası elinde olan taraf gerek Anadolu'dan Kafkasya'ya gerekse Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılacak askerî harekât açısından avantajlı konuma gelmektedir. Ahıska, Kafkasya'ya açılan güzergahın başlangıç noktasında olduğundan ötürü de her iki harekatta bölgeyi elinde bulunduran tarafa avantaj sağlamaktadır. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'nın bitiminden kısa bir süre sonra Türkiye'den Kars, Artvin ve Ardahan'ı talep etmesinde bu etken rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru SB, yukarıda da belirtildiği gibi, Kars ve Ardahan'ı askerî hareketle ele geçirmeye karar vermiş ve bu yönde hazırlıklara başlamıştır (Wimbush vd. 1975). Askerî hazırlıkların yapıldığı bölge olan Ahıska'da Türklerin yaşıyor olması, Sovyet askerî harekâtını olumsuz etkileyebileceğinden ötürü, Sovyet Yönetimi, Ahıska Türklerini sürgün ederek hem bölgeyi kendisi için zararlı unsurlardan temizleyecek hem de Türk Dünyası'nın son bağlantı noktasını da kapatmış olacaktı (Kreindler, 1986, s. 392). Sürgünle beraber Türk-Sovyet sınırının Türk ve Müslüman niteliği değiştirilmiştir (Aydingün, 2002, s. 49). Fakat savaşın sonuna doğru meydana gelen küresel gelişmeler ve ittifak üyeleri arasında ortaya çıkmaya başlayan bazı sorunlar Kars Yaylası'nı ele geçirmeyi hedefleyen askerî harekâtı uygulamadan vazgeçilmesine neden olmuştur (Üren, 2016a, s. 11).

"Ahıska nüfusunun sürgün edilmesine ilişkin karar, 1944 yılının 14 Kasım gecesi Ahıska bölgesinin beş ilçesinden Türklerin sürgüne gönderilmesi suretiyle uygulamaya konulmuştur" (Şirin Öner, 2013, s. 38). Bir gecede vagonlara bindirilip nereye götürüldüklerine ve niçin gittiklerine dair hiçbir şekilde bilgilendirilmeden yola çıkan Ahıska Türklerinden görüşülenler, savaşabilir yaşta olan erkeklerin askerde olması nedeniyle sürgüne gönderilenlerin daha ziyade kadın, yaşlı ve çocuklar olduğunu ve kış mevsiminden ötürü sürgün yolculuğunun oldukça zor koşullarda gerçekleştiğini, soğuk, açlık ve hastalıkla baş etmeye çalıştıklarını, yolculuk sırasında çok sayıda kayıp verdiklerini ve yaşamlarını yitirenlerin Sovyet askerleri tarafından trenden atılmasının ne büyük bir travma olduğunu anlatmaktadırlar:

"14 yaşında ben sürgün oldum. ... Almanya ile Sovyet hükümeti savaş vakti. II. Cihan savaşı. Babalarımız, 18'den yukarı bir tane adam kalmadı. Hepsi savaşta. ... İhtiyar nene var, 5 tane torunu var, oğlu askerde öldü, yok. Onlara eli silahlı asker dedi ki "siz 10 dakikaya bu evi boşaltacaksınız. 10 dakikada bu evden çıkacaksınız, çıkmazsan atarım ... Kara kışta sürdüler. O vakitte her yer kar, mesela Rusya kar idi, Ukrayna kar, soğuk. Biz Orta Asya'ya gelsek pamuk toplamak, hiçbir şey yok, kar basmış, her yer soğuk. İşte o trende gelirken çok adam öldü, soğuk, soğuk oldu ya, çocuklar öldü, neneler öldü, çok adam hastalandı, öldü, geldik Orta Asya'ya düştük, orada da yarısı kırıldı. Açlıktan da soğuktan da. Ölülerimizi vagonun penceresi var, pencereden atıyordu. Biz gizliyorduk ki nereye gidersek ölümüzü oraya götürüp oraya gömelim. Askerler gelirlerdi silahlar ellerinde, vagonu dolanırlar, bakarlardı ölü var mı yok mu diye. O pencereden ölünü atardı dışarı, ölü gitti mi bakardın ki kurt, it aç, yerler. Sen vagonun penceresinden görürsün. Ne edeceksin, elinden ne gelir? Böyle çok ölümüzü pencereden attılar." (A1)

“‘O ’44. yıl, şenlik³ hepsi askerdeydi. ... saat 4’te çağırdılar. Toplantı, gece. ... askerler ‘sizi süreceğiz’ dediler, adamlar sürmek bilmez nedir? Sürgün yani. O vakit sürgün ediyordu, bir köyden bir aile, iki aile, yani hocaları, eli zenginleri, onları sürüyordu. ... Amerikan askeri araçlar geldi, Almanların aracı geldi, arabaları çıkartmaya yola. Bizim köyler biraz bayırdadır da yukarıda mezarlık var, ora düzdür. O düze çıkarttılar iki saat sonra. Akşam namazına dek topluluk taşındı. O araçlarla göçtük Ahıska’ya. Ondan sonra vagonlara doldurdular, her bir vagona yedi aile. Elli aile de bir vagona, doldurdu, tıktı içine... her bir gecede istasyonda 10-15 adamı götürüyorlardı, nereye götürüyorlardı? Ölmüş dedeler, soğuk, buz. Davar vagonu, mal (hayvan) vagonuydu ya bir tane [eliyle ufak olduğunu gösteriyor] bu kadar penceresi var. Kırağı oluyordu, bi yerde şenliğin nefesi soğuktan böyle buz oluyordu. İşte öyle gele gele döke döke Özbekistan’a geçtik de Ural dağlarına geldik, soğuk dağlarına ...” (A2)

Görüşme yapılan Ahıska Türklerinin bu anlattıkları, sürgünün konu olduğu diğer çalışmalarda özellikle altı çizilen hususlardır:

“14 Kasım 1944 günü, gece saat 12.00’de daha önce sınırı takviye amacıyla yerleştirilmiş olan on binlerce Rus askeri, silahlarıyla Türk evlerinin etrafını sarmıştır. Dört saat içerisinde kamyonlara doldurulan suçsuz ve çaresiz insanlar istasyona getirilerek trenlere bindirildi. 150-200 bin civarındaki Ahıska Türkü, kara kış gününde yük vagonlarına 8-10 aile hâlinde koyunlar gibi doldurularak kapılar kilitleniyordu. Yer gök, Allah Allah haykırılarıyla inliyor, ağlama, sızlama ve hıçkırık sesleri kulakları sağır ediyordu. Ural dağlarının soğuk havası birçok insanın hayatına mal oldu. Onlara kefen ve mezar bile nasip olmadı. Kefenleri Sibirya’nın bembeyaz karıydı. 35 gün süren yolculuk sonunda bu talihsiz insanlar Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’a dağıtıldılar” (Aslan 1995, s. 8’den aktaran; Kolukırık, 2011, s. 175-176).

Kolukırık’ın Ahıska Türklerinin sürgün ve yer değiştirme deneyimlerinin toplumsal hafızada oynadıkları rolünü konu edinen nitel araştırması kapsamında, 1989 Fergana Olayları ertesinde önce Rusya Federasyonu (Krasnodar bölgesi), ardından da Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) Utah eyaletine göç eden Ahıska Türkleri ile yaptığı derinlemesine görüşmelerde de sürgünün nasıl travmatik bir deneyim olduğu ve o sırada yaşı küçük olanların bile toplumsal hafıza sayesinde sürgüne ait hatıraları aktarabildiklerini gözler önüne serilmektedir:

“Üç yaşındaydım. Hayvan trenlerinde, vagonlarla taşındılar bizleri. Üst üste yığılmış gibiydik. Başka aileler de vardı vagona. Sürgün esnasında ninem amcamın cesedini Ruslara vermemek için dört gün sandığın içinde sakladı. Sonradan amcamın cesedini buldular. İki kardeşim savaşta öldü” (B.A.) (Kolukırık, 2011, s. 174).

“Ben Abastuban köyündenim. 14 Kasım 1944’te sürdüler bizi. Üç gün öncesinde köyün yollarını kapatmışlardı. Gece 01.00’de gelip çıkardılar bizi. Sürgünde on üç yaşındaydım. Erkeklerimiz savaştaydı, çocuklar ve kadınlar vardı sadece. Kız kardeşim Gürcü köyündeki arkadaşındaydı, orada kaldı. 25 yıl sonra kavuşabildik. 7-8 aile bir vagona yüklerimizle bindik. Gece çok soğuk oluyordu, gündüz ise sıcak. Vagon kapılarını üzerimize kilitliyorlardı. Ninem yolculuk esnasında öldü. Anne ve babası olmayan çocukları kimsesizler yurduna gönderdiler” (G.A.) (Kolukırık, 2011, s. 175).

³ “Şenlik” terimiyle “bizim toplum”, “bizim halk” kastedilmektedir.

Yine Kolukırık çalışmasında, Türk kültürünü ve kimliğini yaşatmak adına ‘vatan’a vurgu yapılmakta olduğu ve bu ‘vatan’ vurgusunun sürgünü bir yandan dramatik hâle getirdiği, diğer yandan da hafızalardaki canlılığını korumasına yardımcı olduğunun altını çizmektedir:

“Dedem ve ninem vatan vatan diye öldüler. Kanatları yoktu ki uçabilsinler. Dedem vatansız yaşanmaz derdi. Her sürgünde yeniden bir şeyler kurmaya çalıştık. Vatanimiz olsa daha rahat ederdik. Vatansızlık zordur, yabancı kalıyorsun, yerli gibi olamıyorsun” (B.A.) (Kolukırık, 2011, s.180).

“İhtiyarlarımız vatan özlemiyle öldü Özbekistan’da. Kadınlar, nineler, tabi ki dedeler de ağlar. Köyümüzü hatırlıyorum, Türkiye’yi gördüm, akrabalarım var orda. Şimdi Ahıska’yı görmek istiyorum” (S.H.)(Kolukırık, 2011, s. 180).

Gerek bu araştırma kapsamında görüşülen Ahıskalılar gerek sürgünü konu edinen diğer çalışmalarda altı çizildiği gibi, 1944 sürgünü, sürgünü yaşayan Ahıskalılar açısından son derece travmatik bir deneyimdir. “Ahıska Türkleri bu travmayı toplumsal bir acı olarak tanımlamışlar, dikkat çekici bir geniş aile dayanışması sayesinde bu travmayı atlatmayı ve yeni hayatlar kurmayı başarmışlar, sürgünü ve onun neden olduğu acıları kuşaktan kuşağa bilinçli olarak aktarmışlardır. Bu sürgün, Ahıska Türklerinin Türklük bilincinin korunmasına ve güçlenmesine neden olan en temel unsurlardan biri olmuştur” (Aydınğün vd. 2014, s. 46). Bu araştırma kapsamında görüşülen Ahıska Türklerinden bazılarının da Türk kimliğine vurgu yaptıkları görülmektedir:

“Tabii ki Osmanlı Türküm, her zaman bunu demişiz, diyoruz, onu diyerek de öleceğiz. Biz yani hiçbir millete karışığımız olmadı, her zaman Türk demişiz, başımızda tek şükür Allah’a.” (A3)

“Ben, Türk oğlu gerçek Türküm. Ben kendi milletimi hiçbir şeye değişmem. Bizim millet öyle bir millettir kırılmaz millettir. Deryaya atsan saz çıkar. Diri çıkar yani ölmez onda, bir şeye yapışıp çıkar. Çünkü bizim millet dilenciliği sevmez.” (A4)

Hatta görüşmecilerden biri Ahıska’da doğmamasına karşın, Ahıska kökenli ve Osmanlı Türkü olduğunun altını çizmektedir:

“Ben Ahıska’da doğmamışım. Ahıska’yı görmemişim ama gene de köküm, Müslümanım, Ahıska kökenliyim. Kendimi tanıttığım ne kadar olur ki işte sadece sürgünlerden kalan bişey. Neyi tanıtabilirim ki? Hangi memleketi, nereyi anlatacağımı bilmiyorum. Ama sonuçta Ahıska Türküyüm. Osmanlı Türküyüm diyorum ama memleket neresi deyince Ahıska diyorum.” (A5)

Aslında Ahıskalılar, sürgünle beraber farklı yerlerde farklı etnik gruplarla bir arada yaşamış ve bu gruplarla kültürel bir alışveriş ve etkileşim içinde olmuşlardır (Aydınğün vd. 2014). Dolayısıyla, kendilerini Osmanlı İmparatorluğu’nun üyesi olarak görseler de aslında beraber yaşadıkları grupların kültürel özelliklerini de benimsemişler ve Sovyet sisteminden de kimi özellikleri kimliklerine eklemişlerdir. Fakat etnik kimlik açısından düşünüldüğünde Türklük Ahıskalılar için asla önemini yitirmemiştir.

Toplumsal Bellekte Sürgün Yaşamı ve Özbek Toplumuyla İlişkiler

“Sürgün edilen Ahıska Türkleri Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’da iskân edilmiş, boşaltılan Ahıska bölgesine de aynı Karar uyarınca, Gürcüler iskân edilmiştir” (Şirin Öner, 2013, s. 40). “İçişleri Bakanı Beriya’nın imzasıyla Stalin’e sunulan 28 Kasım

1944 tarihli raporda 91,095 kişinin tahliye edildiği bildirilmiştir.⁴ Ahıska nüfusunun sürgünü özellikle kamuoyundan yıllar boyu gizlenmiş, başta sürgün olmak üzere Ahıska Türkleri ile ilgili haberler sistematik şekilde sansürlenmiştir” (Zeyrek, 2001).

1944 kışında Orta Asya’ya ulaşan ve ağırlıklı olarak Özbekistan’ın eyaletlerine yerleştirilen Ahıska Türkleri korku içinde karşılanmışlardır çünkü Ahıskalılar hakkında Özbeklere yanlış bilgi verilmiştir. ‘Halk düşmanı’ olarak adlandırılarak sürgün edilen (Aydınğün vd., 2006 s. 7) “Ahıskalılar aleyhinde yapılan propaganda fazlasıyla etkili olmuştur, zira onları taşıyan trenler istasyonlara yaklaşırken yerli halklar korktukları için vagonlara bir türlü yaklaşmamışlardır” (Şirin Öner, 2013, s. 40). Dolayısıyla Ahıska Türkleri, kendilerini yaşadıkları topraklardan, sürüldükleri ve bildikleri çevreyi terk etmek zorunda bırakıldıklarından ötürü yalnız, daha önce hiç bilmedikleri bir yere gittikleri için yabancı ve sürüldükleri yerlerde halk tarafından dışlanmış hissetmişlerdir. Gerek Özbekler gerekse Ahıskalıların sürüldükleri diğer yerlerdeki halkların duydukları korku daha sonra geçmiş, Ahıska Türkleri ile kaynaşmışlar ve ilişkilerin düzelmesi toplumsal bellekte yerini almıştır. Özbekler ile ilişkilerin sonradan düzeldiğini görüşmecilerden biri, aynı mezhebe üye olmaya vurgu yaparak, şu sözlerle dile getirmektedir:

“Özbekler, sokağa çıksan, senden kaçıyorlar. Onlara nasıl düşündürmüşler? Bunlar adam yerler diye mi? Düşman diye mi? Nasıl bildirmişseler, onlar korkuyorlar. Bir hafta on gün kaldık, Ramazan vakti, bizim büyükler işitti ki ezan okunuyor, o da gizli, baktılar ki asker yok, büyükler başladı yavaş yavaş bunlara karışmaya, onlar da Hanefi. Beraber yavaş yavaş namaz kıldık. Sonra sonra bir güzel yaşadık birlikte.” (A6)

Ahıskalıların gönderildikleri bölgelerde “özel yerleşim” rejimine (Rus. Spetsposeleniye) tabi tutulmuşlardır (Aydınğün vd., 2014). Bir tür sıkıyönetim olan bu uygulama, “sürüldükleri 1944 yılından 1956’ya kadar devam etmiştir ve Ahıskalılar bu süre zarfında pek çok kuraldan oluşan, bir toplama kamp hayatı yaşamak zorunda bırakılmışlardır” (Şirin Öner, 2013, s. 40). “Ahıskalıların oturdukları köyden ayrılmalari, akraba ziyareti için bile komşu köye gitmeleri, gençlerin başka köyden birisiyle evlenmesi kesinlikle yasaktı” (Şirin Öner, 2013, s. 40). “Ailelerin 15 yaşına gelen her üyesi, köyden ayrılmadığını ispatlamak amacıyla her ay köy muhtarlığındaki, özel polis birimi (kommendatura) tarafından kontrol edilen imza listesini imzalamak zorunda kalmıştır” (Nekrich, 1978, s. 87; Aydınğün vd. 2004, s. 17). Bunun yanı sıra, aile içerisinde vuku bulan doğum, kaçma ve kaybolma gibi olayları üç gün içerisinde yetkili makamlara bildirmeleri zorunlu kılınmış, bu ve benzeri kurallar ihlal edildiği takdirde, çeşitli hapis ve para cezalarıyla karşı karşıya kalmışlardır (Keskin vd. 2017, s. 21). 1954 yılı itibariyle aile bireylerinin imza atma zorunlulukları ortadan kaldırılrsa da yerleştirildikleri köylerin dışına izinsiz çıkmaları yasak olmaya devam etmiştir. Bu ‘özel yerleşim’e dair ayrıntıları görüşmecilerin anlatılarında bulmak mümkün:

“56. yıla kadar Fergana vilayetinde kammindat⁵ altında gece bir köyden ikincisine geçemezsin. Her ay gelip ben buradayım diye imza atacaksın.” (A6)

“Bir rayondan⁶ öbürüne gitmek yasaktı. Her on adama bir adamı başçı⁷ koyuyorlardı. Eğer gençler bir yere misafirlige, bir yeri görmeye gider ve on gün sonra gelmemişse, o başçıyı hapse atıyorlardı. On kişiyi kollayan,

---

⁴ Sürgün edilen Ahıskalılar ile ilgili olarak gerek Rus, Batılı ve Türk araştırmacılar gerek Sovyet resmî kaynakları tarafından farklı rakamlar verilmektedir (Sezgin vd. 2003, s. 16; Üren, 2016b, s. 97).

⁵ “Kammindat” terimiyle kommandatura (özel güvenlik birimi) kastedilmektedir.

⁶ “Rayon” terimiyle “ilçe” kastedilmektedir.

⁷ “Başçı” terimiyle “kollayan, gözeten aile büyüğü erkek” kastedilmektedir.

onlardan sorumlu kişi olarak o başçığı görüyorlardı. 56. yıla dek Sovyet kimlik vermiyor, imza attırıyor, askere almıyordu.” (A2)

“Şimdi orda kammindat vardı, bizim rayona her ay gelir, bir kâğıt var, hepimizin adı yazılı, oraya imza atardık. On iki yıl ben bu rayondan başka rayona gitmedim. ‘54’e kadar böyle. ‘54’te polis, doktor, öğretmen, polis, hükümet adamları azad oluyor, ‘56’da da hepsi. Azad olunca başka yere gidebiliyordu. Eğer ‘54, ‘56’ya dek gidecek olsa, yirmi yıl içeri atardı.” (A7)

On iki yıl süresince devam eden “özel yerleşim” döneminde, yukarıda bir görüşmecinin de belirttiği gibi, Ahıskalılara bir kimlik ya da onların var olduklarına dair herhangi bir belge verilmemiştir. Ahıska Türkleri, bu dönemde sağlık hizmetlerinden zamanında yararlanamadıkları gibi yasaklar yüzünden eğitimlerini tamamlama olanağı da bulamamışlardır (Hasanoğlu, 2015).

“Kurallar çalışma hayatı için de söz konusu olmuştur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu kurallar Sovyet sosyalist sisteminin genel kurallarıdır. Dolayısıyla, Ahıskalılar gibi yerli halk da kurallara tabidir. Merkezi sosyalist plana dayanan bir ekonomiye sahip olan S.B’de tarım önemli iktisadi etkinliklerden birini oluşturmaktaydı. Ekonomik açıdan faal nüfusun bir bölümünün çalıştığı tarımda, temel işletme şekilleri kolhoz (kolektif tarımla uğraşan birlik) ve sovhozlardı (devlet çiftlikleri).⁸ Ahıska Türkleri de yerlilerin yaptıkları gibi kolhoz ve sovhozlarda çalışmışlar, ağırlıklı olarak pamuk ekmiş ve ipek böceği yetiştirmişlerdir” (Şirin Öner, 2013, s. 41):

“Ben orada hayvan baktım, çoban idim, ondan sonra çiftçilik yaptık, pamuk ektik. Sonra ipek böceği yetiştirdik. Elli sene orada öyle işlerde çalışıp geldik Orta Asya’dan. İşte ondan sonra altmış yaşında emekliye çıktım...” (A1)

“Pamukta çalıştı anam, beni de peşinde götürüyordu, derdi ki sen burda otur, bir ağacın dibine oturttururdu, giderdi. Biraz uzaklaşsa ben de peşinden giderdim, gelirdim, öyle öyle çalıştı, bize baktı anam. Para veriyorlardı, o zamanın parası. Pamuk o vakitte elle ekiliyordu. Traktör yok idi, sonradan çıktı onlar.” (A8)

“55’in Mayıs ayında bizi başka şehre götürdüler. Orada büyük elektrik fabrikası kuruluyordu, orada çalışmaya işçi lazım idi, bizleri yazıp götürdüler, işçi olarak. Ondan önce kolhozda çalışıyordum, pamukta. 55. Senenin sonunda bana kâğıt geldi, askere aldılar...” (A6)

“Her köy kolhoz idi, hükümetindi, hiç kimsenin evi yoktu. ... Hem bu rayondaydık hem Kırgızistan’da taran⁹ çıkartıyorduk. Yazın gidiyorduk tarana, kışın Özbekistan’a geliyorduk. Taran fabrikası Kırgızistan’ın içindedir Cellalabad’da, yani Kırgız ile Özbek’in ortasındadır.” (A2)

“Kolhoz ya da sovhozlarda çalışmayan ve maddi açıdan durumları göreceli olarak iyi sayılan Ahıska Türklerinin de bulunduğunu belirtmekte yarar var” (Şirin Öner, 2013, s. 42):

“Kolhozda çalışan da var idi ama biz kolhozda çalışmadık. Kardeşim köylerde pamuk taşıyan aracı sürüyordu. Ben Rus mektebine girdim, kardeşimin yanında şehirde oldum, 1,5 yıldan sonra bacılarım da bize geldiler. Tahminen on yedi yaşında çalışmaya başladım. Şoför olarak çalıştım. Kardeşim işliyordu rahmetli, iyi para kazanıyordu. Biz öyle müşkül değildik, eziyet çekmedik biz...” (A10)

8 Kolhozlar, devlet kontrolü altında tarımsal üretim yapan kolektif çiftliklerdir. 1917 Devrimi’nin hemen ertesinde, zengin toprak sahiplerinin topraklarına el konulması amacıyla kurulan sovhozlar tamamen devlet eliyle işletilen çiftliklerdir. Sovhozda, üretim araçları bütünüyle devlete ait olduğu için, toprağın sahibi devlettir ve orada çalışan kişiler ücret karşılığı çalışmaktadır (Turan, 2011, s. 317-319).

⁹ “Taran” terimiyle kök boyası kastedilmektedir.

“Son olarak, Ahıskalılarının sürgündeki yaşamlarından söz ederken çoğunluğunun sürgüne gönderildiği Özbekistan’da yerli halk ile kurdukları sosyal ilişkilere de değinmek gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi, kendilerine kasıtlı olarak verilen yanlış bilgiler neticesinde Özbekler ilk başlarda Ahıskalılardan korkmuşlar fakat onları tanıdıkça bu korkunun yersiz olduğu ortaya çıkmış ve Özbekler ile Ahıskalılar birbirleriyle kaynaşmışlardır” (Şirin Öner, 2013, s. 42). İlişkilerin düzeldikten sonra iyi devam ettiğini görüşülen Ahıskalılardan ikisi şu sözlerle ifade etmektedir:

“Biz çorap dokumayı bilirdik, onlar [Özbekleri kastediyor] getiriyordu, yoğurt veriyordu, biz de onlara çorap dokuyup veriyorduk. Onlarla aramız çok güzel oldu. Biz görüşmeye başladık onlarla. Özbekler ile hiçbir sıkıntı bir şey olmadı, onlar bizlerden çok memnun idi. Onlarla gelip gitmemiz, düşünümüz, ezanımız birbirine çok yakın idi. Onlardan da çok şey öğrendik. Onların da sofraları böyle iyi, insanlıkları var idi. Kötü hiçbir şey yok idi.” (A9)

“Askerlik bittikten sonra geldik yerimize, orda yaşadık, ne kadar güzel yaşadık. Milletle, halkla, her millet katma karışık böyle nasıl burda [Türkiye’yi kastediyor], öyle orda da.” (A6)

Ahıska Türklerinin toplumsal belleğinde sürgün yolculuğu kadar çoğunun gönderildiği Özbekistan’daki sürgün yaşamının da önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. “Halk düşmanı” şeklinde adlandırılarak sürüldükleri için Özbekler önce onlardan korkmuş ve uzak durmuşlardır. Bu durum, Ahıskalılarının kendilerini yalnız ve yabancı hissetmelerine yol açmıştır. Ayrıca on iki sene boyunca tabii tutuldukları “özel yerleşim” rejimi de Ahıskalılarda dışlanmışlık duygusuna sebebiyet vermiştir, zira bu dönemde kendilerine kimlik verilmediği gibi uygulama pek çok yasağa dayalı bir uygulamaydı. Yerleştirildikleri köyden ayrılmaları yasaktı, başka köyden birisiyle evlenmek yasaktı, 15 yaşından büyük herkes, köyden ayrılmadığını ispatlamak için köy muhtarlığında bulunan ve güvenlik kuvvetleri tarafından kontrol edilen imza listelerini düzenli olarak imzalamaları gerekiyordu. Dolayısıyla Ahıskalılar, kendilerini yalnız ve yabancı olduğu kadar sıkı kuralları olan toplama kamp hayatı yüzünden dışlanmış da hissetmişlerdir.

Sonuç

“Sovyet Birliği yönetimince farklı görülen ve tehdit olarak algılanan unsurlardan biri niteliğindeki Ahıska Türkleri, başkanı Stalin olan Devlet Savunma Komitesi tarafından alınan Karar uyarınca, 1944 yılının Kasım ayında başta Özbekistan olmak üzere Orta Asya topraklarına sürülmüşlerdir” (Şirin Öner, 2013, s. 44). Sürgün, son derece travmatik bir deneyim olarak Ahıskalılarının toplumsal belleklerinde yerini almıştır. Yolculuk esnasında küçük yaşta olanlar bile büyük bir trajedi olan sürgüne ilişkin hatıralar kuşaktan kuşağa aktarıldığı için, hangi şartlarda yolculuk yaptıklarını anlatabilmektedirler.

Sürgün, onu yaşayan herkeste olduğu gibi, Ahıska Türklerinin yaşamlarında da derin izler bırakmış pek çok toplumsal ve psikolojik etki yaratmıştır. Bu etkilerden ilki yabancılık duygusudur. “Ahıskalılar, yıllardır yaşadıkları, kendilerini bir parçası hissettikleri ve “vatan” bildikleri topraklardan sürülüp başka yerlere yerleştirilmişler ve Özbek toplumu başta olmak üzere yeni toplumların içinde yaşamaları beklenmiştir. Bu süreç, başlı başına yabancılık duygusu yaratacak niteliktedir” (Şirin Öner, 2013, s. 44).

İkinci etki “gerek sürgün öncesinde gerek sürgün sonrasında hissedilen yalnızlık duygusudur. Ahıska Türkleri 1944 Sürgününde her ikisini de hissetmişlerdir. Farklı bir kültüre sahip olmaları nedeniyle üst kültür (S.B.’de hâkim olan Rus kültürü) tarafından ötekileştirilmiş” (Şirin Öner, 2013, s. 44), dışlanmış, güvenilmez bir risk topluluğu şeklinde görülerek sürgün edilmiş ve büyük bir haksızlığa uğramışlardır. Diğer yandan, sürgün sonrası hissedilen yalnızlıkta, Sovyet yönetimi tarafından dışlanmanın sürmesi ve sürgün edildikleri Orta Asya topraklarında farklı kültürel yapılarla karşılaşmalarının etkisi vardır.

Ahıskalılara sürgün edildikleri yerlerde, “özel yerleşim” uygulaması adı altında bir nevi toplama kampı hayatı yaşattırılması Sovyet yönetimince dışlanmalarının devam ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan, Orta Asya’ya sürüldükleri ilk zamanlarda Özbekler başta olmak üzere yerli halkların tavırları ve farklı sosyal yapılar Ahıskalı Türklerini yalnızlığa itmiştir. Fakat görüşmecilerin dile getirdikleri gibi, Özbeklerin, kısa bir süre içinde, Ahıskalıların “halk düşmanı” olmadıklarını anlamaları üzerine iki halk arasında ilişkiler gelişmeye başlamış ve Ahıska Türklerinin sürgün sonrası hissettikleri yalnızlık duygusu belli ölçüde ortadan kalkmıştır. Yine de Sovyet yönetimince dışlanma sürmüştür çünkü 1956’da “özel yerleşim” dönemi sona erse de ne kendilerine kimlik ne de vatanları olan Ahıska’ya dönmelerine izin verilmiştir.

Sürgünün yarattığı etkilerden biri de boşluk duygusudur. “Sürgüne uğrayan kişi/topluluk geride bırakılanların yokluğunu hissetmekte çünkü bir bilinmeze doğru yola çıkmaktadır. Alışkanlıkların bırakılması, zincirlerin kopması, bu kopuşun sorgulanması ve gidilen yerde kültürel bir çatışma yaşanması söz konusudur” (Şirin Öner, 2013, s. 44). “Ahıska Türklerinin de yaşadıkları sürgünle bırakmak zorunda kaldıkları bir “vatan” var. O “vatan” ile – Ahıska toprakları – birlikte bıraktıkları her şeyin yokluğunu hissetmişlerdir. Daha önceden görmedikleri, bilmedikleri bir yere götürülmüşler, alışkanlıklarını bırakmak zorunda kalmışlardır” (Şirin Öner, 2013, s. 44). Ayrıca “vatan”dan koparılıp uzaklaştırılmaları sonucu ona duydukları özlem giderek artmıştır. O yüzden de her ne kadar Ahıska’ya geri dönüş izni söz konusu olmasa da Ahıskalılar, 1956 yılında günümüzde de devam eden vatana dönüş mücadelesini başlatmışlardır.

Sürgünün diğer etkileri arasında köksüzlük ve aşağılanma duygusu yer almaktadır. “Köksüzlük ve aşağılanma duygusu, daha ziyade sürgün sonrasıyla ilişkili bir duygudur. Sürgünle birlikte yaşanan kültürel kopuş, birey veya topluluğu kökünden sarsacak kadar kuvvetli olabilir. Ayrıca aşağılanma da – özellikle kültürel açıdan – sürgün edilenlerin uyum sağlamalarını güçleştirebilir” (Şirin Öner, 2013, s. 45). Fakat görüşme yapılan Ahıska Türklerinin anlatılarından da görüldüğü üzere, “köksüzlük ve aşağılanma duygusu hissedilmiş gibi görünmemektedir. İlk başta duydukları korku haricinde, Özbekler’in kendilerini aşağıladıklarından söz eden olmamıştır. Kökleriyle ilgili de son derece net oldukları söylenebilir” (Şirin Öner, 2013, s. 45). Onlar, Osmanlı Türkü’dür. Görüşmecilerden birinin dile getirdiği gibi “*Aslında Türk bir tanedir. Bence bu Ahıska Türkü kelimesinin bizim milletin üzerine koyulması yanlış. Ahıska Türkü olur mu? Özbek Türkü olur mu? Türk bir tanedir*” (A11).

Son söz olarak, Ahıska Türklerinin sürgün ve yarattığı acıları toplumsal bellek sayesinde kuşaktan kuşağa aktarmış oldukları ve bazı görüşmecilerin de belirttikleri gibi, bu travmanın onların Türk kimliğini korumaları ve güçlendirmelerinde rol oynadığını söylemek mümkündür. Kimliklerinin bir nevi belirleyicisi olarak kabul ettikleri dillerini, gelenek ve göreneklerini koruyarak bugüne gelmişlerdir ve her ne kadar beraber yaşadıkları, etkileşim içinde oldukları grupların kültürel özelliklerini benimsemiş olsalar da etnik kimlik olarak Türklük bilincini yitirmemişlerdir.

Kısaltmalar

A.B.D. Amerika Birleşik Devletleri; **M.Ö.** Milattan Önce; **S.B.** Sovyetler Birliği; **S.S.C.B.** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği; **vd.** ve diğerleri

KAYNAKÇA

- AKSOY, E. (2018). *Benim Adım 1864: Çerkes Hikayeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ALTIN, H. (2017). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)". *Belgi*. II/14: 580-591.
- ATİK, A. - Ş. BİLGİNER ERDOĞAN (2014). "Toplumsal Bellek ve Medya". *Atatürk İletişim Dergisi*. 6: 1-16.
- AVŞAR, B. Z. - Z. TUNÇALP (1994). *Sürgünde 50. Yıl – Ahıska Türkleri*. TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları. No: 7.
- AYDEMİR, M. (2018). *Ahıska Türklerin Sürgününün Son Tanıkları*. Sakarya: Orhun Yayınevi.
- AYDINGÜN, A. (2002). "Ahıska (Meskhetian) Turks: Source of Conflict in the Caucasus?". *The International Journal of Human Rights*. 6: 49-64.
- AYDINGÜN, A. - İ. AYDINGÜN (2004). "The Role of Language in The Formation of Turkish National Identity and Turkishness". *Nationalism and Ethnic Politics*. X/3: 415-432
- AYDINGÜN, A. vd. (2006). *Meskethian Turks: An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences*. (ed. D. A. Ranard). Washington DC: Center for Applied Linguistics.
- AYDINGÜN, A. - İ. AYDINGÜN (2014). *Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk-Ulusötesi Aileler*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- AYDINGÜN, İ. (2014). "Sürgün, Vatana Dönüş ve Kültürel Canlanma: Kırım Tatarlarında Kültürel Melezlik". *Karadeniz Araştırmaları*. 42: 53-67.
- BAŞARAN İNCE, G. (2010). "Medya ve Toplumsal Hafıza". *Kültür ve İletişim*. XIII/1: 9-29.
- BAUMANN, M. (2010). "Exile". *Diasporas: Concepts, Intersections, Identities*. (ed. Kim Knott-Seán McLoughlin). London&New York: Zed Books: 19-23.
- CORNELL, S. (2005). *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. London&New York: Routledge Curzon.
- DEVRIŞEVA, K. (2019). "Ahıska Türklerinin Bitmeyen Göçü". *SUTAD*. 45: 333-352.
- ELLMAN, M. (2002). "Soviet Repression Statistics: Some Comments". *Europe-Asia Studies*. LIV/7: 1151-1172.
- ERKAN, S. (2006). "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Dönemlerinde Etnik Sürgünler". *Uluslararası Suçlar ve Tarih*. 1: 155-173.
- GARZA GUERRERO, C. (1974). "Culture Shock: Its Mourning and Vicissitudes of Identity". *Journal of the American Psychoanalytic Association*. II/22: 408-429.
- HACIOĞLU, S. (2014). "Devlet-Toplum İlişkisi Yaklaşımıyla Bulgaristan'dan 1989 Zorunlu Göçü". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*. III/1: 25-36.
- HALBWACHS, M. (1992). *On Collective Memory*. (ed. Lewis A. Coser). USA: The University of Chicago Press.

- HASANOĞLU, İ. (2015). "Sovyetler Birliği'nde 1944 Sürgünleri ve İnsan Kayıpları". *Bizim Ahıska*. 40: 6-10.
- HOWELL, A. W. (1999). "The Poisoning of Nostalgia: Commentary". *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. I/2: 163-167.
- "Punished Peoples of the Soviet Union: The Continuing Legacy of Stalin's Deportations" (1991). *Human Rights Watch*. New York: Human Rights Watch.
- KESKİN, S. - H. E. GÜRSOY (2017). "Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönemde Ahıska Türklerinin Karşılaştıkları İnsan Hakları İhlalleri ve Ayrımcılıklar". *Uluslararası Suçlar ve Tarih*. 18: 13-46.
- KIZILOĞLU, S. (2012). "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi". *Sosyal Bilimler*. II/1: 35-64.
- KİREÇCİ, M. A. - S. TEZCAN (2015). *Kırım'ın Kısa Tarihi*. (çev. Can E. Çekiç). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- KOLUKIRIK, S. (2011). "Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma". *Bilig*. 59: 167-190.
- KREINDLER, I. (1986). "The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update". *Soviet Studies*. XXXVIII/3: 387-405.
- KURT, A. O. (2006). "Yahudilik'te Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün". *Dini Araştırmalar*. IX/ 25: 61-78.
- LIJTMAER, R. M. (2001), "Splitting and Nostalgia in Recent Immigrants: Psychodynamic Considerations". *Journal of the American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*. 29: 427-438.
- NEKRICH, A. M. (1978). *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. New York: W.W. Norton.
- NEYZİ, L. (2014). *Nasıl Hatırlıyoruz? - Türkiye'de Bellek Çalışmaları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- POLIAN, P. (2004). *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest&New York: Central European University Press.
- PEPLAU, L. A. - D. PERLMAN (1982). "Perspectives on Loneliness". *Loneliness: A Sourcebook Of Current Theory, Research and Therapy*. (ed. L. A. Peplau-D. Perlmán). USA: Wiley-Interscience Publication: 1-18.
- RANARD, D. (2006). *Meskethian Turks: An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences*. Washington D.C.: Centre for Applied Linguistics.
- RODRIGUEZ, J. - T. FORTIER (2007). *Cultural Memory: Resistance, Faith, and Identity*. USA: The University of Texas Press.
- SAĞIR, A. (2012). *Zorunlu Göçler, Sürgünler ve Yol Hikayeleri: Ulupamir Kırgızları Örneği*. Ankara: Nobel Yayınları.
- SALITAN, L. P. (1992). *Politics and Nationality in Contemporary Soviet-Jewish Emigration, 1968-89*. The USA: Palgrave Macmillan.
- SANFORD, G. (2007). *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and Memory*. London&New York: Routledge.

- SEFEROV, R. - A. AKIŞ (2008). "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 24: 393-411.
- SEZGİN, M. N. - K. AĞACAN (2003). *Dünden Bugüne Ahıska Türkleri Sorunu, Ankara Çalışmaları*. Ankara: ASAM.
- SWERDLOW, S. (2006). "Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination and the Effective Use of U.S. Refugee Resettlement: The Case of the Meskhetian Turks of Krasnodar Krai". *California Law Review*. XCIV/6: 1827-1878.
- ŞAHİN, C. (2001). "Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme". *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. XXI/2: 57-67.
- ŞİRİN ÖNER, N. A. (2013). "Vatansız Bir Halkın Sürgün Deneyimi: Ahıska Türkleri Örneği". *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı II* (2-5 Ekim 2013). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi: 35-45.
- TEKELİ, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TURAN, M. (2011). "SSCB'de Toprak Mülkiyeti". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. LXVI/3: 307-332.
- Göç Terimleri Sözlüğü* (IOM) (2009). Uluslararası Göç Hukuku No. 18, İsviçre: Uluslararası Göç Örgütü.
- ÜREN, M. (2016a). "Çıkar ve Güç Dengesi Kıskaçındaki Ahıska Türkleri Sorunu". *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. II/2: 1-39.
- ÜREN, M. (2016b). *Kimlik, Çıkar ve Jeopolitik Ekseninde Ahıska Türkleri Sorunu*. İstanbul: Nobel Bilimsel Eserler.
- WERTSCH, J. V. (2002). *Voices of Collective Remembering*. New York: Cambridge University Press.
- WILLIAMS, B. G. (2016). *The Crimean Tatars: From Soviet Genocide to Putin's Conquest*. The USA: Oxford University Press.
- WIMBUSH, S. E. - R. WIXMAN (1975). "The Meskhetian Turks: A New Voice in Soviet Central Asia". *Canadian Slavonic Papers*. XVII/2-3: 320-340.
- YILMAZ, A. (2014). "Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri". *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. IX/2: 1685-1704.
- ZEYREK, Y. (1995). *Dünden Bugüne Ahıska Türklüğü*. Frankfurt: Türk Federasyon Yayınları. No. 2.
- ZEYREK, Y. (2001). *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Ankara: Pozitif Matbaacılık.

İnternet Kaynakları

- ABBOTT, G. (2014.09.25). "Exile and Banishment". *Encyclopedia Britannica*. Erişim Tarihi: 04.07.2021.
<https://www.britannica.com/topic/exile-law>
- "Exile" (2021). *New World Encyclopedia*. Erişim Tarihi: 19.07.2021.
<https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Exile>

Kaynak Kişiler

- 1) A1 - E, 82, Ahıska
- 2) A2 - E, 81, Ahıska
- 3) A3 - K, 51, Özbekistan
- 4) A4 - E, 77, Ahıska
- 5) A5 - K, 44, Özbekistan
- 6) A6 - E, 81, Ahıska
- 7) A7 - E, 83, Ahıska
- 8) A8 - K, 73, Ahıska
- 9) A9 - E, 73, Ahıska
- 10) A10 - E, 77, Ahıska
- 11) A11 - E, 52, Taşkent

EK: ETİK KURUL KARARI

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
AVRUPA ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ETİK KURULU KARARLARI

TOPLANTI YERİ : M.Ü. Avrupa Araştırmaları Enstitüsü
TOPLANTI TARİHİ : 06 Eylül 2021 (Online bağlantı)
TOPLANTI SAATİ :
TOPLANTI SAYISI : 2021/ 06

KARAR NO: 2021/06-02: Enstitümüz Öğretim Üyelerinden N. Aslı Şirin'in, Etik Kurul onayı başvurusu ile ilgili Raportör Prof. Dr. E. Münevver Cebeci'nin 02 Eylül 2021 tarihli "Göç ve Sonrası: Ahıska Türkleri ile Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göçü ve Uyum Süreçlerinin Karşılaştırılması" başlıklı niteliksel araştırmasından türetilmiş "Toplumsal Bellekte Sürgün: Ahıska Türkleri Örneği" başlıklı makalesi ile ilgili rapor yazısı hakkında görüşüldü.

Etik Kurul Kararı : Enstitümüz Etik Kurulu'nun aşağıdaki görüşü tavsiye niteliğinde olup, enstitümüzle ilgili etik ilkelerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi amacını taşımaktadır.

Etik Kurul İnceleme Konusu: Enstitümüz Avrupa Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üy. N. Aslı Şirin'in "Göç ve Sonrası : Ahıska Türkleri ile Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göçü ve Uyum Süreçlerinin Karşılaştırılması" başlıklı niteliksel araştırmadan türetilmiş "Toplumsal Bellekte Sürgün: Ahıska Türkleri Örneği" başlıklı makalesinin etik olarak uygunluğu,

İnceleme: Araştırmanın konusu "Toplumsal Bellekte Sürgün: Ahıska Türkleri Örneği" olarak ifade edilmiştir. Makalenin yazarı Dr. Öğr. Üy. N. Aslı Şirin'in başvuru formu ve ekleri incelendiğinde şekil yönünden yapılan inceleme ve konu bakımından çalışmasının etik ilkelere uygunluk niteliği taşıdığı kanaatine ulaşılmıştır.

Sonuç : Sonuç olarak bilimsel araştırmaların yayın etiği bakımından, insan katılımına dayalı olanların da araştırma etiği bakımından etik ilkelere uygun olması gerekmektedir. Bu nedenle araştırmanın uygulanmasında katılımcıların hiçbir şekilde zarara uğratılmamaları ve rızalarının olması esastır. Bu şartlar yerine getirildiğinde elde edilen verilerin raporlaştırılmasında araştırma etiği bakımından bir sakınca bulunmamaktadır.

ASLI GİBİDİR

EDİGEY DESTANINDA VATAN TEMASI (TATAR VE BAŞKURT VARYANTLARINA GÖRE)

Zekiye TUNÇ*

ÖZ

Edigey Destanında olaylar Deşt-i Kıpçak coğrafyasında meydana gelmektedir. Deşt-i Kıpçak milattan önceki dönemlerden itibaren Türklerin göç ettiği coğrafyalardan biridir. MS XIII. yüzyıla gelindiğinde bu kadim Türk yurduna gelen Moğollar bölgedeki Kıpçak ve Bulgarları hâkimiyetleri altına alarak Altın Orda Devleti'ni kurmuşlardır. Dolayısıyla Altın Orda döneminde de bölgenin nüfusunun bir parçası olan Türk halklarından Edigey Destanında bahsedilmiştir. Edigey Destanı gerçek tarihî şahsiyetler olan Emîr Edigey, Toktamış Han ve Emîr Timur arasında yaşanan olayları anlatır. Destanın başkahramanı olan Edigey, Toktamış Han'ın kendisini öldürteceğini anlayarak Emîr Timur'a sığınmıştır. Edigey, Emîr Timur'dan aldığı destekle hem vatanını kurtarır hem de Toktamış Han'dan intikamını alır. Edigey Destanının Tatar ve Başkurt varyantlarında Edigey'in vatanı için canı pahasına mücadelesi konu olmuştur. Destanın kahramanı Edigey Ural, İdil ve buralardaki halkı için ömrünü savaşlarda tüketmekten büyük bir onur duymuştur. Edigey'in vatan sevgisi ve vatanı için kahramanlıkları Türk halkları arasında dillendirilerek unutturulmamıştır. Edigey Destanında, Edigey Ural (Yayık) ve İdil'i düşmanlardan korumak için bahadırılık yapmasının yanı sıra bu düşüncesinin kendisi öldükten sonra da oğlu ve ülkesinin gençleri tarafından sürdürülmesini istemektedir. Başkurt varyantında anlatıldığına göre, Edigey düşmanlarıyla savaşlarından birinde yaralanıp can vereceği esnada oğluna vasiyet olarak son sözleri vatanı korumasına dair olmuştur. Destanda Edigey'in ölümü ülkenin karanlığa bürünmesi, yetim kalması ve kaygılı bir sürece girilmesi olarak tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edigey, İdil, Ural, Toktamış, Timur.

THE THEME OF HOMELAND IN THE EPIC OF EDIGEY (ACCORDING TO THE BASHKIR AND TATAR VARIANTS)

ABSTRACT

In the Epic of Edigey, events take place in Desht-i Kipchak. Desht-i Kipchak is one of many places where Turkic peoples had migrated to the millennia Before Christ. By the 13th century AD, the Mongols invaded the region and had established the Golden Horde State, at the same time conquering local Kipchak and Bulgarian tribes. Therefore, Turkic peoples – made up part of the population during the Golden Horde period – were naturally made mention of in the Epic of Edigey. The Epic of Edigey tells accounts events that take place between Amir Edigey, Toktamish Khan, and Amir Timur (all of whom are real historical figures). Edigey – the epic's protagonist– took refuge with Amir Timur upon learning that Toktamish Khan was plotting to murder him. With Amir Timur's help, Edigey saves his homeland and vows to take revenge on Toktamish Khan. The Tatar and Bashkir versions of the Epic of Edigey epic focus on Edigey's struggle to stay alive and to defend his nation. The hero, Edigey, vowed to spend his life fighting for the Urals and Idil. Edigey's love of his homeland and his sense of heroism were not forgotten by Turkic peoples. Moreover, Edigey's son (and other followers) carried his father's efforts to protect Ural (Yayık) and Volga against their enemies long after he died. He also preserved his ideals as well. In the "Chief Constable" version, Edigey's last words to his son (upon being killed in one of his battles with his enemies) were to defend the homeland. The epic portrays Edigey's death as the country becoming dark, orphaned, and entering uncertain times.

Keywords: Edigey, Volga, Ural, Toktamish, Timur.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 26.06.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2021

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SİNOP; ORCID: 0000-0002-4308-0704, E-posta: ztunc@sinop.edu.tr

Giriş

Edigey Destanı Tatar, Altay, Kazak, Özbek, Türkmen, Nogay, Karakalpak ve Başkurt gibi Türk halklarının destanıdır. Karadeniz'in kuzeyi, Sibirya, Kafkasya ve Orta Asya'yı kapsayan geniş bir coğrafyada destanın varlığına rastlanmıştır (Sulti, 1998, s. 22; Öztürk, 2001, s. 3).

Çalışmada Edigey Destanının Tatar ve Başkurt varyantlarındaki vatan temasının işlenişi hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Öncelikle bu varyantların ortaya çıkışı hakkında bilgi verilecektir:

Edigey Destanının Tatar nüshası üzerine çalışmalar XIX. yüzyılda başlamıştır. Edigey Destanı Wilhelm Radloff tarafından 1870 yılında yazıya geçirilmiştir. Bundan 40-50 yıl sonra yıray "söz sanatkârı, halk ozanı, âşık, destan icracısı" (bk. Sava, 2016) olan Nimet Hekim ve Hafız Rahmetullin Edigey Destanını derlemişlerdir. 1940 yılında H. Yermi, N. İsenbet ve S. Emirov çalışmaları sonucunda destanın sözlü masal anlatımları ile el yazısı kalıntılarını kaydetmişlerdir. N. İsenbet, 1940 yılında destanın tenkitli metnini yazmış ve "Tatar Halkının Edigey Destanının 500 Yıllığı" adlı bir makaleyi Sovyet Edebiyatı dergisinde yayımlamıştır. Tataristan Dil, Edebiyat ve Tarih İlmî Araştırma Enstitüsü, N. İsenbet'in çalışmalarını eleştirmiş ve yeniden hazırlanması için özel bir grup oluşturmuştur. Enstitünün gözetiminde 1941 yılının sonlarına doğru destanın kitap olarak yayınlanması çalışmaları tamamlanmıştır (Sulti, 1998, s. 16-27).

Başkurdistan ve Tataristan'da Edigey Destanı ile ilgili çalışmalar II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle sekteye uğrayarak yayın için hazırlanan eserler arşive kaldırılmıştır. Savaş sonrasında SSCB, Türk halklarının milliyetçilik duygularını alevlendiren Edigey Destanına düşmanca tutumlar sergilemeye başlamıştır. Edigey Destanı ve diğer Türk halklarının destanları ile ilgili çalışmalar SSCB tarafından engellenmiştir. Edigey, Altın Orda emîri olarak Moskova seferini yapan bir düşman gibi görülmüş ve aynı zamanda Altın Orda ile Kazan Hanlığı tarihlerinin araştırılmasına sebep olacağından destan hakkında çalışmalara izin verilmemiştir. SSCB'nin bu politikasına rağmen Edigey Destanı ile ilgili çalışmalar yapılmış ancak verimli olmamıştır (Sulti, 1998, s. 28- 31).

Edigey Destanının yeniden araştırma ve yayınlama faaliyetleri 1980'li yılların sonunda gerçekleşmiştir. Alimcan İbrahimov Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsünün Filoloji İlimleri Cumhuriyet Koordinasyon Kurulunun 1988 yılındaki toplantısında Edigey Destanı ile ilgili yapılan çalışmaların değerlendirilip yayına hazırlanması ve destanın gelecekteki araştırmaları konusunda tartışma yapılmıştır. 1988 yılında İlbaris Nadirov, "İdigey" adlı kitabını Tataristan Kitap Neşriyatı adlı basımevinde yayımlamıştır. Edigey Destanının Tatar varyantları hakkındaki çalışmalar bundan sonra da devam etmiştir (Sulti, 1998, s. 33).

Edigey Destanının Başkurt varyantı ile ilgili XIX. yüzyılda ilmi çalışmalar yapılmıştır. M. Ömötbayev'in "Yädgär" kitabında "Borongo Başgortlarınıñ Öländäre-Eski Başkurtların Halk Şarkıları" adıyla Edigey ve Muradım arasındaki bir diyalog 1897 yılında özet şeklinde basılmıştır. Başkurt varyantları içerisinde yer alan N. İsenbet ve M. Burangulov nüshaları özelliklerini kaybetmemişlerdir. N. İsenbet, Başkurtların "İzevkäy menän Morazım" destanı hakkında çalışmalar yapmış ve kitap olarak basmayı denese de bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Başkurt halk şairi Möxämmätşa Abdraxman oğlu Burangulov (1888-1966) 1910 yılında Başkurt nüshasını Orenburg bölgesi Tübänge İlyas köyünde Qasqımov Gimazi Gälävetdin oğlu tarafından saklanan 1762 tarihli elyazmasından kopya etmiştir. 1941 yılında destanın 500. yılı kutlamaları için M. Burangulov, Râşit Nigmeti, Bayazit Bikbay ve Ebubekir Usmanov ile birlikte bu nüsha üzerinde çalışarak 1940 yılında tamamlamışlardır. Edigey Destanı ile ilgili çalışmalar yasaklanınca Başkurt nüshası da belli bir süre ilmi hayatın dışında tutulmuştur. Destanın çalışılmasına uygun bir ortamın

oluşması sonucunda, Burangulov nüshası Nur Zaripov tarafından 1989 yılında Agizel dergisinde yayımlanmıştır. Zaripov'un 1994 yılında destanı kitap olarak bastığı, ancak dergideki yayınıyla farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Göksel Öztürk, kitapta 5719 satır olarak verilen destanın, dergide yayımlanan makaledeki bazı satırları içermemesi ve makale yayınında da kitaptaki bazı satırların olmaması üzerine iki yayını gözden geçirmiştir ve çalışmaları sonucunda destanın kitap baskısının satır sayısını 5818'e yükseltmiştir (2001, s. 3-7).

1. Edigey'in Kimliği

Başkurt varyantında Edigey'in babasının adı Kutlu'dur (Öztürk, 2001, s. 115). Tatar varyantında ise Edigey'in babası Kutlukaya adında bir beydir. Kutlukaya Tatar kökenli olup Mangıt kabilesine mensuptur. Onun atası da Baba Tükles Hoca Ahmet'tir ve o evliyalardan biridir. Edigey'in annesi ise bir peridir (Sulti, 1998, s. 41-42). Destanın Tatar varyantında Edigey'in oğlu Noradın, Toktamış'a Cengiz Han'ın soyundan gelmediğini ama onun soyundan gelenlerden eksikliğinin olmadığını söylemiştir. Burada Noradın soyu hakkında dolayısıyla Edigey'in ataları ile ilgili bilgiler vermiştir:

“Saçlı tüylü Hoca Ahmet,
Ondan doğmuş Er Ahmet,
Ondan doğmuş Timirkıya,
Ondan doğmuş Kutlukaya,
Ondan doğmuş Edigey,
Edigey'den doğmuş Noradın,”
(Sulti, 1998, s. 144)

Şerefüddin Ali Yezdi, Edigey'in adını İdiku olarak vermiş, onun soyunu Mangıt kabilesine dayandırmış ve Urus-han'ın beylerinden biri olarak tanıtmıştır (2013, s. 118). İbni Arabşah ise Edigey'in Kongırat kabilesinden olduğunu ve Toktamış'ın emri altında bulunduğunu iddia etmiştir (2012, s. 133).

Edigey'in soyu Hz. Ebubekir'e dayandırılmış (Ünal, 2008, s. 237; Alpargu, 2018, s. 800-801) ve onun atalarının Deşt-i Kıpçak'a gelmeleri ise şöyle izah edilmiştir: Altın Orda hanı Özbek Han, Uzak-Çur isminde bir elçiyi Kâbe'ye göndermiş ve o buradan Baba Tükles ile üç kişiyi yanında İdil bölgesine getirmiştir. Baba Tükles böylece İdil'e gelerek bölgenin İslâmlaşmasını sağlamıştır. Hz. Ebubekir'in soyundan gelen Terme aynı zamanda Baba Tükles'in oğludur. Terme'nin İdil-Yayık'ta yaşaması Baba Tükles'in soyundan gelenlerin bölgede ondan sonra da varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Buna göre Edigey'in soy şeceresi şöyledir: Baba Tükles'in oğlu Terme, onun oğlu Karaçi, onun oğlu İslam Kıya, onun oğlu Kadir Kıya, onun oğlu Kutlug Kıya ve onun oğlu Edigey Bey (Ünal, 2008, s. 237). Baba Tükles'in Deşt-i Kıpçak'a gelmesine dair farklı rivayetler de vardır: XIV. yüzyılın önemli mutasavvıflarından olan Baba Tükles, üç veli zatla beraber ilahi bir ilhamla Özbek Han'ı İslâmiyete davet etmek için sarayına gelmişlerdir. Sarayda han tarafından sorguya çekilmişler ve veliler Altın Orda hanı ve halkını İslâmiyete davet etmek için geldiklerini söylemişlerdir. Özbek Han, velilere ateşe girmelerini ve ateşe üstün gelirlerse İslâmiyetin hak dini olduğunu bu durum gösterir demiştir. Baba Tükles ve kâhinlerden biri fırına sokulmuşlardır. Kâhin ölünce ve Baba Tükles ise fırından sağ çıkarak keramet gösterince Özbek Han Müslüman olmuştur (Gündoğdu, 2008, s. 245; Ötemiş Hacı, 2014, s. 52-54; Deweese, 2016, s. 160). Baba Tükles'in Özbek Han'ı İslâmiyete daveti ile ilgili bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayette Baba Tükles, Türk sufi Ahmed Yesevî'nin dervişlerinden biri olan Hakîm Ata'nın müridi Zengin Ata'ya bağlı Sadr Ata (Sadreddin Ahmed) adında birisidir. Zengin Ata, Deşt-i Kıpçak ve Saraycık'a müritleri Sadr Ata ile Seyyid Ata'yı göndererek Türkler arasında İslâmiyeti yaymayı amaçlamıştır. Sadr Ata Saraycık'ta han olan Özbek Han'ı İslâmiyete davet etmiştir. Özbek Han ise Sadr Ata'dan bir keramet

göstermesini istemiştir. Bu istek üzerine Sadr Ata Kâbe'nin görüntüsünü Saraycık'a getirmiş ve Özbek Han'a göstermiştir. Böylece Özbek Han ve 70.000 kişi İslâmiyeti kabul etmişlerdir (Deweese, 2016, s. 160). Edigey'in Baba Tükles'in soyundan gelmesi Cengiz soyundan gelen Altın Orda hanlarına karşı siyasi bir güç kazanmasında avantaj sağlamıştır. Baba Tükles'in soyunun Hz. Ebubekir'e dayanması Edigey ve çocukları vasıtasıyla Nogaylar arasında da ün kazanmasına sebep olmuştur. Nogayların Rus hâkimiyetine girmesiyle Baba Tükles soyundan gelenler Hristiyan olmuşlar ve Rus aristokrasisinde rol almışlardır. Buna göre Baba Tükles'in soyundan gelen Urusov ve Yusupov aileleri Rusya'da etkili olmuşlardır (Deweese, 2016, s. 160). Baba Tükles'in bir Yesevi dervişinden eğitim almasına ve Yeseviliğin Altın Orda halkı üzerinde tesirli olmasına (Gündoğdu, 2008, s. 236) dayanarak; Deşt-i Kıpçak'taki Türk halkları arasında Edigey'in nüfuz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Deşt-i Kıpçak'taki Türkler, Toktamış karşısında Edigey'i sınırlanacak bir kahraman olarak görmüşlerdir.

İbni Arabşah Edigey'i fiziki yönden "buğday renkli, hafifçe esmer, orta boylu ve bünyesi sağlam" şeklinde tanıtmış, kişisel özelliklerini ise "cesur, heybetli, cömert" olarak ifade etmiştir. Edigey, İslâmiyetin farzlarına ve Peygamberin sünnetine uygun bir hayat yaşamış, âlimlere yardım etmiş, takva sahibi ve fakirlere yakın davranışlarda bulunmuştur. Asıl olarak Edigey'in bütün düşüncesi savaşmak, savaş hileleri ve düşmanı tuzağa düşürme üzerine kurulmuştur. Ayrıca Edigey, siyaset konusunda da yetkin bir kişidir (2012, s. 151). Siyaset konusunda bilgi sahibi olmasına atfen Edigey'in akılla ilgili sözleri önemlidir: "Düşmanınıza beddua edecek olursanız, şöyle dua ediniz: "Yüce Allahım! Benim düşmanımı akılsız kıl ve de akıllıların sözlerine de uymasın" diyip dua ediniz diyormuş." "Eğer kişi kendisi bilmezse (akıllı değilse), bilenlerin (akıllıların) sözüne uyarsa, o da akıllıdır. Onun hiçbir farkı yoktur" diyormuş" (Ötemiş Hacı, 2014, s. 46-47).

İbni Arabşah'tan öğrendiğimize göre Edigey hakkında "tuhaf rivayetler ve pek duyulmamış hikâyeler" anlatılmıştır. O, Edigey'in yirmi kadar oğlunun olduğunu ve oğullarının her birinin bir şehir yönettiğini belirtmiştir. Yazar, Edigey'in Deşt-i Kıpçak'ta yirmi yıl hüküm sürdüğünü ve bu süreçte Deşt-i Kıpçak'ın vaziyetini şöyle tanımlamıştır: "Onun saltanat yılları atın alındaki beyaz akıtma, o yılların geceleri ise asrın çehresindeki bir zülûf gibiydi" (2012, s. 151).

Edigey'in Deşt-i Kıpçak'taki siyasi faaliyetlerini, Toktamış Han ve Timur ile olan ilişkilerini bilmemiz Edigey'i tanımak açısından önemlidir. Çünkü Edigey, Toktamış Han ile Timur'un arasında yapılan savaşlar sonucunda Altın Orda tahtında söz sahibi olmuştur. Çalışmanın bu kısmında Timur dönemi kaynaklarında Edigey, Timur ve Toktamış arasındaki iletişim hakkında kısaca bilgi verilecektir:

Altın Orda Han'ı Toktamış, Urus-han'dan kaçarak Timur'a sığınmış ve onun desteğini almıştır. Toktamış Han, Timur'un yardımları sayesinde Deşt-i Kıpçak topraklarında hâkimiyet kurmuş ve zamanla daha da güçlenmiştir (Şâmî, 1987, s. 89-93; Aka, 1991, s. 8-10; Akbıyık, 2003, s. 120-125; Yezdi, 2013, s. 117-121). Toktamış bundan sonraki süreçte Timur'un yardımlarını bir kenara bırakarak onun topraklarına sefer düzenlediği için bu iki hanın arası bozulmuştur. Timur artık iyi bir dost değildir ve o Deşt-i Kıpçak'a seferler düzenleyerek Toktamış'ın topraklarını yağmalamıştır. Toktamış ile Timur'un birbirleri ile düşman oldukları süreçte Edigey'in Timur'la ittifak kurduğu zamanlar olmuştur. Timur'un, Toktamış'ı yenilgiye uğratması sonucunda, Edigey halkına ve topraklarına dönmek için ondan izin istemiştir. Edigey halkına ve topraklarına kavuşunca Timur'u belli süre unutmamış olsa da sonradan yaptığı hatayı anlayarak ona elçi gönderip hizmetinde olduğunu ve daha önce yaptığı hatalarının bağışlanmasını istemiştir. Böylece Timur ve Edigey arasında dostluk devam etmiştir (Şâmî, 1987, s. 93-94, 135-136, 142-153; Aka, 1991, s. 13-17; Akbıyık, 2003, s. 125-135; Yezdi, 2013, s. 156-157, 172-175, 184-196). Timur, 1395 yılında Deşt-i Kıpçak'a yaptığı seferde Toktamış'ı buradan uzaklaştırmış ve Cu-ci Han'ın

yurdunu Urus-han'ın oğlu Kuyriçak Oğlan'a vermiştir (Şâmî, 1987, s. 192-203; Aka, 1991, s. 21-22; Akbiyık, 2003, s. 135-138; Kamalov, 2009, s. 34; Yezdî, 2013, s. 247-269).

İbni Arabşah eserinde Edigey, Timur ve Toktamış'ın arasında yaşananları ele almıştır. Onun anlattıkları Edigey Destanı'nda geçen bilgilere benzemektedir: Edigey, Toktamış'ın hizmetinde iken zamanla Toktamış'ın kendisini öldüreceğini anlayarak kaçıp Timur'a sığınmıştır. Edigey, Timur'un yanındayken onu Toktamış'ın üzerine sefer yapması için teşvik etmiştir. Deşt-i Kıpçak seferine çıkan Timur, Toktamış'a ağır bir yenilgi yaşatmış ve savaşın sonunda Edigey onun gözüne girmiştir. Timur hem ganimetlerle hem de Edigey'i yanına alarak Semerkant'a doğru yola çıkmıştır. Edigey, Timur'la beraber gitmiş olsa da halkını, eş, dost ve akrabasını unutmuyarak; Timur'dan gizli bir şekilde onlara ulak göndererek vatanlarında durmamalarını, kendisinin belirleyeceği ve ulaşımı zor, yolları tehlikeli bölgelere gidip yaşamalarını istemiştir. O aynı zamanda halkına bir yerde iki günden fazla durmamalarını da bildirmiştir. Böyle yapmasının sebebi Timur'un halkını öldüreceğini düşünmesi ve bunu da kavmine bildirmesidir. Halk Edigey'e uymuştur. Edigey bunun üzerine Timur'a kendisinin kavminin olduğunu ve Toktamış'a karşı onu desteklemesinden dolayı yokluğunda Toktamış'ın halkını öldürmüş olabileceğini söylemiştir. Edigey Timur'dan halkına güvenli bir yer tahsis etmesini istemiş ve böylece kendisinin halkı ile onun emri altında yaşayacaklarını ifade etmiştir. Edigey'in bu talebine karşılık olarak Timur, onu halkının başına göndermeyi uygun görmüştür. Ancak Edigey yola çıktıktan sonra Timur, Edigey'in kendisine ihanet ettiğini anlayarak hemen ardından ulak göndermiştir. Edigey ulaklara Timur'la birlikteliğinin bittiğini söyleyerek onları geri göndermiştir. Timur bu duruma çok sinirlenmiş ve Edigey ile bir daha görüşmeme kararı almıştır. İbni Arabşah bu olaya gönderme yaparak Edigey'in Timur'u aldattığının altını çizmiştir (2012, s. 133-145). İbni Arabşah'ın anlattıklarından Edigey'in halkına olan düşkünlüğü açıkça görülmektedir.

İbni Arabşah bundan sonra Edigey ile Toktamış arasında yaşanan mücadelelerden ve Edigey'in Deşt-i Kıpçak'ta söz sahibi olmasından bahsetmiştir:

Edigey, Toktamış hakkında bilgiler öğrenmeye çalışmış ve ondan gelecek bir tehlike karşısında tedbirler almıştır. Kendisi tahta geçmemiş ve Timur-Tuğluk'u han yapmıştır. Toktamış ise Timur'un ülkesine dönmesi üzerine yeniden toparlanmış ve Edigey ile savaşları başlamıştır. Toktamış ile Edigey arasındaki mücadeleler Deşt-i Kıpçak'ta ekonomik buhranların çıkmasına sebep olmuştur. Halkın içine düştüğü kötü vaziyet onları göçe dahi zorlamıştır. Deşt-i Kıpçak'taki kabilelerin bir kısmı Emîr Timur'un yanına gitmiş, bir kısmı ise ekonominin kötü vaziyetinden dolayı Rusya ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Edigey ile Toktamış arasındaki on beşinci karşılaşmada Edigey ve yanındakilerin kum denizine batıp kaybolmaları ile Deşt-i Kıpçak'ta Toktamış hâkim olmuştur. Ancak Edigey'in öldüğü düşünülse de o, zoru başarmış ve kum tepelerini aşmıştır. Edigey, Toktamış'ın askerlerinden ayrı bağ evinde olduğunu öğrenmiştir. Edigey bunun üzerine gece göze çarpmamak için siyah elbiseler giyinmiş ve Toktamış'ın düşünmediği bir zamanda onu pusuya düşürmüştür. İkisi arasında geçen bu on altıncı çarpışmada Toktamış mücadelede yenik düşerek ölmüştür. Böylece Deşt-i Kıpçak'ta hâkim olan Edigey'e itaat edilmiştir ve o istediğini han ilan etmiştir. Edigey Kutluğ Timur, Şadibek-han, Pulad-han ve Timur-han'ı art arda tahta geçirmiştir. Timur-han tahta geçtiğinde Edigey'e itaat etmemiş ve ikisi arasında mücadele başlamıştır. Rusya'ya giden Toktamış'ın sülalesi de Deşt-i Kıpçak'a gelmiştir. Bölgede meydana gelen mücadelelerde Edigey zayıflamış ve Timur-han ise ölmüştür. Edigey, ölünceye kadar Deşt-i Kıpçak'taki hanlar arasında çekişme ve çatışmalar sürmüştür. Edigey boğularak ölmüş ve cesedi Sarayçuk yakınındaki Seyhun nehrinden çıkarılarak bir kenara bırakılmıştır (2012, s. 145-151).

Edigey, yasaya göre Cengiz Han'ın soyundan gelmediği için han olamamış ve bu sebeple emîr unvanını kullanmıştır. Edigey, tahta geçirdiği hanlar vasıtasıyla Altın Orda

tahtını idare etmiştir (Alan, 2011, s. 17; Paşaoğlu, 2016a, s. 278-279; Paşaoğlu, 2016b, s. 28- 57; Alpargu, 2018, s. 799-800).

Edigey'in Moskova üzerine bir sefer düzenlediği de bilinmektedir. Altın Orda için tehlikeli olan Rusları kontrol altında tutmak isteyen Edigey, Moskova Knezi'nin vergisini vermeyerek, bağımsızca hareket etmesi üzerine 1408'de Moskova seferini düzenlemiştir. Seferde yol güzergâhındaki Pereyaslavl, Rostov, Dmitriyev ve Serpuhov şehirlerini alarak 30 Kasım'da Moskova kapısına kadar gelmiştir. Edigey burada iken Moskova'ya bir elçi göndererek, Moskova'nın girişinde kuracağı karargâhta kışı geçireceğini ve Moskova halkının açlık ve soğuktan öleceğini bildirmiştir. Halk ise Edigey'in şartlarını kabul edip, onun saldırısından kurtulmak için 3.000 gümüş ruble ödemiştir. Moskova halkının bu tutumu sonrası Edigey 20 Aralık 1408'de Moskova'da tahribat yapmadan geri dönmüştür. Aynı zamanda Edigey, Knez Vasiliy'e Toktamış Han'ın oğullarının ona sığınmak için geldiklerinde kabul etmemesini, vergisini ödemediğinde cezalandırılacağını ve eski şartların yürürlükte olduğunu bildirmiştir.

Edigey'in Moskova seferi knezliği zarara uğratsa da Knez Vasiliy ve ordusu bu sefer sırasında kaçtıklarından darbe almamışlardır. Ayrıca Edigey'in mektubundaki Toktamış Han oğullarını kabul etmemesi şartına Knez Vasiliy uymamıştır. Emîr Edigey Moskova seferi ile gücüne güç katsa da Altın Orda ülkesindeki siyasi anlaşmazlıklar onun ölümüne dahi sebep olmuştur. 1410 yılında ölen Pulat-Sultan'ın yerine Timur'un han olmasını isteyen Edigey, onun üzerinde etkili olmak için kızlarından birini ona vermiştir. Ancak Timur kayınpederi Edigey'den bağımsız hareket etmiş ve onu yenilgiye uğratmıştır. 1411 yılında Timur Han, Altın Orda'daki hâkimiyetini Toktamış Han'ın oğlu Celaleddin'e kaptırarak hanlıktan düşmüştür. Emîr Edigey ise Kırım'a kaçmış ve 1416 yılında Litvanya Knezi Vitovt'u yenilgiye uğratmıştır. Edigey bundan sonra İdil nehri civarında Toktamış Han'ın oğullarından Kadirbirdi ile yaptığı savaşta yenilgiye uğramış ve esir düşmüştür. Edigey, 1419 yılında ölecek Astrahan'ın doğusundaki bozkırlarda gömülmüştür (Ünal, 2008, s. 237; Kemaloğlu, 2018, s. 613-616).

Altın Orda Devleti parçalanınca devletin topraklarında yeni Tatar güç merkezleri oluşmuştur. Kurulan Tatar hanlıkları kuzeyde Kazan, güneyde Kırım ve doğuda Astrahan ile Nogay Orda olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Ayrıca Kâsım Hanlığı ise Kazan Hanlığından ayrılarak kurulmuştur (Pritsak, 2007, s. 102; Vásáry, 2014, s. 327).

Edigey, Nogay Orda'nın temellerini atmıştır. Altın Orda Devleti'nin parçalanması sonrası Nogay Orda'nın kurulması ile Edigey'in soyundan gelen oğulları ve torunları Deşt-i Kıpçak sahasında etkili olmuşlardır (Paşaoğlu, 2016a, s. 278-279; Paşaoğlu, 2016b, s. 28-57; Alpargu, 2018, s. 799-800).

Nogay Orda'nın ortaya çıktığı coğrafya "XV. yüzyılda İdil Nehri'nin doğusunda, Saraycık şehri merkez olmak üzere Yayık ve Cim (Emba) Nehirleri sahası olup Sirderya'ya kadar uzanmaktadır" (Paşaoğlu, 2016a, s. 281; Paşaoğlu, 2016b, s. 28).

2. Edigey Destanının Konusu ve Özeti

Edigey Destanının anlatımına bakıldığında canlı tarih sahneleri art arda sunulmaktadır. Türkler, Edigey Destanında olayların geçtiği Deşt-i Kıpçak'ta yüzyıllarca varlık gösterdikleri için kısa da olsa bölgedeki Türk varlığından bahsetmek gerekir. Çeşitli sebeplerle Türkler Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine göç etmişlerdir. Türkler, Sakalardan itibaren burada varlık göstermişlerdir. Sakalardan sonra Sarmatlar, Sabirler, Hunlar, Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar bölgenin sakinleri olmuşlardır (Karatay, 2004, s. 1-70; Karahan, 2012, s. 22). Bu kadim Türk yurdu Cengiz Han'ın (1206-1227) Moğol Devleti'ni kurup kısa sürede devletinin sınırlarını genişletmesi ve Cuci Han'ı Deşt-i Kıpçak ve Harezmi idare etmesi için görevlendirmesi ile yeni bir

döneme girmiştir. Böylece Moğolların bu kolu Karadeniz'in kuzeyine ve Doğu Avrupa'ya seferler başlatarak bölgedeki Türkleri de hâkimiyetleri altına almışlardır (Kafalı, 1970, s. 59; Alan, 2011, s. 8; Kemaloğlu, 2018, s. 582-583).

Moğolların batı seferi sırasında Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçaklar ve Bulgarlar varlık gösteriyorlardı. Kıpçaklar, Türkistan'da 986 yılında başlayan Kitan baskısı ile ata yurtlarından göç etmişlerdir. 1030 yılında İdil'de görülen Kıpçaklar yayılmalarını sürdürmüşler ve Moğol istilasına kadar Karadeniz'in kuzeyinde hâkim olmuşlardır (Yücel, 2007, s. 57; Yücel, 2018, s. 542-555). Moğol istilasını engellemek için birleşen Kıpçak-Rus ordusu 1223 yılında Cebe-Noyan ile Sübeyde (Subitay) Batur komutasındaki Moğol ordusuna Kalka Meydan Savaşı'nda yenilmiştir. I. Deşt-i Kıpçak seferinde Moğollar, Kalka Savaşı'nda üstün gelince Don ve Doneç havzasında bulunan Başbuğ Köten (Kotan) komutasındaki Kıpçaklar dağılmışlar ve kurtulanların bir kısmı başbuğları ile Macaristan'a göç etmişlerdir. Diğer kısım Kıpçaklar ise İdil Bulgar topraklarına sığınmışlardır (Kafalı, 1970, s. 59; Yücel, 2007, s. 64-65; Yücel, 2018, s. 554-555).

Karadeniz'in kuzeyi ve Kuzey Kafkasya'da varlık gösteren Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılması ile Hazar Devleti'nin hâkimiyetine girmek istemeyen Bulgarlar VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başlarında İdil bölgesine göç etmeye başlamışlardır. Bulgarların İdil bölgesine göçleri X. yüzyıla kadar devam etmiş ve İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş süreci X. yüzyıllarda başlamıştır (Koç, 2018, s. 298-302). X. yüzyıldan Moğol istilasına kadar bölgede güçlü bir devlet olan İdil Bulgarlarının sonu da Kıpçaklar gibi olmuştur. XIII. yüzyılda meydana gelen Moğol istilası Cebe-Noyan ve Sübeyde'nin komutasında Doğu Avrupa'yı etkisi altına almaya başlamıştır. Kalka Savaşı sonrasında 1223 yılında İdil Bulgar topraklarına giren Moğol ordusu buradaki Bulgarlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu yenilgi sonrası Moğollar emellerine ulaşmak için 1229 ve 1232 yıllarında Doğu Avrupa'ya sefer düzenlemişlerdir. Nihayetinde 1235 yılında Moğollar Karakurum'da kurultay düzenleyerek Doğu Avrupa'nın kesinlikle zapt edilmesi için organize olmuşlardır. Özellikle Rus ve İdil Bulgar ülkelerini hedefleyen sefer kararını veren Moğollar bu sefer için Cengiz Han'ın torunu Batu'yu komutan seçmişlerdir. 1236 yılı ilkbaharda yola koyulan Moğol ordusu 1236 yılı sonbaharda İdil Bulgar topraklarını acımasızca zapt etmiştir (Koç, 2018, s. 313-316). II. Deşt-i Kıpçak seferi denilen bu sefer Batu Han'ın idaresinde 1229 yılında başlamıştır. Batu Han'ın batı seferinin 1242 yılına kadar sürmesi sonucunda hem İdil Bulgar Devleti son bulmuş hem de Moğollar İrtiş nehrinden Karpat dağlarına kadar sınırlarını genişletmişlerdir (Kafalı, 1970 s. 60; Kemaloğlu, 2018, s. 582-583). Böylece Altın Orda Devleti, Türklerin yoğun olduğu bir bölgede kurulmuştur. Edigey Destanında Altın Orda dönemi tarihî olayları anlatılırken bölgede yaşayan Türk halklarının varlığından bahsedilmektedir. Öyle ki destanda hem Kıpçak hem de Bulgar adına atıflar vardır:

“Eski geçmiş zamanda
Bulgar ile Saray'da
Yayık ile İdil'de,
Altın Ordu, Ak Ordu.
Şanlı Kıpçakların yurdunda
Tatardan doğan Nogay ilinde
Toktamış diye han oldu”
(Sulti, 1988, s. 35)

Özellikle metinde geçen Şanlı Kıpçakların yurdu söylemi ile bölgede bir zamanlar Kıpçakların hâkim oldukları belirtilmiştir. Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyinde yayılmaları sonrasında İstahrî'nin Mafazat al-Guzziya (Oğuz Çölü) olarak adlandırdığı bu sahaya Deşt-i Kıpçak (Kıpçak çölü/bozkırı) denilmiştir. Deşt-i Kıpçak adını ilk olarak XI. yüzyılda yaşamış olan Nâsır-ı Hüsrev Divan'ında kullanmıştır. Bölgenin Moğollar tarafından istilası

sonrasında da Deşt-i Kıpçak adı unutulmamış ve Altın Orda döneminde de bu tabir kullanılmıştır (Kemaloğlu, 2018, s. 583; Özel, 2020, s. 1). Yine destanda geçen Bulgar şehrinin Orta Çağ'ın ünlü Türk şehirlerinden biri sayıldığı, İdil Bulgar Devleti'nin ilk başkenti olduğu ve Bulgar şehrinin adının İdil Bulgar Devleti hükümdarlarından İbrahim Han'ın adından geldiğine dair fikirler ileri sürülmüştür (Koç, 2018, s. 328).

Edigey Destanında tarihî şahıslar olan Edigey, Toktamış Han ve Emîr Timur arasında yaşanan olaylar hakkında bilgi verilmiştir. Ancak, Edigey'in Deşt-i Kıpçak topraklarında hâkimiyet kurmak için verdiği mücadele Edigey Destanının asıl konusu olmuştur. Edigey Destanında Edigey'in vatanı ve halkını korumak için yaptığı kahramanlıkları anlatılmıştır.

2.1. Tatar Varyantının Özeti

Rustem Sulti'nin Türkiye Türkçesine çevirdiği Edigey Destanının Tatar varyantının özeti şöyledir:

Toktamış Altın Orda Devleti'nin hanı olduğu zaman, Timur da Semerkant'ta handır. Toktamış Edigey'in babası Kutlukaya'yı Timur'un tarafında yer aldığı düşünüşü için onu öldürmüştür. Cantimir, Toktamış'tan Kutlukaya'nın oğlunu öldürmemesini istemiş ise de han kabul etmemiştir. Bunun üzerine Cantimir altı oğlundan biri olan Kobogıl'ı alıp, Kutlukaya'nın evine giderek beşiğe onu koymuş ve Edigey'i alarak evine dönmüştür. Kobogıl olarak bilinen Edigey henüz bir yaşından itibaren olağanüstü özellikler göstermiştir. Edigey'in çocuk yaşta gösterdiği başarılar ve yetenekleri Toktamış'ın dikkatini çekmiş ve ondan sarayında kalmasını istemiştir. Edigey, Toktamış Han'ın isteklerine razı olmuş ve yanında kalmıştır. Toktamış Edigey'i Aytulı isminde güzel bir kız ile evlendirmiş ve onun Noradın adında bir oğlu olmuştur.

Toktamış'ın sarayında Edigey'in ön plana çıkmasından Yenike Hatun rahatsızlık duyup bunu eşi Toktamış ile paylaşmıştır. Yenike Edigey'in sınanmasını Toktamış'a teklif etmiş ve bunun için de zehirli ballı içecek hazırlayarak Edigey'e sunmayı planlamışlardır. Buna göre Edigey zehirli balı bıçağın ucu ile karıştırırsa düşman olduğu düşünülecektir. Edigey, han sarayının kapısında bekleyen Angısın ve Tingısın vasıtasıyla balda zehir olduğunu anlayarak bıçağı ile balı dörde bölerek zehrini almaya çalışmış ve sonra da karıştırarak yemiştir. Yenike bu durumdan Edigey'in dost olmadığı çıkarımında bulunmuş ve Toktamış'ı etkilemeye çalışmıştır. Yenike Hatun, Kobogıl'ın kim olduğunun araştırılmasını da Toktamış Han'dan isteyince o bu amaçla ülkesinde yaşayan bilge kişilere başvurmuştur.

Toktamış, Sıska Subra Yırav vasıtasıyla Edigey'i sınamıştır. Sıska Yırav'ın Edigey'i övmesi, han olacağını ve babasının Kutlukaya olduğunu söylemesi üzerine Toktamış rahatsızlık duymuş ve bunun üzerine Edigey öldürüleceğini anlayarak kaçmıştır. Edigey'in geri dönmesi için Toktamış'ın adamları onu ikna etmeye çalışsalar da o çıktığı yoldan dönmeyeceğini, Emîr Timur'un yanına gideceğini ve Timur kendisine destek olursa Toktamış Han'ı kendi ayağına kapanacak vaziyete sokacağını söylemiştir.

Edigey, Emîr Timur'un ülkesine giderken, Kara Tiyin Alp'in yurduna gelmiş ve orada Timur Han'ın kızı Akbilek ile karşılaşmıştır. Akbilek Kara Tiyin Alp'in yanında son derece mutsuzdur. Edigey, Kara Tiyin Alp'i öldürmüş ve Akbilek ile Emîr Timur'un yanına gitmişlerdir. Bunun üzerine Emîr Timur altın ve gümüş saçtırarak Edigey'i çadırına çağırıştır. Emîr Timur Edigey'e kim olduğunu sormuştur. Edigey ise Toktamış'ın babasını öldürdüğünü ve ondan dolayı İdil yurdundan ve çocuğundan ayrılmak zorunda kaldığını Timur'a bildirmiştir. Timur, Edigey'i bey yaparak kızı Akbilek'i de ona vermiştir.

Toktamış yurdunda kalan Edigey'in oğlu Noradın'ın da babası gibi kendisine sorun yaratacağını düşünerek ondan kurtulmayı tasarlamıştır. Toktamış, Edigey'in düşmanlığını arttırmamak için Noradın'ı öldürmemiş ve babasının yanına göndermiştir. Noradın

Semerkant'a gitmiş ve babasına İdil yurdum var iken Timur'un yurdunu gönlünün istemediğini söylemiştir. Noradın babasına İdil'e dönüp Toktamış ile savaşmayı tavsiye etse de Edigey İdil'de Toktamış han oldukça dönmeyeceğini söylemiştir. Noradın babasına İdil'de halkın Toktamış'tan ürktüğünü ve halkın Edigey'in dönüp başlarına geçmesini istediğini bildirmiştir. Noradın anlattıklarıyla Edigey'i etkilemiş ve o Timur'a Toktamış ile savaşmak için yola çıkacağını söylemiştir. Timur da ordu hazırlatarak Edigey'in öncülüğünde Toktamış'ın üzerine yola çıkmıştır. Edigey'in seferden vazgeçmesi için Toktamış, Pir Alâeddin'i göndermiş, ancak Edigey barışmayı kabul etmemiştir. Pir Alâeddin Edigey'in seferden vazgeçmeyeceğini Toktamış'a bildirmiş ve o bunun üzerine savaş hazırlığı yapmıştır. Toktamış ile Timur'un arasında savaş olmuştur. Timur, Toktamış'ı yenerek hazinesini almayı ve İdil'i ele geçirmeyi hedeflemiştir. Ancak Timur, Toktamış'ın ordusu karşısında zayıflığını görmüş ve kötü duruma düşmüştür. Edigey ile Toktamış arasında da mücadele olmuştur. Edigey'e yenilen Toktamış bozkıra kaçmış ve Edigey de onun takip etmiştir. Edigey, Noradın'ı Toktamış'ın ardından gönderip kendisi geri döndüğünde Timur'un bol miktarda ganimetle Semerkant'a döndüğünü ve İdil'e Kıygırçak'ı han yaptığını öğrenmiştir. Kıygırçak, Edigey'den kendisine tabi olmasını istemiş ancak Edigey kabul etmeyerek İdil'de hâkim olmuştur. Noradın, Toktamış'ın başını kılıçla gövdesinden keserek onu öldürmüştür. Noradın, Edigey'in sarayına giderek Toktamış'ın başını ona sunmuştur. Edigey oğlunun bu başarısına karşılık Toktamış'ın kızı Haneke'yi ona vermiştir. Haneke'nin ağladığını gören Canbay, ona kendisini hamile gibi göstermesini ve Noradın'a babasının yaptığını söylemesini istemiştir. Canbay Hanekey'e bunu yaparsa, Edigey ile Noradın'ın arasının bozulacağını ve kardeşi Kadirbirdi'nin sultan olacağını söylemiştir. Noradın, Haneke'nin karnına keçe bağladığını bilmeyerek, bu durumu babasının yaptığı sözünü işitince elindeki dombırayı fırlatmıştır. Dombıra Edigey'in gözüne değmiş ve sağ gözü çıkmıştır. Edigey gözüne aldığı darbe sonrasında Noradın'a sitem etmiştir. Annesi de aynı şekilde Noradın'a babasını üzdüğü için sitemli sözler söylemiştir. Noradın anne ve babasının yanından ayrılmıştır. Edigey, Noradın'ı özlemiş ve geri çağırmıştır. Elçiler Noradın'a giderek babasının çağırıldığını bildirince Noradın babasının yanına dönmüştür. Edigey oğlunun gelmesi üzerine ona güzel sözler söylemiştir. Edigey ile oğlu arasında konuşmalar olur ve Noradın babasına ikimizden biri han olalım ya da babasına sen git demiştir. Edigey oğlunun bu tutumuna kızmış ve ona beddua etmiştir. Noradın babasına yeniden git demiş ve Edigey ona başından geçenleri anlatıp sonra da İdil'den ayrılmıştır.

Noradın babasını İdil'den kovup han olacağını beklerken Kadirbirdi hanlık için mücadeleye girmiştir. Noradın Kin Canbay'ı Çirüli Göl'e göndermiş ve o burada Kadirbirdi tarafından yakalanmıştır. Sonrasında Kin Canbay Kadirbirdi'ye kendisinin canını bağışlarsa Noradın'ı getirip ona teslim edeceğini söylemiştir. Kadirbirdi, Kin Canbay'ı serbest bırakmış ve o -Noradın'ın yanına ulaşarak- Çirüli Göl'e avlanmaya gidelim demiştir. İki Çirüli Göl'e gitmişler ve Kin Canbay gözden kaybolmuş, Noradın'ın ise etrafını birdenbire düşman sarmıştır. Noradın, Kadirbirdi'ye tutsak düşmüş ve Kadirbirdi dokuz elçisini Edigey'e göndererek oğlunu tutsak aldığını haber vermiştir. Elçiler Edigey'e oğlunu kurtarması için fidye vermesi gerektiğini söylemişlerdir. Edigey dokuz elçiden yedisini tutsak almış ve ikisini geri göndererek Kadirbirdi'ye Noradın'a ne yaparsan yap ancak yedi elçisini yok edeceği haberini göndermiştir. Tutsak kalan yedi kişinin babaları Kadirbirdi'ye çocuklarını kurtarması için yalvarınca, Kadirbirdi Edigey'e yeniden elçi göndererek ona yedi elçiyi verirse oğlunu serbest bırakacağını bildirmiştir. Kadirbirdi, Noradın'ı hesaba çekmiş ve Noradın'ın ayağından kan sızmasına rağmen doğrudan cevap vermesi karşısında Kadirbirdi onun bahadırılığına hayran kalmış ve onu serbest bırakarak babasının yanına yollamıştır. Noradın, Edigey'in yanına gelince ondan özür ve af dilemiştir.

Kadirbirdi Edigey sağ oldukça İdil'in kendisine yurt olmayacağını düşünmüş ve bu yüzden ordusuyla onun üzerine gitmiştir. Kadirbirdi ile Edigey'in arasındaki savaşta çok kayıplar olmuş ve Kin Canbay çok kan aktığını görünce Kadirbirdi'ye Edigey ile teke tek karşılaşmasını tavsiye etmiştir. Edigey ile Kadirbirdi karşı karşıya gelmişlerdir. Karşılaşmanın sonunda Edigey Kadirbirdi'yi öldürmüş ve kaçmıştır. Bunun üzerine Barın Mirza, Toktamış'ın neslinin sonlandığını ve onun beylerinden kimin han olacağını sormuştur. Beyler ise Edigey'in başını alanın tahta çıkacağını söylemişler ve onun ardından gitmişlerdir. Edigey onlarla mücadele etmiş ancak Barın Mirza kılıcıyla Edigey'in başını gövdesinden ayırmıştır. Edigey başı ile Barın'a gün gelir dökülen kanımın hesabını Kazak, Kırım, Astrahan'ın soracağını ve o zaman ne olacağını görürsün demiştir. Sonuçta Edigey'in dediği gibi Kırım, Kazan ve Astrahan ayrı ayrı il olunca Altın Orda Devleti dağılmıştır.

2.2. Başkurt Varyantının Özeti

Göksel Öztürk'ün Türkiye Türkçesine çevirdiği Edigey Destanının Burangulov nüshasının özeti şöyledir:

Altın Orda hanı Toktamış idare ettiği birçok halka köle gibi davranarak; aynı zamanda Ural'daki halkı da huzursuz etmiştir. Ural'da bazı yiğitler Toktamış'ın halka köle gibi davranıp haraç almasını kabullenmeyerek onun askerleri ile savaşmışlardır. Kıpçak, Katay, Tamyan, Yurmatı ve Tabınlardan olan bahadırlar canları pahasına Toktamış Han'a karşı durmuşlardır. Toktamış bu beş boyun beş yiğidine elçi göndermiş ve sarayına çağırarak yanında danışman olmalarını istemiştir. Bahadırlar Toktamış Han'ın isteğini görüşerek bazıları birçok savaşta perişan olduğundan barış yapılmasının daha iyi olacağını düşünmüşlerdir. Bu görüşlere karşılık Habrav adındaki yırav Toktamış'a gidilip kul olunursa özgürlüğün yitirileceğini söylemiştir. Habrav'ın uzun konuşmasını dinleyen halk arasında bölünmeler olmuş ve beş bey Toktamış'ın yanına giderken, Edigey tabi olmayarak tek başına Ural'da kalarak mücadelesini sürdürmüştür. Bu durumun üzerinden zaman geçtikten sonra Toktamış Han, Ural'dan haraç almak için ferman göndermiş ve Ural karışmıştır. Toktamış için beyler haraç toplarken Edigey ise Habrav Hoca'ya danışarak, ülkesi için ne yapılabileceği konusunda fikirler almıştır. Habrav ile görüşükten sonra Edigey savaşlar yapmıştır. Edigey, Ural için mücadele edecek taraftar toplamaya çalışmış bunun içinde Habrav'ın sözleri Ural'da taraftar bulmasında etkili olmuştur. Edigey düşmanları Irşak ve Demmi Bey'in üzerine gitmiş ve onları yenmiştir. Toktamış olanlar üzerine Habrav'ı çağırılmış ve Edigey ile uzlaşmaya çalışmıştır. Habrav vasıtasıyla Edigey Toktamış'ın sarayına çağırılmış ve o bu teklifi kabul etmiştir. Edigey gerçek düşüncelerini gizleyerek Toktamış'ın ülkesindeki durumu analiz etmiştir. Toktamış ise Edigey'in hünerli bir yiğit olduğunu görerek ona sarayında kalmasını teklif etmiştir. Toktamış, Edigey'i başkomutan yapacağını söyleyince, Toktamış'a damat olmak isteyen Selehi bunu istememiştir. Toktamış Edigey'den saraya gelen davalara bakmasını istemiştir. Sarayda kaldığı sürece Edigey'in saygınlığı artınca ve Toktamış'ın kızı Inyıkay da Edigey'e âşık olunca Selehi iyice bozulmuş ve onu saraydan uzaklaştırmak için planlar yapmıştır. Selehi Hanbike'ye kızı Inyıkay'ın Edigey ile evleneceğini ve bunun hoş bir durum olmayacağını söyleyerek Edigey'i zor duruma sokmuştur. Hanbike kötü bir rüya gördüğünü eşi Toktamış'a söylemiş ve Toktamış bu rüyanın yorumlanması için Habrav'a başvurmuştur. Rüyayı yorumlayan Habrav, Toktamış'a yakınında gizli bir düşmanın hanlığında gözünün olduğunu söylemiştir. Edigey sarayda Geneke'ye âşık olmuştur. Geneke hamile kalınca saraydan kaçarak kamışlığa gitmiş ve çocuğunu orada doğurmuştur. Toktamış Habrav'ın bir gün bir düşmanın hanlığına son verir sözüne göre Geneke ile çocuğunun bulunup getirilmesi için ferman çıkarmıştır. Edigey çocuğu kamışlıkta bulmuş ve İsenbay'ın yanına gitmiştir. İsenbay ise ikiz çocuklarından birini kaybetmiştir. Edigey İsenbay'dan ölen çocuğun kendi çocuğunun yerine konulmasını istemiş ve Geneke'yi de

kurtarmak için çabalamıştır. Edigey, İsenbay'ın ölen çocuğunu kamışlığa koymuştur. Toktamış'ın askerleri onu bulmuş ve saraya götürmüşler, ancak Geneke'yi bulamamışlardır. Edigey ise Geneke'yi bulmuş ve durumu anlatarak onu Ural'a göndermiştir.

Toktamış'ın kızı Inyıkay, Edigey'e iyice yaklaşıncaya Selehi rahatsız olmuş ve yeni planlar kurmuştur. O, Hanbike'ye Edigey'i çekiştirmiştir. Hanbike yeniden Toktamış'a düş gördüğünü söylemiş ve anlatmıştır. Hanbike, Toktamış'a Edigey'den korktuğunu, kızlarından birini kaçırabileceğini ve hanlığı ele geçireceğini söylemiştir. Toktamış Han'ın sarayında Edigey kendisine ikram edilen yiyeceğin zehirli olduğunu fark ederek yememiş ve meclisi terk edip gitmiştir. Bunun üzerine Selehi ve Hanbike Toktamış'a Edigey'i kötülemişlerdir. Toktamış bu durumda bir şölen tertip ederek Edigey'i öldürmeyi planlamıştır. Edigey, İsenbay'ın yırında işaret ettiği durumu yani öldürüleceğini anlayarak kaçmış ve peşine Toktamış'ın adamları düşmüştür. Toktamış Han, Edigey'in kaçmasını kendisi için tehlikeli gördüğünden geri dönmesi için çareler aramıştır. Habrav, Toktamış Han'a Edigey'in Timur'un yanına gideceğini, Timur'un ona yardım edeceğini ve Edigey'in ordusuyla geri dönerek Toktamış'ın ordasını yerle bir edeceğini söylemiştir. Son olarak Habrav Toktamış'a Edigey'in İdil'den öteye gitmediğini ve ona istedikleri verilirse rahat edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Toktamış'ın adamları Edigey'i bulmak için yola çıkmışlar ve onu İdil'in öbür yakasındaki kayalıklarda görmüşlerdir. Toktamış'ın adamlarından Yanbay Edigey'e geri dönerse Toktamış Han'ın ona hediyeler vereceğini söylemiştir. Edigey ise Timur'un yanına gideceğini, onun desteği ile Ural'daki halkı için mücadele edeceğini ve Toktamış Han'dan intikam alacağını bildirmiştir.

Edigey, Timur'un yanına doğru giderken onun kızına Kabardin diye bir hanın yurdunda rastlamıştır. Kabardin, Timur'un kızını kaçırarak kendisine eş yapmıştır. Edigey, Kabardin'i öldürerek, Timur'un kızı ile yoluna devam etmiştir. Edigey, Timur'un yanına gelince Ural'ın feraha çıkması için destek istemiş ve Timur bunu kabul etmiştir. Timur ile Toktamış'ın orduları savaşmış ve Edigey'in üstün geleceğini gören Selehi Toktamış'ın yanına giderek kaçmasını söylemiştir. Toktamış kaçınca oğlu Kadirbirdi han olmuş ve Edigey'in ordusuna yenilmiştir. Edigey belli süre sarayda kalmış ve Toktamış Han'ın üstüne geldiğini öğrendiğinde o da savaş hazırlığı yapmıştır. İki ordu savaşmış ve savaşı Edigey kazanmıştır. Savaşın sonunda Edigey kaçan Toktamış'ı takip etmiş ve o yakalanıp öldürülmüştür. Edigey'in oğlu Muradım Toktamış'ın kızı Inyıkay ile evlenmiştir. Inyıkay birgün Muradım'ı kandırarak, onun sefere çıktığı bir zamanda Edigey'in zorla kendisi ile gece kaldığını ve ondan hamile olduğunu söylemiştir. Muradım buna inanmış ve babasını kılıçla yaralamıştır. Zamanla Inyıkay tahta geçmek isteyen ağabeyi ve Yanbay'ın sözlerine aldanıp Edigey'e iftira attığını Muradım'a itiraf edince, o Inyıkay'ı hemencecik öldürmüştür. Muradım babası ile karşılaştığında her ikisi de durumu anladıkları için kucaklaşıp barışmışlardır. Edigey'in hayatının son zamanları düşmanları ile savaşarak geçmiştir. Savaşlarda canı pahasına mücadele eden Edigey son nefesini savaş meydanlarında vermiştir. Edigey, ölmeden oğlu Muradım'a Ural yurdunu düşmandan korumasını ve yiğitliğiyle nam salmasını istemiştir. Muradım'a yiğitliği ile gençlere örnek olmasını ve böylelikle gençlerin ülkelerini düşmanlardan koruyacaklarını söylemiştir. Edigey son sözlerini Muradım'a söyleyip İdil'inden bir yudum su içtikten sonra can vermiştir. Edigey, Narıs dağının eteklerinde ordusu ve halkının elleriyle gömülmüştür. Edigey'in ölümü Ural'da büyük bir hüznün yaratmış ve oğlu Muradım öfkesi ile düşmanlarının üzerine gitmiştir. Muradım, bahadırılığı ile Töyeles suyu boyunda uzun yıllar yaşamıştır. Muradım'ın oğlu ve torunları vasıtasıyla Edigey'in nesli devam etmiştir. Son olarak Edigey neslinden olan Kaçkın Ural'a gitmiş ve burada düşman ile savaşmıştır. O, katıldığı savaşlardan birinde Hakmar suyu boyunda düşman eline düşmüş ve öldürülüp horlanmıştır.

3. Edigey Destanında Vatan Temasını Betimleyen Metinler

Edigey Destanında vatana duyulan sevgi ve bağlılık ile ilgili etkileyici bir dille anlatımlara sık sık rastlamaktayız.

Tatar varyantından örnekler:

Edigey Destanının Tatar varyantında, Toktamış yüzünden vatanından ayrılmak zorunda kalan Edigey çok üzülmüştür. Toktamış'ın kendisini öldüreceğini tahmin eden Edigey vatanını terk edip Timur'a sığınmıştır. Timur, Edigey'e kim olduğunu sorunca, o "nurlu yurt" olarak tasvir ettiği vatanından ayrılmak zorunda kaldığını dile getirmiştir:

Idégeyné aldırıp,
Kaysınday ir ikenén soradı.
Anda eytté Ídégey:
-Encü deryañ- kiñ derya,
Bencü deryan- say derya.
Cayıktan ütmi tar tübe,
Tat torunım yav tübe;
Ídél bélen Cayıkta,
Böktergélé Adırdan,
Saraltın sukkan Saraydan,
Ezgeri sukkan Bolgardan,
Nugaynıñ nurlı yortınnan
Çıgıp kile yatırımın.
Üz atamı sorasañ,
Kotlıkıya bi idé,
Tuktamış han çapkanda
Ul atamnan ayırıldım.
Ídél écé imin yort-
Ídélémnen ayırıldım,
Üz ilémnen ayırıldım,
Ír Noradın ulımnan,
Küz nurımnan ayırıldım.
Índé kabul kürmeseñ,
Kaylardan kaya kitiyém?
Arbakaş bulıp su taşıp,
Evkatémné itiyém.

"Edigey'i çağırıp,
Nasıl bir er olduğunu sordu.
O zaman söyledi Edigey:
"İncü deryan geniş derya,
Bencü deryan sığ derya,
Yayık'tan geçmeden dar tepe,
Tat boyum, Yav Tübe;
Ídil ile Yayık'ta,
Üsküflü doğanlı Adır'dan,
Sarı altın basan Saray'dan,
Ezgeri basan Bulgar'dan,
Nogay'ın nurlu yurdundan
Çıkıp gelmekteyim.
Öz babamı sorsan,
Kutlukaya Bey idi,
Toktamış Han kesince
Öz babamdan ayırıldım.
Ídil içi emin yurt,
Ídil'imden ayırıldım,
Öz ilimden ayırıldım,
Er Noradın oğlumdan,
Göz nurumdan ayırıldım.
Artık kabul görmesen,
Nereden nereye gideyim?
Arabacı olup su taşıyıp,
Erzağımı bulayım."

(Sulti, 1998, s. 99)

Noradın Ídil'den ayrılmak zorunda kalıp Timur'un ülkesine geldiğinde vatanına özlem duymuştur. O, babasına Ídil'e dönmeyi ve bu güzel yurt için Toktamış Han ile savaşmak istediğini söylemiştir:

Ír Noradın anı eytté:
-At sörénmi cir tanımas,
Ír sörinmi il tanımas,
Ídéldey ilém barında
Şah Timér ilé tartmıyır,
Hiç küñélème yakmıyır,
Tañı tañ bulıp atmıyır,
Suvı su bulıp akmıyır.
Anda eytté Ídégey:

"Er Noradın şöyle söyledi:
"At sürmeden yer tanımaz,
Er yürümeden il tanımaz,
Ídil gibi ilim varken,
Şah Timur'un ili çekmiyor,
Hiç gönlümü açmıyor
Tanı tan olup ağarmıyor,
Suyu su olup akıyor".
O zaman söyledi Edigey!

-Ey Noradın, Noradın,
Nidér sinéñ moradıñ?
-Eytsem eytim moradım:
At ta tuyğan ciréne,
İr de tugañ ciréne;
Kéndék kanım tamgan cir-
Kömés sulu İdél bulganda,
Siné de kugañ Tuktamış,
Miné de kugañ Tuktamış;
Babamñ başın çaptırğan
Ezelden yav Tuktamış;
Tuktamışta kigém bar,
Kik alganda kine yuk,
Üç alganda üpke yuk;
İ gazizém, i atam,
Kayırılıp atnı tartayık,
Ana İdélge kaytayık,
İdél bağında yatayık.
Ul Tuktamış han iken,
Uk-sadak bilde bulganda
Ugıbzıñda anda atayık,
Ata-ata yatayık!

“Ey Noradın, Noradın,
Nedir senin muradın?”
“Söylesem söyleyeyim muradımı:
At da doydıǵu yerine,
Er de doğduǵu yerine;
Göbek kanımın damladıǵı yer:
Gümüş sulu İdil varken;
Seni de kovañ Toktamış,
Beni de kovañ Toktamış;
Dedemin başını kestiren
Ezelden düşman Toktamış;
Toktamış’a öcüm var,
Öç alırken ayıp yok,
Öç alırken dargınlık yok,
Hey azizim, hey babam,
Çevirip atı çekelim,
Ana İdil’e dönelim,
İdil bağında yatalım.
O Toktamış Han iken,
Ok, sadak belde olunca
Okumuzu orada atalım,
Ata-ata yatalım!”

(Sulti, 1998, s. 108-109)

Edigey, “İdil’imden ayrıldım” ifadesini kullanarak, vatanına olan bağlılığını en güzel şekilde söze dökmüştür. Edigey vatanına özlem duysa da Toktamış ilinde han iken dönmek istememiştir. Ancak Noradın babasına İdil’deki halkın onun yolunu gözlediğini söylemesi üzerine o halkı için Timur’dan müsaade isteyerek Toktamış ile savaşmak için yola çıkmıştır:

Anda eytté İdégey:
-Ey Noradın, Noradın,
Sagınsam da ilémné,
Sanlasam da sanımnı,
Tuktamıştay bér hannı
Han itép bélgen ul ilge
Yene bér kiré kaytmıyımın.
İléme ul han bulganda
İl küñélémne tartmıydır,
Suvi su bulıp akmydır
Anda eytté Noradın
Ey gazizém, ey atam, “
Saray bélen Borgarnıñ,
İdéldegé iléñnén
Halkı hannan örke indé,
Tatarıñ bélen nugayıñ
Hanga karşı kuptı indé,
İdégey bézge kaytsın dip,
Başızda torsın dip,
Söt bélen yugañ kılıçın
Kan bélen yine yusın dip,

“O zaman söyledi Edigey:
“Ey Noradın, Noradın,
Özlesem de ilimi,
Bilsem de öz şanımlı,
Toktamış gibi bir hanı
Han edip bilen o ile
Yine bir daha dönmem.
İlime o han olunca
İl gönlümü çekmiyor,
Suyu su olup akmyor”.
O zaman söyledi Noradın
Ey azizim, ey babam,
Saray ile Bulgar’ın,
İdil’deki ilinin
Halkı handan ürküyor artık,
Tatarlar ile Nogaylar
Hana karşı koptu artık,
Edigey bize dönsün deyip,
Başımızda dursun deyip,
Süt ile yıkanan kılıcını
Kan ile yine yıkasın diye,

Bolgarınıñ Boday bi
Artımnan kuva citép
eytté inde.
Ey gazizém, ey atam,
Kayırılıp atnı tartayık,
İdél çıgıp yatayık!
Ul-sadak bilde bulganda,
İl-halık béрге bulganda,
Ugıbıznı anda atayık,
Ata-ata yatayık!

(Sulti, 1998, s. 109-110)

Bulgar'daki Buğday Bey
Ardımdan koşarak yetişip
söyledi artık.
Ey azizim, ey babam,
Çevirip atı çekelim,
İdil'e çıkıp yatalım!
Ok, sadak belde olunca,
İl, halk birlikte olunca,
Okumuzu orada atalım,
Ata-ata yatalım”

Edigey, İdil'e varınca büyük bir sevinçle toprağını öpmüştür. Edigey'in burada sarf ettiği sözler, insanoğlu için vatanın taşıdığı manayı ifade eder. Edigey için İdil hayata başladığı, yaşamını sürdürmek için temel ihtiyaçlarını giderdiği ve kısırağıyla, ağacıyla kutlu bir yurttur. Aslında Edigey, vatani olmayanın garip kaldığını bilir ve bu sebeple İdil için şu sözleri söylemiştir:

İdél-yortın kürgende,
Tufragın übép yarsulap,
İdégey anda tulgadı:
-i İdél-yort, İdél-yort,
İdél écé imin yort,
Atam kiyev bulgan yort-
İyelép tezém kılğan yort;
Añam kilén bulgan yort-
İyelép selam eytken yort;
Kéndégémné kiskan yort,
Kérém-koñım yugan yort;
Biye savgan sötlé yort,
Kımız éçken kotlı yort;
İdél-Cayık arası
Yılkı bélen tulgan yort,
Kazan-Bolgar arası
Kala bélen tulgan yort;
Aşlı bélen İbrahim
Aşlık bélen tulgan yort,
Ata-babam totkan yort,
Kotlı bulsın tугan yort!
Aydan yaktı nerse yuk
Kara bolıt basmasa,
Adem garibé şul bulır-
Kaytıp ilén tapmasa!
Min baramın, baramın,
Üz ilémné alamin;
Ağacı aybar küréngen,
Malları suga iyélgen,
Yafrakları kalkanday,
Botagı kömés alkaday,
Alması bar yörektey,
Baltırğanı bélektey,

“İdil-Yurt'u görünce,
Toprağını öpüp coşkunlukla,
Edigey orada söyledi:
“Ey İdil-Yurt, İdil-Yurt,
İdil içi emin yurt,
Babamın güvey olduğu yurt,
Eğilip tazim kıldığı yurt;
Anamın gelin olduğu yurt,
Eğilip selam verdiği yurt;
Göbeğimi kesen yurt,
Kirimiyıkayan yurt;
Kısırak sağılan sütlü yurt,
Kımız içilen kutlu yurt;
İdil-Yayık arası
Yılkı ile dolan yurt,
Kazan-Bulgar arası
Şehir ile dolan yurt;
Aşlı ile İbrahim
Tahıl ile dolan yurt,
Ata-babam tutan yurt,
Kutlu olsun ana yurt!
Aydan aydın bir şey yok
Kara bulut basmasa,
Adam garibi şu olur:
Dönüp ilini bulmasa!
Ben varırım, varırım,
Öz ilimi alırım;
Ağacı görkemli görünen,
Malları suya eğilen,
Yaprakları kalkan gibi,
Dalı gümüş küpe gibi,
Elması var yürek gibi,
Baldıranı bilek gibi,

Sin tögélmé tугan yort,
Aç tamagım tuygan yort?
Kotlı bulsın tугan yort!
Utıra idék caylaşıp,
Kük tugayga biye beyleşép,
Kolin taydan uynaşıp,
İyeleşép utırıp
İdelden saba tutırıp,
Tiñ-kordaşka kuşılıp,
Monda kımız éçken béz idék.
Yafraklarıñ sargayıp,

(Sulti, 1998, s. 112)

Sen değıl mi ana yurt,
Aç karnımı doyruran yurt?
Kutlu olsun doğduğum yurt!
Oturur idik yayılıp,
Gök çayıra kısırak bağlayıp,
Tay gibi oynaşıp,
Sahip olup oturup,
İdilden tulum doldurup,
Denk, yaşita katılıp,
Burada kımız içen biz idik.
Yaprakların sararıp,”

Edigey, vatanından ayrılmanın acısını içten içe yaşamış ve bu acıyı kendisine yaşatan Toktamış Han'dan intikam almayı arzulamıştır:

Kük tugayıñ karalıp,
Han Tuktamış kulında
Sin ni buldım, tугan yort?
Sindey ilden ayırılğan
Min ni buldım, tугan yort?
Oç-albatı ölken su
Uniké yortnı sugargan,
Suvi temén salmagan,
Éçmegen can kalmagan
İdél bélen Cayıgım,
Çulman bélen Nokratım,
Sindey yortım bulganda
Siné minnen ayırğan,
Miné sinnen ayırğan,
Bay yortımni kol itken,
Tuk yortımni aç itken
Tuktamışnı çabıym dip,
Üz yortımni alıym dip,
Siña kildém, tугan yort!

(Sulti, 1998, s. 113)

“Gök çayırın kararıp,
Han Toktamış elinde
Sen ne oldun ana yurt?
Senin gibi ilden ayrılan
Ben ne oldum ana yurt?
Ucu bucağı büyük su
On iki yurdu sulayan,
Suyu tadını salmayan,
İçmeyen can kalmayan,
İdil ile Yayık'ım,
Çulman ile Nokrat'ım,
Senin gibi yurdum varken,
Seni benden ayıran,
Beni senden ayıran,
Zengin yurdumu kul eden,
Tok yurdumu aç eden
Toktamış'ı keseyim diye,
Öz yurdumu alayım diye,
Sana geldim ana yurt!”

Destanda pir olan Cantimir, Toktamış ile konuşmalarından birinde devletin ve yurdun elden çıkması ile karşılaşılacak durumlar hakkında şunları söylemiştir:

Torıp kilép Cantimér,
Han aldında yögindé;
Ey haniyem, haniyem!
Cir kiterde ni kalır?
Cirénnen taygan il kalır;
İl kiterde ni kalır?
İl kitkende yort kalır,
Yort kiterde söt kalır,
Ak kükrekten söt imgen
Süzé tatlı tél kalır.
Tél kiterde ne kalır?
Yazgannan yazgan hat kalır;

“Kalkıp gelip Cantimir,
Han önünde diz çöktü:
“Hey Han'ım, benim Han'ım!
Yer giderse ne kalır?
Yerinden kayan il kalır;
İl giderse ne kalır?
İl giderse yurt kalır,
Yurt giderse süt kalır,
Ak memeden süt emen
Sözü tatlı dil kalır.
Dil giderse ne kalır?
Yazılmış mektup kalır;

Baş kiterde ni kalır?
Buvında tipken kan kalır;
Buvınnan buvın çabılsa,
Ul çağında ni kalır?
Yort urnında yav kalır;
Yav çapkanda ni kalır?
Yalgız başı kañırıp,
Kuyday bulıp mañırıp,
Çül dalada tintérep,
Duvadaktay han kalır.

Baş giderse ne kalır?
Soy içinde kan kalır;
Soyda nesli biçilse,
O zamanda ne kalır?
Yurdunda düşman kalır;
Düşman biçince ne kalır?
Yalnız başı körlenip,
Koyun olup meleyip,
Çöl bozkırda dolaşıp,
Kısır kaz gibi han kalır.”

(Sulti, 1998, s. 42)

Toktamış Han'ın vatana dair düşünceleri Tatar varyantında yer alır. Toktamış Han Edigey ile mücadelesinde devletini, tahtını ve vatanını kaybettiği için üzülmüştür. Toktamış Han'ın vatana verdiği mana şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

Tuvıp-üsken uñgan yort,
Uñşıñnı aldırdım,
El-aman bul minnen soñ!
Kundakka urdam kundırıp,
Han sarayın saldırıp,
Artıma çatır kundırıp,
Aldıma bazar kondırıp,
Altınnan akça kistérep,
Tul altınnıñ möhréne
Üz isémeme suktırıp,
Tagı az gına min anda
Han bulıyım dip idem,
Siné tagın aldırdım,
El-aman bul minnen soñ!
İrtén torıp koş çöysem,
Kaz bilen ku aldırğan İdél-yort;
At başınday sarı altın
Sandığımda yatkan yort,
İñgev tiren İdél-yort,
Ceylev salgan kotlı yort;
Kéçkéne canım Yenike
Kilénçek bulıp tösken yort,
Yögénép ayak alğan yort
İyélep selam birgen yort
Küréklé tугan sıluvnı
Bikeç itép alğan yort
Ak börkençék salgan yort,
Al innégén yakkan yort,
Kızıl mercen takkan yort;
Akbüz atka méngen yort,
Yangız da kargan Kadiyrbirdé,
Kadiyrbirdé soltan tугan yort,
Kaplı kamka yırtkan yort;
Un san nugay cıygan yort,
Ölken bér tuy kılğan yort;

“Doğup büyüdüğü servetli yurt,
Servetini aldırdım
Esen ol benden sonra!
Konağa sarayımı kondurup,
Han sarayı yaptırap,
Ardıma çadır kondurup
Önüme pazar kurdurup,
Altından akçe kestirip,
Şu altının mührünü
Öz ismime bastırıp,
Daha azıcık ben orada
Han olayım diyordum,
Seni artık kaptırdım,
Esen kal benden sonra!
Sabah kalkıp kuş uçursam,
Kaz ile kuğu avladığım İdil-Yurt;
At başı kadar sarı altının
Sandığımda yattığı yurt,
Çukuru derin İdil-Yurt,
Yaylanılan kutlu yurt;
Küçük canım Yenike'nin
Gelin olup düştüğü yurt,
Diz çöküp kâse aldığı yurt,
Eğilip selam verdiği yurt,
Güzel doğan zarifi
Hatun edip aldığım yurt
Ak duvağın örtüldüğü yurt,
Al dudak boyasının sürüldüğü yurt,
Kızıl mercanın takıldığı yurt;
Akboz ata binildiği yurt,
Yalnız da kargam Kadirbirdi,
Kadirbirdi Sultan'ın doğduğu yurt;
Altınlı simli kumaşın yırtıldığı yurt,
Yüz bin Nogay'ın yığıldığı yurt,
Büyük bir toyun yapıldığı yurt;

Yalgızıma alkış tisén dip,
Aarak bélen şarapka
Şunda yaman tuygan yort,
Tuktamış hannıñ iké yort,
İndéden son kotlı bulsın!
Yuvıktan siña kile almam,
Alıştan siné küre almam,
Yuvık da bulsa cite almam
Ceyevlék başka töşken son,
El-aman bul minnen soñ!
Min mañlayım könge köymedém,
Tabanıñ cirge timedém:
Başka zurlık töşkende
Yalgızlı kargam Kadırbirdé-
Mañlayınnan iskep söymedém,
El-aman bul minnen soñ!

(Sulti, 1998, s. 129-132)

Kendime dua değsin diye,
Rakı ile şaraba
Şunda beter bıkılan yurt,
Toktamış Han'ın iki yurdu,
Şimdiden sonra kutlu olsun!
Yakındayım, sana gelemem,
Uzaktan seni göremem,
Yakın da olsa varamam,
Yayalık başa düşünce,
Esen ol benden sonra!
Benim alnım güneşi görmedi,
Tabanıñı yere değdirmedim;
Başsa zorluk düşünce
Birdenbire kargam Kadırbirdi'nin,
Alnından koklayıp sevmedim,
Esen ol benden sonra!"

Edigey Kadırbirdi'yi öldürdükten sonra savaş meydanından kaçmış ve Kadırbirdi'nin adamları onu takip etmiştir. Onlar Edigey'i bulup kuşattıklarında o ölümden korkmadığını, vatani ve halkı için ömrünü mücadele ile geçirdiğini söylemiştir:

Anda eytté İdégey;
-Ülém bélen kurkıtmāñ,
Kurka torgan uyım yuk!.
Ülém turı kile iken,
Kotıla torgan buyım yuk.
İlém öçén ilsénép,
Cirém öçén cirsénép,
Halıgım öçén yahşı uyım.
Kükrek tulıp cilsénép,
Köreşkenné halıgım
Añladımı-belalmam!
Añlamasa halıgım
Añlatmastañ ülalmam!

(Sulti, 1998, s. 181)

"O zaman söyledi Edigey:
"Ölüm ile korkutmayın,
Korkacak hâlim yok!
Ölüm gelip dururken,
Kurtulacak boyum yok.
Yurdum için tutuşup,
Halkım için can atıp,
Halkım için iyi niyetim.
Göğüs dolusu hırsla,
Mücadelemi halkım
Anladı mı: bilemem!
Anlamadıysa halkım
Anlatmadan ölemem!"

Başkurt varyantından örnekler:

Toktamış Han Ural'daki halka eziyet edince, Ural'daki boylar ona karşı çıkararak boyun eğmemişler ve vatanlarını korumak için canları pahasına mücadele etmişlerdir:

Altın Urza başında
Tuqtamış tigän xan bulğan,
Qul aştında küp ilde
Qolday iten bilägän:
Yahaq alğan malınan,
Qoldar alğan xalqınan,
Üz tigänsä eş itep,
Ber xozayzay yaşägän.
Uralğa la qul huzıp,
Unda xalıqtı quzğağan;

"Altın Orda'nın başında
Toktamış adında bir han vardı.
İdaresi altındaki birçok halkı
köle gibi yönetirdi.
Haraç alırdı malından,
köleler alırdı halkından.
Kendi bildiğini okuyup,
bir tanrı gibi yaşardı.
Ural'a da el uzatıp,
yöre halkını huzursuz etti.

Urлдаğı batırzar:
Qıpsaq, Qatay, Tam'yan –
Ural tawı yağında;
Yurmatı, Tabın tağı la –
İzel, Nögöş buyında;
Bıl batırzarğa eyärep,
Yete ırırızan bişehe
Tuqtamışqa buyhonmay,
Uğa yahaq tülämäy,
Xalıqtan qoldar aldırmaı,
Xandıñ yawı kilgändä,
Qayalarğa hırışıp,
Qara-qarşı huğışıp,
Awıl-awıl här yawza
Yorto-yere ürtälep,
Qatın-qızı xurlanıp,
Ural bite, qayahı,
Qızıl qanğa dımlanıp,
Batırzarı sergenän
Kızıl qanğa yözhä lä,
Ural tawızı uratıp,
Xandıñ yawı ut halıp,
Ural buyın qıp-qızıl
Tamuwğılay qılha la;
Küp yawzağı qırğında
İldeñ xalqı miktälep,
Ata-äsähez qalışıp,
Yetem-yeşer tulha la;
Atı bötöp, yaw atı
Tay-tulaqqa qalha la;
Biş ırırızıñ biş batır,
Yaralanıp un tapqır,
Attan qolap töşhä lä, –
Yan kereşen buşatmay,
Quldan bulat taşlamay,
Haman qarışı huğışqan.

(Öztürk, 2001, s. 31-32)

Ural'daki bahadırlar:
Kıpçak, Katay, Tamyıan,
Ural dağı tarafında;
Yurmatı ve Tabınlar da
İdil ve Nögöş boyunda;
bu bahadırlara katılıp
yedi boydan beşi,
Toktamış'a boyun eğmeyip,
ona haraç ödemeyip,
halktan köle aldırmaıyıp,
hanın ordusu geldiğinde
kayalıklara sığınp,
gögüs göğüse savaşıp,
köy köy her saldırıda
yeri yurdu yakılıp,
kadını kızı horlanıp,
Ural'ın yamaçları, kayalıkları,
kızıl kana boyanıp,
bahadırları gırtlağına kadar
kızıl kanda yüzse de;
Ural dağını kuşatıp
hanın ordusu, ateşe verip
Ural boyunu kıpkızıl
Cehenneme çevirse de,
sayısız savaşlarda
ülke halkı perişan olup
ana babasız kalıp
dul ve yetim çoğalsa da,
atı tükenip savaş atı olarak,
taylara kalsalar da,
beş boydan beş bahadır,
on yerinden yaralanıp,
attan düşüp yuvarlansa da;
yay kırışını gevşetmeden,
elinden kılıcını bırakmadan,
hiç durmadan savaştilar.”

Türk destanlarında bilge kişilerin varlığı sıklıkla görülür. Edigey Destanında bilge kişi olan Habrav, Ural'ın ata yadigârı olduğunu ve geçmiş zamanda buranın alınması için çok can verildiğini söylemiştir. Ayrıca o Ural'daki hatıraları yâd etmiş ve Ural'ın ana ile baba gibi sevildiğini belirtmiştir:

Boron, boron, borondan,
Min tuwmaştan elektän,
Olayğa, äsäygä
Töyäk bulğan Ural taw!
Aqhaqalı, beyzäre,
Uğa eyärep ırırwı,
Hırzay qanğa tuzışıp,
Mañlayınan tup ütep,

“Eskiden, çok eskiden,
daha ben doğmadan önce,
büyük babama, anama
mesken oldu Ural dağı!
Aksakalları, beyleri,
bunlara katılıp boyu,
kan ile sırlanmışçasına
alnından mermi geçip,

Kükrägenän uq ütep,
Yawlap alğan Ural taw!
Ay Ural taw, Ural taw!
Qoşo-qorto, yänlektän,
Buyındağı ilenän
Hılıw qızzay maqtalıp,
Ata-äsäläy höyölgän
İñ danlıqlı Ural taw!
Ay Ural taw, Ural taw
Quyının asqan äsäläy,
Qayahında batırın
Yäşerep haqlar taw ine;
Haba-hawıt tultırıp,
Azamattar yıyılıp,
Qız-qırqındar qotorop,
Başında uynar taw ine;
Biş ırıwzıñ beyzäre
Üzenä tuplap ırıwın,
Batırzarı yaw sabıp,
Küp haqlanğan taw ine;
Üzen haqlap yaw asqan,
Sergehenän qan kiskän
Batırzarzıñ höyägen
Kükrägendä yığan taw ine;
Batırın atta uynatıp,
Uyahında üşkän qurayın
Yegetenän uynatıp,
Qırğın kürgän ileneñ
Monoñ-zarın hıqtatıp,
Hılıwınan yırlatıp,
Töyäk bulğan taw ine!

(Öztürk, 2001, s. 33-34)

göğsünden ok geçip,
ele geçirilen Ural dağı!
Ey Ural dağ, Ural dağ,
kurdu kuşu, canlılarıyla,
yamaçlarındaki ülkesiyle
güzel kız gibi övülen,
ana baba gibi sevilen
ünü büyük Ural dağı!
Ey Ural dağ, Ural dağ!
Koynunu açmış ana gibi,
kayalıklarında bahadırını
koruyup saklayan dağ idi.
Çanak çömlek doldurup
delikanlıların yığılıp
genç kızların coşup,
doruğunda eğlendiği dağ idi.
Beş boyun beyleri
bir araya toplayıp boyunu,
bahadırlarının akın yapıp,
her zaman sığındığı dağ idi.
Kendini savunmak için savaşan,
gırtlığına kadar kana batmış
bahadırların kemiğini,
bağrında toplayan dağ idi.
Bahadırını atta oynatıp
vadisinde yetişen kamışını
yiğidine üfletip
kırgın gören halkının
acısını terennüm ettirip
güzellerine söyleyip
mesken olan dağ idi!"

Toktamış Han Ural'daki halkı huzursuz ederek, haraç aldığına Habrav hana karşı çıkmış ve Ural'daki yiğitlerden mücadele etmelerini istemiştir. Habrav, Toktamış'a itaat edilirse özgürlüklerinin ve vatanlarının elden çıkacağını söylemiştir. Habrav'ın sözlerine itibar eden Edigey, vatani için canını ortaya koymuştur. Habrav, özgürlüğün yitirilmesi ile başlarına gelecekleri şöyle dile getirmiştir:

Xanğa qulıñ birgän huñ,
Xanğa tüşäk yäyerheñ;
Batır attan töşkän huñ,
Xanğa başın eyerheñ;
Qılısıñ qınga tıqqan huñ,
Xandıñ qolo bulırhiñ.
Batırzarı kitkän huñ,
İnähe ülgän bal qorttay,
İlen qalır sır-sıwğa;
Bötä tapqan tabışıñ
Horo qorttay talawsı
Berävze bey tanırhiñ.

"Hana elini verdikten sonra,
hana döşek yayarsın!
Bahadır attan indikten sonra,
hana baş eğersin!
Kılıcını kınına tıktıktan sonra,
Hanın kulu olursun!
Bahadırları gittikten sonra,
anası ölen bal arısı gibi,
ülken darmadağın olur!
Bütün varını yoğunu
sarıca arı gibi talan edecek
birini bey tanırsın.

Ata-äsãnde hükterer ul,
Başqa xandan huqtırır,
İregenän irekhez
Qol bulırğa eş kalır,—
Şunan bütän ni tiyem?
Yayıq kithä, yul kiter;
Biş ırıwzı huğarğan
İzel kithä, il kiter.
Yäyäy-yalpılı kilep,
Uralıña qul halır,
İldäñ zathız beräwhen
İl öşönä bey qılır.
Yaman, zathız bey bulıp,
Bötä yulğa sañ halır;
Xanğa menär at kārāk tip,
Haylap, yaqşı at alır;
Qoza-azna bulam tip,
Un barmağı qamıştay,
Utız teşe kömöştäy,
Ber bite ayzay balqığan,
Ber bite köndäy yaqtırğan,
Tomboyoqtay kükräge
Küperep, üşen qalqığan
Hılıwıñ haylap tağı alır.
Sırqıraşıp tüllägän
Yılqılı küp Ural taw;
Möñör-möñör möñörägän
Hıyırı küp Ural taw;
Käkre qoyroq, ılıtın küz
Bürehe küp Ural taw;
Qışqa qoyroq, şeş qolaq
Quyayı küp Ural taw;
Maylap quyğan qayıştay
Yılanı küp Ural taw;
Alpan-tolpan atlağan
Ayıwı küp Ural taw;
Qız baladay bizängän
Tölköhö küp Ural taw;
Oyalarğa urını mul
Qoştarı küp Ural taw;
Balığı yaltlap uynağan
İzele bar Ural taw;
Säs bawzarı sılırtılap,
Qarsıgalay kápäyep,
Hıwğa bargan hılıwğa
Şışmähe küp Ural taw;
Bilge tipkän batırğa
At uynatıp sabırğa
Tiphäne küp Ural taw,—
Barı xanğa qol bulır!

Anana babana sövdürür o!
Başqa hanlara seni vurdurur!
Özgürlüğünden mahrum,
köle olmaya kalırsın mecbur!
Bundan başka ne diyeyim?
Yayıq gitse yol gider.
Beş boyu sulayan
İdil gitse, el gider!
Yaya, atsız gelip,
Ural'ına el uzatır.
Aranızdan soysuz birini
başınıza bey eder.
Kötü, soysuz bey olup,
bütün yolları toza katar.
Hana binecek at gerek deyip
seçip en güzel atı alır.
Dünür olayım deyip
on parmağı kamış gibi,
otuz dişi gümüş gibi,
bir yüzü ay gibi parıldayan,
bir yüzü güneş gibi ılıdayan,
göğüsleri nilüfer çiçeği gibi
gelişip dolgunlaşmış
güzelini dahi seçip alır.
Kışneşip döl veren
yılıksı çok Ural dağ;
Bögür bögür böğüren
sığırı çok Ural dağ;
Kıvrık kuyruk, parlak göz,
kurdu çok Ural dağ;
Kısa kuyruk, uzun kulak
tavşanı çok Ural dağ;
Yağlanmış kayış gibi,
yılanı çok Ural dağ;
Himbıl himbıl yürüyen
ayısı çok Ural dağ;
Kız çocuğu gibi süslenen
tilkisi çok Ural dağ;
Yuva yapmaya yeri bol,
kuşları çok Ural dağ;
Balığı parıldayıp yüzen
İdil'i var Ural dağ;
Saç bağlarını şıkırdatıp,
göğsünü atmaca gibi gerip,
suya giden güzele
pınarı çok Ural dağ;
Yağrı mahmuzlayan yiğide
at oynatıp koşturmaya
yamaçları çok Ural dağ;
Hepsi hana köle olur!"

(Öztürk, 2001, s. 35-37)

İnsanoğlu doğduğu ve yaşadığı topraklara büyük bir sevgi duyar. Burada birçok anısı olduğu için hafızasında da hep izleri yer alır. Habrav Ural dağının geçmişinden, doğal güzelliklerinden, burada yaşayan canlıların ona olan bağlılığından bahsetmiş ve kendisinin de doğduğu yer olduğu için sevdiğini söylemiştir. Habrav Ural dağına çok değer verdiği için bahadırların burayı savunmamasına üzülmüştür. Ayrıca, Ural anne ve babaya benzetilmiştir. Habrav'ın Ural'ın düşmandan korunması için halkı toplayarak söylediği sözleri şöyledir:

Habraw qart ta tıwğan taw,
Habraw qart ta höyğän taw!
Biş batır qılıs taşlağas,
Yawsılar öygä taralğas,
Urza xanı qul halğas,
Ural ösön Habraw qart
Yörägen başıp ilağan taw.
Ay Ural taw, Ural taw,
Ural tigän danlı taw,

...

Yete ırıwziñ barına
Töyäk bulğan şanlı taw!
Yete ırıwziñ atahı
Barın ırıw yäyzerep,
Üzen maqtap höyzöröp,
Barına ata bulğan taw!
İzel, Nögöş, Yayıqtı,
Üzän, Eyek, Qaşmarttı,
Altı imsäkle yelendäy,—
Barın berzäy ağızıp,
Balahın kürep eygändäy,
Äsäläy huğarıp il itkän,
Barına äsä bulğan taw!
Ural-ilgä ata ul,
Ural-ilgä äsä ul,
Uralğa tel teyzergän,—
Ata-äsähen köyzörgän
Tıwma bala, xäjä ul.
Atahına ata timägän
İlga batır bulırmı?
Əsähen äsä timägän
İlgä dana bulırmı?
Ata qäzeren belmägän
İlden qonon belerme?
Äsä qäzeren belmägän
Batırğa ata bulırmı?

...

“Habrav Koca'nın da doğduğu dağ,
Habrav Koca'nın da sevdiği dağ!
Beş bahadır kılıcımı bırakınca,
savaşçılar evlerine dağılınca,
Orda hanı el uzatınca,
Ural için ihtiyar Habrav'ın
yüreğini dağılayıp ağladığı dağ.
Ey Ural dağı, Ural dağı,
Ural adlı ünlü dağ!

...

yedi boyun hepsine
vatan olan şanlı dağ!
Yedi boyun babası,
bütün boylara yurt olup,
kendini övüp sevdiren,
hepsine baba olan dağ!
İdil, Nögöş ve Yayık'ı
Üzen, Eyek ve Kasmart'ı
altı emzikli meme gibi,
hepsini birden akıtıp
yavrusunu görüp eğilircesine,
ana gibi sulayıp ülke eden,
hepsine ana olan dağ!
Ural, ülkeye baba o!
Ural, ülkeye ana o!
Ural'a dil uzatan,
ana babasını yandıran
soysuz, piçtir o!
Babasına baba demeyen,
ülkeye bahadır olur mu?
Anasına ana demeyen,
ülkeye bilge olur mu?
Baba kadrini bilmeyen,
Ülkenin değerini bilir mi?
Ana kadrini bilmeyen,
bahadıra baba olur mu?

...”

(Öztürk, 2001, s. 51-56)

Edigey Ural'ı, Ural'daki dağı, ormanı, nehri ve burada yaşayan tüm canlıları sahiplenmiştir. Bu sebeple o, Ural'ına zarar verecek herkesi düşman görüp savaşmıştır:

Uralımdı atam tip,
Dürt yılğahın äsäm tip,

“Uralımı babam belleyip,
dört nehrini anam belleyip,

Şiştälären tıwasam tip,
Nimäräläy kürep urmanın,
Yeyänsäläy – qoştarın.
Yete yattay – yänlegen,–
Barın tanıp belgän huñ,
Hazaq atmay tuqtanım.
Uralımda üşkände
Bawırım tip belgän huñ,
Qulıma bulat alıp,
Atım menep, yaw sabıp,
Uralıma qul huzgandıñ
Barın doşman tip belep,
Şuğa qaray uq attım.

(Öztürk, 2001, s. 63-64)

pınarlarını akrabam belleyip,
torun bilip ormanını,
yeğen saydım kuşlarını.
Yedi göbek akraba gibi canlılarını,
hepsini tanıyıp öğrendikten sonra,
ok atmayıp durdum.
Uralımda yetişenleri
Akrabam belledikten sonra,
elime kılıç alıp,
atıma binip, savaş açıp,
Uralıma el uzatanın
hepsini düşman belleyip,
O yöne doğru ok attım.”

Edigey, Ural yurdunu Toktamış'ın zulmünden kurtarmak için Timur'dan destek istemiştir:

İlem ilap qalganda,
Yäs tuqtamaş küzenä
Al uramal bulayım,
Batırzarin qol itkän,
Malın talap qıw itkän
Yawız xandan ilemde
Qotqarırga ant ittem.
Uralımda ilem bar,
Atqa mener irem bar,
Quşımtağa şularğa
Kösön horar uyım bar.

...

(Öztürk, 2001, s. 121-122)

“Yurdum ağlar dururken
yaşı dinmeyen gözüne
al mendil olayım,
bahadırlarını kul eden,
malını talan edip soyan
yavuz Han'dan yurdumu
kurtarmaya ant ettim.
Uralımda halkım var,
Ata biner erim var,
onlara katılacak
güç verir misin diye düşüncem var!”

Edigey oğlu Muradım'a yurdu için çok cefa çektiğini söylemiştir:

İlem menän hineñ ösön
Küp yafalar kürep uzzırzım!

(Öztürk, 2001, s. 141)

“Yurdum ile senin için
çok cefalar çekip yaşadım!”

Muradım Ural yurdu şöyle tasvir eder:

Ural – atam tıwğan yort;
Ural – atam üşkän yort;
Yılqıhı man tulğan yort.
Beyä hawğan hötlö yort;
Qımız eskän qotlo yort;
İnyı-märyen taqqan yort;
Aqbuз tolpar yulınan
Ural tawı tıwğan yort;
Yayıq, İzel batırzar
Barı şunda bolğan yort;
Ularzan tıwğan balalar
Üz ırıwın yäygän yort;

“Ural, babamın doğduğı yurt;
Ural, babamın yetiştiğı yurt;
yılık ile dolu yurt.
Kısrak sağılan sütlü yurt;
kımız içilen kutlu yurt;
inci mercan takan yurt;
ak boz tulpar yolundan
Ural Dağı doğan yurt;
Yayıq ve İdil Bahadırların
hepsinin yaşadığı yurt;
onlardan doğan çocukların
kendi soylarını yaydığı yurt;

Qısaq, Qatay, Tam'yandar,
Yurmatıhı, Bütändär
Yete ırıwın yıǵan yort.
Üzäkläp huqqan timere
Miñä xänyär bulhın tip,
Min Urzanan buşqan ir,
Uralğa batır bulam tip
Atqa menep küskän ir.

Kıpçak, Tatay, Tamyanlar,
Yurmatısı ve başkaları
yedi neslini topladıkları yurt.
Oluk açar demirine
bana hañçer olsun diyerek.
Ben Orda'dan ayrılan er,
Ural'a bahadır olayım diye,
ata binip göçen er."

(Öztürk, 2001, s. 146)

Yurtta aydınlık günlerin yaşanması bahadırların varlığı ile mümkündür:

Bıwın kilgän kiñ ildä
Urman, ülän üškändä,
Tawzıñ buyı yämlänä;
Bıwın kilgän kiñ ildä
Batırzan batır tıwğanda,
Batır yulınan sapqanda,
Atanan kürep uq yunha,
İlden yözö yänlänä;

"Soyumuzun geldiği geniş yurttan
orman, çayır yetiştiğinde,
dağın yamaçları yemişlenir.
Soyumuzun geldiği geniş yurttan
bahadırdan bahadır doğduğunda,
bahadırılık yolunda koştuğunda,
babadan görüp ok yontsa,
yurdun yüzü ağarır."

(Öztürk, 2001, s. 149)

Başkurt varyantında Ural dağının doğal güzellikleri tasvir edilmiştir. Edigey vatanın dağının, ağacının ve suyundan, taşına kadar her şeyinin çok değerli olduğunu şöyle anlatmıştır:

Xozay birer yännättän
Tuğayı hılıw Ural taw!
Üzäk buyın qarahañ,
Bäylänep yatqan käreşkä;
Aqlan, sağıl buyzarı–
Qılğan, säskä här töstä;
Qolağında alqahı
Yelberlägän hılıwzay,
Könärkäş üškän ağaslı;
Balahın kötkän äsäläy,

"Hüda'nın verdiği Cennetten
ormanları güzel Ural Dağ!
Dere boyuna baksan,
sarılıp yatan fiğ,
meydanlar, çakılıklar
dede sakalı ve her renkte çiçek.
Kulağında küpesi,
salınan güzel gibi,
güneşe doyup yetişen ağaçlı,
yavrusunu koruyan ana gibi

Quyının asqan qayalı;
Qaynap-qaynap, qabarıp,
Qalqıp kilgän bolottay,
Bik alıştan kügärep,
ur yapraqlı ağastay
Kürenep yatqan Ural taw!

koynunu açan kayalı;
kaynaya kaynaya kabarıp,
yükselip gelen bulut gibi
çok önce göğeren
büyük yapraklı ağaç gibi
görünen Ural Dağ!

...

..."

(Öztürk, 2001, s. 154-157)

Vatan doğulan yer olduğu için sevilir. Edigey Destanında bu durumu anlatan sözler şöyledir:

İzel, Yayıq, Dimdärzeñ,
Haqmar, Eyek, Äyzärzen –
Atam-babam barı la
Bıwın-bıwın torğan yer!
Ata-äsäläy Uralın,
Üze tıwğan töyägen
Höymägän ir bulırmı?
Äsäm tıwğan beyek taw –
Baba Tökläş harayı.

(Öztürk, 2001, s. 157-158)

“İdil, Yayık, Dimlerin,
Sakmar, İyik, Haydar’ın,
atam, babam hepsinin de
nesiller boyu oturduğu yer!
Ana baba gibi Ural’ını
doğduğu öz yurdunu
sevmeyen er olur mu?
Anamın doğduğu yüce dağ,
Baba Tökleş’in sarayı.”

Edigey vatanına düşman geldiğinde halkının içine düştüğü acı duruma ve doğduğu toprakların talan edilmesine tahammülsüzlüğü ile ön plana çıkmıştır. Edigey’in halkını ve vatanını gözettiğine dair sözleri şöyledir:

...
Üz ilemä qaytayım,
Baba Tökläş tawına
Menep uğım atayım!
İzelem bıyıp, tınsıtıp,
İlemä irek birmäysä,
Malın alıp, yonsotop,
İl talawsı beyzärze –
Barın ildän qıwayım!

(Öztürk, 2001, s. 158-159)

“...
Öz yurduma döneyim,
Baba Tökleş Dağı’na
çıkıp okumu atayım!
İdil’imi per perişan edip
halkıma rahat vermeyen,
malını alıp, acı çektirip
yurdu talan eden beylerin
hepsini yurttan kovayım!

Edigey düşmanlarıyla yaptığı savaşlardan birinde yaralanıp canını Allah’a teslim edeceği anda dahi vatanını koruması için oğlu Muradım’a öğütler vermiştir. Muradım’ın vatanı savunması Edigey için gururdur ve o, Muradım’a her dem vatan için yiğitlik yapmasını ve Ural’ın gençlerine örnek olmasını vasiyet etmiştir. Edigey vatanını savunması için ata yadigârı kılıcını da Muradım’a vermiştir:

...
Batır ulım Morazım,
Bına oşo qoralım
İnde hiñä biräyem;
Başım gürzä yatha la,
İlde haqlap yaw asqan
Batırlığıñ küräyem.

(Öztürk, 2001, s. 180-186)

“...
Bahadır oğlum Muradım,
işte bu silahımı
şimdi sana vereyim!
Ben mezarda yatsam da
ülkeyi koruyup savaş açan
bahadırlığımyı göreyim!

Son olarak yine destanda geçen bilgilere bağlı olarak şunu söyleyebiliriz: Edigey’in vatanı ile halkına olan sevgisi ve bağlılığı onun ünlenmesini sağlamıştır:

Ay Uralım, Uralım,
Uralım tip, ilem tip,
İlem tiyep, xalqım tip,–
İzevkäy –İzevkäy buldı ul!

(Öztürk, 2001, s. 178)

“Ey Uralım, Uralım,
Uralım deyip, yurdum deyip
yurdum deyip, halkım deyip
Edige, Edige oldu o!”

Sonuç

Türk halklarının ortak destanlarından biri olan Edigey Destanının birçok varyantı bulunmaktadır. Tatar ve Başkurt varyantları ile ilgili çalışmalar XIX. yüzyılda başlamıştır. Edigey Destanının Tatar ve Başkurtlarda milli hisler uyandıracaklarını düşünen SSCB yaklaşık olarak yarım yüzyıl destan hakkında ilmi çalışmalara izin vermemiştir. 1980'lerin sonlarında destan hakkında araştırma ve yayınlama faaliyetleri gerçekleşmiştir. Edigey'in İdil, Ural ve halkı için Deşt-i Kıpçak'ı idare eden Toktamış Han ile kahramanca mücadelesi Edigey Destanını ortaya çıkarmış ve destan günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Edigey Destanı gerçek tarihi şahsiyetler ve olayların anlatıldığı bir destan olması açısından önemlidir. Destanda Deşt-i Kıpçak'ı idare eden Toktamış Han ile Semekant'ta hâkim olan Emîr Timur arasındaki mücadelelerden bahsedilmiştir. Destanın asıl kahramanı olan Edigey'i Toktamış kendisine rakip gördüğü için öldürmek istemiş ve bu sebeple de Edigey vatanından ayrılmak zorunda kalmıştır. Edigey Ural ve İdil'i Toktamış'tan almak ve halkını onun zulmünden kurtarmak için Emir Timur'un yanına gitmiştir. Tatar varyantında Edigey, Timur'un ülkesinde iken oğlu Noradın'ın İdil'deki halkın onun dönmesini beklediğini söylemesi üzerine o Timur'dan izin isteyerek ülkesinin yolunu tutmuştur. Edigey mücadeleleri sonucunda Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmuş, vatani ve halkı için mücadelesini hayatının son anına kadar devam ettirmiştir. Nitekim o Tatar varyantında belirtildiği üzere Kadirbirdi ve adamları ile yaptığı bir savaş sonucunda düşmanları tarafından kuşatıldığında ölümden korkmadığını, vatani ve halkı için mücadelesini devam ettireceğini söylemiştir. Edigey'e göre vatan doğulan yer ve ata yadigârı olduğu için değerlidir. Ayrıca o vatani yaşamın devam ettirilmesi için temel ihtiyaçların sağlandığı yer olarak görmüştür.

Başkurt varyantında Toktamış Han Ural'da halka eziyet edince buradaki bazı beyler ona karşı çıkararak vatanları için canları pahasına mücadele etmişlerdir. Zamanla Ural'ın bu beyleri Toktamış'a itaat etmişler ancak bilge kişi Habrav ve kahraman Edigey beylerin bu tutumuna karşı gelmişlerdir. Habrav, Toktamış'a itaat edildiğinde vatanlarını ve özgürlüklerini kaybedeceklerini söylemiştir. Edigey bu sırada ön plana çıkmış ve o Habrav'dan aldığı destekle Ural'da savaşlar yapmıştır. Edigey'in Ural'daki başarıları ve yetenekli biri olması sebebiyle Toktamış ondan sarayında kalmasını istemiştir. Edigey Toktamış'ın sarayında kaldığı süre içerisinde nüfuz sahibi olmuştur. Zamanla Toktamış eşinin etkisinde kalarak Edigey'i tahtı için bir tehlike olarak görmüş ve onu öldürme kararı almıştır. Edigey öldürüleceğini anlayınca Timur'un yanına gitmiştir. Edigey, Semerkant'ta iken Ural'ına düşmanların geldiğini duyunca dayanamamış ve Timur'dan destek isteyerek yola çıkmıştır. Başkurt varyantında Edigey'in vatanını ata yadigârı ve doğduğu yer olduğu için sevdiği anlaşılmaktadır. Edigey halkına zulmedilmesini ve vatanının talan edilmesini asla kabullenmemiştir. Bu yüzden vatani ve halkı için savaşmak onun için büyük bir gururdur. Edigey hayatını savaşlarda geçirmiş ve son nefesini de yine bir savaş meydanında vermiştir. Son nefesini verirken oğlu Muradım'a vatanını korumasını vasiyet etmiştir.

Destanın bu iki varyantında da Edigey doğduğu topraklar olan İdil ve Ural'ı düşmanlardan korumak için büyük bir mücadele vermiştir. Edigey vatanını "nurlu yurt" ve "kutlu yurt" olarak tasvir etmiştir. Bu tasvirlerden de anlıyoruz ki Edigey vatanını kutsal bir mertebeye koymuştur. Ayrıca Edigey Destanının bu iki varyantında da vatanın insanoğlu için neden önemli olduğuna dair anlatımlar yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- AKA, İ. (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AKBIYIK, H. A. (2003). "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi". *Bilig*. 27: 117-156.
- ALAN, H. (2011). "Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı". *Tarih Dergisi*. 54:1-20.
- ALPARGU, M. (2018). "Nogaylar". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (ed. Osman Karatay-Serkan Acar). İstanbul: Kitabevi Yayınları: 799-821.
- DEWEESE, D. (2016). "Baba Tükles". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-1: 160-161.
- GÜNDOĞDU, A. (2008). "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları". *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (24-26 June 2005)*. Research of the Centre for Islamic History, Art and Culture: 233-248.
- İbni Arabşah (2012). *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*. (çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- KAFALI, M. (1970). "Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 24: 59-68.
- KAMALOV, İ. (2009). "Timur'un 'Hayalî' Moskova Seferi". *Karadeniz Araştırmaları*. VI/23: 29-39.
- KARAHAN, A. (2012). "Kâşgarlı Mahmud'un Kayıtlarında İdil Boyu Türk Lehçeleri". *Türkbilig*. 24: 21-32.
- KARATAY, O. (2004). "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları -Altın Orda Öncesi Dönem-". *Karadeniz Araştırmaları*. 3: 1-70.
- KEMALOĞLU, İ. (2018). "Altın Orda Devleti". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (ed. Osman Karatay-Serkan Acar). İstanbul: Kitabevi Yayınları: 577-625.
- KOÇ, D. (2018). "İtil Bulgarları". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (ed. Osman Karatay-Serkan Acar). İstanbul: Kitabevi Yayınları: 295-335.
- Nizamüddin Şâmî (1987). *Zafername*. (çev. Necati Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ötemiş Hacı (2014). *Çengiz-Nâme*. (hzl. İlyas Kemaloğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZEL, H. (2020). *Kıpçak Uruk ve Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, G. (2001). *Edige Batır Destanı'nın Başkurt Versiyonu (İnceleme-Metin-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- PAŞAOĞLU, D. D. (2016a). "Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXXV/60: 277-289.
- PAŞAOĞLU, D. D. (2016b). "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu'ndaki Yeri". *Krımşköye İstoriçeskoye Obozreniye*. 1: 28-64.
- PRITSAK, O. (2007). "Çok Kültürlü Bakış Açısından Moskova, Altın Orda ve Kazan Hanlığı". (çev. Galip Çağ). *Omeljan Pritsak Armağanı*. (ed. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları: 99-108.

Edigey Destanında Vatan Teması (Tatar ve Başkurt Varyantlarına Göre)

- SAVA, I. I. (2016). "Başkurt Halk Edebiyatında Yıravlar Sesenler". *Türk Dünyası Âşık Edebiyatı*. (ed. Naciye Ata Yıldız-Fatma Ahsen Turan). Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları: 103-168.
- SULTI, R. (1998). *Edigey Destanı*. Ankara: Türksoy Yayınları.
- Şerefüddin Ali Yezdî (2013). *Emîr Timur (Zafernâme)*. (çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- ÜNAL, F. (2008). "Türk Tarihinin Kaynaklarından Câmî'ü't-Tevârih ve Müellifi Kadir Ali Beg Hakkında". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 37: 231-239.
- VÁSÁRY, I. (2014). "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele". (çev. Serkan Acar). *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXIX/1: 327-340.
- YÜCEL, M. U. (2007). *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YÜCEL, M. U. (2018). "Kumanlar (Kıpçaklar)". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (ed. Osman Karatay-Serkan Acar). İstanbul: Kitabevi Yayınları: 541-577.

KOMANA ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KIRIM SERAMİK TİCARETİ VE USTA GÖÇ HAREKETLİLİĞİ*

Yunus Emre KARASU**

ÖZ

Seramik günlük yaşamda saklama, depolama ve servis kabı olarak farklı işlevlerle kullanılmaktadır. Ayrıca süs eşyası olarak kullanıldıkları da bilinmektedir. Kase, tabak, küp, testi, çömlek gibi farklı kap türlerinden oluşan seramikler bir bölgedeki günlük yaşam, sosyoekonomik yapı, ticaret ve kültürel etkileşimi de yansıtmaktadır. Usta-çırak ilişkisiyle üretim yapan seramik ustaları kültürel geçmişleri yanı sıra göç ettikleri ve üretim yaptıkları bölgelerle de etkileşim içerisindedir. Anadolu Selçuklu dönemi fetihlerin yapıldığı, yeni şehirlerin kurulduğu, geri kalmış bölgelerin ise geliştirilmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Bizans ile mücadeleler devam ederken aynı zamanda fethedilen bölgelere göçler başlamıştır. Bu göçlerle birlikte içinde seramik ustalarının da bulunduğu zanaatkarlar halkın günlük ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır. Ahi teşkilatı içerisinde yer alan ustaların günlük yaşama ve ticarete yönelik üretim olmak üzere farklı gruba ayrıldığı düşünülmektedir. Bu ustaların yeni bölgelerin fethi, gelişimi ve ticaret yollarındaki hareketliliğe göre farklı bölgelere göç ettikleri tahmin edilmektedir. Çalışmamızda seramik ustalarının göç etmesinde etkili olan sebepler, Komana seramik ustaları ve Anadolu Selçuklu devletinin yıkılmasını takip eden süreçte seramik ustalarının Kırım'a muhtemel göçüne değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Seramik, Anadolu Selçuklu, Usta, Ortaçağ, Kırım.

CRIMEAN CERAMIC TRADE DURING THE ANATOLIAN SELJUK PERIOD AND THE CRAFTSMEN MIGRATION MOBILITY ON THE EXAMPLE OF KOMANA

ABSTRACT

People use ceramic means of storage, as means of serving food, and as ornamentation. Ceramics can include bowls, plates, cubes, and jugs (just to name a few objects) and they reflect on daily life, socio-economic structure, trade, and cultural interaction in a given region. Ceramic masters – who teach their craft via apprenticeship – interact with the region they happen to be located, as well as with as their cultural background. The Seljuks of Anatolia had conducted many conquest, established many a new city, and transformed many an underdeveloped region. They also put up a struggle against Byzantium, but nevertheless succeeded in migrating wherever they conquered. The Ahi community – known for its ceramic masters – ensured that the everyday needs of the people were met. Moreover, they specialized in making ceramics for daily life and trade. They migrated throughout different parts of Anatolia in accordance with Seljuk conquest and trade routes. This study will look at why they migrated – and in particular to Crimea, after collapse of the Seljuk state.

Keywords: Ceramic, Anatolia Seljuks, Crafter, Medieval, Crimea.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.05.2021; Yayıma Kabul Tarihi: 01.07.2021

* Bu makale *Komana Anadolu Selçuklu Çağı Seramikleri* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, BİTLİS; ORCID: 0000-0001-9604-6510, E-posta: yekarasu@beu.edu.tr

Giriş

Anadolu eski çağlardan günümüze kadar çok sayıda farklı medeniyet tarafından ele geçirilmiş ve çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. 1071 Malazgirt Savaşı'yla birlikte Danişmentli, Saltuklu, Artuklu ve Mengücek gibi beylikler kurulmuş, bu beyliklerin fetihleriyle birlikte Anadolu Türkleşmeye ve İslam dini yayılmaya başlamıştır. Orta ve Kuzey Anadolu'da Danişment (1085-1175), Erzincan ve Divriği çevresinde Mengücek (1071-1252), Erzurum ve çevresinde Saltuklu (1071-1202) Ahlat ve Batı Azerbaycan'da Sökmen (Ahlatşah, 1100-1207), Diyarbakır ve Mardin'de Artuklu (1098-1409) beylikleri kurularak Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma süreci başlamıştır (Bayram, 2005, s. 132; Kuban, 2008, s. 13-14). Anadolu'ya ilk Türk fetihlerinin başladığı dönemde, Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan şehir devletleri Bizans İmparatorluğu'ndan elde ettikleri siyasi ve ekonomik ayrıcalıklar sayesinde Bizans kara ve özellikle deniz ticaretinde etkin bir şekilde rol oynamışlar, Anadolu'ya gelmeye başlayan Selçuklu beylikleri ise öncelikli olarak fetih, iskan politikalarına öncelik vermişlerdir. Bu sebeple Anadolu'nun kapılarının Türklere açıldığı 1071 Malazgirt ile 1176 Miryakefelon arasındaki dönemde ilk Türk fetihleri yanı sıra Haçlı seferleri ve iç karışıklıklar sonucu Anadolu ticareti gelişmemiş ve oldukça sınırlı şekilde kalmıştır (Kayaoğlu, 1981, s. 360).

Anadolu Selçukluları döneminde mevcut topraklarda ticareti geliştirmek ve güçlendirmek amacıyla yoğun şekilde imar faaliyetlerine başlanarak, bu doğrultuda bazı fetih politikaları izlenmiştir. Rükneddin Süleymanşah b. Kılıç Arslan Tokat Meliki olduğu dönemde (1188-1192) Samsun'u, 1207 yılında I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'ya, 1214'te I. İzzettin Keykavus'un Sinop'u fethetmesiyle Selçuklu devleti Akdeniz ve Karadeniz ticaretini doğrudan yapma fırsatını yakalamıştır (Köprülü, 1991, s. 28-29; Eskikurt, 2014, s. 22). Anadolu dışında Kırım'da yer alan Sudak Anadolu, Asya ve Kuzeydoğu Avrupa'dan gelen malların depolandığı Kıpçak, Rusya, Bulgar bölgeleri ve Kafkas bölgelerinin iç kesimlerine kadar devam eden ticaret ağı için önemli bir merkez konumundadır (Gordlevski, 1988, s. 213; Bedirhan, 2012, s. 43). Bu sebeple Sinop'un fethinden kısa bir süre sonra I. Alaaddin Keykubad döneminde hem Anadolu tüccarlarının hem de İskenderiye, Antalya, Sinop ticaret yolunu kullanan Mısırlı tüccarların daha güvenli ve geniş bir ağ içerisinde ticaret yapabilmeleri için Kırım'ın Sudak limanı ele geçirilmiştir (Yakubovski, 1954, s. 207-226; Köprülü, 1991, s. 53; Peacock, 2010, s. 243-265).

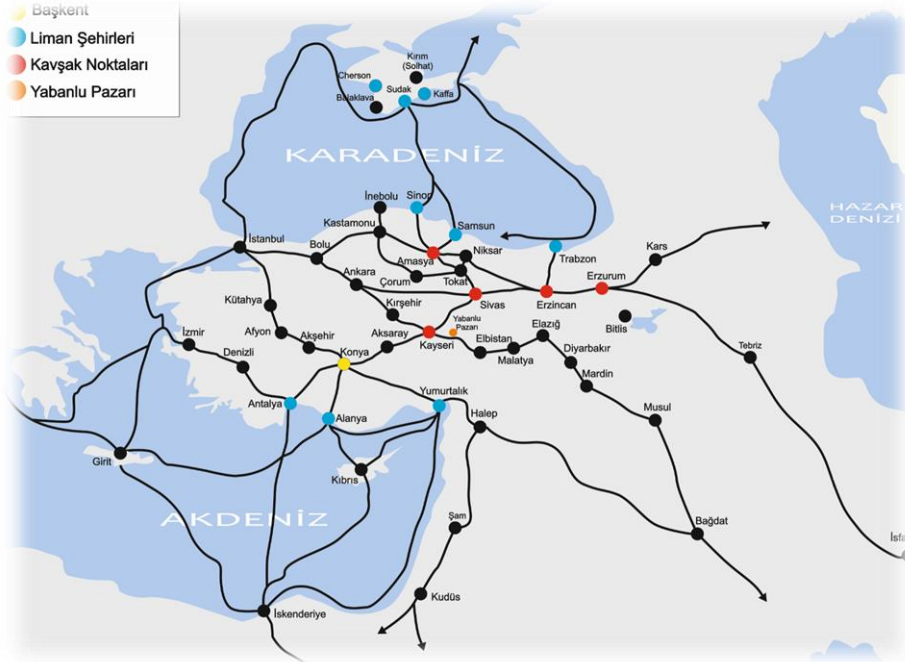
1220'li yıllarda Moğolların Harzemşahları ortadan kaldırmasıyla birlikte Maveraünnehir ve Türkistan'daki tüccar, zanaatkar ve sanatçılar Anadolu'ya gelmiştir (Çağatay, 1988, s. 485). Böylece Anadolu ticaretinin büyüüp gelişmesi daha da hızlandı. Anadolu'da uluslararası ticareti geliştirmek için başta Venedik ve Cenevizliler olmak üzere farklı milletten tüccarlarla ve Kıbrıs kralıyla ticari antlaşmalar yapılmış ve ticareti geliştirmek için ayrıcalıklar verilmiştir (Turan, 1988, s. 109-146). Moğolların önce İran'ı, daha sonra da Anadolu Selçuklu topraklarını işgal etmesinden sonra Anadolu ticareti 1277 yılına kadar eski canlılığında devam etmiştir (Keçiş, 2013, s. 866). Kayseri'de Pazar Ören olarak bilinen bölgede Selçuklu döneminde uluslararası bir Pazar olan Yabanlu Pazarı da bu durumdan etkilenmiş, 13. yüzyıl sonu-14. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede ticaret sona ermiştir (Sümer, 1985, s. 19-21). 13. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi otorite boşluğu, Moğol saldırıları ve Memlüklerle yapılan mücadeleler nedeniyle ticaret duraklamaya başlamış, İran ve Orta Asya'dan gelen mallar ise Anadolu'da ağırlıklı olarak Karadeniz limanları üzerinden gönderilmiş, böylece Karadeniz ticareti bu dönemde daha işlek bir hâl almıştır (Akdağ, 1979, s. 446-447).

Anadolu Selçuklu Dönemi Ticaret Yolları

Selçuklu dönemi ticaret yollarının büyük kısmını Roma döneminden kalma yollar oluşturmakla birlikte Konya'nın başkent olması, Kayseri ve Sivas'ın ticari merkez olarak

öneminin artması, Antalya, Alanya, Samsun, Sinop gibi uluslararası liman şehirlerinin ele geçirilmesi Selçuklu döneminde Anadolu ticaretinin yoğun şekilde gelişmesine imkân sağlamıştır (Kuban, 2008, s. 239). Bizans'a ilk Türk fetihlerinin başladığı dönemde Anadolu'da ticaret oldukça zayıf bir konumda bulunmaktayken Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Anadolu ticareti uluslararası bir konuma ulaşmıştır (Turan, 2008, s. 354-356). Selçukluların Anadolu'nun batısındaki fetih hareketlerinin yavaşlaması ve yer yer durması da ticarete ve ticari yollara verilen önemi arttırmıştır. Anadolu Selçukluları döneminde mevcut topraklarda ticareti geliştirmek ve güçlendirmek amacıyla yoğun şekilde imar faaliyetlerine başlanarak, bu doğrultuda bazı fetih politikaları izlenmiştir. Samsun, Antalya ve Sinop'un fethetmesiyle Selçuklu devleti Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde etkinliğini arttırmıştır. Kırım, eski Yunan kolonileri tarafından kurulduğu günden beri Çin'den gelen Asya ticaret yolunun batıdaki ucu olmanın yanı sıra Doğu Avrupa, Ön Asya ve Akdeniz'i birbirine bağlayan önemli bir liman kentidir (İnalçık, 1944, s. 191, 193). Selçuklu döneminde Anadolu'da uluslararası ticareti geliştirmek için yapılan fetihler, iskan politikaları ve ticarete verilen destek sayesinde Bizans döneminde harap hâlde olan ve Selçuklular tarafından yeni kurulan şehirler büyüüp gelişmiş, Anadolu oldukça zengin ve refah bir konuma ulaşmıştır (Turan, 2008, s. 357).

Harita 1: Anadolu Selçuklu Dönemi Ticaret Yolları

Anadolu Selçuklu dönemi uluslararası ticaret ağı doğu-batı ve kuzey-güney şeklinde iki yönde konumlanmaktadır (Turan, 1946, s. 474; Gordlevski, 1988, s. 212-213; Özcan, 2006, s. 31). Anadolu Selçukluları dönemi kuzey-güney yolu Antalya-Alanya'dan başlayıp Konya, Aksaray, Kayseri, Kırşehir, Sivas, Erzincan ve Erzurum üzerinden Tebriz, Meşhed, İsfahan, Merv, Belh, Kaşgar ve Türkistan'dan Çin'e doğru devam eder. Ayrıca Moğollar döneminde Kilikya sınırları içerisinde yer alan Yumurtalık Limanı Antalya'ya rakip olmuş ve ticari mallar bu liman üzerinden Konya ve Kayseri'ye gönderilmeye başlanmıştır. Konya Akşehir, Afyon, Kütahya'ya doğru devam eden başka bir yol üzerinden de batı bölgelerine ve İstanbul'a ticaret yolu devam eder. Doğu-batı ticaret yolu ise ticari mallar Antalya, Alanya ve Yumurtalık'tan gelip ya Kayseri-Elbistan üzerinden Sivas'ta diğer yollara bağlanır ya da Sivas, Tokat üzerinden Sinop, Trabzon veya Samsun limanları aracılığıyla

Kırım'ın Sudak limanına varır. Ayrıca Elbistan'dan devam eden bir yol Malatya, Diyarbakır, Mardin, Musul üzerinden Irak'a ulaşmaktadır (Turan, 1946, s. 474-475; Akdağ, 1979, s. 435; Ersoy, 1995, s. 23-26; Turan vd. 2007, s. 42; Koca, 2011, s. 461; Bedirhan, 2012, s. 44; Ciociltan, 2012; Bedirhan, 2015, s. 31).

Komana Seramik Ticareti ve Usta Hareketliliği

Komana¹, Tokat-Niksar karayolu üzerinde Gümenek köyünde yer almaktadır. Htp01, Htp02, Htp03 ve Htp04 olarak isimlendirilen dört alanda devam eden kazı çalışmalarında Helenistik, Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dönemine ait buluntular ele geçirilmiştir (Erciyas, 2014, s. 281-291; Erciyas vd., 2015, s. 24-25; Erciyas vd. 2016, s. 616; Erciyas, 2019, s. 1-46; Erciyas vd. 2020, s. 47-64). 2009 yılında başlanan kazı çalışmalarında en yoğun buluntu grubunu Anadolu Selçuklu Dönemi seramikleri oluşturur. Stratigrafik şekilde tabakalı olarak yapılan kazı çalışmaları mevcut seramik verilerin kapsamlı ve daha net şekilde değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Anadolu'da belli merkezler dışında Anadolu Selçuklu dönemi seramiklerini Komana kazısı buluntuları kadar net şekilde ortaya koyabilen bölge sayısı oldukça azdır. Ayrıca Komana'da yapılan kazı çalışmalarının mekân ve buluntuların bir bütün şekilde değerlendirilebilmesine imkân sağlaması oldukça önemlidir. Bu sebeple kazı çalışmalarında ele geçirilen seramikler bölge dışında Anadolu Selçuklu dönemi seramik ticareti ve ustaları hakkında önemli verilere ulaşılmasını sağlamaktadır.

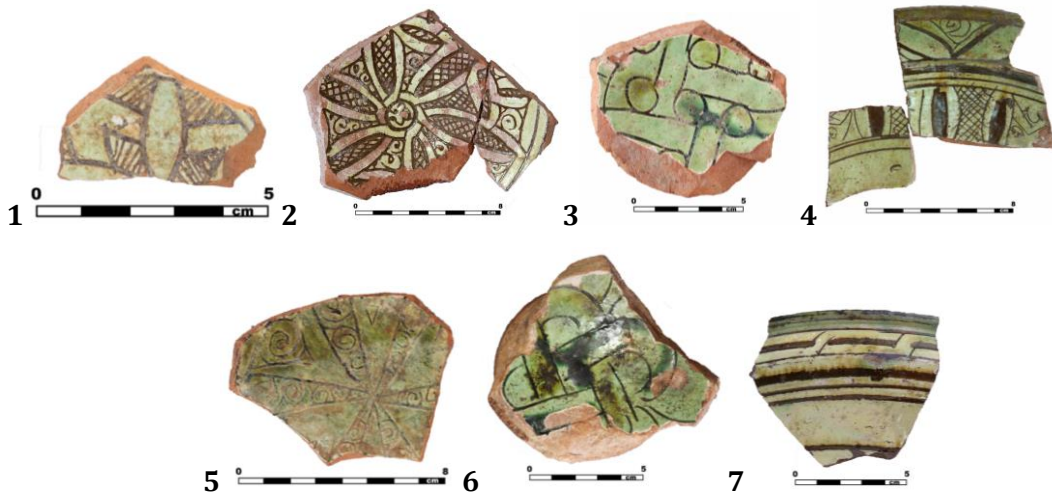
Seramik üretimine dair yarı mamul, defolu ürünler ve üç ayak buluntuları ile fırın çubuğu olduğu düşünülen parça bölgede bu dönemde seramik üretimi olduğunu göstermektedir. Hamur, form, bezeme ve kompozisyon bakımından oldukça kaliteli olan seramiklerin ticari amaçla üretildiği anlaşılmaktadır. Tek renk sırlı, kazıma, oyma, astar boyama, boyalı kazıma, akıtma gibi bezeme teknikleri tek başına ya da birkaç bezeme tekniği birlikte kullanılmıştır. Figürlü (insan-hayvan-fantastik), yazı (gerçek-taklit), bitkisel ve geometrik bezemelerden oluşan kompozisyonlar üretim yapan seramik ustalarının oldukça yetenekli ve usta kişiler olduğunu göstermektedir. Ayrıca seramik ustaları dönemin ortak moda anlayışına hâkim, Bizans ve Haçlı-Kilikya seramiklerini bilen, gözlem yeteneği yüksek muhtemelen Orta Asya kökenli kişilerdir. 13. yüzyıl seramiklerinde sıklıkla tercih edilen motif ve kompozisyonlar bu dönem hakkında bazı ip uçları sunmaktadır. Ayrıca Komana kazı çalışmalarında ele geçirilen seramiklerin Elazığ, Sivas ve Kırım bölgelerinde yer alan üslup bakımından neredeyse birebir benzer örnekleri oldukça dikkat çekicidir.

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra ele geçirilen bölgelerde köylerin ve köylü nüfusunun az olmasından dolayı yeni köyler genellikle ticaret yolu, büyük şehir ya da kasaba kenarlarına kurulmuşlardır. Tokat, Gümenek (Sisiyye), Sivas, Niksar, Amasya, Kayseri ve Malatya gibi çok sayıda şehir yeniden imar edilerek Türk-İslam kimliği kazandırılmıştır (Solmaz, 2011, s. 153-156). İlk fethedilen bölgeler arasında yerleşim hareketliliğine bağlı olarak zanaatkâr gruplarının da göç ettiği tahmin edilmektedir. Ticaret yollarındaki gelişim ve özellikle Anadolu Selçuklu devleti döneminde Kayseri ve Sivas'ın ticari merkez olarak öneminin artması, Antalya, Alanya, Samsun, Sinop gibi uluslararası liman şehirlerinin ele geçirilmesi Selçuklu döneminde Anadolu ticaretinin yoğun şekilde gelişmesine imkân sağlamıştır (Ramsay, 1960; Kuban, 2008, s. 239). Ayrıca Kırım'daki Sudak Limanı'nın fethi Karadeniz'de ticari hareketliliği arttırmıştır. Bu hareketlilikle beraber tarafımızca bölgelerde günlük yaşam ve ticarete yönelik üretim yapan farklı usta gruplarının bölgeler arası göçlerinin arttığı ve hızlandığı tahmin edilmektedir.

---

¹ Komana kazısı seramik buluntularını çalışmama izin veren Komana kazı başkanı Prof. Dr. D. Burcu Erciyas'a ve yardımlarından dolayı kazı ekibine teşekkür ederim.

13. yüzyıl Anadolu Selçuklu ve Bizans seramikleri açısından etkileşimin en yoğun olduğu dönemdir. Bu dönemde Anadolu Selçuklu devletinin ticaret yolları üzerindeki bölgeleri geliştirmesi, yeni yerleşimler kurması, limanları ele geçirmesi ile esnaf ve zanaatkârların göç hareketlilikleri oldukça artmıştır. Aynı zamanda seramiklerde hamur, sır ve bezeme bakımından büyük benzerlik görüldüğü ve ticaret aracılığıyla dönemsel bir moda anlayışının ortaya çıktığı bir yüzyıldır. Bu sebeple birçok bölgede kazı çalışmalarında ele geçirilen seramiklerin dönemlerinin belirlenmesi zorlaşmaktadır. Palmet, rumi motifleri dışında tarama, kafes tarama, zencirek ve iki yapraklı bitkisel bezeme başta olmak üzere helezonik kıvrım, düğüm ve iç içe geçme kompozisyonlar bu dönemde her iki bölge seramiklerinde de sıklıkla kullanılmaktadır. Bezemelerin seramik yüzeylerinde belirli alanlarda ve benzer şekilde kullanılması da her iki bölge seramiklerinde ve yer yer Haçlı-Kilikya örneklerinde ortak bir anlayışın benimsendiğini göstermektedir.

Tablo 1: 1-Tarama, 2-Kafes Tarama, 3-Örgü Şeklinde Geçme, 4-İki Yapraklı Bitkisel Bezeme, 5-Helezonik Kıvrım, 6-Düğüm, 7-Zencirek

Kafes tarama ve tarama bezemeler bitkisel, geometrik, figürlü örneklerde motifleri zenginleştirmek için ve ağız ile gövde parçaları üzerinde boş kalan kısımları doldurmak ve yüzeyi hareketlendirmek için kullanılmaktadır. Bu bezemeler motiflerin vurgulanmasını ve seramik yüzeyinin hareketlendirilmesini sağlamakla birlikte Bizans ve Anadolu Selçuklu dönemi seramiklerinde en sık tercih edilen bezemelere aittir. Helezonik kıvrım bezemeler de genellikle benzer tarzda seramik yüzeylerde boş alanları doldurmak ve motifleri birbirine bağlamak için kullanılmaktadır. Helezonik kıvrımlar kabın iç yüzeyinde dip kısmında merkezde tek başına ana motif veya motif ve kompozisyonların iç kısmı ile aralarında kalan boş kısımları doldurmak ve ağız kısmında yer alan bordürleri hareketlendirmek amacıyla kullanılmıştır.

Çok yapraklı bitkisel bezemeler seramiklerde tercih edilen ortak bezemeler arasındadır. Ancak “v” şeklinde iki yapraklı ve birbirini tekrar eder şekilde yerleştirilen bezemelerin Bizans, Haçlı-Kilikya, Anadolu Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemi seramiklerinde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle 13. yüzyıl seramik üretiminde hemen her bölgede karşılaşılan bir bezeme şekline dönüşmüştür. Erken Osmanlı dönemi seramiklerinde de bir süre kullanılmaya devam etmiştir.

Düğüm motifi ve geometrik geçmeler oldukça yoğun şekilde karşılaşılan bezeme öğelerindedir. Geometrik geçme olarak belirtilen örnekler zencirek benzeri sarmal

şekilde olan motifler ve bir merkezden çıkıp birbirini tekrar eder şekilde iç içe geçen kompozisyonlardır. Düğüm motifleri seramik parçaların iç yüzeyinde merkezde ana bezeme ögesi olarak tek başlarına; geçmelerden oluşan bezemeler ise kabın iç yüzeyinde merkezde küçük şekilde veya kabın iç yüzeyini tamamen kaplayacak şekilde ana motif olarak ve ağız kısmında yer alan bordür içerisinde kullanılmıştır. Bazı düğüm ve geçme motiflerinde kompozisyonlar çarkifelek motifini andıran bir düzenlemeye de sahiptir. Zencirek motifinin Kırım'da ele geçirilen benzer örnekleri Selçuklu zinciri olarak tanımlanmıştır (Bocharov vd. 2016, s. 235: Fig. 2.1). Seramik yüzeylerinde örnekleri görülen zencirek motifleri Kırım'daki mimari yapılarda da yer almaktadır (Ersoy vd. 2013, s. 77-91). Bizans, Haçlı-Kilikya ve Anadolu Selçuklu dönemi seramiklerinde tercih edilen bu motifler Anadolu'da hemen her bölgede görülebilmektedir.

Seramiklerde yer alan motif ve kompozisyonlarda benzerlik görülürken seramik ustalarına bağlı olarak üslup farklılıkları da bulunmaktadır. Seramik ustalarının kökeni motif ve kompozisyonlarda önemli bir yere sahiptir. Bizans hakimiyetinde üretim yapan bir ustanın Selçuklu egemenliğinde de üretime devam etmesi muhtemeldir. Bu sebeple şüphesiz kültürel etkileşimde ustaların rolü oldukça büyüktür. Günlük yaşamda ve ticarete önemli bir konuma sahip olan seramiklerin üretimlerinde çalışan ustalar kendi kökenleri ve hâkim kültür özelliklerini harmanlayarak üretim yapmaktadır. Aynı durum Orta-Asya kökenli Selçuklu ustaları için de geçerlidir. Ayrıca seramiklerde dönemin siyasi bakımdan hâkim kültürünün daha baskın olduğu anlaşılmaktadır. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin arttığı belirgin şekilde görülmektedir. Bu sebeple seramik sanatında da ağırlıklı olarak Anadolu Selçuklu etkisi hissedilmektedir.

Bizans seramikleri kurşun parlak sırlı, az katkılı temiz hamur özellikleri ile dikkat çekmektedir. Benzer özelliklere sahip Ege tipi ve özellikle zeuksippus seramiklerinin 12. yüzyıl sonu-13. yüzyıl başına kadar Anadolu ve Anadolu dışında çeşitli bölgelere ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Bu seramiklerin bu kadar yaygın görülmesinde Bizans'ın önemli ticari bölgelere sahip olması etkilidir. 13. yüzyılda Anadolu Selçuklu egemenliğinin artıp güçlenmesiyle ticarete bezeme bakımından daha zengin ve çeşitlilik gösteren seramikler çoğalmıştır. Yeni kurulan yerleşimlerle birlikte seramik üretiminin yoğunlaşması bölgeler arası etkileşimi ve ticareti arttırmıştır.

Komana seramik buluntularıyla Elazığ bölgesinde yapılan Korucutepe, Aşvan Kale ve Taşkun Kale kazılarında ele geçirilen buluntularda benzerlikler görülmektedir. Özellikle Korucutepe seramiklerinin form yanı sıra motif, kompozisyon ve bezeme özellikleri bakımından Komana örnekleriyle eşleşmesi oldukça önemlidir. Anadolu Selçuklu devleti döneminde önemli ticari bölgeler arasında yer alan Elazığ, Malatya oldukça merkezi bir konumdadır. Komana seramikleri ile aynı ve daha erken tarihli buluntuların ele geçirildiği bölge mevcut yayınlar dışında yayımlanmamış kazı ve yüzey araştırmalarından anlaşıldığı kadarıyla seramik üretimi bakımından oldukça zengindir. Elazığ bölgesinde 12-13. yüzyıla tarihlendirilen seramiklerin ele geçirilmesi bölgede Komana'dan önce üretim olduğunu göstermektedir. Üretim yapan Elazığ çevresindeki seramik ustalarının Komana ve başka diğer bölgelere göç etmesi muhtemeldir. Ayrıca Komana ve Elazığ'da yapılan kazı çalışmalarında seramik üretimine dair buluntular dışında fırın kalıntısı bulunamamıştır. Ahi teşkilatına bağlı olduğu tahmin edilen ustaların sayıca fazla olması sebebiyle bir kısmının ticaret yollarıyla bağlantılı olarak Elazığ bölgesinden Komana'ya göç ettiği düşünülmektedir. Mevcut durumda somut veriler sınırlı olmakla birlikte seramiklerin üslup bakımından benzerlik göstermesi bu ustalar arasında bir bağlantı olduğuna işaret etmektedir.

Komana Seramikleri	Benzer Örnekler
	Yozgat (Acun, 1995, s. 10), Niğde/Aksaray (Duran, 2007, s. Foto. 10), Solhat (Teslenko, 2018, s. 51), Sudak (Teslenko, 2018, s. 51), Alushta (Teslenko, 2018, s. 51)
	Sivas (Özkul Fındık, 2011, s. 208), Aşvan Kale (Mitchell, 1980, s. 176)
	Aşvan Kale (Mitchell, 1980, s. 226), Sivas (Özkul Fındık, 2011, s. 219), Possidima (Güneydoğu Kırım) (Bocharov, 2017, s. 423), Korucutepe (Bakırer, 1980, s. Pl. 95), Koktebel (Bocharov, 2007, s. 14), Kemah (Özkul Fındık, 2020, s. 240)
	Sivas (Özkul Fındık, 2011, s. 204), Funa (Teslenko, 2016, s. 139), Korucutepe (Bakırer, 1980, s. Pl. 69)
	Aşvan Kale (Mithcell, 1980, s. 183), Kemah (Özkul Fındık, 2018, s. 306), Sivas (Özkul Fındık, 2011, s. 201)

Tablo 2: Sivas'ta Benzerleri Görülen Komana Seramikleri

Sivas'taki seramik buluntuları şehir merkezi Ulunak ve şehir dışında Yenişehir olarak iki farklı alandaki temel kazısı sırasında ele geçirilmiştir (Özkul Fındık, 2011). Şehrin güneyinde surların dışındaki Yenişehir'de üç ayak buluntusuna da rastlanmış olup burada ele geçirilen seramikler Komana örnekleriyle form, motif kompozisyon ve üslup bakımından büyük benzerlik göstermektedir. Benzer motif ve kompozisyon örnekleri başka bölgelerde de görülmekle birlikte Sivas buluntularıyla olan üslup bütünlüğü iki bölge arasındaki bağlantıyı yansıtmaktadır. 13. yüzyılda Anadolu'nun Sivas ve Konya gibi şehirlerinde İtalyan tüccarların depo ya da konsoloslukları olduğu bilinmektedir (Kuban, 2008, s. 238). Anadolu ticaretinin gelişmesi için yeni fethedilen bölgelerin özelliklerine göre ülkenin iç kesimlerinden insanlar göç ettirilmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde ticaret yollarının gelişmeye başlaması ve bu yollar üzerinde önemli bir konumda bulunan

Sivas'ta 13. yüzyılda bazı Selçuklu şehirlerinde rastlanılan başka bölge isimleriyle anılan mahalleler arasında Komanatlılar mahallesi de yer almaktadır (Baykara, 2000, s. 108). Komanat olarak belirtilen mahalle muhtemelen Anadolu Selçuklu döneminde sultanlarının taht mücadelesinde sığındıkları ve melik olarak gönderilen kişilerin tahta geçme konusunda daha avantajlı olmaları bakımından önemli bir konuma sahip olan Tokat'a yakın bir konumda bulunan ve önemli bir merkez olan Komana'dır (Serdar, 2015, s. 644). Selçuklu döneminde Komana'nın Gomanat (Komanat) olarak adının geçtiği de bilinmektedir (Yücel, 1970, s. 70; Sevim, 1989, s. 435; Yücel, 1991, s. 108-109; Aziz b. Erdeşir-i Esterebadı, 2014, s. 196).

Komana Seramikleri	Benzer Örnekler
	Chersonese (Zaleskaya, 2011, s. 190), Sudak (Teslenko, 2018, s. 51), Korucutepe (Bakırer, 1980, s. Pl. 95)
	Novy Svet batığı (Zelenko vd. 2011a, s. 98)
	Sivas (Özkul Fındık, 2011, s. 202), Güneydoğu Kırım (Bocharov vd. 2015, s. 335), Solhat (Teslenko, 2018, s. 56), Thorvytsia (Ukrayna) (Kozyr vd. 2017, s. 339, 344)
	Taşkun Kale (McNicoll, 1983, s. 87; Fig. 36, 96), Alushta (Teslenko, 2017, s. 395), Solhat (Teslenko, 2018, s. 51), Sudak (Teslenko, 2018, s. 51), Korucutepe (Bakırer, 1980, s. Pl. 95)
	Erzincan Müzesi (Polat, 2014, s. 167), Azak (Bocharov vd. 2015, s. 605; Teslenko, 2018, s. 51), Sudak (Teslenko, 2018, s. 51)

Tablo 3: Kırım'da Benzerleri Görülen Komana Seramikleri

Komana seramik buluntularının Elazığ ve Sivas bölgeleri dışında büyük benzerlik gösterdiği bir diğer yer ise Kırım ve Ukrayna iç kesimleridir. Kırım'da seramik üretiminin 13. yüzyıl sonu (1260 yılı sonrası)-14. yüzyıl başında Solhat, Sudak, Kaffa başta olmak üzere Alushta ve Balaklava gibi şehirlerde başlamış olabileceği düşünülmektedir (Bocharov, 2016, s. 127-128; Teslenko, 2018, s. 68). Özellikle Solhat'ta ele geçirilen bir

grup seramik kapalı bir kontekste sikkelerle birlikte bulunmuş olup 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Solhat, Varna ve Amasya'daki Kırım, Bulgar ve Anadolu buluntularının birbirlerine oldukça benzer olduğu da belirtilmiştir (Kramarovsky, 2000, s. 245; 2004, s. 234-237). Anadolu Selçuklu üslubunu yansıtan bu seramiklerin gerçekten yerel üretim olması hâlinde Kırım'a göç etmiş bir Selçuklu seramik ustasının temsilcisinin varlığına işaret ettiği düşünülmektedir (Teslenko, 2020, s. 160). Nitekim özellikle Komana figürlü seramiklerinin Solhat örnekleriyle olan üslup benzerliği de iki bölge arasındaki bağlantıyı net şekilde yansıtmaktadır. Ayrıca 13-14. yüzyılın ikinci yarısında Orta ve Batı Anadolu bölgelerinden güneydoğu Kırım şehirlerine (Solhat, Kaffa vb) seramik ustalarının çeşitli göç dalgalarıyla geldiği düşünülmektedir (Teslenko, 2020, s. 170). 13. yüzyılın ilk yarısında kazıma seramiklerin Anadolu'dan Kırım ve Doğu Slav bölgelerine geldiği de belirtilmektedir (Biliaieva vd. 2021, s. 237). Bu da mevcut Komana bölgesi seramik usta hareketliliğine dair görüşlerimizi desteklemektedir.

Kırım sahillerinin hemen her yerinde karşılaşılabilen bu seramiklerin bir kısmının nerede üretildiği kesin olarak bilinmeyen Anadolu'daki merkezlerden bölgeye gittiği sanılmaktadır. Kırım'da 13. yüzyıl sonu-14. yüzyılda seramik üretimine başlandığı bilinmekte olup burada üretim yapan ustalar muhtemelen Anadolu'dan göç eden ustalardır. Komana'da da üretim yapan bir grup seramik ustasının veya bu ustaların yetiştirdiği kişilerin de Kırım'a göç edip burada üretim yapmaları kuvvetli bir olasılıktır. Kırım yakınlarındaki Novy Svet batığında ele geçirilen ve Selçuklu dönemine ait olduğu belirtilen az sayıdaki seramik buluntunun Komana örnekleriyle form ve bezeme bakımından benzer olması ve Kırım sahilinde yer alan şehirlerin büyük çoğunluğunda benzer seramiklerin görülmesi Komana'da üretilen bazı seramiklerin ve daha sonraki dönemde seramik ustalarının Kırım'a göç ettiği fikrini desteklemektedir. Ayrıca Kırım ile özellikle Altın Orda döneminde ticari ve sosyoekonomik ilişkilerin oldukça gelişmesi Anadolu seramik ustalarının bu bölgeye göçüne imkân sağlamıştır.

Novy Svet'te ele geçirilen doğu Akdeniz veya Adriyatik bölgesine ait olduğu düşünülen bir gemide Selçuklu tarzı olarak belirtilen seramikler ele geçirilmiştir. Bu seramiklerin kargo ürününden ziyade Ortadoğu'dan gemi kargolarına eşlik eden ya da göç sürecine katılan kişilerle birlikte kişisel eşya olarak Kırım'a gittiği tahmin edilmektedir. Ayrıca bu seramiklerin Kuzey Anadolu (Amasya) kökenli olduğu belirtilmiştir (Waksman, vd. 2009, s. 853-855; Walksman vd. 2010, s. 358-373; Zelenko vd. 2011a, 98-99; 2011b, s. 122-125). Selçuklular döneminde Anadolu ve Kırım arasında yoğun ticari ve siyasi ilişkiler olduğu bilinmektedir. Komana seramik formları ve bezemelerinin neredeyse birebir benzerlerinin görüldüğü Kırım limanları ve Sudak yakınında bulunan Novy Svet ticari gemi batığı oldukça önemlidir. Batıkta ele geçirilen ve Selçuklu dönemine ait olduğu belirtilen az sayıdaki seramiğin gemiye rehberlik eden ya da göç eden kişilere ait olduğu ve bu kapların kişisel eşya olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Ancak oldukça bezemeli ve kaliteli olan bu seramiklerin tarafımızca bölgeye hediye veya sipariş üzerine gittiği düşünülmektedir. Kırım sahillerinin hemen hepsinde Komana form, bezeme ve kompozisyon özelliklerine benzer seramikler bulunması Anadolu'dan ihraç edildiğini, yerel üretim seramiklerin ise 13. yüzyılın sonunda Anadolu Selçuklu dönemi ustalarının Kırım'a göç etmesiyle açıklanabilmektedir. Muhtemelen 13. yüzyılın sonuna kadar ticaretle bölgeye götürülen seramiği üreten ustaların bir kısmı Anadolu'daki siyasi otoritenin zayıflamasıyla birlikte Kırım'a göç etmiştir.

Değerlendirme

Seramikler günlük yaşamda farklı işlevlerle kullanılan pişmiş toprak kap kacaklardır. Bu kapların üretimi, ticareti ve üreten ustaların hareketliliği dönemsel özellikler ile kültürel ve yerel farklılıklar oluşmasında oldukça etkilidir. Usta-çırak ilişkisiyle üretim yapan seramik ustalarının kökeni ve göç hareketliliklerinin belirlenmesi

ise oldukça zordur. Bunun sebebi yazılı kaynakların azlığı, mevcut kazı çalışmalarının sınırlı olması ve birçok yerleşim yerlerinde kazı çalışmalarının henüz başlamamış olmasıdır. Kazı çalışmalarında ele geçirilen buluntuların benzer örneklerinin mevcut verilerle değerlendirilebilmesi de seramik ticareti ve usta hareketliliklerinin sınırlı olarak anlaşılmasına sebep olmaktadır. Ancak seramik ustalarının bölgeler arası göçlerinin bir kısmı mevcut veriler doğrultusunda tespit edilebilmektedir. Seramik üretiminde hamur, form, bezeme ve kompozisyon özellikleri ait oldukları dönem ve kültür hakkında bilgiler vermektedir. Seramik hamurları kil yatağına bağlı olarak farklı renk ve özelliklere sahiptir. Boyut, form ve kullanım amaçları ise seramik hamurlarına eklenecek mika, kireç, kum, şamot, taşçık gibi katkı maddelerinin miktarına etki etmektedir. Seramik üretimi olan bölgelerde ham maddeye yakınlık önemli olmakla birlikte kil yatakları bölgesel farklılıklar göstermektedir. Bu sebeple seramik hamurları üzerinde yapılan analiz çalışmaları yerel üretim ve seramik ticareti hakkında bilgiler verirken usta hareketliliği hakkında herhangi bir somut veri sunmamaktadır. Farklı bölgelere göç eden seramik ustalarının hareketliliğinin belirlenebilmesi için bezeme, kompozisyon özellikleri yanı sıra ustaların üslup özellikleri oldukça önemlidir. Üslup, ustaların seramiklerde kullandıkları motifi seçme, kompozisyon hâline getirme ve bezemede kullandıkları el becerilerini de yansıtan ifade biçimleridir. Aynı zamanda üslup dönem, kültürel geçmiş ve etkileşimleri de kendi bünyesinde barındırarak ustalara özgün bezeme anlayışlarının ortaya çıkmasında etkilidir. Usta-çırak ilişkisiyle üretim yapan ustalar üslup özelliklerini de aktarmakta ve bu üslup anlayışı zamanla gelişip, değişerek devam etmektedir. Nitekim Beylikler dönemi ve sonrasında Anadolu Selçuklu etkisinin hissedilmesi bölgesel ve dönem üsluplarının uzun süre devam ettiğini göstermektedir. Elazığ, Komana, Sivas ve Kırım seramiklerinde görülen bezeme ve üslup bakımından aynı kişi tarafından yapıldığını düşündürecek tarzda benzer örneklerin görülmesi bu bölgeler arasında bir etkileşim olduğunu açık şekilde göstermektedir.

Anadolu Selçuklu dönemi kültürel hareketlilik ve etkileşimin en yoğun olduğu dönemdir. Bizans ve Anadolu Selçuklu seramiklerinde bu etkileşim net şekilde görülmektedir. Form, bezeme ve kompozisyon bakımından benzerlik gösteren Bizans ve Anadolu Selçuklu seramikleri arasında ayırım yapmak zordur. Anadolu'da tabakalı olarak yürütülen önemli kazılardan biri olan Komana'da (Tokat) Anadolu Selçuklu döneminde ticarete yönelik üretim yapan seramik ustalarının göç ettiği bölgeler tahmin edilebilmektedir. Anadolu Selçuklu devletinin yıkılma sürecine girmesi ve sonrasında Beylikler döneminin başlaması seramik üretimine de yansımıştır. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra yıkılma sürecine giren Anadolu Selçuklu devletinin kültürel ve sanatsal etkisi bir süre daha devam etmiştir. Özellikle 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başında Anadolu'da Beylikler döneminde Selçuklu geleneğinin etkisinde ve yenilikçi seramikler üretilmeye başlamıştır. Beylikler dönemi seramiklerinde form ve bezeme bakımından devamlılık ve farklılıklar görülmektedir. Bu değişimde siyasi etkenler ve dönemsel beğeni anlayışının değişmeye başlaması etkili olmuştur. Anadolu Selçuklu seramik geleneğinin devam ettiği, yeni üslup ve denemelerin ortaya çıktığı bu dönemde seramik ustaları oldukça önemli bir yere sahiptir. Köseadağ Savaşı sonrasında Anadolu'da Moğol egemenliği ve baskısı ticareti etkilemiş bu da seramik ustalarının hareketliliğine sebep olmuştur.

Komana seramik buluntularının benzer form, bezeme ve kompozisyon özellikleri Bizans, Haçlı-Kilikya ve Anadolu Selçuklu dönemi seramiklerinde görülmesi 13. yüzyıl Anadolu seramik sanatında yoğun kültürel etkileşim olduğunu ve ticaretle bağlantılı olarak dönemin ortak beğeni anlayışının meydana geldiğini göstermektedir. Ancak Komana örneklerinde görülen bezeme ve kompozisyon yanı sıra üslup özelliklerinin neredeyse birebir aynılarının Elazığ, Sivas ve Kırım bölgelerinde görülmesi dikkat çekicidir. Anadolu'da yapılan mevcut kazı çalışmaları doğrultusunda Korucutepe, Aşvan

Kale ve Taşkun Kale ile yoğun benzerlik göstermesi Komana'da üretim yapan seramik ustalarının Elazığ bölgesinden gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. 13. yüzyılın ilk yarısında üretime başlandığı düşünülen Komana'da 13. yüzyılın ortalarında üretimin çırak ve kalfalar tarafından devam ettiği göç eden ustaların ise Sivas'ta seramik üretimine devam ettiği tarafımızca tahmin edilmektedir.

Elazığ, Malatya hatta Tunceli çevresinde mevcut kazı ve yüzey araştırmalarından sayıca çok olduğu tahmin edilen seramik usta gruplarından ya da bu ustaların yetiştirdiği kişilerden bir grubun farklı meslek gruplarıyla birlikte Komana ve farklı bölgelere göç ettiğini düşünmekteyiz. Orta Asya kökenli olduğu anlaşılan seramik ustalarının Elazığ ve Malatya gibi büyük bölgelerden ihtiyaç duyulan diğer alanlara göç etmiş oldukları düşüncesi bölgedeki seramik üretim tarihçesi ve yoğunluğu ile üslup benzerliği göz önüne alınarak öne sürülmektedir. İlerleyen dönemlerde farklı bölgelerde yapılacak kazı çalışmalarının ustaların Elazığ bölgesinden mi yoksa başka bölgelerden mi Elazığ da dâhil olmak üzere göç ettiğini daha net şekilde ortaya koyacağını düşünmekteyiz. Mevcut veriler usta hareketliliğinin doğudan batıya ve Komana örneğinde ise güneyden kuzeye doğru olduğunu göstermektedir. Dönemin siyasi ve ekonomik yapısı da mevcut görüşü desteklemektedir. Anadolu Selçuklu döneminde Osmanlı Dönemi'ndeki İznik gibi büyük ölçekli merkez kabul edilebilecek bir seramik üretim bölgesi henüz bulunmamaktadır. Bunun sebebiyse 13. yüzyıl başına kadar siyasi karışıklık içinde olan Anadolu'da yeni yerleşimlerin kurulması ve bölgeler arası göç hareketliliğinin fazlalığıdır. Belli bir merkezde seramik üretimi yapılıp dağıtımının yapılması yerine hem yerleşim yerlerinin gelişmesi hem de ekonomik amaçlarla çok sayıda farklı mesleklerde usta grubunun geniş alanlara dağılarak üretim yaptıkları düşünülmektedir. Ahi teşkilatı tarafından siyasi ve ekonomik açıdan değişkenlik gösteren dinamik bir yapıya sahip ticaret yollarına göre farklı bölgelere yönlendirildiği tahmin edilen usta grupları ufak yerel farklılıklarla seramik üretimine devam etmişlerdir. Bu dönemde yaşanan siyasi ve ekonomik olaylar yanı sıra usta hareketliliği Bizans ve Kilikya bölgeleriyle olan etkileşimi arttırmış ve Anadolu'da özellikle 13. yüzyıl seramiklerinde kültürel bir ayrım yapılmasını zorlaştırmıştır. Ancak bu dönemde Anadolu Selçuklu devletinin siyasi hakimiyeti ve ticaret yollarındaki etkinliği Anadolu'da üretilen Bizans seramiklerinde de Selçuklu etkisinin hissedilmesine sebep olmuştur.

Ortaçağ'da özellikle Anadolu Selçuklu döneminde üretim yapan ustaların tarafımızca günlük ihtiyaçları karşılamaya ve ticarete yönelik olmak üzere iki farklı gruptan oluştukları düşünülmektedir. Günlük ihtiyacı karşılayan seramik ustalarının daha kaba, az işçilikli ve çok kaliteli olmayan; ticarete yönelik üretim yapan ustaların ise ince işçilikli, kaliteli, özenli üretim yaptıkları tahmin edilmektedir. Günlük ihtiyacı karşılamak için bir bölgeye giden usta grubunun bölgesel göç, savaş, doğal afet gibi olaylar dışında çok fazla göç etmedikleri ve büyük ihtimalle sabit kaldıkları düşünülmektedir. Ticari amaçlı üretim yapan seramik ustalarının ise büyük şehir ve bölgeler yanı sıra ticaret yollarına yakın yerleşim yerlerine gittikleri, bu yollardaki değişiklikler ve ticaret yollarının önemiyle bağlantılı olarak sık sık göç ettikleri tahmin edilmektedir. Muhtemelen Komana'da sınırlı bir dönem üretim yapan usta grupları da ticarete yönelik üretim yaptıkları için bu şekilde bir göç hareketliliğine sahiptir. Gerek merkez ve ticaret yolları yakınında gerekse taşrada üretim yapan seramik ustalarının Anadolu Selçuklu döneminde hâkim olan form, bezeme ve kompozisyonları bildiği ancak işçilik ve seramik kalitesinde farklar olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu dönemde Bizans, Haçlı-Kilikya seramiklerinde de benzer form ve bezeme özelliklerinin görülmesi birbirleriyle etkileşim hâlinde olan farklı kültürlerin ortak beğeni anlayışından oluşan form, motif ve kompozisyonların oluşmasına da katkı sağlamıştır.

Ticaret amacıyla üretim yaptığı düşünölen Komana'da da dönemin beğeni anlayışına hâkim ustaların form, bezeme ve kompozisyonları kendi kültürlerine göre uyarlayıp özellikle hayvan figürlü örneklerde ufak yerel farklılıklar ortaya çıkardıkları göröölür. Anadolu Selçuklu devletinin önce Sinop daha sonra Sudak Limanı'nı ele geçirmesiyle birlikte ticareti canlandırmak amacıyla üretime ağırlık verildiği tahmin edilmektedir. Günümüzde yapılan sualtı arkeolojisi çalışmalarında bulunmaya başlayan gemi batıklarında yoğun şekilde seramik ele geçirilmesi ticaretinin ne kadar geniş alanlarda yapıldığını göstermektedir. Anadolu Selçuklu döneminde çok sayıda aktif şekilde kullanılan farklı seramik merkezlerinde üretilen kaliteli işçiliğe sahip seramiklerin yakın çevrelere ve özellikle 13. yüzyılda Ceneviz ve Venedikli tüccarlar aracılığıyla Anadolu dışına satıldığı düşünölmektedir.

Harita 2: Anadolu Selçuklu Seramik Ticareti ile Ustalarının Göç Hareket Bölgeleri

Ticaret ile seramik ve usta hareketliliğinde siyasi ve sosyoekonomik etkenler oldukça önemlidir. Moğolların Anadolu'yu istilasından sonra II. İzzeddin Keykavus'un Altın Orda Hükümdarı Berke Han ile ittifak yaptığı ardından İstanbul'da esir düştüğü ve Berke Han tarafından kurtarılarak Kırım'a getirilmiştir (Bal, 2005, s. 250-251). II. İzzeddin Keykavus'un yaklaşık 18 yıl Kırım'da yaşadığı 1279 yılında vefat ettiği ve maiyeti tarafından II. Gıyaseddin Mesut Solhat sahilinde babasının makamında tahta çıkartıldığı bilinmektedir (İbni Bibi, 1941, s. 300-302). II. İzzeddin Keykavus'un Kırım'la olan bu ilişkisinin Kırım'a seramik ustalarının göçleri üzerinde de etkili olabileceği düşünölmektedir.

Sonuç

Selçuklu dönemi ticaretinin 13. yüzyılın ilk çeyreğinde oldukça hareketlenmeye başlaması Komana seramik üretiminin bu tarihte bölgeye getirilen bir grup usta tarafından başladığı fikrini akla getirmektedir. Bazı sırlı ve sırsız seramiklerin ise muhtemelen 13. yüzyıl sonu-14. yüzyılın başına tarihlendiği, seramik ustalarının göçü sonrası bölgede kalan çırak veya kalfalar tarafından yapıldıkları bazılarının ise ithal olarak geldikleri düşünülmektedir. Komana seramik buluntularından ustaların Elazığ çevresinden bölgeye geldiği ve buradan Sivas'a göç ettikleri tahmin edilmektedir. Muhtemelen Sivas'ta üretime devam eden ustalar veya bu ustaların yetiştirdiği kişiler daha sonra Kırım'a göç etmiştir. Sadece bu seramik ustaları değil Anadolu'da özellikle Karadeniz yakınları başta olmak üzere Amasya, Sivas, Aksaray, Niğde, Yozgat civarlarında üretim yapan birçok ustanın da Kırım'a hatta Ukrayna iç kısımlarına göç etmesi muhtemeldir. 1243 Köseadağ Savaşı sonrası Anadolu Selçuklu devletinin gücünü kaybetmeye başlamasıyla ticaret yolları da eski canlılığını kısa bir süre devam ettirebilmiştir. Muhtemelen (13. yüzyılın yarısı ile üçüncü çeyreği civarında) ticaret yollarına yakın alanlarda üretim yapan birçok seramik ustanın ekonomik nedenler, Moğol baskısı ve Anadolu'da Beylikler döneminin başlamasıyla oluşan belirsizlik sebebiyle siyasi ve ekonomik olarak daha iyi bir konumda olan Kırım'a göç etmiştir. Kırım'da seramik üretiminin 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı arasında başlamış, üretilen seramiklerin form, motif ve kompozisyon açısından 13. yüzyıl seramiklerini yansıtmaması, seramiklerde görülen bezeme ve üslubun Komana örnekleriyle olan yoğun benzerliği burada üretim yapan ustaların Anadolu'dan göç ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca Beylikler döneminde daha sınırlı olarak usta göçlerinin devam ettiği de tahmin edilmektedir. Anadolu'dan Bizans, Kilikya ve Anadolu Selçuklu üretimi seramiklerin Kırım'a ihraç edilmeye başladığı Novy Svet batığından ve Kırım'da ele geçirilen yerel üretim olmayan seramiklerden anlaşılmaktadır. Bu veriler ışığında önceleri seramik ihracatının yapıldığı Kırım'a sonraki dönemde ise Anadolu Selçuklu dönemi seramik ustalarının göç edip üretime devam etmeleri kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- ACUN, H. (1995). "Yozgat Müzesi'ndeki Selçuklu Kaseleri". 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*. I (Ayrıbasım): 1-12.
- AKDAĞ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*. İstanbul: Cem Kitabevi.
- AZİZ B. ERDEŞİR - İ. ESTEREBADI (2014). *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*. (çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BAKIRER, Ö. (1980). "The Medieval Pottery and Baked Clay Objects". *Korucutepe 3*. (ed. M. N. Van Loon). Netherlands: North-Holland Publishing Company: 189-249.
- BAL, M. S. (2005). "Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası: II. İzzeddin Keykavus Dönemi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXIV/38: 239-258.
- BAYKARA, T. (2000). *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BAYRAM, M. (2005). "Danışmend Oğulları'nın Dini ve Milli Siyaseti". *Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. 18: 131-147.

- BEDİRHAN, Y. (2012). "Anadolu Ticaretinin Gelişmesi Bağlamında Selçukluların Kırım/Suğdak Politikası". *Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*. V/6: 39-50.
- BEDİRHAN, Y. (2015). "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*. XXIV/8: 25-50.
- BILIAIEVA, S. vd. (2021). "Seljuk's Material Culture in Ukraine According to The Results of Historical and Archaeological Research". *Sanat Tarihi Dergisi*. XXX/1: 231-253.
- BOCHAROV, S. - A. MASLOWSKIY (2015). "The Eastern Crimean Centers of Glaze Pottery Production in 13th and 14th Centuries". *Actas Do X Congresso Internacional A Cerâmica Medieval No Mediterrâneo. Silves (22 A 27 De Outubro de 2012)*. Silves: 604-607.
- BOCHAROV, S. G. (2007). "Rubezh XIII-XIV BB. po Materialam Keramicheskogo Kompleksa Poseleniya Posdima (Koktebel)". *Poseleniya Keramika Vostochnoy Yevropy Prichernomor'ya i Sredizemnomor'ya V X XVIII vv. P Mezhdunarodnaya Nauchnaya Konferentsiya (Yalta 19-23 Noyabrya 2007 g.)*: 12-17.
- BOCHAROV, S. G. (2016). "Izmeneniye Gorodskoy Kul'tury v Krymu vo Vtoroy Polovine XIII — Pervoy Polovine XIV v. (na Primere Vozniknoveniya Mestnogo Proizvodstva Polivnoy Keramiki)". *Arkheologiya i Kul'turnaya Antropologiya*. 5: 125-131.
- BOCHAROV, S. G. (2017). "Poseleniye Posidima v Yugo-Vostochnom Krymu i Yego Keramicheskoy Kompleks (Rubezh XIII—XIV vv.)". *Polivnaya Keramika Sredizemnomor'ya i Prichernomor'ya X—XVIII vv.* 2: 409-445.
- BOCHAROV, S. vd. (2015). "The Beginning of The Glazed Ceramics Production in the Southeast Crimea During The Last Quarter of the 13th Century - the First Quarter of the 14th Century". *DACIA*. LIX: 329-388.
- BOCHAROV, S. vd. (2016). "Changes in Ornamentation on Glazed Vessels As A Trend in Style". *In&Around Ceramiche e Comunità Secondo Convegno Tematico Dell'aeem3, Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche (17-19 aprile 2015)*. Firenze: 233-236.
- CIOCILTAN, V. (2012). *The Mongols and the Black Sea Trade in Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Leiden-Boston: Brill.
- ÇAĞATAY, N. (1988). "Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler (Bu Alanda Ahiliğin Etkileri)". *Belleten*. LII/203: 485-500.
- DURAN, Ö. (2007). *Çinili Köşk Koleksiyonu'nda Figürlü Seramikler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ERCİYAS, D. B. (2014). "Komana'da (Sisiyye) 2010-2012 Yılları Kazı Çalışmaları". *35. Kazı Sonuçları Toplantısı 1 (27-31 Mayıs 2013)*. Muğla: Kültür ve Turizm Bakanlığı: 281-291.
- ERCİYAS, D. B. (2019). "Archaeology at Komana". *Komana Small Finds*. (ed. D. Burcu Arciyas-Meryem Acara Eser). İstanbul: Ege Yayınları: 1-46.
- ERCİYAS, D. B. - M. N. TATBUL (2016). "Anadolu'da Ortaçağ Kazıları ve Komana". *37. Kazı Sonuçları Toplantısı 2 (11-15 Mayıs 2015)*. Erzurum: Kültür ve Turizm Bakanlığı: 611-626.
- ERCİYAS, D. B. - M. N. TATBUL (2020). "15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana". *Tokat'ın Antik Yerleşimleri Sempozyumu Bildirileri*. (ed. D. Burcu Erciyas-Mustafa N. Tatbul). Ankara: Bilgin Kültür, Sanat Yayınları: 47-64.

- ERCİYAS, D. B. vd. (2015). "Komana'da 2009-2014 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Ön Değerlendirmesi". *Komana Ortaçağ Yerleşimi*. İstanbul: Ege Yayınları: 21-62.
- ERSOY, B. (1995). "Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerlerindeki Kervansaraylar". *Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*. Kültür ve Sanat. 25: 22-26.
- ERSOY, B. - A. UÇAR (2013). "Kırım Salacık Hacı Giray Han Türbesi". *Prof. Dr. Hakkı Önkâl'a Armağan*. İzmir: 75-91.
- ESKİKURT, A. (2014). "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları". *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 33: 15-40.
- GORDLEVSKİ, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. (çev. Azer Yaran). Ankara: Onur Yayınları.
- İBNİ BİBİ (1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden*. (çev. M. Nuri Gençosman-F. N. Uzluk). Ankara: Uzluk Basımevi.
- İNALCIK, H. (1944). "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi". *Bellekten*. VIII/30: 185-229.
- KARASU, Y. E. (2020). *Komana Anadolu Selçuklu Çağı Seramikleri*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAYAOĞLU, İ. (1981). "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 24: 359-373.
- KEÇİŞ, M. (2013). "XIII-XIV. Yüzyıl Bizans ve İslam Kaynaklarına Göre Kuzeybatı Anadolu Yol Ağları". *Bellekten*. LXXVII/280: 849-874.
- KOCA, S. (2011). *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KOZYR, I. A. - T. D. BOROVYK (2017). "Polivnaya Keramika Torgovitskogo Arkheologicheskogo Kompleksa Perioda Zolotoy Ordy". *Polivnaya Keramika Sredizemnomor'ya İ Prichernomor'ya X-XVIII vv.* 2: 335-352.
- KÖPRÜLÜ, F. (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KRAMAROVSKY, M. (2004). "The "Sky of Wine" of Abu Nuwas and Three Glazed Bowls from the Golden Horde, Crimea". *Muqarnas Essays in Honor of J. M. Rogers*. 21: 231-238.
- KRAMAROVSKY, M. G. (2000). "Vizantiysuaya i Sel'dzhukskaya Keramika Sgraffito s Temoy Vina i Vesel'ya Kontsa 12-go-Pervoy Poloviny 14 v.". *Antichnaya Drevnost' v Sredniye Veka*: 233-251.
- KUBAN, D. (2008). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- MITCHELL, S. (1980). *Aşvan Kale: Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*. England: Oxford.
- ÖZCAN, K. (2006). "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademelenme". *METU JFA*. XXIII/2: 21-61.
- ÖZKUL FINDIK, N. (2011). "Ortaçağ Sivas'ında Sırlı Seramik". *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 5*. Ankara: Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği: 185-220.
- ÖZKUL FINDIK, N. (2020). "Kemah Kalesi Seramik Buluntuları". *Erzincan Kemah Kalesi Kazıları*. Erzincan: Erzincan Valiliği: 225-251.

- PEACOCK, A. C. S. (2010). "Kırım'a Karşı Selçuklu Seferi ve Alaaddin Keykubad'ın Hakimiyetinin İlk Yıllarındaki Genişleme Politikası". (çev. Murat Keçiş, Ali Mıynat). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXIX/47: 243-265.
- POLAT, T. (2014). *Erzincan Müzesi'nde Bulunan XII.-XIV. Yüzyıl Seramikleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- RAMSAY, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. (çev. Mihri Pektaş). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- SERDAR, M. (2015). "12. ve 13. Yüzyıllarda Tokat'ın Temel Özellikleri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu I* (25-26 Eylül 2014). Tokat: Salmat Basım: 633-651.
- SEVİM, A. - Y. YÜCEL (1989). *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SOLMAZ, S. (2011). "Danişmendlilerin İskân Politikası". *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*. Konya: 145-163.
- SÜMER, F. (1985). *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- TESLENKO, I. B. (2016). "Keramika Funy «Zolotoordynskogo Vremeni- (Analiz Materialov iz Kompleksov, Predshestvovavshikh Stroitel'stvu Feodoritskoy Kreposti)". *İstoriya i Arkheologiya Kryma*. IV: 132-157.
- TESLENKO, I. B. (2018) "Vyrobnyststvo Polyvyanoho Posudu v Krymu za Chasiv Uluh Ulusu". *Arkheolohiya i Davnya İstoriya Ukrayiny*. IV/29: 7-83.
- TESLENKO, I. B. (2020). "Keramicheskiye Markery Migratsiy v Krymu Posledney Treti XIII — XIV vv. (Po Materialam Mestnogo Goncharstva)". *Tainstva Peremeshcheniy*: 153-176.
- TURAN, O. (1946). "Selçuk Kervansarayları". *Bellekten*. X/39: 471-496.
- TURAN, O. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırma*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TURAN, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- TURAN, R. - G. KIRPIK (2007). "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat". *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. (ed. Hakkı Acun). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı: 19-47.
- WAKSMAN, S. Y. vd. (2009). "Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th C. AD, Crimea): A Diversity Of Origins Investigated By Chemical Analysis". *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval II*. Asociacion Espanola de Arqueologia Medieval: 851-856.
- WAKSMAN, S. Y. - I. TESLENKO (2010). "Novy Svet Ware', an Exceptional Cargo of Glazed Wares from a 13th-Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) Morphological Typology and Laboratory Investigations". *The International Journal of Nautical Archaeology*. XXXIX/2: 357-375.
- YAKUBOVSKİ, A. (1954). "İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi". (çev. İsmail Kaynak). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 12: 207-226.

- YÜCEL, Y. (1970). *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- YÜCEL, Y. (1991). *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği-II*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- ZALESKAYA, V. N. (2011). *Pamyatniki Vizantiyskogo Prikladnogo İskusstva. Vizantiyskaya Keramika IX–XV vekov*. Sankt-Peterburg.
- ZELENKO, S. - M. TYMOSHENKO (2011a). "Torgovyye Otnosheniya Mezhd Anatoliyskim Regionom i Tavrikoy v XIII–XIV vekakh". *Podvodnaya Arkheologiya*. 6: 96-99.
- ZELENKO, S. - M. TYMOSHENKO (2011b). "Torhovyie Otnoshenyia Mezhd Anatolyyskym Rehyonom y Tavrykoy v Pozdnevyzanyyskyy Peryod". *Stezhkamy Arkheolohiyi. Do 70-Richchya Profesora Mykhayla Ivanovycha Hladkykh*: 121-125.

TÜRKÇE ÖĞRENEN BOŞNAK KONUŞURLARININ TÜRKÇE ÜNLÜ ÜRETİMİ*

Büşra AKBULUT**
Gönül ERDEM NAS***

ÖZ

Diller, çeşitli sesbirim özellikleri ve bu sesbirimlerin kurduğu birliklere dayalı farklı sesletim özellikleri ile diğer dillerden ayrılır. Sözcükler arasında anlam farklılıklarına yol açan sesbirimlerin bir kısmı dünya dillerinin tümünde bulunurken kimi sesbirimler yalnızca belirli dillere özgüdür. Diller arasındaki bu benzerlik ve farklılıklar yabancı dil öğrenim sürecinde belirleyici nitelik taşımaktadır. Bu sebeple, hedef dildeki sesbirimlerin doğru ve anlamlı sesletimi, başta konuşma becerisi olmak üzere temel dil becerilerinin gelişimi için önemlidir. Bu çalışmada, ana dili Boşnakça olan 15-20 yaş aralığındaki 25'i kadın 15'i erkek 40 konuşurun Türkçe ünlü üretimleri incelenmiştir. Boşnak konuşurların Türkçe ünlü üretimleri Praat (Boersma ve Weenink, 2020) programı ile çözümlenmiş, R dilinde IPA değerleri ile şekillendirilmiş ve katılımcıların Türkçe ünlüleri üretimleri R programlama dili çerçevesinde yorumlanmıştır. Araştırmanın sonuçları temel seviyedeki Boşnak konuşurların Boşnak alfabesinde bulunmayan Türkçeye özgü /ı/, /ö/, /ü/ sesbirimlerini doğru seslendiremediklerini; özellikle ötümlü ses çevresindeki ünlüleri olması gerekenden daha geride eklemlediğini göstermektedir. Buna göre çalışmadan elde edilen sonuçlar bulgular ve sonuç bölümünde detaylı bir biçimde açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Praat, Sesletim, Ünlüler, Yabancılarla Türkçe Öğretimi.

TURKISH VOWELS PRODUCTION OF BOSNIAN SPEAKERS LEARNING TURKISH

ABSTRACT

Languages differ from other languages with their vowels and different pronunciation features based on the units formed by these vowels. While some of the vowels that cause semantic differences between words are found in all world languages, some vowels are specific only to certain languages. These similarities and differences between languages are decisive in the foreign language learning process. For this reason, correct and meaningful pronunciation of vowels in the target language is important for the development of basic language skills, especially speaking skills. In this study, Turkish vowel productions of 25 female and 15 male speakers between 15-20 ages whose mother tongue is Bosnian were examined. The Turkish vowel productions of Bosnian speakers were analyzed with the Praat (Boersma and Weenink, 2020) program, shaped with IPA values in the R language, and the Turkish vowel productions of the participants were interpreted within the framework of the R programming language. The results of the research indicated that the basic level Bosnian speakers could not pronounce the vowels of Turkish /ı/, /ö/, /ü/, which are not found in the Bosnian alphabet correctly; it shows that he articulates the vowels around the voiced sound much further back than it should be. Accordingly, the results obtained from the study are explained comprehensively in the Findings and conclusion section.

Keywords: Praat, Pronunciation, Vowels, Teaching Turkish to Foreigners.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.08.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.09.2021

* Bu makale “Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Kullanılan Okuma Metinlerinin Türkçenin Sesletimi Edinimine Etkisi (Bosna Hersek Örneği)” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Bartın Üniversitesi, TÖMER, BARTIN; ORCID: 0000-0002-6960-844X, E-posta: busrakoseoglu96@gmail.com

*** Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, BARTIN; ORCID: 0000-0001-8100-3884, E-posta: gerdem@bartin.edu.tr

Giriş

Dilin sesletim ve sesçil özellikleri, yabancı dil öğretiminde anlaşılır bir konuşma için vurgulanması gereken temel dil faktörleri olarak kabul edilir. Yeni bir dilin öğrenimi için pedagojik öneme sahip olan hedef dildeki seslerin edinimi ve yerinde sesletimi, aktarılacak istenen bir iletinin zihindeki kodlama işleminin ardından işlenerek anlamlı bir şekilde alıcısına ulaştırılması için dil öğretiminde ön plana çıkan bir yeterliliklerdir. Ünlü dilbilimci Flege, fiziki boyutunun büyük bir bölümünü seslerin oluşturduğu konuşma eylemini, sesbirimlerinin seçilmesinin ardından eklemleme hareketlerinin üretimi ile uygun bir koda dönüştürüldüğü iki aşamalı bir süreç şeklinde tanımlamaktadır. Bu eylemin sürekliliği ise ancak ses olarak adlandırılan birimlerin ses dizilerine göre üretilmesi ve bir sistem dâhilinde anlatıma dönüşmesi ile mümkündür (1988, s. 265). Dolayısıyla yabancı dil öğretiminin sözlü üretimi destekleyen öncelikli kazanımlardan biri, hedef dildeki anlam ayırıcı olan sesbirimlerin doğru sesletilebiliyor olmasıdır (Özmen vd. 2017, s. 602). Tıpkı ana dilde olduğu gibi yabancı dilde başarılı bir iletişimden de hedef dile ait sesbirimlerden oluşan sözcükler öğrenenlerce doğru seslendirilebildiği müddetçe söz edilebilir. Çünkü her dilin kendine özgü bir ses sistemi mevcut olmakla birlikte tüm dünya dillerinde ortak sesler ile beraber farklı sesbirimler de bulunmaktadır ve bu sesbirimsel farklılıklar, ana dilin hedef dildeki sesletime olan etkisinin kaçınılmaz bir sonucu olarak kimi sesletim güçlüklerine neden olmaktadır. Buna göre, öğrenenlerin hedef dildeki her bir ses unsuruna dair sesletim yetilerini kazanmış olmaları ve tüm bunları karşılıklı etkileşim boyunca yerinde üretebiliyor olmaları beklenir (Hişmanoğlu, 2019, s. 635). Böylece sözcükleri oluşturan ses dizgelerin başarılı seslendirilmesi, hedef dilde kurulacak sözlü iletişimin anlaşılabilir kılınabilmesi için önemlidir. Üstelik öğrenenlerin hedef dildeki sesletime olan farkındalığı, sözcüklerin doğru ifadesi kadar cümlelerin anlam kazanması için de ifadeyi güçlü kılan anlatımların temelini oluşturur (Özkan, 2015, s. 2). Bu anlamda, iletilerin yerinde ve doğru aktarımı, hedef dildeki ses veya ses birliklerinin en doğru biçimde üretilmesi ve sesletim özelliklerinin kazanılmış olması ile ilgilidir. Hedef dilde sağlıklı bir iletişim için ön koşul niteliğindeki konuşma eylemine odaklanıldığında, Türkçenin ölçünlü şekilde öğrenilmesi beklenen yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarında da Türkçe sesbirimlerin doğru seslendirilmesi, öğrenenlerin hedef dil olan Türkçedeki sesletimi yönlendiren sesbirimleri tanımları ile yakından ilişkilidir. Ana dili farklı olan konuşurların Türkçe olarak kendini ifade edebilme düzeyine ulaşmaları, Türkçenin ses boyutunda öğrenimi ve Türkçe sesbirimleri yerinde eklemleyebilme ile ilgilidir. Özellikle sözcükleri oluşturan sesbirimlerin belli bir sistem dâhilinde bir araya geldiği düşünüldüğünde, Türkçe sesbirimlerin doğru ve anlaşılır sesletimi öğrenenlerin yeterli düzeyde Türkçe konuşabilmeleri için tamamlayıcı nitelik taşır. Türkçe sözcük veya cümlelerin alıcı ya da alıcılarına en başarılı şekilde ulaştırılması ve anlam kargaşası ile karşılaşmaması için öncelikle sesletimin başarıyla gerçekleştirilebiliyor olması gerekir. O hâlde Türkçe öğrenen yabancıların Türkçe sesbirim üretimlerine odaklanması, Türkçe ses imgelerine yüklenen anlamların bütünüyle kavranabilmesi ve Türkçe konuşma becerilerinin işlevsel anlaşılabilirliğinin geliştirilmesi adına son derece önemlidir.

Öğrencilerin sesletim yetilerinin geliştirilmesi, Avrupa Ortak Başvuru Metni içerisinde, konuşma becerisinin geliştirilmesi bağlamında “Doğru Seslendirme Yeterliliği” başlığı ile ele alınmıştır. 2013 yılında yayımlanan metinde “Sesbilimsel Yeterlilik” kapsamında, dilin sesbirimleri ve onların belirli bağlamlarda kullanılması (sesbirimsel değişke) ile sesbirimlerini birbirinden ayırt eden ses bilgisel özellikleri gibi anlama ve üretime dayalı becerilere yer verilmiştir (AOBM, 2013, s. 118). Buna göre, dil öğrencileri için yeni bir dil öğrenimi sırasında sesletim açısından yararlı olacak sesletim yeterlilikleri şu şekildedir:

1. Alışık olunmayan sesler ile bürünsel şekillendirmeleri ayırt edebilme ve sesleri üretebilme yeteneği,
2. Alışık olunmayan ses dizilerini tanıyabilme ve birbiriyle birleştirebilme yeteneği,
3. Dinleyici olarak sesbirimsel unsurları anlamlı yapılandırarak (farklı ve anlamlı parçalara ayırarak) ses akışının sürekliliğini sağlayabilme yeteneği,
4. Yeni bir yabancı dil öğrenirken kullanılacak ses üretimi ve duyduğunu algılama süreçlerini anlayabilme/hâkim olabilme yeteneği (AOBM, 2013, s. 108).

2020 yılında yayımlanan ve henüz Türkçeye çevrilmemiş olan CEFR’de ise yabancı dil öğretimindeki sesbilimsel yönlerin tanımı 2001’de ilk kez yayımlanan metnine kıyasla daha kapsamlı ve açık şekilde sunulmuştur. 2018’de yayımlanan ve yine henüz Türkçeye çevrilmemiş olan 2018 CEFR metni ile benzer şekilde “eklemlenme”, “parçalarüstü birimler”, “söyleyiş sapmaları” ve “anlaşılabilirlik” kavramlarına dikkat çekilmiştir. Düzeylere göre sesletim becerisinde öğrencilerden beklenen sesletimsel yeterlilikler ve parçalarüstü unsurlar üzerindeki hâkimiyet yeterlikleri, 2020 CEFR’de açıkça belirtilmiştir. Metinde sesletim becerileri konusunda altı öğrenim düzeyi belirlenmiş; yeni bir dilin sesletimi yeterlikleri kapsamında değinilen hususlara yer verilmiştir. İlk kez Pre A1 dil yeterlilik düzeyinden de bahseden 2018 CEFR metninde olduğu gibi yukarıda bahsi geçen kategoriler arasında belli bir örtüşme olması dolayısıyla yabancı dil öğretiminde sesletim yeterlilikleri “Genel Sesbilimsel Farkındalık”, “Seslerin Eklemlenmesi” ve “Parçalarüstü Özellikler” gibi temel başlıklar kapsamında idealize edilmiştir (2020, s. 134). Buna göre, “Genel Sesbilimsel Farkındalık” başlığı altında sunulan ölçekte işlem gören temel kavramlar “anlaşılabilirlik”, “konuşulan diğer dillerin etkisinin kapsamı”, “seslerin farkındalığı” ve “parçalarüstü özellikler” şeklinde tanımlanır. “Seslerin Eklemlenmesi” başlığı ile seslerin eklemlenme noktasındaki netliğe ve kesinliğe atıf yapılmıştır. “Parçalarüstü Özellikler” başlığında ise anlamın hassas biçimde iletilmesi için vurgu, tonlama ve ritim kullanımı veya değiştirilmesinden bahsedilmektedir (CEFR, 2020, s. 133). Metinde sesletim becerileri konusunda altı öğrenim düzeyi belirlenmiş olsa da bu çalışmada çalışma grubumuzun da arasında bulunduğu A1 ve A2 düzeyleri için yeni bir dilin sesletimi yeterlikleri kapsamında değinilen hususlara yer verilmiştir. Tablo 1’de, A1 ve A2 düzeyleri için “Genel Sesbilimsel Farkındalık”, “Seslerin Eklemlenmesi” ve “Parçalarüstü Özellikler” başlıkları altında erişilmesi beklenen sesletim yeterlilikleri gösterilmiştir:

	Genel Sesbilimsel Farkındalık	Seslerin Eklemlenmesi	Parçalarüstü Özellikler
A2	Sesletim genellikle anlaşılacak kadar açıktır ancak muhatapların zaman zaman ifadelerin tekrarlanmasını istemeleri gerekebilir. Konuşulan diğer dillerin vurgu, ritim ve tonlama üzerindeki güçlü etkisi anlaşılabilirliği etkileyebilir. Bununla birlikte, tanıdık kelimelerin sesletimi açıktır.	Sesletim genellikle konuşmacının belirli sesleri anlamak için çaba göstermesi koşuluyla, basit günlük durumlarda iletişim kurarken anlaşılabilir. Sesbirimlerin sistematik olarak yanlış sesletilmesi, muhatapın, dil arka planının sesletimi üzerindeki etkisini tanıması ve ayarlaması için çaba göstermesi koşuluyla konuşmacının anlaşılabilirliğini engellemez.	Konuşulan diğer dillerden gelen vurgu, tonlama ve/veya ritim üzerinde güçlü bir etkiye rağmen, günlük kelimelerin ve cümlelerin parçalarüstü özellikleri anlaşılır bir şekilde kullanılabilir. Parçalarüstü özellikler (örneğin, kelime vurgusu) tanıdık, günlük sözcükler ve basit ifadeler için yeterlidir.
A1	İlgili dil grubunun konuşmacılarıyla öğrenilen ve kullanılan sözcüklerin bulunduğu cümlelerin sesletimi çok sınırlı bir bağlamda, muhataplar tarafından biraz çaba ile anlaşılabilir. Basit, tanıdık sözcükler ve ifadeler üzerindeki vurgunun yanı sıra sınırlı sesler doğru bir şekilde çoğaltabilir.	Dikkatli bir şekilde yönlendirilirse, hedef dildeki sesler çıkarılabilir. Sınırlı sayıda ses ifade edebilir. Böylece konuşma yalnızca muhatap destek sağlarsa (örneğin, doğru bir şekilde tekrarlayarak ve yeni sesleri tekrarlayarak) anlaşılabilir.	Konuşulan diğer dillerden gelen vurgu, ritim ve/veya tonlama üzerindeki çok güçlü bir etkiye sahip olmasına rağmen, basit sözcüklerin ve cümlelerin sınırlı bir bağlamdaki parçalarüstü özellikleri anlaşılır bir şekilde kullanılabilir. Bunun için muhatapının işbirlikçi olması gerekir.

Tablo 1: CEFR'ye göre sesletim yeterlilikleri (CEFR, 2020, s. 134)

Parçalı Sesbilim alanının temel unsuru olan sesbirimler, sesletimin parçalı birimlerini ifade eder. Konuşma organlarının belirli hareketleri ile oluşan ve bir kavramın ifadesi için kullanılan sözcükleri oluşturan sesbirimler, bir dilin ses dizgesinde yer alan sesin ayırt edici özelliğe sahip en küçük dilsel birimleridir (Eker, 2017, s. 197). Anlam ayırt edici görev üstlenerek sözcükler arasında anlam farklılıklarına yol açan bu sesbirimlerin bir kısmı dünya dillerinin tümünde bulunurken bazı sesbirimler yalnızca belirli dillere özgüdür (Demir vd. 2015, s. 121). Dolayısıyla dünya dillerinin her birinde ortak sesler olsa da tüm diller sesbirimler açısından kendine has tipik özellikler taşır ve her dil kendi ses sistemi içinde farklı sesletim özellikleri barındırır. Türkçe de dâhil olmak üzere her dilin diğerlerinde var olmayan özgün sesbirimleri bulunur. Bazen herhangi bir dildeki sesbirimin karşılığı diğer dillerde bulunmazken bazen de her iki dildeki ortak sesbirimler bir diğerinin alfabesinde farklı simgelerle karşılanıyor olabilir (Şengül, 2014, s. 327). Dillerdeki bu ses düzeninin özgünlüğü nedeni ile herhangi bir dil konuşurunun başka dillerin seslerine olan farkındalığı, ana dilinde bulunan sesbirim dökümündeki sesleri

duyma yatkınlığına göre daha kısıtlıdır (Eker, 2017, s. 199). Böylece kendine özgü ortak söyleyiş kabulleri bulunan her bir dilin yabancı dil olarak öğretimi sırasında konuşma eylemini doğrudan etkiler ve diller arasındaki sesbirimsel farklılıklar kimi sesletim güçlüklerine neden olur (Yılmaz vd. 2015, s. 1215). Ana dile ait ses yapıları ile hedef dilin mevcut ses yapısının örtüşme oranı arasındaki yakınlık sesletim faaliyetlerine çoğu zaman olumlu yansırken örtüşmeyen birimler konuşma becerilerinin gelişimindeki kimi kısıtlamaları beraberinde getirir. Üstelik yabancı dil öğretiminin ilk aşamalarında hedef dilin sesletim özellikleri hakkında pek fazla bilgi donanımı olmayan öğrenciler, dillerin sesbirimsel düzlemde birbirlerinden ayrıldıkları noktalarda ilerideki seviyelere oranla sesletim konusunda çok daha fazla güçlüklerle karşılaşılırlar. Dolayısıyla başlangıçta söz konusu sesbirimlerin yanlış sesletilmesi kabul edilebilir bir durumdur ancak bu yanlışlıkların kemikleşerek sonraki düzeylere aktarılması adına sürecin henüz ilk safhası olan A1-A2 düzeyinden itibaren karşılaşılan güçlüklerin üzerinde özenle durulması gerekir. Çünkü ileriki seviyelerde yapılacak dil bilgisi öğrenimi ve iletişim başarısı bu temeller üzerine kurulacaktır (Doğan, 2007, s. 237).

Bütün doğal dillerde olduğu gibi Türkçe ses düzeninin de temelini sesbirimler oluşturmaktadır ve bu sesbirimlerin her bir üyesi, ayırt edici özelliklerle diğer üyelerden ayrılmaktadır. Uluslararası Fonetik Alfabe'nin (IPA) etkisi ile sesçil yazı dizgelerindeki sesbirimlerin genellikle yazıbirimlerle karşılanıyor olması, sesçil bir yazı dizgesine sahip olan Türkçedeki sesbirimler için Türk alfabesinin esas alınmasını gerekli kılmıştır. Böylece ölçünlü Türkçede sekiz ünlü ve yirmi bir ünsüz olmak üzere yirmi dokuz sesbirim bulunmaktadır. Bu sesbirimlerin kimi Türkçeye özgü iken kimi ise diğer dillerde bulunan ortak sesbirimlerdir (Eker, 2007, s. 24; 2010, s. 308). Bu anlamda, yabancıların Türkçe ses dizgesinin ediniminde kendi dillerine ilişkin sesçil birikimleri ile Türkçe arasındaki sesbirimsel benzerlikler ya da farklılıkları yapılandırıyor olmaları yabancı dil olarak Türkçe sesletim becerilerinin gelişimi ile yakından ilişkilidir. Çalışmada, Bosna Hersek'te yaşayan ve yaşları 15-20 arasında değişen Boşnak öğrencilerin yabancı dil olarak Türkçe öğreniminde Türkçe ünlü üretimleri R programlama dili çerçevesinde incelenmiştir. Her birinin ana dilinin Boşnakça olan 25'i kadın ve 15'i erkek olmak üzere toplam 40 Boşnak öğrenciden alınan ses kayıtları Praat (Boersma vd. 2020) ses analiz programı ile incelenmiştir. Bununla birlikte elde edilen verilerle karşılaştırılması için Türkçe ana dili konuşuru 15-20 yaş aralığındaki üç kadın ve üç erkekten de aynı okuma metinlerine ait ses kayıtları alınarak incelenmiştir.

Boşnakçanın Sesbirimleri

Boşnakça, diğer ikisi Hırvatça ve Sırpça olan resmîyette Bosna Hersek'in ana dili kabul edilen üç dilden birisidir. Hint-Avrupa dil ailesinin Slav kollarının Güneybatı Slav dillerinden biri olması dolayısıyla Boşnakça, Ural Altay dil ailesi içinde bulunan Türkçeden köken ve yapı bakımından ayrılır. Örneğin, Hint-Avrupa dilleri çekimli iken Ural-Altay dilleri eklemeli dillerdir (Şimşek, 2018, s. 32-35). Türkçede vurgu genelde son hecede bulunmakta iken Boşnakçada kelime vurgusu genellikle başta veya ortadadır (Uscuplic, 2014, s. 45). Bu ayrılıklar Boşnak ve Türk alfabelerine de yansımıştır. Söz konusu farklılıkların iki dilin alfabelerine de yansması ise sesbirimleri arasında da birtakım farklılıklar bulunmasına neden olmuştur. Buna göre, Türkçede sekizi ünlü, yirmi biri ünsüz yirmi dokuz sesbirim bulunurken Latin alfabesi ile yazılan Boşnak alfabesinde beşi ünlü, yirmi ikisi ünsüz ve üçü de ikiz ünlü (diftong) olmak üzere toplam otuz sesbirim bulunmaktadır. Boşnak alfabesi ve sesbirimlerin Türkçe karşılıkları Tablo 2'de gösterilmiştir:

Boşnak Alfabeti	Türkçe Karşılığı	Boşnak Alfabeti	Türkçe Karşılığı
Aa	a	Ll	l
Bb	b	Lj lj	ly
Cc	ts	Mm	m
Čč	ç	Nn	n
Ćć	ç	Nj nj	ny
Dd	d	Oo	o
Đđ	c	Pp	p
Dž dž	c	Rr	r
Ee	e	Ss	s
Ff	f	Šš	ş
Gg	g	Tt	t
Hh	h	Uu	u
Ii	i	Vv	v
Jj	y	Zz	z
Kk	k	Žž	j

Tablo 2: Boşnak Alfabeti ve Seslerin Türkçe Karşılıkları (Çangal vd. 2016, s. 82)

Sesbirimlerinin sayısı Türkçe ile aynı olmayan Boşnakçada kimi sesbirimler Türkçe ile ortakken farklı eklenme noktalarına sahip kimi sesbirimler ya Türkçede yoktur ya da farklı sesletim özelliği taşımaktadır. Örneğin, Türkçedeki ünlüler Boşnakçadaki ünlülere göre sayıca fazladır. Dünya Dil Yapıları Atlası WALS'te ünlü sayıları bakımından büyük grupta yer alan ve aynı zamanda hece taşıyıcısı olan Türkçedeki sekiz ünlü /a, e, ı, i, o, ö, u, ü/ Boşnakçada yalnızca beş ünlü sesbirime /a, e, i, o, u/ karşılık gelmektedir. Bu anlamda Türkçe /ı, ö, ü/ sesbirimlerinin ve Türk diline özgü <ğ>'nin Boşnak alfabesinde sesbirimsel karşılığı bulunmamaktadır. Diğer taraftan Boşnakça ve Türkçe sesletimleri benzer nitelikte olan Türkçedeki /c, ç, j, ş, y/ ünsüzleri Boşnak alfabesinde /đ-dž, č-ć, ž, š, j/ sesbirimleri ile karşılanır. Söz konusu iki dil için en önemli sesbilgisel farklılık ise Türkçede ikiz ünlünün (diftong) olmamasıdır. Boşnakçada /dž, lj, nj/ olmak üzere üç ikiz ünlü bulunur. Bunlardan /dž/, Türkçedeki /c/ gibi seslendirilse de /lj, nj/'nin Türkçede sesbirim karşılıkları bulunmamaktadır. /nj/ Türkçede "ny" gibi sesletilmekte ve söz konusu "y" sesi fazla hissettirilmemekte iken yine Boşnakçadaki /lj/ Türkçede "ly" gibi sesletilmekte ancak sadece "l" hissettirilmektedir (Şimşek, 2018, s. 78).

Yöntem

Çalışmanın evrenini yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Boşnak öğrenciler oluştururken örnekleme Bosna Hersek'te JU Srednja Ekonomska i Ugotiteljko Turisticka Škola ve JU Srednja Škola Stolac liseleri ile OŠ Vrapčići, OŠ Bijelo Polje ve OŠ Zalik ortaokullarında A1 ve A2 dil yeterlilik seviyesindeki Türkçe öğrenen 15-20 yaş aralığındaki 25 kadın ve 15 erkek toplam 40 Boşnak öğrenci oluşturmaktadır. Buna göre AOBM esas alındığında, A1 düzeyi öğrencilerinin seslettiği bir dağarcığı kendisiyle konuşan ana dili konuşurlarının biraz çaba ile anlayabilecekleri, A2 düzeyi öğrencilerinin ise genelde anlaşılabilir bir sesletime sahip olduğu öngörülmüştür (AOBM, 2013, s. 119).

Çalışmada, Türkçe öğrenen temel seviyedeki 25 kadın ve 15 erkek Boşnak öğrencinin sesli okuma etkinlikleri sırasında seslendirdikleri ünlülerin formant ölçümleri hesaplanmıştır. Formant, ses yolundaki boşlukların tınlama sıklıklarının ifadesi için kullanılan bir terimdir (Ergenç vd. 2020, s. 36). Daha çok ünlülerin, kimi ötümlü ünsüzlerin ya da antiformant olarak adlandırılan geniz ünsüzlerinin ses yolundaki titreşim değerlerinin nicel veriler ile gösterimidir (Erdem Nas vd. 2021, s. 5). Akustik titreşimler olarak da yorumlanan formantlar, en düşük frekanslı formanttan başlayarak art arda

sıralanan formant numaraları ile tanımlanır ve teoride sonsuz sayıda bulunsa da çalışmalarda daha çok ünlüler için doğru sonuçlar içermesi sebebiyle en düşük üç veya dört formant kullanılır (Rezaei vd. 2006, s. 9). Buna göre, değerleri Hertz (Hz) ile gösterilen formant bant aralıkları, 0-5500 Hz arasında değişim gösteren dört temel formant değerinden oluşur. Formant frekans değerleri adı ile adlandırılan bu değerler kadınlar için 500-5500 Hz aralığında iken erkekler için 500-5000 Hz aralığında hesaplanmıştır (Erdem Nas vd. 2021, s. 5). Ünlülerin üç boyutluluk özelliklerini betimleyen F1 ve F2 formant değerlerinde F1, dilin yüksekliği ve alçaklığı ile ilgilidir. Yüksek bir ünlü düşük bir F1 frekansına; düşük bir ünlü ise nispeten yüksek bir F1 frekans değerine sahiptir. Dolayısıyla, söz konusu ünlülerin yüksekliği F1 frekans değerleri ile ters orantılı bir görünüm sergilemektedir. F2 ise dilin ön ve arkadaki pozisyonunu işaret eder. Buna göre, arka çıkışlı ünlüler F2'nin düşük bir frekansını paylaşırken ön çıkışlı ünlüler yüksek bir F2 frekans değerini karşılar (Rezaei vd. 2006, s. 10-11). Bu nitelikleriyle dilin yüksekliğini temsil eden F1 dikey alanda, dilin ağız içersindeki ön ve arka konumundaki hareketliliğini temsil eden F2 yatay alanda yer almaktadır. F3 ve F4 ise cinsiyete dayalı değişimleri belirlemede rol oynadığından R dilindeki formant grafiklerinin dikey veya yatay düzlemlerinde gösterilemez (Erdem Nas vd. 2021, s. 5).

Araştırmada, ilk kez (Praat 1.0) 2011'de Paul Boersma ve David Weenink tarafından geliştirilen, dilbilim çalışmalarının yardımcı olunması için tasarlanmış ücretsiz bir ses analiz programı olan Praat 6.1.42 (Boersma vd. 2020) ses çözümleme programı kullanılmıştır. AOBM göz önünde bulundurularak Türkçe sesbirimlerinden oluşan sözcüklerin ağırlıkta olduğu on iki okuma metni, 25 kadın ve 15 erkek Boşnak öğrenci tarafından seslendirilmiştir. Okuma metninin sesletimi sırasında çoğunluğunu kadın öğrencilerin oluşturduğu sınıflardaki kadın katılımcılar 1198 sözcük kayıt altına alırken erkek öğrenciler 256 sözcük seslendirmiştir. Diğer taraftan formant değerlerinin daha iyi biçimde karşılaştırılabilmesi için aynı okuma metinleri üç kadın ve üç erkek olmak üzere ana dili Türkçe olan altı katılımcı tarafından daha seslendirilmiştir. Buna göre, ana dili Türkçe olan kadın konuşur tarafından 1198 sözcük kayıt altına alınırken ana dili Türkçe olan erkek konuşur tarafından 256 sözcük sesletilmiştir. Sözcükleri oluşturan ünlülerin formant değerleri Praat (Boersma vd. 2020) programı ile belirlendikten sonra R dilinde IPA değerleri ile şekillendirilmiş ve katılımcıların Türkçe ünlüleri üretimleri R programlama dili çerçevesinde incelenmiştir. Cinsiyet faktörü önemli bir değişken olduğundan kadın ve erkek çalışma grubuna dair iki ayrı sınıflandırmanın yapıldığı araştırmada, ünlülerin formant değerlerini doğrudan etkileyen yanal, çarpmalı, yarı ünlü ünsüzler, ünlüleri uzatan bir yazıbirim olan <ğ> ünsüzü ile antiformant olarak bilinen geniz ünsüzleri ise çözülemeye dâhil edilmemiştir. Antiformantlar, akustik açıdan ünlülere benzeyen ancak enerjilerinin düşük olması nedeniyle rezonans özelliklerine göre spektrogramda farklı formant örüntüleri sergileyen geniz ünsüzleridir (Ergenç vd. 2020, s. 37).

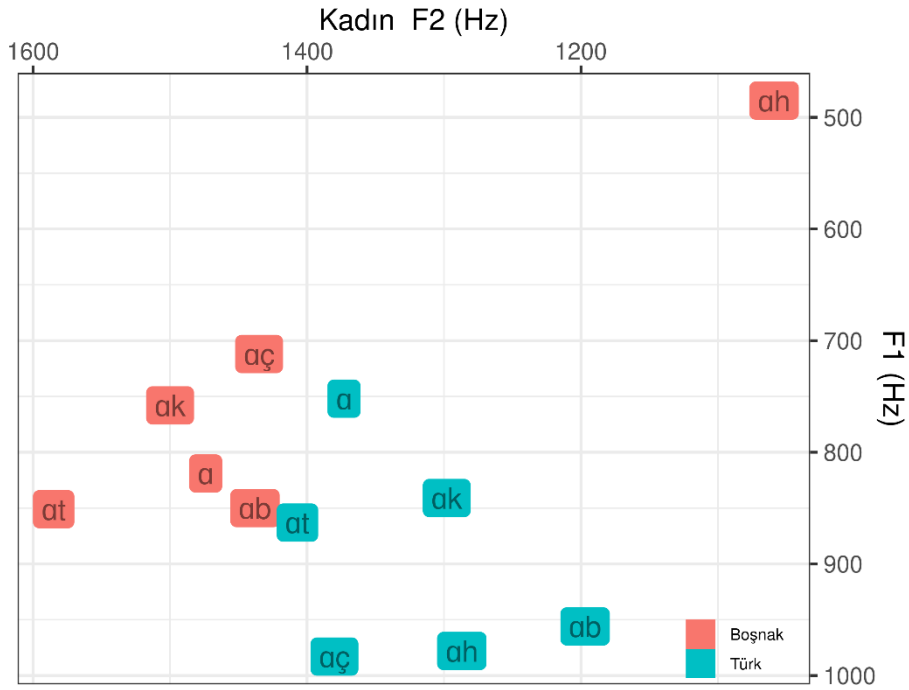
Bulgular ve Yorum

Çalışmada 1454 sözcük içerisinde ilk, orta veya sonda bulunan, farklı niteliklere sahip ünsüz birliktelikleri içindeki ünlü görünümleri 368 hecenin ses kaydı çözümlenerek sunulmuş; belirlenen formant değerleri R dilinde IPA değerleri ile şekillendirilmiş ve ana dili Türkçe olan konuşurlara dair sonuçlarla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Buna göre sırasıyla;

1. /a/: /a/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına 9 sözcükte yer alırken /a/ 12 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /ca, la, da, ya, ba, ma, ra, na, va, za, ga, ab/ ve 12 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /ka, ta, pa, sa, şa, fa, ça, at, ak, ah, aç/ bulunmaktadır. 15 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /rat, dat, yat, bah, baş,

yap, nak, mak, cak, raz, laş, yak, rast, gah, zak/, 1 sözcükte iki ötümlü /raz/ ve 6 sözcükte ise iki ötümsüz /haf, kah, taş, şap, kat, tak/ ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına 1 sözcükte yer alırken /a/ 9 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /la, ba, ma, na, ca, ya, ra, da, za/ ve 8 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /ta, sa, şa, ça, ka, ah, at/ bulunmaktadır. 9 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /yap, nak, rast, mak, cak, laş, bah, yak, daş/, 1 sözcükte bir ötümsüz bir ötümlü /fab/, 1 sözcükte iki ötümlü /maz/ ve 4 sözcükte ise iki ötümsüz /taş, şap, pas, kaç/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

Şekil 1: /a/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
a	a	819	1474	2665	752	1373	3254
ca	ca	645	1739	2933	606	1700	2904
la	la	645	1511	2868	607	1605	3034
da	da	737	1620	2808	665	1448	3102
ya	ya	766	1834	2804	584	1914	2964
ba	ba	769	1425	2592	660	1296	3057
ma	ma	964	1544	2530	746	1358	3417
ra	ra	743	1634	2663	727	1513	2783
na	na	661	1624	2560	687	1646	3205
va	va	656	1462	2545	659	1278	3155
za	za	721	1582	2534	562	1725	3001

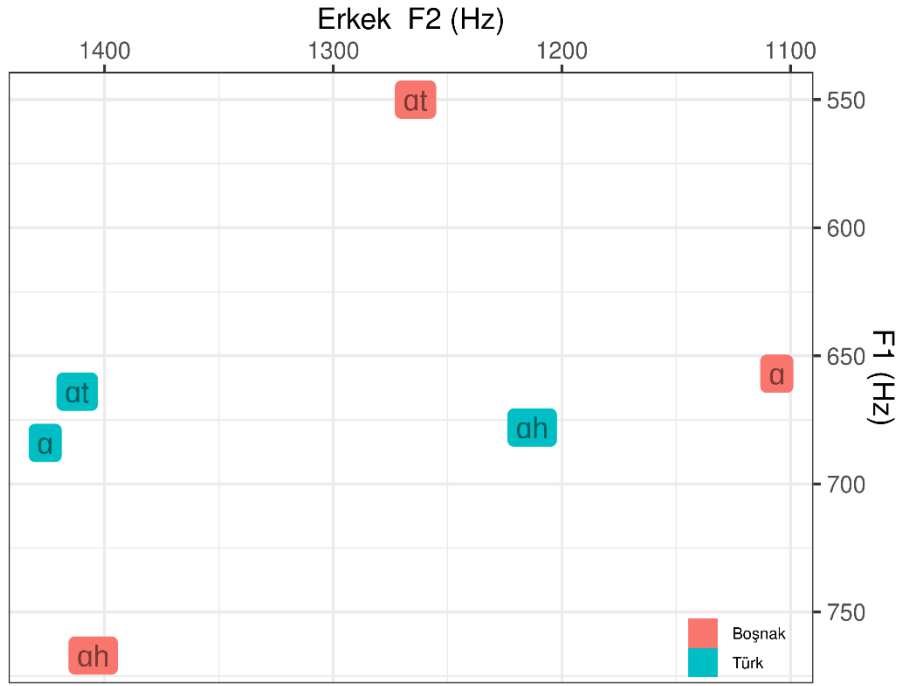
Türkçe Öğrenen Boşnak Konuşurlarının Türkçe Ünlü Üretimi

ga	ga	466	1487	2632	655	1621	3248
ab	ab	850	1438	2541	956	1197	3354
ka	ka	592	1595	2557	626	1628	2902
ta	ta	658	1536	2820	599	1577	3061
pa	pa	779	1436	2600	637	1410	3054
sa	sa	760	1591	2770	749	1433	3148
şa	şa	581	1548	2841	614	1722	2847
fa	fa	685	1465	2456	594	1402	2855
ça	ça	757	1604	2829	585	1553	2956
at	at	851	1585	2548	863	1407	3057
ak	ak	758	1500	2345	841	1298	3047
ah	ah	485	1059	2408	978	1287	3186
aç	aç	712	1435	2540	983	1380	3323
dat	dat	746	1650	2896	838	1403	3124
rat	rat	786	1682	2780	844	1383	3103
yat	yat	711	1681	2850	763	1520	3075
bah	bah	873	1465	2745	789	1175	3106
baş	baş	686	1402	2610	742	1384	2711
yap	yap	818	1703	2751	807	1443	2802
nak	nak	565	1530	3009	907	1452	3164
rast	rast	706	1097	2513	770	1567	2848
mak	mak	680	1329	2852	717	1340	2942
cak	cak	648	1785	2588	699	1578	2545
raz	raz	696	1646	2764	779	1543	3083
laş	laş	778	1586	3054	782	1497	2892
gah	gah	603	1706	2890	674	1627	2804
yak	yak	625	1464	2383	839	1507	2816
zak	zak	942	1683	2297	828	1415	2748
raz	raz	696	1646	2764	779	1543	3083
haf	haf	620	1328	2511	799	1193	3107
kah	kah	751	1517	2495	807	1301	2941
taş	taş	795	1605	2884	868	1499	2987
şap	şap	710	1086	2505	772	1462	2599
kat	kat	754	1580	2502	737	1404	2748
tak	tak	1116	1739	2553	835	1414	2901
Ortalama		725	1536	2660	746	1466	3001

Tablo 3: /a/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

Boşnak kadın konuşurlar /a/ sesi ile başlayan hece birliklerinin tümünü önde oluştururken /h/ yarı ünlüsü ile kurulan hece birliğinde /a/ ünlüsünü ana dil kadın konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

Şekil 2: /a/ ünlüsüne ait erkek formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 15 erkek öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 erkeğe ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
a	a	657	1106	2588	684	1426	2630
la	la	598	1441	2685	518	1333	2752
ba	ba	557	1245	2546	599	1159	2704
ma	ma	616	1430	2812	592	1101	2823
na	na	554	1518	2585	551	1378	2686
ca	ca	606	1530	2688	636	1362	2475
ya	ya	550	1575	2790	574	1567	2704
ra	ra	625	1509	2773	589	1281	2710
da	da	565	1422	2688	491	1346	2891
za	za	539	1348	2623	507	1404	2888
ta	ta	571	1410	2670	552	1444	2846
sa	sa	575	1382	2696	612	1255	2648
şa	şa	611	1239	2241	547	1547	2549
ça	ça	642	1234	2722	596	1232	2819
ka	ka	526	1482	2675	526	1335	2698
ah	ah	767	1405	2665	678	1213	2203
at	at	550	1264	2766	664	1412	3160
yap	yap	586	1422	2320	627	1360	2344
nak	nak	631	1316	2248	739	1249	2902
rast	rast	572	1273	2519	578	1282	2384
mak	mak	646	1472	2430	615	1041	2641
cak	cak	558	1370	1826	518	1600	2774

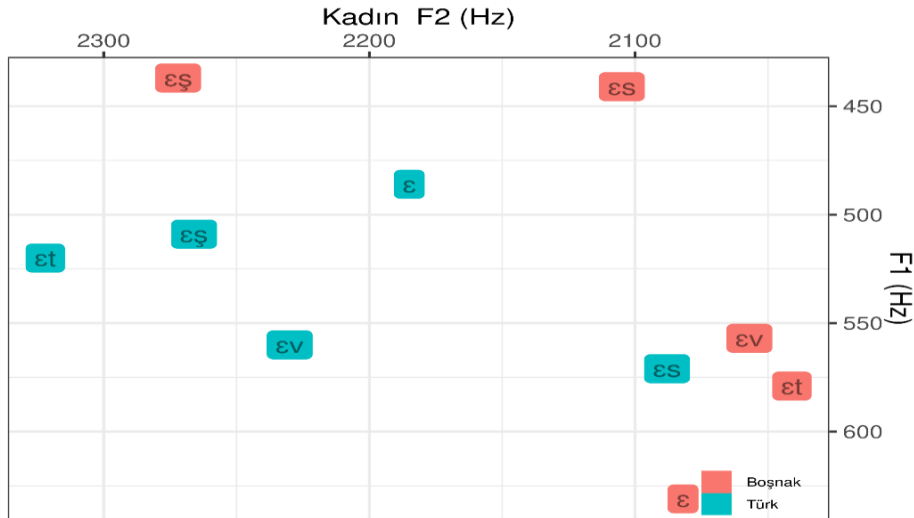
laş	laş	495	1363	2860	574	1353	2736
bah	bah	754	1587	2856	638	1049	2713
yak	yak	485	1630	2439	559	1517	2814
daş	daş	476	1625	2923	458	1516	2587
fab	fab	550	1111	2430	646	1262	2753
maz	maz	489	1264	2511	622	1131	2721
taş	taş	639	1274	2243	640	1387	2293
şap	şap	570	1339	2298	617	1452	2904
pas	pas	544	1514	2885	734	1284	2608
kaç	kaç	558	1681	2641	571	1601	3057
Ortalama		583	1399	2583	595	1340	2701

Tablo 4: /a/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

Boşnak erkek konuşurlar /a/ sesi ile başlayan hecelerde /h/ yarı ünlüsü ile kurulan birlikleri önde oluştururken /t/ ünsüzü ile kurulan hece birliklerini ana dil erkek konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

2. /e/: /e/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına 1 sözcükte yer alırken /e/ 11 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /be, de, ve, le, ne, ye, ce, ge, ze, re, me/ ve 10 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /eş, et, es, çe, fe şe, te, he, se, ke/ bulunmaktadır. 15 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /deş, beş, met, rek, cek, bes, nek, dep, bep, ret, det, mek, bet, neş, lek/, 2 sözcükte bir ötümsüz bir ötümlü /seb, tez/, 2 sözcükte iki ötümlü /zel, gez/ ve 6 sözcükte ise iki ötümsüz /sek, çeş, hep, ket, tek, şet/ ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına 1 sözcükte yer alırken /e/ 10 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /le, ne, ve, re, de, ne, ye, me, ce, ev/ ve 8 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /se, şe, ke, pe, te, he, çe, et, / bulunmaktadır. 11 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /bes, geç, dep, bep, geç, cek, bet, ret, vet, mes, nef/, 1 sözcükte iki ötümlü /rem/ ve 4 sözcükte ise iki ötümsüz /sek, çeş, pek, şek/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

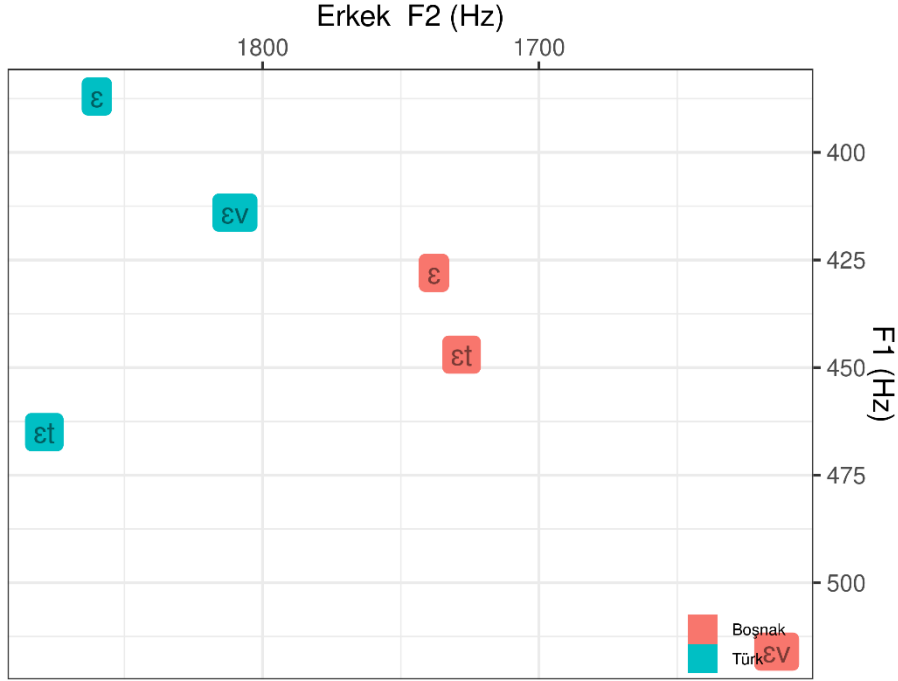

Şekil 3: /e/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
e	ɛ	631	2082	2940	486	2185	3044
be	bɛ	544	2077	2864	421	2306	3098
de	dɛ	553	2002	2953	543	2007	2957
ve	vɛ	616	1958	2848	559	2038	2899
le	lɛ	619	1941	2950	542	2136	2947
ne	nɛ	608	2080	3043	573	2198	3077
ye	yɛ	489	2325	3054	497	2366	3083
ce	cɛ	536	2075	2968	486	2073	2840
ge	gɛ	464	2250	2933	439	2317	2902
ze	zɛ	395	1820	2794	636	1848	3084
re	rɛ	567	1978	2883	558	1935	2807
me	mɛ	661	1942	2840	529	2105	3024
ke	kɛ	522	1997	2862	541	2051	2954
se	sɛ	527	2041	2946	477	2069	2873
he	hɛ	532	2126	2898	634	2164	3071
te	tɛ	516	2016	2972	459	2035	2769
şe	ʃɛ	530	2171	2943	476	2164	2766
es	ɛs	441	2105	3011	571	2088	3115
et	ɛt	579	2041	2878	520	2322	2999
eş	eʃ	460	1970	2800	437	2001	2898
çe	çɛ	553	1686	2532	628	1893	3047
fe	fɛ	437	2272	3047	509	2266	2910
deş	dɛʃ	498	2212	3117	404	2214	2920
beş	bɛʃ	622	1966	2725	554	2245	3042
rek	rɛk	485	1887	2860	563	2253	3054
met	mɛt	641	1784	3019	634	2118	2960
cek	cɛk	416	2093	2857	471	2185	2921
bes	bɛs	459	2125	3117	508	2207	2965
nek	nɛk	584	2268	3022	534	2332	3000
dep	dɛp	538	1965	2911	491	2085	2982
bep	bɛp	522	1609	2914	610	1916	2799
ret	rɛt	543	1910	2712	531	2101	2941
det	dɛt	487	1945	2739	450	2142	2931
mek	mɛk	600	2181	3015	562	2300	3015
bet	bɛt	597	1902	2739	489	2193	2850
neş	nɛʃ	400	2051	2799	595	2340	3098
lek	lɛk	719	2058	2696	538	2330	3017
tez	tɛz	638	1806	2885	544	1937	3043
seb	sɛb	587	2020	2766	554	2045	3018
gez	gɛz	728	1991	2988	524	2248	3156
sek	sɛk	523	2207	3134	608	2205	3080
çeş	çɛʃ	512	2140	3074	449	2118	2663
hep	hɛp	548	2034	2730	609	2194	2987
ket	kɛt	509	2069	2850	499	1089	2457
tek	tɛk	725	1792	2274	527	1995	3008
şet	ʃɛt	577	1716	2838	432	2127	2836
Ortalama		549	2015	2886	526	2119	2955

Tablo 5: /e/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

Boşnak kadın konuşurlar /e/ sesi ile başlayan hecelerde /s, ş/ ünsüzleri ile kurulan birlikleri önde oluştururken /t/ ünsüzü ve /v/ yarı ünlüsü ile kurulan hece birliklerini ana dil kadın konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

Şekil 4: /e/ ünlüsüne ait erkek formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 15 erkek öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 erkeğe ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
e	ε	428	1738	2620	387	1860	2698
le	lε	428	1431	2569	444	1804	2621
ne	nε	484	1726	2616	452	1891	2757
ve	vε	405	1805	2831	426	1715	2829
re	rε	421	1615	2644	410	1819	2684
de	dε	425	1729	2604	395	1842	2755
ye	yε	382	1713	2646	361	2025	2665
me	mε	418	1709	2902	468	1782	2794
ce	cε	405	1597	2669	420	1889	2837
se	sε	433	1776	2596	429	1869	2662
şe	şε	447	1817	2664	344	2076	2688
ke	kε	536	1979	2826	430	1854	2555
pe	pε	382	1650	2775	364	1856	2847
te	tε	494	1768	2817	434	1827	2767
he	hε	328	2017	2743	386	2019	2657
çe	çε	683	2011	2883	345	1952	3101
et	εt	447	1728	2537	465	1879	2812
bes	bεs	466	1516	3014	422	1941	2439

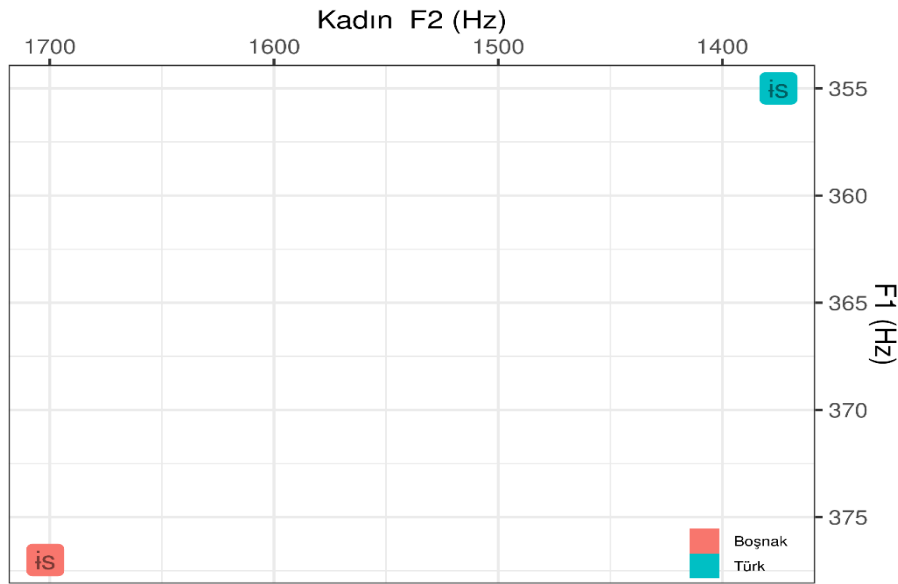
dep	dɛp	477	1693	2649	497	1764	2560
bep	bɛp	507	1631	2562	472	1570	2489
geç	gɛç	445	1774	2744	399	2023	2756
cek	cɛk	398	1706	2682	361	2047	2868
bet	bɛt	387	1568	2369	412	1680	2593
ret	rɛt	410	1589	2737	453	1752	2730
vet	vɛt	408	1508	2587	443	1658	2768
mes	mɛs	362	1726	2641	446	1773	2625
nef	nɛf	464	1519	2592	451	1831	2816
sek	sɛk	441	1801	2639	423	1920	2528
çeş	çɛş	440	1765	2544	388	1988	2948
pek	pɛk	425	1763	2526	453	1864	2823
şek	şɛk	397	1679	2703	401	1999	2963
Ortalama		438	1716	2675	419	1864	2730

Tablo 6: /e/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

Boşnak erkek konuşurlar /e/ sesi ile başlayan hece birliklerinin tümünü ana dil kadın konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

3. /ɪ/: /ɪ/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına bulunmazken 8 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /nɪ, zɪ, dɪ, cɪ, lɪ, rɪ, yɪ, mɪ/ ve 7 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /kɪ, şɪ, sɪ, pɪ, tɪ, çɪ, ɪs/ bulunmaktadır. 6 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /nɪf, lɪk, lɪş, mɪş, zɪk, dɪk/, 2 sözcükte iki ötümlü /dɪz, mɪz/ ve 3 sözcükte ise iki ötümsüz /çɪk, tɪk, kɪs/ ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına bulunmazken 7 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /rɪ, cɪ, lɪ, zɪ, nɪ, dɪ, mɪ/ ve 3 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /şɪ, sɪ, pɪ/ bulunmaktadır. 4 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /mɪş, zɪk, nɪf, yɪf/ ile 1 sözcükte iki ötümlü /nɪz/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

Şekil 5: /ɪ/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
nı	ni	508	1792	2948	484	1627	3081
zı	zi	406	1659	3001	443	1512	3079
dı	di	494	1755	2882	500	1832	2982
cı	ci	449	1588	3028	387	1551	2895
lı	li	482	1596	2873	470	1690	3064
rı	ri	526	1752	2609	510	1723	2738
yı	yi	433	2646	3323	339	2501	3119
mı	mi	532	1499	2726	441	1335	3262
kı	ki	448	1966	2890	366	1679	2773
şı	şi	430	1882	2941	334	1632	2699
sı	si	528	1814	2918	422	1629	2872
pı	pi	358	2019	3054	314	1897	2997
tı	ti	442	1790	2886	500	1652	3031
çı	çi	441	1690	2588	398	2021	2820
ıs	is	377	1702	2833	355	1375	3399
nif	nif	471	1756	2834	633	1741	3131
lık	lik	464	1479	2868	476	1612	3176
lış	liš	539	1660	3124	382	1767	3118
miş	miş	367	1935	3055	365	1327	2771
zık	zik	380	2154	2928	415	1662	3023
dık	dik	406	1669	2705	452	1802	2963
dız	diz	454	1535	3341	445	1471	3324
mız	miz	505	1670	3315	558	1448	2937
çık	çik	430	2098	2927	361	2162	2664
tık	tik	410	1778	2892	445	1916	2748
kıs	kis	601	1594	3104	306	1749	3061
Ortalama		457	1788	2946	427	1704	2990

Tablo 7: /ı/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

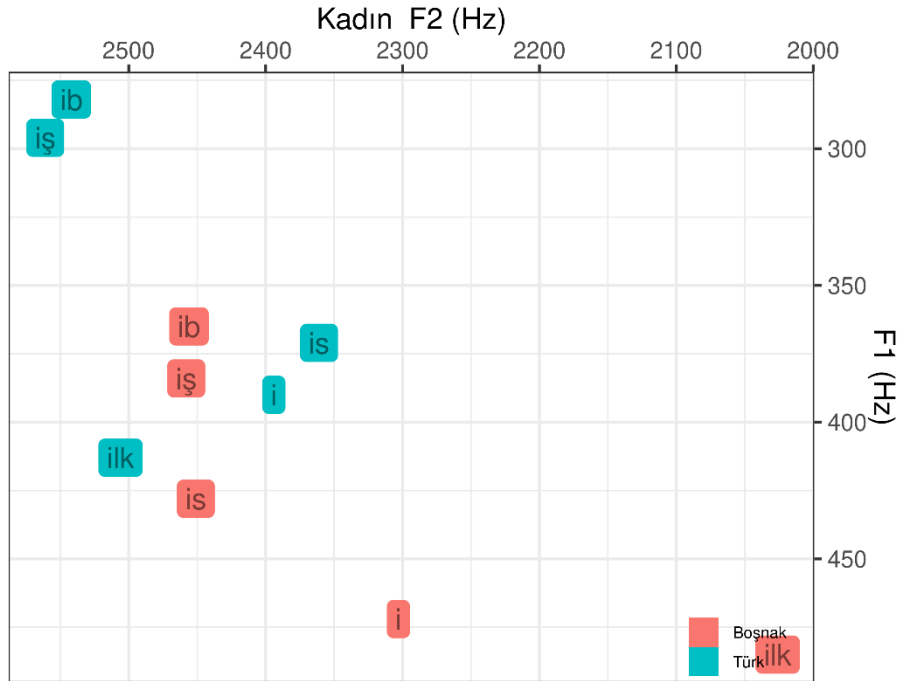
Boşnak kadın konuşurlar /ı/ sesi ile başlayan hecelerde /s/ ünsüzü ile kurulan birliklerin tümünü ana dil kadın konuşurlarına göre önde oluşturmuştur.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
rı	ri	505	1758	2658	469	1413	2670
cı	ci	377	1841	2808	445	1953	2980
lı	li	501	1630	2702	370	1511	2782
zı	zi	359	1532	2634	392	1191	3036
nı	ni	579	1775	2820	412	1459	2958
dı	di	402	1631	2389	371	1461	2925
mı	mi	537	2039	2935	436	1735	2919
şı	şi	505	1972	2877	359	1765	2841
sı	si	735	2148	3243	354	1536	3136
pı	pi	548	2126	2801	367	1987	1993
miş	miş	395	2076	2989	444	1821	2798
zık	zik	370	1559	2724	367	1482	3198
nif	nif	412	1505	2795	519	1489	2625
yıf	yif	407	1594	2608	373	2057	2830
nız	niz	392	1313	2582	415	1408	3441
Ortalama		468	1767	2771	406	1618	2875

Tablo 8: /i/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

4. /i/: /i/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına bir sözcükte bulunurken /i/ 13 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /vi, ni, gi, bi, li, ci, mi, di, ri, yi, zi, ib, iş/ ve 7 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /si, pi, ki, ti, fi, şi, is/ bulunmaktadır. 8 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /liş, miş, lik, dis, git, dik, nik, bit/, 1 sözcükte bir ötümsüz bir ötümlü /kiz/, 3 sözcükte iki ötümlü /miz, niz, biz/ ve 3 sözcükte ise iki ötümsüz /tik, pik, sit/ ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına 1 sözcükte yer alırken /i/ 11 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /mi, ri, gi, bi, li, di, ni, ci, zi, yi, ib/ ve 5 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /ki, si, ti, ç, iş/ bulunmaktadır. 3 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /lik, git, miş/, 1 sözcükte iki ötümlü /niz/ ve 1 sözcükte ise iki ötümsüz /kip/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

Şekil 6: /i/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

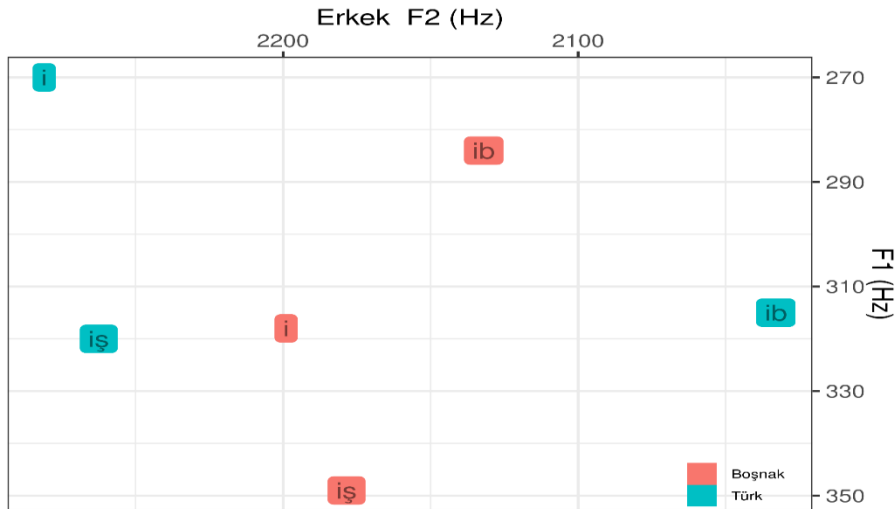
Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
i	i	472	2303	3090	390	2394	3085
vi	vi	427	1708	2592	345	2021	2721
ni	ni	518	1363	2694	474	1389	2676
gi	g	574	2575	3188	294	2297	2962
bi	bi	423	2235	2924	334	2153	2872
li	li	468	2228	2905	391	2224	2938
ci	ci	417	2166	2852	368	1919	2930

Türkçe Öğrenen Boşnak Konuşurlarının Türkçe Ünlü Üretimi

mi	mi	462	2193	2923	372	2132	3044
di	di	487	2245	2965	448	2118	2938
ri	ri	444	2221	2962	368	2185	2902
yi	yi	489	2547	3217	404	2581	3527
zi	zi	305	1866	2898	300	2126	2871
ib	ib	365	2456	3127	282	2542	3032
iş	iş	384	2458	3243	296	2561	3098
si	si	448	2198	3045	372	1950	2996
pi	pi	367	2115	2730	328	1854	2587
ti	ti	488	2213	3094	354	2305	3016
ki	ki	384	2220	3142	386	2256	2960
is	is	428	2451	3037	371	2361	3034
fi	fi	475	2191	2857	308	2080	2726
şi	şi	674	2069	3174	279	2130	2717
liş	liş	433	2462	3256	287	2435	3022
miş	miş	414	2076	3021	370	2470	2915
lik	lik	503	1920	2617	342	2174	3015
dis	dis	405	2064	2729	379	2190	2932
git	git	396	2462	3046	286	2482	3234
nik	nik	345	2173	3033	443	2410	2896
dik	dik	388	2122	2766	363	2328	2887
bit	bit	436	1982	2582	266	2459	2954
kiz	kiz	371	2337	3158	328	2116	2940
miz	miz	521	2410	3192	412	1963	2934
niz	niz	483	2208	3146	494	2051	2989
biz	biz	423	2487	3215	325	2379	2917
tik	tik	397	2253	2872	354	2404	2962
pik	pik	329	2234	2844	338	2626	3285
sit	sit	850	2297	3095	399	2101	2993
Ortalama		450	2209	2979	357	2227	2959

Tablo 9: /i/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

Boşnak kadın konuşurlar /i/ sesi ile başlayan hecelerde /s/ ünsüzü ile kurulan birlikleri önde oluştururken /b/, /ş/ ünsüzleri ve /l/ yarı ünlüsü ile kurulan hece birliklerini ana dil kadın konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

Şekil 7: /i/ ünlüsüne ait erkek formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 15 erkek öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 erkeğe ait ortalama değeri göstermektedir.

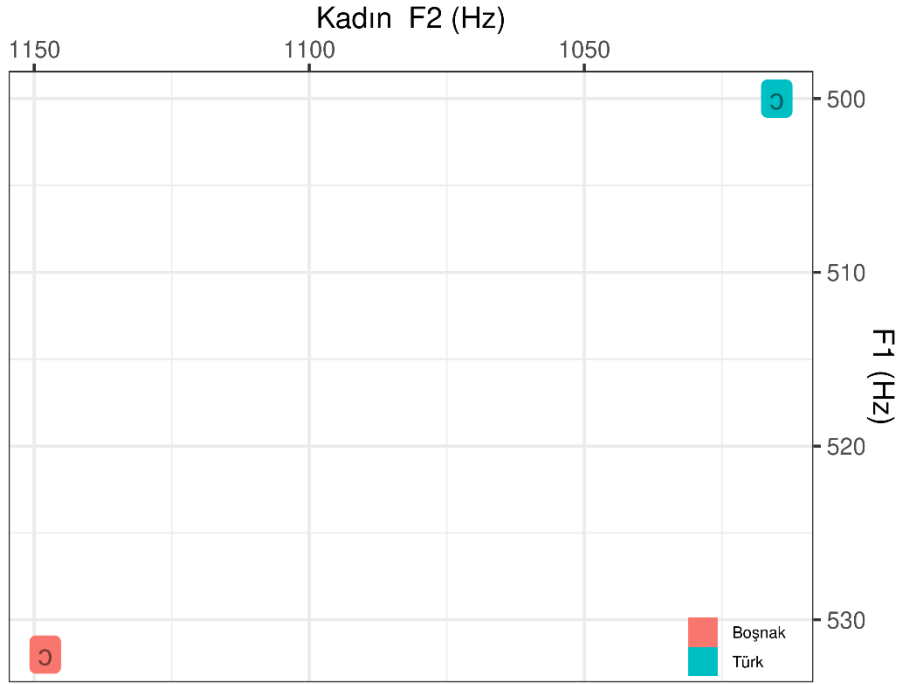
Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
i	i	318	2199	3018	270	2281	3185
mi	mi	384	1851	2816	314	1930	2968
ri	ri	446	2137	2834	351	1834	2689
gi	gi	281	2196	3236	293	2096	2905
bi	bi	329	1907	2772	252	1929	2899
li	li	407	1926	2819	324	1973	2988
di	di	385	1851	2696	300	2002	2884
ni	ni	477	1793	2672	333	2197	3063
ci	ci	322	1871	3054	314	2051	3000
zi	zi	522	1853	2755	304	2092	3057
yi	yi	309	2176	2937	294	2210	3063
ib	ib	284	2132	2688	315	2033	2732
ki	ki	329	1981	2805	300	2111	3070
si	si	313	2020	2765	315	1931	2626
ti	ti	351	1722	2609	295	1776	2870
çi	çi	480	1670	3018	230	1956	3084
iş	iş	349	2179	3031	320	2263	3160
lik	lik	403	1928	2756	327	1897	2912
git	git	338	2144	2844	239	2500	3138
miş	miş	330	2119	3325	289	2070	2925
niz	niz	367	1731	3005	282	1792	2516
kip	kip	590	1404	2624	320	1861	2518
Ortalama		378	1945	2867	299	2036	2921

Tablo 10: /i/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

Boşnak erkek konuşurlar /i/ sesi ile başlayan hecelerde /b/ ünsüzü ile kurulan birlikleri önde oluştururken /ş/ ünsüzü ile kurulan hece birliklerini ana dil erkek konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

5. /o/: /o/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına yalnızca bir sözcükte bulunurken /o/ 3 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /yo, ro, do/ ve 6 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /so, ko, ço, şo, to, po/ bulunmaktadır. 2 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /yok, dok/ ve 3 sözcükte ise iki ötümsüz /top, soh, çok/ ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına 1 sözcükte yer alırken /o/ 3 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /lo, yo, do/ ve 4 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /ko, so, ço, ok/ bulunmaktadır. 1 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /yok/ ile 2 sözcükte ise iki ötümsüz /çok, soh/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

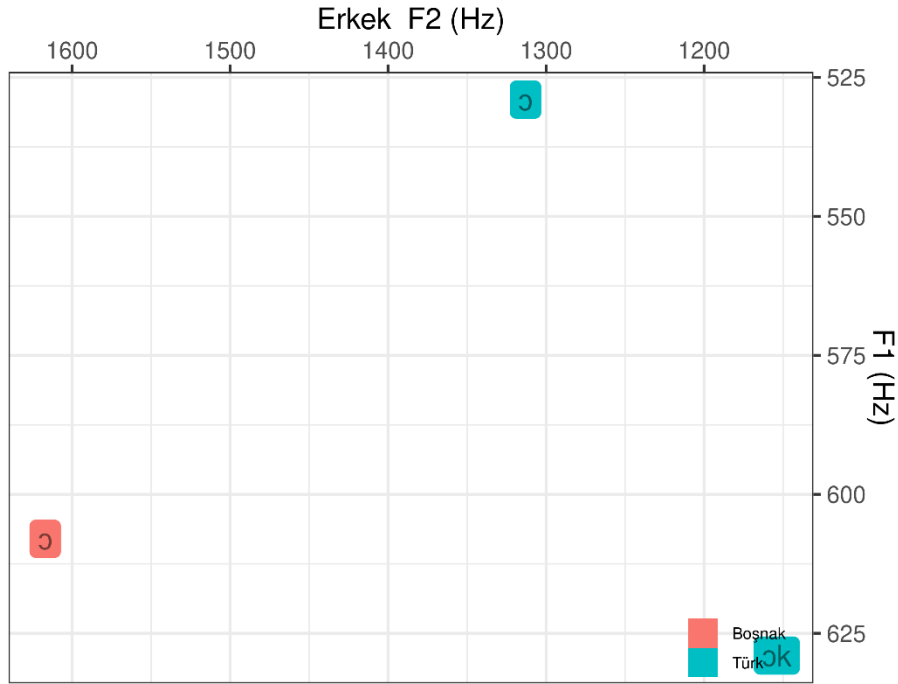

Şekil 8: /o/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
o	ɔ	532	1148	2709	500	1015	2984
yo	yɔ	518	1363	2694	474	1389	2676
ro	rɔ	456	1645	2914	525	1149	2544
do	dɔ	530	1250	3006	464	1155	2995
so	sɔ	593	1379	2970	493	1198	3051
ko	kɔ	444	1072	2870	408	1172	2755
ço	çɔ	481	1362	2643	413	1369	2832
şo	şɔ	492	1439	2619	589	1122	2638
to	tɔ	518	1488	2934	489	1404	2976
po	pɔ	746	1301	2719	440	1232	2205
yok	yɔk	474	1024	2723	557	1404	2747
dok	dɔk	512	1427	2565	520	1124	2884
top	tɔp	508	1337	2837	605	1046	2940
soh	sɔh	688	1486	2695	645	1124	3059
çok	çɔk	563	1357	2727	549	1208	2778
Ortalama		537	1339	2775	511	1207	2804

Tablo 11: /o/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

Boşnak kadın konuşurlar /o/ ünlüsünü ana dil kadın konuşurlarına göre önde oluşturmuştur.

Şekil 9: /o/ ünlüsüne ait erkek formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 15 erkek öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 erkeğe ait ortalama değeri göstermektedir.

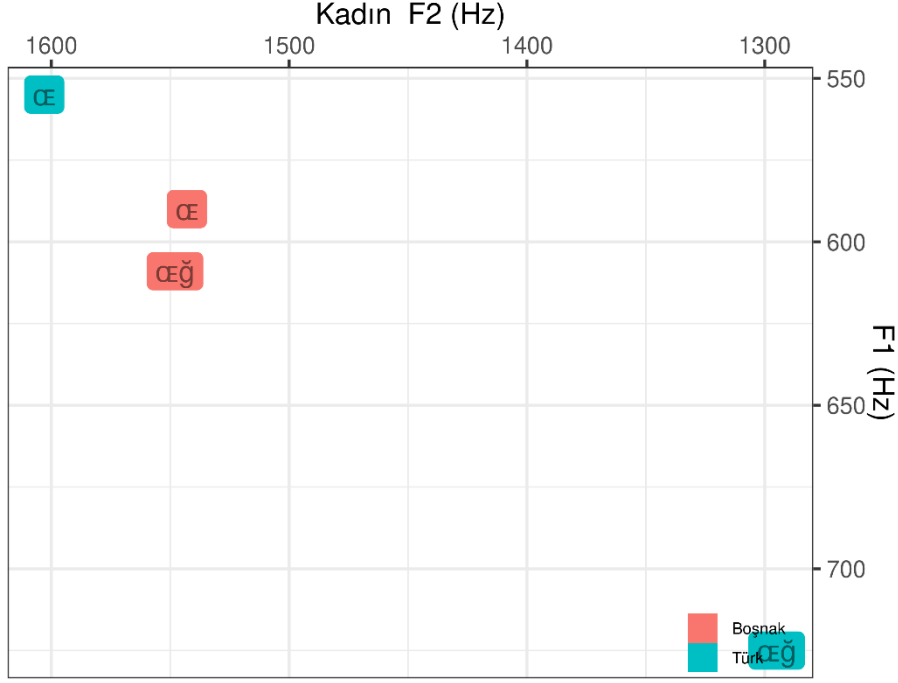
Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
o	ɔ	608	1617	2849	529	1313	3000
lo	ɫɔ	546	1238	2570	433	1173	2581
yo	yɔ	454	1481	2855	466	1470	2908
do	dɔ	573	1401	2734	445	903	2864
ko	kɔ	582	1649	2890	464	1066	2772
so	sɔ	606	982	2374	439	849	2668
ço	çɔ	467	1267	2625	445	1315	2824
ok	ɔk	593	1589	2504	629	1154	2861
yok	yɔk	496	1311	3113	455	1034	2459
çok	çɔk	497	1643	2780	580	1011	3044
soh	sɔh	562	1309	2918	559	972	2883
Ortalama		542	1418	2729	489	1129	2798

Tablo 12: /o/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

Boşnak erkek konuşurlar /o/ ünlüsünü ana dil erkek konuşurlarına göre önde oluşturmuştur.

6. /ö/: /ö/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına bir sözcükte bulunurken /ö/ 2 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /bö, gö/ bulunmaktadır. 2 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /gös, gök/ ve 1 sözcükte ise iki ötümsüz /köp/ ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına 1 sözcükte yer alırken /ö/ 1 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /gö/ ve 1 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /öz/ bulunmaktadır. 9 sözcükte ise iki ötümsüz /köp/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

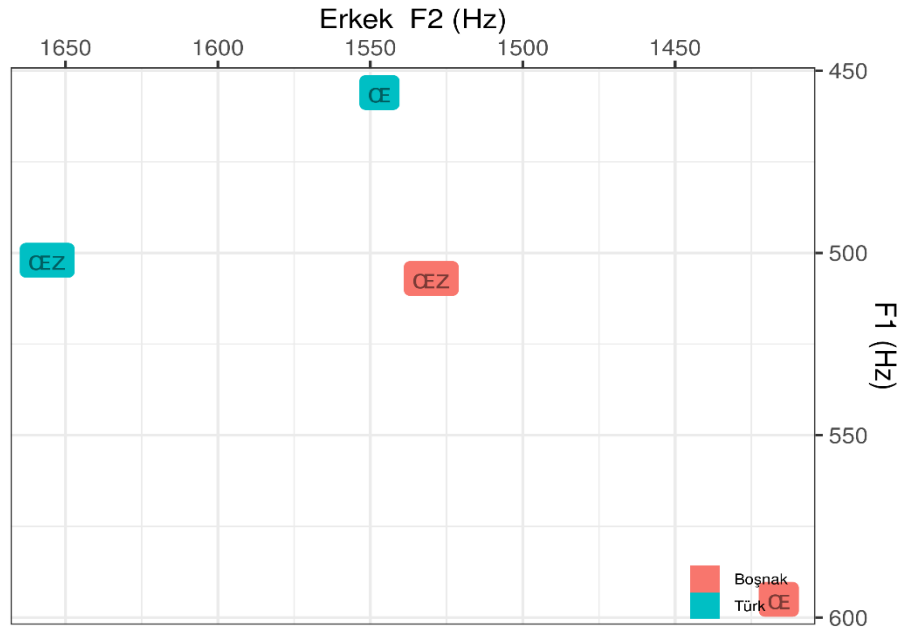

Şekil 10: /ö/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
ö	œ	590	1543	2766	555	1603	2685
bö	bœ	520	1021	2599	430	1576	2536
gö	gœ	631	1928	2796	486	1684	2686
gös	gœs	506	2002	2965	493	1630	2745
gök	gœk	480	1731	2507	540	1529	2730
köp	kœp	520	1646	2751	541	1417	2538
Ortalama		541	1645	2731	508	1573	2653

Tablo 13: /ö/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

Boşnak kadın konuşurlar /ö/ sesi ile başlayan hecelerde <ğ> yazıbirimi ile kurulan hece birliklerinin tümünü ana dil kadın konuşurlarına göre önde oluşturmuştur.

Şekil 11: /ö/ ünlüsüne ait erkek formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 15 erkek öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 erkeğe ait ortalama değeri göstermektedir.

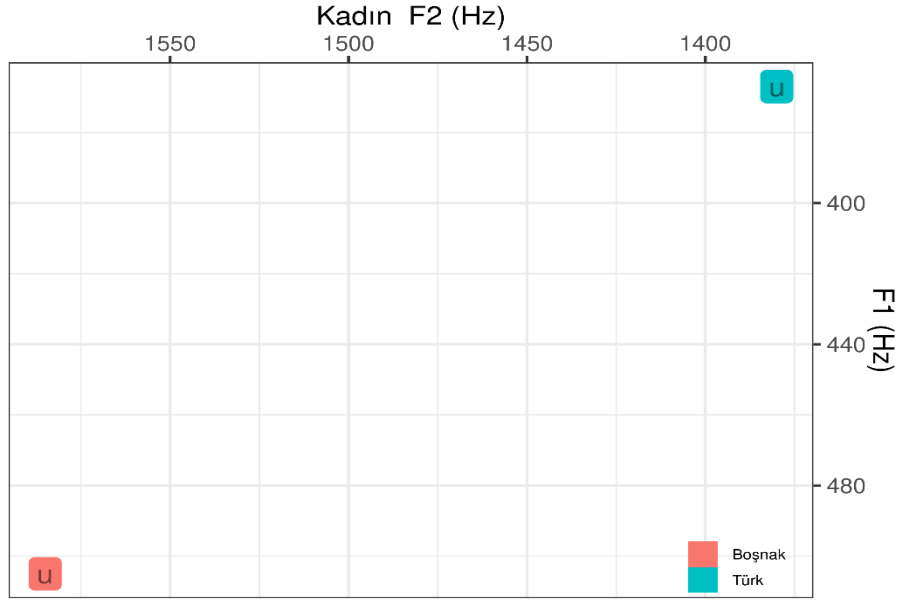
Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
ö	œ	595	1416	2603	456	1547	2864
gö	gœ	473	1540	2480	424	1567	2614
öz	œz	507	1530	3043	502	1656	3218
köp	kœp	553	1196	2947	476	1234	2148
Ortalama		532	1421	2768	465	1501	2711

Tablo 14: /ö/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

Boşnak erkek konuşurlar /ö/ sesi ile başlayan hecelerde /z/ ünsüzü ile kurulan hece birliklerinin tümünü ana dil erkek konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

7. /u/: /u/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına bir sözcükte bulunurken /u/ 8 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /ru, lu, mu, nu, bu, cu, yu, du / ve 3 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /tu, ku, şu/ bulunmaktadır. 5 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /muş, cuk, lut, luk, duk /, 2 sözcükte bir ötümsüz bir ötümlü /tuz, kuz/, 1 sözcükte iki ötümlü /ruz/ ve 2 sözcükte ise iki ötümsüz /kuş, tut / ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına bulunmazken 5 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /ru, bu, lu, nu, du/ ve 3 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /ku, tu, şu, / bulunmaktadır. 6 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /muş, buk, mut, luk, cuk, nuş/, 1 sözcükte bir ötümsüz bir ötümlü /kuz/ ve 3 sözcükte ise iki ötümsüz /kuş, tut, çuk/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

Şekil 12: /u/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
u	u	505	1585	2785	367	1380	2869
ru	ru	428	1501	2642	392	1521	2725
lu	lu	486	1206	2751	413	1237	3033
mu	mu	469	1475	2788	402	1235	2956
nu	nu	579	1398	2896	462	1455	2862
bu	bu	512	1225	2818	378	1031	3025
cu	cu	391	1351	2955	308	1465	2879
yu	yu	417	1680	2626	348	1604	2728
du	du	490	1399	2762	376	1134	2930
tu	tu	399	1726	2687	358	1395	2577
ku	ku	455	1452	2716	321	1366	2905
şu	şu	556	1171	2965	332	915	2897
muş	muş	486	1422	3220	412	1380	2891
cuk	cuk	457	1829	2583	365	1543	2735
lut	lut	383	1157	2945	409	1180	3189
luk	luk	402	1173	3021	455	1115	3101
duk	duk	376	1443	2919	374	1090	3139
tuz	tuz	769	1902	3269	314	1244	2922
kuz	kuz	382	1021	3148	453	1148	3086
ruz	ruz	374	1543	2797	414	1473	2700
kuş	kuş	382	1260	3138	350	1313	2759
tut	tut	408	1049	2979	317	1364	2997
Ortalama		459	1408	2882	378	1299	2905

Tablo 15: /u/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

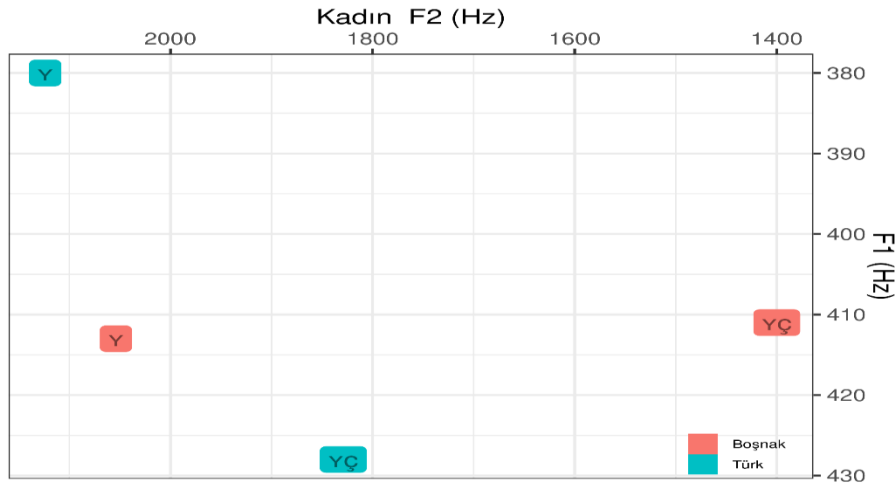
Boşnak kadın konuşurlar /u/ ünlüsünü ana dil kadın konuşurlarına göre önde oluşturmuştur.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F3
ru	ru	435	1722	2806	382	1476	2547
bu	bu	383	1702	2755	551	1755	3069
lu	lu	398	1595	2848	405	1541	3023
nu	nu	409	1635	2468	332	2201	2980
du	du	358	1496	2899	480	1456	2690
ku	ku	440	1249	2594	310	1221	3275
tu	tu	577	1981	2990	359	1708	2521
şu	şu	578	1731	2877	613	1891	3100
muş	muş	457	1459	2803	299	1339	2629
buk	buk	665	2013	3019	401	1147	3079
mut	mut	489	1707	2857	462	1410	3029
luk	luk	376	1296	3309	394	1227	3131
cuk	cuk	500	1879	2965	384	1557	2746
nuş	nuş	473	1803	2619	263	1659	2970
kuz	kuz	843	1974	3117	491	1764	3145
kuş	kuş	339	1495	3188	326	1647	2678
tut	tut	451	1784	2881	524	1749	3143
çuk	çuk	582	1904	3039	320	1470	2873
Ortalama		486	1690	2866	405	1568	2924

Tablo 16: /u/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

8. /ü/: /ü/ ünlüsü, kadın öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde ilk hecede yalnız başına bir sözcükte bulunurken /ü/ 9 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /bü, lü, rü, gü, nü, mü, cü, yü, dü/ ve 4 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /kü, şü, sü, üç/ bulunmaktadır. 5 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /yük, lük, dük, zük, büs/, 3 sözcükte iki ötümlü /yüz, rüz, müz/ ve 2 sözcükte ise iki ötümsüz /çük, tüp / ünsüz arasında yer almaktadır.

Erkek öğrencilerin seslendirdiği okuma metinlerinde bu ünlü, ilk hecede yalnız başına bulunmazken 5 sözcükte ötümlü ünsüz yanında /rü, gü, nü, yü, bü/ ve 3 sözcükte ötümsüz ünsüz yanında /sü, tü, üs/ bulunmaktadır. 1 sözcükte bir ötümlü bir ötümsüz /yük/, 3 sözcükte iki ötümlü /yüz, rüz, müz/ ve 1 sözcükte ise iki ötümsüz /füs/ ünsüz arasında yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde 40 Boşnak öğrenciden elde edilen sonuç ile ana dil konuşurlarına ait sonuçlar aritmetik ortalamaları ile sunulmaktadır:

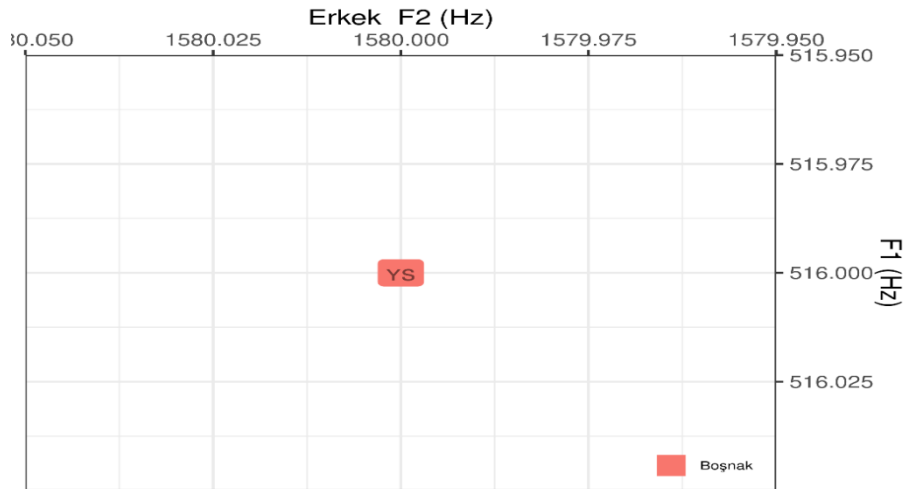

Şekil 13: /ü/ ünlüsüne ait kadın formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 25 kadın öğrenciye ait ortalama değer, maviler ise Türkçe ana dil konuşuru 3 kadına ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK KADIN			TÜRK KADIN		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
ü	y	413	2054	2992	380	2124	2830
bü	by	484	1498	2827	330	1948	2633
lü	ly	442	1557	2909	368	1692	2524
rü	ry	438	1371	2538	342	1737	2636
gü	gy	399	1988	2707	315	1956	2673
nü	ny	333	1656	2672	439	1691	2651
mü	my	420	1540	2519	374	1604	2522
cü	cy	439	1706	2599	302	2057	2974
yü	yy	498	1763	2536	280	1965	2706
dü	dy	498	1419	2618	424	1696	2727
kü	ky	445	1605	3068	344	2071	2846
şü	şy	535	1939	2544	357	1875	2634
sü	sy	411	1742	2765	376	1636	2754
üç	yç	411	1400	2802	428	1829	2763
yük	yyk	410	1593	2697	318	1910	2681
lük	lyk	502	1977	2757	461	1849	2678
dük	dylk	432	1447	2684	347	1889	2669
zük	zyk	491	1713	2733	354	1766	2774
büs	bys	450	1551	3078	369	1701	3057
yüz	yyz	432	1847	2889	293	1896	2781
rüz	ryz	551	2061	2861	367	1739	2755
müz	myz	303	1745	3310	492	1714	2929
çük	çyk	447	1588	2822	570	1800	2565
tüp	tyy	373	1813	2803	423	1595	2843
Ortalama		440	1691	2780	377	1823	2734

Tablo 17: /ü/ ünlüsüne ait toplam (kadın) formant değerleri ortalaması

Boşnak kadın konuşurlar /ü/ sesi ile başlayan hecelerde /ç/ ünsüzü ile kurulan hece birliklerinin tümünü ana dil kadın konuşurlarına göre geride oluşturmuştur.

Şekil 14: /ü/ ünlüsüne ait erkek formant grafiği. Kırmızılar Boşnak 15 erkek öğrenciye ait ortalama değeri göstermektedir.

Ünlüler	IPA	BOŞNAK ERKEK			TÜRK ERKEK		
		F1	F2	F3	F1	F2	F2
rü	ry	366	1292	2701	341	1746	2654
gü	gy	399	1679	2610	321	1911	2665
nü	ny	387	1475	2333	376	1690	2667
yü	yy	357	1600	2729	334	1675	2450
bü	by	432	1407	2581	260	1955	3048
sü	sy	490	2120	3475	308	1731	3068
tü	ty	601	2103	3382	325	1741	2703
üs	ys	516	1580	2983	316	1706	2807
yük	yyk	343	1545	2712	259	1931	2601
yüz	yyz	341	1358	2830	311	1897	2820
rüz	ryz	348	1319	2386	512	1877	2697
müz	myz	419	1075	2596	382	1845	2760
füs	fyz	602	1733	2975	300	1988	3144
Ortalama		431	1560	2792	334	1823	2773

Tablo 18: /ü/ ünlüsüne ait toplam (erkek) formant değerleri ortalaması

Sonuç

Çalışmada Boşnakça konuşurların A1-A2 temel düzeyde Türkçe ünlü üretimleri 1454 sözcük içerisinde ilk, orta veya sonda bulunan 368 hecenin seslendirilmesiyle elde edilen verilerin Praat ses çözümleme programından elde edilen formant değerleri R programlama diliyle hesaplanarak verilmiştir. Boşnak öğrenciler ile ana dili konuşurlarından toplanan verilerin karşılaştırıldığı çalışma kapsamında ulaşılan nicel veriler üzerinde çeşitli değerlendirmeler yapılarak elde edilen bulgulardan hareketle şu sonuçlara ulaşılmıştır;

- /a/ ünlüsü hem kadın hem erkek konuşurların tümü tarafından Türkçe ses değerine çok yakın seslendirilmiştir. Buna göre, Boşnak konuşurlar /a/ ünlüsünü kolayca sesletebilmektedir. /a/ ünlüsünün özellikle erkek konuşurlardaki kullanımında ötümsüz çevresi içerisinde daha başarılı sesletildiği, /ba/, /maz/ gibi ötümlü ses çevresindeki hece birliklerinde bu ünlünün daha önde eklenildiği görülmektedir.
- /e/ ünlüsü Boşnak konuşurların tümü tarafından Türkçe ses değerine çok yakın seslendirilmiştir. /a/ ünlüsünde olduğu gibi /e/ ünlüsü için de benzer bir durum söz konusudur. Özellikle Boşnak erkek konuşurlar /e/ sesini ötümsüz çevresi içerisinde daha başarılı sesletmekte; /beş/, /ce/, /le/ gibi ötümlü ses çevresindeki hece birliklerindeki /e/ ünlüsünü daha geride eklemektedir.
- Her iki cinsiyete mensup Boşnak konuşurlar /i/ ünlüsünü Türkçe sesletime uygun sesletmektedir.
- /ı/ ünlüsü ötümlü sesler çevresinde daha geride eklenilerek /i/ ünlüsüne yakın sesletilmekte; ötümsüz ünsüz ses çevresi içerisinde Türkçe sesletime yakın biçimde seslendirilmektedir.
- /o, u/ ünlüleri ötümlü ses çevresi olan /do/, /ro/, /du/, /ru/ gibi birliklerde ve ötümsüz ses çevresi olan /çok/, /ko/, /şo/, /çuk/, /tut/ gibi hece birliklerinde geride bir noktada eklenilirse de çoğunlukla başarıyla sesletilmektedir.

- Boşnak alfabesinde bulunmayan Türkçe /ö/ sesi /o/ ünlüsüne yakın bir sesletimle oluşturulmaktadır.
- /ü/ sesinin Boşnakçada bulunmayışı sebebiyle bu ünlünün bulunduğu sözcüklerin sesletimi sorunludur.
- Türkçe sözcüklerdeki /a, e, i, o, u/ ünlüleri Türkçe öğrenen yabancı öğrenciler tarafından Türkçe ses değerlerine yakın ve kolayca seslendirilirken /ı, ö, ü/ ünlülerini sesletiminde sorun yaşanmaktadır. Yabancı öğrencilerin Türkçe ünlü üretimleri sesbilgisel çevredeki ünsüz birliktelikleri ile değerlendirildiğinde ise /a, ı, o, ö/ ünlülerin çoğunlukla ötümsüz ses çevresinde Türkçe sesletime daha uygun seslendirildiği görülmektedir.

Kısaltmalar

AOBM Avrupa Ortak Başvuru Metni; **CEFR** Common European Framework of Reference For Languages; **F1** Birinci Formant; **F2** İkinci Formant; **F3** Üçüncü Formant; **F4** Dördüncü Formant; **Hz.** Hertz; **IPA** Uluslararası Sesbilim Abecesi; **WALS** The World Atlas of Language Structures

KAYNAKÇA

- AKBULUT, B. (2021). *Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kullanılan Okuma Metinlerinin Türkçenin Sesletimi Edinimine Etkisi (Bosna Hersek Örneği)*. Bartın: Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BEYDİLİ KAYA, E. (2019). "Suriyelilerin Türkçe Öğrenirken Yaşadıkları Dil Sorunları". *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*. II/1: 73-92.
- Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR)* (2020).
- ÇANGAL, Ö. - A. HATTATIOĞLU (2016). "Türkçenin Yabancı Dil Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar. Bosna-Hersek'te Türkçe Öğretimi, Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri". *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar*. (hzl. İbrahim Gültekin-Fikriye Gündüz). İstanbul: Kültür Sanat Basımevi: 71-112.
- DOĞAN, C. (2007). "Arap Öğrencilere Türkçe Sesbilgisi Öğretimi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. VII/2: 233-250.
- ERDEM NAS, G. (2021). "Somalice Konuşurlarının Türkçe Ünlü Üretimi". *Türkolojinin Delikanlısı Seyyah*. (ed. Abdulkadir Öztürk-Hüseyin Yıldız). Erzurum: Kültür Bakanlığı Fenomen Yayıncılık: 315-329.
- ERDEM NAS, G. - S. YALÇINKAYA (2021). "Endonezya Dili Konuşurlarının Türkçe Ünlü Üretimi (Bir R Dili Uygulaması)". *International Journal of Interdisciplinary Language Studies (IJLS)*. 2: 1-24.
- ERGENÇ, İ. - İ. P. UZUN (2020). *Türkçenin Ses Dizgesi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- EKER, S. (2010). "Ünlülerin Temel Özellikleri Üzerine Birkaç Not". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. V/4: 305-320.
- EKER, S. (2017). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- FLEGE, J. (1988). "The Production and Perception of Foreign Language Speech Sounds". *Human Communication and it's Disorders-A Review*: 224-401.

- HİŞMANOĞLU, M. (2019). "The Pronunciation of the Inter-Dental Sounds of English: An Articulation Problem for Turkish Learners of English and Solutions". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. I/1: 1697-1703.
- İBRAGİC, İ. (2017). *Bosna Hersek'te İlköğretimde Yabancı Dil Olarak Türkçe A Düzeyinde Yazma Sorunları*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAYA, M. (2004). "Üniversite Öğrencilerinin Türkçede Yanlış Ünlü Sesletimleri". *HAYEF Journal of Education*. I/1: 89-97.
- KOCABAŞ, Ö. (2017). *Hazırlıksız Konuşma Becerisinin B1 Seviyesinde Kazandırılmasına Yönelik Yaratıcı Drama Temelli Bir Süreç Önerisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞENGÜL, K. (2014). "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Alfabe Sorunu". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*. III/1: 325-339.
- ÖZMEN, C. vd. (2017). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Konuşma Becerisi: Sesletime Yönelik Bir Uygulama ve Etkinlik Önerisi". *Turkish Studies*. XII/28: 593-634.
- ÖZKAN, N. (2015). *Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Ara Düzeyde (B1-B2) Diksiyon Eğitiminin Sesli Okuma Üzerindeki Etkisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YAŞAR, E. - S. TOPRAK (2017). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dil Ailelerinin Öğrenime Etkisi". *3. Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*: 258-281.
- YILMAZ, İ. - İ. ŞEREF (2015). "Arap Öğrencilerin Türkçe Okuma Sesletim Becerilerinin Geliştirilmesinde Şiirden Yararlanma". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*. IV/3: 1213-1228.

HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN ROMANLARINDA BAYKUŞ

Ece SERRİCAN KABALCI *

ÖZ

Türk edebiyatının üretken yazarlarından biri olan Hüseyin Rahmi Gürpınar, gündelik hayatı eserlerine taşımış bir isimdir. Onun eserlerinde sosyal hayattan kesitleri, yöresel konuşmaları, mahallelerin doğal atmosferini ve geleneksel temaşa sanatlarının anlatım zenginliğini bulmak mümkündür. Anlattıklarını mizahla harmanlayan Hüseyin Rahmi Gürpınar, eleştiri oklarını geleneksel inançların ve dogmaların esiri olmuş insanlara yöneltir. Eserlerinde, insanları kendine esir eden ve onların inançlarını kullanarak korkutan her olayın, akla ve bilime dayalı pozitivist bir anlayış benimsendiğinde kolayca çözülebileceğini anlatır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında, halk inancında ölüm ve uğursuzluk getirdiğine inanılan baykuşa yönelik göndermeler de bulunur. Bu çalışmada, yazarın tüm romanları -kırk adet roman- taranmış ve baykuşa yönelik göndermeleri içeren on dokuz adet romanı tespit edilmiştir. Bu tespitlerin ardından söz konusu romanlar incelenmiş, göndermelerin olduğu bölümler alıntılanmış ve yazarın bu inancı nasıl yorumladığı değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara dayanarak romanlardaki göndermelerde baykuşun ölüm ve uğursuzlukla ilişkilendirildiği, baykuşa yüklenen olumsuz özelliklerin sıralandığı; Deli Filozof adlı romanında ise, sözün bırakıldığı bir anlatıcı olarak baykuşun kullanıldığı görülmüştür. Sonuç olarak Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın baykuşa yönelik tüm göndermelerinde halk inancının izlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Rahmi Gürpınar, Baykuş, Batıl İnanç, Roman.

OWL IN THE NOVELS OF HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR

ABSTRACT

Hüseyin Rahmi Gürpınar is one of the most prolific writers in all of Turkish literature. He made extensive use of themes from daily life throughout his work, including aspects of social life, colloquial speech, neighbourhood life, and the expressive richness of traditional Turkish performance arts. Gürpınar also used humour, namely to direct to criticize people who believe in traditional dogma and superstitions a little too much. He himself believes that you can resolve with reason and science. His novels feature owls in them – which, in Turkish culture, are believed to bring death and bad luck. The study before you surveys nineteen of the author's novels (out of forty) containing references to owls, and quotes the chapters alluding to those references as well as studies how Gürpınar interpreted them. Our findings show us that almost all of them deal with death and bad luck, and that he focus on the owl's negative characteristics – with one exception: Deli Filozof, in which the owl is the narrator of the book yet not directly mentioned. In short, almost all of Hüseyin Rahmi Gürpınar's references to owls take root in Turkish folk beliefs.

Keywords: Hüseyin Rahmi Gürpınar, Owl, Superstition, Novel.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 28.05.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.07.2021

* Öğr. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, NEVŞEHİR; ORCID: 0000-0002-3050-1717, E-posta: eceserrican@hotmail.com

Giriş

Halk arasında yaygın olarak yer alan inanışlara bakıldığında her birinin geçmişten izler taşıdığını söylemek mümkündür. Geriye dönük yapılan araştırmalar, bu izlerin ne kadar derinlerde yer aldığını ve dilden dile aktarıldıkça farklı boyutlara ulaştığını ortaya koymaktadır. Hatta bazı inanışların kökeninin sadece ulusal değil, aynı zamanda evrensel olduğunun tespiti; tıpkı bir ağaçtan büyüyen dallar gibi inanışların da köklü bir geleneğin ürünleri olduğunu insanlara göstermektedir. Mitolojik söylencelerde yer alan ve halk inanışında çoğunlukla olumsuz özellikleriyle zikredilen hayvanlardan biri de “baykuş”tur. Yunan mitolojisinde ve Türk mitolojisinde yer bulan baykuş, sözlü ve yazılı anlatım geleneği içerisinde de sık sık kullanılmıştır.

Tarih boyunca hayat, ölüm ve doğa ile ilgili temel soruları kendine yönelten insanoğlu, dünyanın farklı yerlerinde mitler yaratarak bu sorulara cevap aramıştır. Böylece her topluluğun kendi mitolojisi ortaya çıkmıştır. Bu mitolojiler ele alınan olay, durum ya da nesnenin başlangıç zamanını yani kökenini anlatarak zaferlere ve felaketlere dair insanlara önemli dersler vermiştir. Ortaya çıkan ritüeller ise, toplumların ortak bir kimlik oluşturmaya ve bireylerin aidiyet duygusunda birleşmesine yardımcı olmuştur (Daniels, 2014, s. 9-10).

İnsanoğlu, mitolojik alanlara ait olduğunun farkında olmaksızın psikanalitik imgelere göndermede bulunarak Oidipus’tan söz eder, güçlü kuvvetli birini “Herkül gibi” betimler ya da bir kişinin narsisizmini anlatırken bilmeden Narkissos’a göndermede bulunur. Tüm bu göndermelerde ortak bir mirasın izlerini takip etmek, bu miras içinde Eski Yunan mitolojisinin etkisini görmek mümkündür. Mitolojik gerçeklikle ilişkili anlatılarda yer alan tanrılardan biri de Athena’dır (Agizza, 2006, s. 9).

Yunan mitolojisinde, Zeus’un kızı ve on iki Olympos tanrısından biri olan Athena’nın en sevdiği kuş baykuştur (Erhat, 1996, s. 66). Tanrıçanın gözlerinin baykuş gözü renginde olduğu bilinir (Gezgin, 2014, s. 51). Üç bakire tanrıça arasında en önemlisi olan Athena’nın şehri Atina’dır (Hamilton, 2013, s. 16). Şehirlerin koruyucusu olan Athena, Atina şehri için yarışa girmiş ve şehre en faydalı armağan olan zeytin ağacını vererek yarışı kazanmıştır (Necatigil, 2011, s. 29). Yunan kültüründeki soylu unsurları kendisinde barındıran Athena, hukuk ve adaletin, bilgelik ve cesaretin tanrıçasıdır. Sanatta farklı simgelerle tasvir edilen Athena’nın en sık rastlanan sembolleri zırh, zeytin ağacı ve bilge baykuştur (Daniels, 2014, s. 136-137). Bu nedenle kuşlar arasında baykuşa, mitolojik açıdan önem atfedilmektedir.

Kozmogonik efsanelerde anlatılan ve halk inanışında da yer alan kuşların, insan yaratılmadan önce yaşadığına inanılır. Anadolu geleneğinde bazı öykülerde kuştan insana ya da insandan kuşa dönüşüm görülür. Midilli Adası’nda rastlanan muhtemelen Türk kökenli bir efsanede, aslında insan olan baykuş ve guguk kuşunun niye kuşa dönüştükleri anlatılır. Efsaneye göre baykuş, guguk kuşunun hizmetçisidir. Guguk kuşunun yaptığı haksızlıklara dayanmadığı için onu terk eden baykuş, “Hak! Hak!” diye bağıarak hakkını ister. Bu sözcük “hak” ve “adalet” anlamındadır, büyük harfle yazıldığında ise “Hak, Tanrı” demektir. Efsaneler, bu kuşların ününü açıkça ortaya koymaktadır (Boratav, 2012, s. 99-102).

İslamiyet’ten önceki dönemde, bazı Türk topluluklarının kuşları ongun saydıkları görülür. Kuş, ruhun simgesi olarak kabul edildiğinden ölümle ilgili ifadelerde “uçmak” sözcüğüne yer verilir. Aynı zamanda cennetin ifadesi olan kuşlar, şamanlar tarafından suretine girilen ve yardım alınan ya da koruyucu ruh olarak seçilen hayvanlardan sayılır. Şamanın en çok suretine girdiği hayvanlardan biri baykuştur (Çoruhlu, 2002, s. 151). Şaman, yapacağı yolculukta bir hayvandan dolayı yardım görebilir, onunla özdeşleşebilir. Kılık değiştirip onun gibi davranışlar sergileyebilir. Kuş gibi kanat çırpıp, at gibi dörtnele gider veya köpek gibi havlar. Hareket ve sesle hayvanı taklit etmekle yetinmediği

durumlarda, örneğin ayı olmak için, ayı postu giyer. Ayrıca şaman, giyiminde çeşitli hayvanların -kuşların, balıkların, baykuşların- küçük demirden tasvirlerini kuşanabilir (And, 2012, s. 93).

Türk lehçeleri içerisinde Azeri Türkçesinde “bayguş”, Kırgız Türkçesinde “ükü”, Kazak Türkçesinde “üki, baykuş”, Özbek Türkçesinde “bâykuş”, Tatar Türkçesinde “yabalak, baygış, mäçi başlı”, Türkmen Türkçesinde “baayguş”, Uygur Türkçesinde “baykuş, gücgünek” (Doğan, 2001: s. 645) olarak geçen baykuş; Eski Türkçede “ügi/ühi, koburga, yapakulak/yapalak” şeklinde geçmektedir. Anadolu kültüründe ise baykuş, “ulukuş, devletli, murat kuşu” gibi isimlerle olumlu bir şekilde anılmıştır (Gülakan Kaman, 2015, s. 1147-1148).

Olumlu bazı söylemlere karşın baykuşlar, gece kuşları olarak bilinir ve çoğu kültürde uğursuz olduklarına inanılır. Baykuş; ıssız yerlerde yaşaması, geceleri çok iyi görmesi, kocaman ve parlak gözleriyle tanınır (Gezgin, 2014, s. 51). Halk inançları arasında uğursuz görülen baykuş; mezarlıkları, yıkık ve harap yerleri kendine mesken tutan bir kuştur. İnanca göre bu kuş hangi evin damına konarsa o evden ölü çıkar. Ayrıca kabul gören niteliğinin daha da arttırıldığı kullanımında, kızılan ve hak eden kimselere söylenen “uğursuz baykuş” sözü de konuşma dilinde yer almaktadır (Ersoylu, 2015, s. 88).

Baykuşun halk inanışında etkin bir şekilde yer alması, hayattan sahneler sunan edebî anlatılardan olan roman türünde de kullanılması sonucunu doğurmuştur. Bu çalışmada, halk inanışlarında yer alan baykuşun, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın eserlerindeki yeri incelenmiştir. İnceleme sonucunda yazarın, baykuşu; halk arasında yaygın olarak kabul gören ölüm ve uğursuzlukla ilişkilendirdiği, onun olumsuz özelliklerini ön plana çıkardığı görülmüştür. Baykuşa yönelik kullanılan tüm göndermelerin halk inanışının izlerini taşıdığı tespit edilmiştir.

Hüseyin Rahmi Gürpınar Hakkında

İlk romanı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde 1888'de tefrika edilen Hüseyin Rahmi Gürpınar, Türk edebiyatının üretken yazarlarından biridir. Tanzimat döneminin anlatılarında bulunan hayalcilikten akılcılığa ve çocukluktan olgunluğa geçiş döneminde yazı hayatına başlamıştır (Moran, 2008, s. 11). Geleneksel Türk temaşa sanatlarından, Karagöz ve orta oyununun anlatım özelliklerinden, meddah ve orta oyuncularının üsluplarından yararlanarak oluşturduğu anlatımında gerçek ile gülünç arasında denge kuran bir yazardır (Kaplan, 2002, s. 34). Hikâye ve roman türünde çeşitli eserler kaleme alan Gürpınar, geleneksel inançlara ve dogmalara karşı çıkarak Batı'nın akla ve bilime dayalı pozitivist anlayışını benimser (Moran, 2008, s. 114). Ancak bu benimseyiş yüzeysel Batı hayranlığını ve taklitçiliğini reddeder. Olumsuz Batılı tiplerin ahlaka, örf ve adetlere aykırı davranışlarını komik olaylar üzerinden işleyerek eleştirel bir bakış açısı geliştirir (Kerman, 2009, s. 155). Romanlarında yer alan tipler, tek çekirdekli ve sabit karakterlidir. İçgüdüleri ve düşünceleri aynı kalan bu kişiler, insanoğlunun karmaşık eğilimlerinden ve iç hesaplaşmalarından uzak bir görünüm sergilerler. Gürpınar, insanların psikolojik yaşantılarından çok dış görünüşlerine ve sosyal davranışlarına önem verdiği için şematik kalıplara uygun kişiler oluşturur (Kaplan, 2009, s. 400).

Hüseyin Rahmi Gürpınar, batıl inanç konusunu ele alan eserlerini “esrar romanları” şeklinde yazar. Bu romanlarında çözülmesi gereken bir sır vardır ve bu sır çoğu zaman menfaat düşkünü insanların safdil insanların batıl inançlarından yararlanarak oynadıkları bir oyundan ibarettir. Roman da bu sırrın keşfi ve heyecanı üzerine kurulur (Kaplan, 2009, s. 400). Batıl inançlar içerisinde fal baktırma, büyü ve muska yaptırma gibi uygulamalar; doğaüstü güçlere inanma gibi inanışlar, halk arasında kulaktan kulağa dolaşan anlatılar Gürpınar'ın romanlarında yerini alır. Söz konusu batıl inançlar dışında Gürpınar'ın romanlarının tamamı -kırk romanı- incelendiğinde halk inanışında olumsuz bir şekilde

anılan baykuşla ilgili göndermelerin de yer aldığı görülür. *İffet* (1897), *Mürebbiye* (1899), *Metres* (1900), *Gulyabani* (1913), *Toraman* (1919), *Hakka Sığındık* (1919), *Hayattan Sahifeler* (1919), *Tebbessüm-i Elem* (1923), *Cehennemlik* (1924), *Ben Deli miyim?* (1925), *Muhabbet Tılsımı* (1928), *Mezarından Kalkan Şehit* (1929), *Eşkiya İnde* (1935), *Dirilen İskelet* (1946), *Deli Filozof* (1964), *Kaderin Cilvesi* (1964), *Can Pazarı* (1968), *Ölümler Yaşıyor mu?* (1973) ve *Namuslu Kokotlar* (1973) adlı romanlarında baykuşa dair göndermeleri takip etmek mümkündür.

Ölüm, Uğursuzluk ve Kötülük Habercisi Olan Baykuş: Alay Dolu Kahkahalar

Halk inanışında ölümü önceden haber veren belirtiler arasında hayvanlarla ilgili olanlar çoğunluktadır. Hayvanların insanlardan farklı olan bazı yetenekleri ve sezileri, onların uğurlu ya da uğursuz sayılmasına yol açmaktadır. Hayvanların ötüşü, uluması, kişnemesi, uçuş yönü, alışılmışın dışındaki hareket ve davranışları yaklaşan ölümün bir işareti olarak yorumlanabilmektedir (Örnek, 1971, s. 15). Bu inançlar arasında uğursuzluk ve ölüm getireceğine en çok inanılan hayvanlardan biri baykuştur. Sesi, fiziksel yönden yüzünün şekli, yıkıntı ve terk edilmiş yerleri yuva yapması; bu inanmanın temelinde yatan nedenlerdendir. Baykuşun ötüş biçimi, ötme zamanı, konduğu yer ve öttüğü yerlerle ölümü haber verdiğine inanılmaktadır (Örnek, 1971, s. 18). Uğursuz olarak nitelendirilen ve ötüşünün ölüm habercisi olduğu düşünülen baykuş, ölüm ve yıkımın sembolü olarak kabul edilmektedir (Alp, 2009, s. 65).

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında baykuş, bu inanışın yansıması olarak ölüm ve uğursuzlukla ilişkilendirilmiş, varlığı ve ötüşü ile kötülüğü haber verdiğine inanılmıştır. Bu yönüyle baykuş, insanların kendisinden çekindiği bir kuş olarak tanıtılmıştır. Baykuşu gören ya da onun ötüşünü duyan kişinin başına bir kötülük geleceği ya da bu hayvanın zaten var olan bir uğursuzluğun üzerinde kanat çırdığı inancı aktarılmıştır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın bazı romanlarında baykuşun sesi alay dolu şen kahkahalara benzetilmiştir. Roman kişileri içerisinde hayal kırıklığına uğrayan, aldatan, günaha giren, yaptıkları yüzünden pişmanlık duyan, sıkıntıya düşen kim varsa baykuşun sesini yani kahkahalarını duymuştur. Gürpınar'ın ilk romanlarından olan *İffet*'te baykuş, mezarlıları seven ve çıkardığı "hu hu hu" sesleriyle insana ürperti veren bir hayvan olarak okuyucunun karşısına çıkar. Romanda anlatıcı, arkadaşı ile bir gezintiye çıkar. Karamsar ve üzgün bir ruh hâline sahip olan anlatıcı, mezarlıklar içinde dolaşmak isteyince arkadaşı: "Kardeş, baykuş musun, nesin? Mevsimin son müsaadesi olan böyle bir hava, hiç böyle yerlerde geçirilir mi?" (Gürpınar, 1998a, s. 82), diye sorar. Bu sorunun devamında, insanların ölümü çağrıştıran mezarlıklarda dolaşmak istememesinin nedeninin baykuşlar olduğu belirtilir. Çünkü baykuşlar, uğursuzluk saçan "hu hu hu"larını ağlayanlardan ve can çekişenlerin iniltilerinden öğrenmişlerdir. Bu atmosferden etkilenen yazar, evine döndüğünde gece kandilini yakar. Ancak kandilin üstüne geçirdiği baykuş figürünün bakışına dayanamaz: "Veyyöz bana yassı çehresi, değirmi gagası, durgunluk içinde mezar dinler gibi kalkık ufacak kulakları, kırmızı mercan gibi parlayan tekerlek tekerlek iri gözleriyle pek korkunç bakıyordu." (Gürpınar, 1998a, s. 101)

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın aldatma/aldatılma olgusunu ele aldığı, Anjel'in mürebbiye olarak çalıştığı evdeki erkeklerle olan ilişkilerinin anlatıldığı eseri *Mürebbiye*'dir. Bu ilişkiler ağı ortaya çıktığında hayal kırıklığına uğrayan Şemi, gecenin sessizliği içindeki bir baykuş iniltisini kötüye yorar. Ona göre: "Sanki o baykuşlar, o çakallar "Anjel seni sevmiyor, aldatıyor" diye bağıyorlardı." (Gürpınar, 2015, s. 125) Parnas isimli bir kadınla birlikte olmak için uğraşan Müştak'ın çektiği sıkıntıları anlatan *Metres*'te, baykuşun uğursuzluk getireceğine yönelik bir algı oluşturulur. Özellikle baykuşun sesinin, üzüntü ve sıkıntı içinde olanlarla eğleniyormuş hissi uyandırdığına dikkat çekilir. Müştak, sıkıntı içinde geçirdiği gecede, dışarıdan gelen baykuş seslerini duyar:

Karşiki selvilerin karaltıları içinden birdenbire bir baykuş öttü: huh hu... hu... hu!.. Birbiri ardından sık ve sert başlayan bu huhhular uzun seyretiltilerle sona eriyor, sanki gecenin karanlığı içine uğursuzluk saçıyordu. Müştak bir kuşun sesiyle etrafına uğursuzluk yağdırabileceğine inananlardan değildi. Fakat bu virane, mezarlık kuşunun sevimsiz, acı sedası, gecelerini sıkıntılar içinde, uykusuz geçirenlerle eğlenir gibi arada kopardığı kahkahalar sınırlarına dokunuyordu. Anasının ölümünde bu kuş o felaketlerine karşı ne kadar gülmüştü. Evet... Bu hayvanın sesi karışan işlerde bir uğursuzluk oluyordu (Gürpınar, 1998b, s. 108).

Müştak, bu fikirler içindeyken sofada bulunan guguklu saate karşı da düşmanlık hisseder. Guguklu saatin vuruşu ile baykuşun usanç verici çılgınlığını işittikçe kendine söylenerek baykuşla saat arasında benzerlik kurar: "Guguklu saat... Uğursuzlukta bu saatle karşiki baykuş arasında mutlaka bir münasebet var. Ya ötmek için o bunu bekliyor, ya çalmak için bu onu." (Gürpınar, 1998b, s. 109) "Bu uğursuz saat de bana guguk demek için tam vaktini bulur. Çal bakalım çal... Çal da karşiki baykuş senden iştiha gelsin, gündüz ötsün, ben de seni parçalayayım." (Gürpınar, 1998b, s. 112)

Gulyabani'de bir oyundan ibaret olan cinler ve periler meclisinin düzenlediği bir sınava yer verilir. Bu esnada: "Nihayet yüksek ağacın birinden "Hu, hu, hu" matemli sesiyle bir baykuş (...)" (Gürpınar, 1995b, s. 105) öterek herkesin içini ürpertir. Doğaüstü varlıklarla birlikte korku dolu bir atmosferin canlandırıldığı anlatımda, baykuş da yerini alır. Evin çalışanları baykuşun sesinin uğursuzluk getirdiğine inanır ve bu kuşun bir kahkaha kuşu olduğunu belirtir. Aralarında geçen konuşma şu şekildedir:

– Bu sabah kavak ağacında üç defa baykuş öttü.

– Bu neye alamettir?

– Bu gece gene birisini boğdular.

(...)

Ruşen: Kavakta öten kahkaha kuşunu duymadın mı?

Kalfa: Duydum. Gene evin içinde ne uğursuzluk oldu?, diye korkudan odamdan dışarıya çıkamıyordum.

Ruşen: Hanımefendi sağ mı?

Kalfa: Sağ ama besbelli o da baykuşu duymuş olmalı ki, üzüntüsünden haykırıyor, yeri göğü koparıyor. Gene kime kıydılar?, ahlarıyla çırpınıyor, kara yaslara batıyor (Gürpınar, 1995b, s. 126-127).

Ölüm habercisi olarak görülen baykuşun sesi, uğursuz bir hayvanın kahkahaları şeklinde tanımlanır. Suçsuz insanların ölümünü haber veren baykuşun sesi, evin içindeki herkesi rahatsız eder:

Hu, Hu, HUUU, HUU... Uğursuz sesiyle bir baykuş öttü. Ses hemen kerevetin sağ ucundan geliyordu. Oraya bu uğursuz gece kuşu saklanmış olsun... Buna hiçbirimiz ihtimal vermiyorduk. Ama orada öttü. Bu gerçeği kabul etmemeye olanak yoktu. Hepimiz titreşerek felaketin arkasını bekledik. Azıcık durdu. Baykuş, bu sefer kerevetin ortasında öttü. Nihayet yükün üstünde, tavana yakın bir noktadan dördüncü defa olarak gene huhuladı. Sustu. Epey bekledik. Artık uğursuzluk saçan bu haykırış bir daha tekrarlanmadı (Gürpınar, 1995b, s. 133).

Toraman'da Aziz, üvey annesi Binnaz ile aşk yaşamaktadır. Karısından şüphelenen babası ile Binnaz'ın odasını gözetlerken sesi duyulan tek varlık uğursuzluğu haber veren baykuşlardır: "Vakit ilerlemiş, kurt kuş uyumuştur. Lakin gecenin bu derin uykusunu bozan gece mahlûkları da vardı. Arada bir karanlığın sınırlarını ve korkunçliğini arttıran baykuş hu hu huları duyuluyor." (Gürpınar, 1996, s. 356)

Hakka Sığındık'ta virane yerlerde gezen Abdal Veli, hiçbir şeyden korkmayan mübarek bir zat olarak tanıtılır. Onun yaşadığı yerler, baykuşların mekânıdır ve baykuşları

bile korkutan bir özelliğe sahiptir: “Önde köpekler ürür, baykuşlar öter, iç gıcıklayan kokular tüter, hayaller gezinir. Ölüler dirilir. Kalbi ürküten, ruha korku veren kabir sırları kendini gösterir.” (Gürpınar, 1995a, s. 179) “Hazreti Abdal, gece karanlığı ve sessizliği içinde tesbihle, zikirle meşgul olur. (...) İnsanlığın kötülüklerini, çirkin hâllerini apaçık görür. Acı acı ağlar. Bağırır durur. Baykuşları korkutur. Susturur.” (Gürpınar, 1995a, s. 180)

Hayattan Sayfalar'da Hacer, kızı Hürmüz'ün evlilik dışı dünyaya getirdiği çocuğunu ağzına mendil tıkararak öldürür. Sonrasında oğlu Hidayet ile beraber bebeği gömeceği sırada bir baykuş öter. Bu ses duyulunca, açtıkları çukura çocuğun ölü vücudunu hızla atarak oradan uzaklaşırlar. Daha onlar uzaklaşmadan küçük cansız bedeniyle bu bebek, uğursuz gece kuşunun sesine cevap vermeye başlar. Zavallı bebeği telkin eden baykuşlardır ve onun sözlerine karşılık olarak uzaktan bu kahkaha kuşları ötüşürler (Gürpınar, 1976, s. 235-236). Bu alıntıda roman kişilerinden birinin -henüz konuşmaya başlamamış bir bebek- baykuşu muhatap alması ve ona cevap vermesi, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında baykuşla ilgili tespit edilen diğer alıntılardan farklı bir örnektir.

Tebessüm-i Elem'de sevgilisi Vuslat uğruna terk ettiği karısı Ragıbe'nin yeniden evlendiğini gören Kenan, yaptıklarından pişmanlık duyar. İç hesaplaşma içine giren Kenan, vefat ettiği annesinin hayalini görünce bayılır. Bu esnada baykuşlar ortaya çıkar: “Ta tepede çamlar arasında, viran değirmenin baykuşları Kenan'ın acı gülüşünü tekrarlayarak güldüler.” (Gürpınar, 2001, s. 394)

Cehennemlik'te elli beş yaşındaki Hasan Ferruh Efendi, mikroplardan ve bunların neden olacağı ölümden korkan bir kimsedir. Yanında ölümden bahsedilmesine, cenaze görmeye dayanamaz. Ne zaman: “Kör dilenci ilahisi, baykuş sesi, köpek uluması işitirse saatlerce hasta düşer” (Gürpınar, 2005a, s. 26) bir yapıya sahiptir. Ölümden korkan ve ölümü hatırlatan her şeye karşı dikkat kesilen Hasan Ferruh Efendi, bu titizliğini karısına karşı gösterememiş ve karısının kendisini aldattığını fark edememiştir. Karısı Ferhunde Hanım; kocasına yönelik ihanetini, kızının sevgilisi olan Şemsi ile birlikte olarak gerçekleştirmiştir. Ancak Şemsi, Mahmure'yi sevmektedir ve ona kavuşmayı istemektedir. Şemsi'nin, sevdiği kızın annesiyle birlikte olduğu gecenin uğursuzluğu, baykuşların kahkahayı andıran sesleriyle birlikte anlatılmaktadır:

(...) Yakından, birdenbire bir baykuşun gevrek gevrek kahkahalı iniltisi koptu, tüyleri ürpertti. Deminden bütün şiir ve güzellik esinleri ile aşkı alkışlayan doğa, sanki şimdi birdenbire, onun aleyhine dönmüştü. Doğanın ağzından bu birleşmeyi tebrik eden ses, artık işitilmiyor; bülbülün sesinde ağlayan bir azar, ayın çekilmesinde bir utangaçlık, çakalların ulumalarında bir uğursuzluk kasti, baykuşun kahkahasında bir ayıplama alayı var gibiydi. (...) Ağır ağır, yokuş aşağı yola çıktılar. Sanki onlar için artık hep inişti, düşüştü. Arkalarından çakallar, baykuşlar öyle bağırıyorlardı (Gürpınar, 2005a, s. 183-184).

Romanda baykuşun fiziki tasvirine de Mahmure ve Şemsi'nin bulunduğu bir gecede yer verilmiştir. Baykuşun bakışlarının insanın sakladığı tüm sırları açığa çıkarırcasına kendilerine yöneldiği bir anda Mahmure ve Şemsi onun varlığı nedeniyle ürpermiştir:

O aralık tepelerinde bir ses oldu. İkisi de başlarını tavanın koni biçimindeki külahına doğru kaldırdılar. Koninin içinde, tepesine yakın bir noktada, fener, saksı gibi şeyler asmak için uzatılmış bir fıstık çubuğu üzerinde loşluğa gömülerek tünemiş iri bir baykuş gördüler. Hayvan, tekir kediye benzeyen tekerlek kafası, tepesinde iki yanına uzanmış tüyden boynuzları altındaki tekerlek gözleriyle bakar körlerin dikilmiş sabit bakışlarını andırır bir dalgınlıkla kendilerine bakıyordu. İkisi de bu çeşit saçma düşüncelere inananlardan değildi, ama bu bakıştaki

uğursuzluk ile titremekten kendilerini alamadılar. Talih ve talihsizlik ile hiçbir ilgisi olmayan bu gece kuşunun uğursuzluğu konusunda çocukluklarından beri dinledikleri acayip sözler zihinlerinde yer etmişti. Ne vakit bu gece kuşlarının miyavlamaları, kahkahaları duyulsa, ev halkıyla birlikte bir felaket çıkmasını bekleyerek ürkmeye alışmışlardı (Gürpınar, 2005a, s. 327-328).

Şemsi, kendilerini korkutan bu uğursuz kuşu kovalamak ister: “Aşkımızın en yüksek mutluluk noktasında, böyle ilk günden baykuş tünediğini istemem.” (Gürpınar, 2005a, s. 328) der. Mahmure ise, zavallı bir kuşun onları ayıramayacağını düşünür. Yine de, annesi Ferhunde Hanım'ın kendisine olan düşmanlığını anlatırken gözünü baykuşun tünediği yerden alamaz: “Mahmure, pek karışık bir bilmecenin derinliğine dalan gözlerini baykuşun tünemiş olduğu tepeye (...)” (Gürpınar, 2005a, s. 329) diker. Şemsi, annesinin kızına yönelik düşmanlığının nedenini bilir, ancak içinde bulunduğu bu utancın itiraf edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, konuyu kapatmak ister: “Şemsi, kendi için bir bilmece olmayan bu sırrın tehlikesini kapatmanın bir yolunu arar bir çabuklukla o da gözlerini baykuşun sokulduğu kovuğa dikerek, şaşkın, tutuk cevap verdi. (...) Mahmure, gözlerini baykuşun tüneğinden ayırdı.” (Gürpınar, 2005a, s. 330)

Aynı baykuş, romanın sonunda tekrar ortaya çıkar. Ferhunde Hanım yüzünden intihar eden Şemsi ve Mahmure'nin durumuna üzülen Atifet, halası Ferhunde Hanım'ın, “cehennemlik” bir kadın olduğunu söyler. Bu lanetleyici sözlere karşılık Ferhunde Hanım sadece kahkaha atar. Kahkahasının karşılığı baykuştan gelince tüm bakışlar bu kuşa yönelir: “Herkes başını kaldırdı. Tavan külahının kovuğunda tünemiş iri bir baykuş, gündüz görmeyen tekerlek gözleriyle boşluk içinden aşağı bakıyordu. Bu, kendilerini öldürenlerin ilk kucaklaşmalarını seyreden hayvandı.” (Gürpınar, 2005a, s. 365)

Ben Deli miyim? adlı romanda Kalender Nuri, yaptığı kötülükleri ve ahlaksızlığını anlatırken baykuş benzetmesine başvurur. Kendisini kötülüğe sürükleyen, içinde durmadan öten bir baykuş olduğunu savunur: “İnsanların içlerinde, yaptıkları kötülükleri beğenmeyerek öten guguklu vicdanlar değil, aksine o zavallıları türlü fenalıklara sürükleyen uğursuz baykuşlar vardır. Hele benim melun baykuşum, içimden bana neler bağıırır. (...) Gazetelere anket yaparak halktan sorunuz. İçlerinde öten şey kendilerini fenalıktan alıkoyan vicdan horozu mudur, yoksa başlarını türlü belalara sokan bir baykuş mudur?” (Gürpınar, 1964, s. 156)

Yaptığı kötülüklerden utanmayan Kalender Nuri, tüm suçlunun baykuş olduğunu belirtir. Şadan ile karısı Revan'ın arasına girmeye çalışır. Bu durum Şadan'ın canını sıkır ve içine düştüğü durumu halk inanışlarına başvurarak anlatır: “Türkçede ağza alınması fena veya uğursuz sayılan “domuz” gibi, “baykuş” gibi bazı kelimeler vardır, karımla aramda Kalender Nuri'nin adı da böyle iğrenç bir hâle düştü. Onu ağza almayı artık büyük bir uğursuzluk sayıyorduk.” (Gürpınar, 1964, s. 240)

Muhabbet Tılsımı'nda vekilharç Abdullah Neyir Efendi, evin içindeki ilişkileri öğrenmek için Suzidil Kalfa'nın ağzını arar. Suzidil Kalfa, Ali Bekir ile olan ilişkisinin açığa çıktığını keyifle anlatırken, “bir kahkahakuşu uğursuzluğuyla acı bir gülme” salar (Gürpınar, 2003b, s. 238-239).

Mezarından Kalkan Şehit'te Şevki Nurullah, eşi Şahika ile konuşurken batıl inançlar ve doğaüstü varlıklar hakkındaki düşüncelerini dile getirir. Bu konuşmada, baykuş hakkındaki düşüncelerini de şu şekilde açıklar: “Şüphesiz biliriz ki baykuş öbür kuşlar gibi “masum” bir kuştur. Damımızda, saçağımızda gece onun sesini duyunca herhâlde bir uğursuzluk olacağını bekleriz: Çünkü çocukluğumuzdan beri kulaklarımız bu kötü “telkin”le dolmuştur. En inkârcı görünen insanların bile böyle çocukça inanç zayıflıkları vardır.” (Gürpınar, 1970, s. 58) Şevki Nurullah'ın dile getirdikleri, halk arasında baykuşun

uğursuzluğuna dair kabul gören düşüncenin yanlış olduğuna dikkat çeker. Bu anlatım, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanları içerisinde baykuşa farklı bir gözle yaklaşılması gerektiğini vurgulayan yorumlardandır. Alıntılanan bölüm, yazarın romanlarında hâkim olan bakış açısını da örneklemektedir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, her şeye körü körüne inanılmaması gerektiğini, insanların sorguya dayalı bir akıl yürütmeye farklı gerçeklere ulaşabileceğini savunan bir yazardır. Romanda, baykuşa dair halk arasında yaygın olarak kabul gören olumsuz algıya farklı bir açıdan yaklaşması, onun bu anlayışını işaret etmektedir.

Eşkiya İninde adlı romanda, haydutların çatışmasından sonra esirlerin gözünden çevrenin durumu anlatılırken baykuşların kahkahaları duyulur: "Gündüzün hayvanları sustu. Şimdi geceninkiler başladı. Güneşi selamlarıyla kutlayan kuşlara karşılık; karanlıktan neşelenerek gecenin sırlarını örtenler de vardı. Karanlık üdecisi baykuşlar, böcekler, dört ayaklılar sevinçlerini çağırıyorlardı." (Gürpınar, 2000b, s. 193)

Dirilen İskelet'te, Tayfur Bey ve arkadaşları mezarlıklarda gezerek kemik toplamaktadır. Bu esnada, baykuşlar onlara güler ve baykuş sesi, uğursuz bir feryat gibi herkesi korkutur: "Birdenbire hafif bir kapı gıcirtısına benzer şikâyetli bir hüznle bir servi inledi. Uzaktan bir gece kuşu tannan nevhayla cevap verdi. Bu meşum nâle akisler yaparak etrafımızda dalgalana dalgalana söndü. İçimizi üşüttü, damarlarımızı dondurdu." (Gürpınar, 2010a, s. 7) Korku içinde kalan herkes, baykuşun çıkardığı seslere anlam yükler: "Uzaktan bir kahkaha kuşu acı istihzasını gecenin esrarı içine saçarak güldü. Güldü, güldü, sanki, "Delikanlılar korkmayınız. Burada ben varım. Çarpılırsanız yine böyle gülerim..." demek istiyordu." (Gürpınar, 2010a, s. 34) Bulutların ayın ışığını kesmesi, mezarlıktaki gezginleri daha da korkutur. Duyulan hışırtılara eşlik eden yine bir baykuş olur: "Gecenin hudutsuz karanlığı içine dalgalanıp uzanan baykuşun kahkahası da bu şeamete dem tuttu." (Gürpınar, 2010a, s. 41)

Baykuşun "gevrek, ahenktar, billuri bir şelale şıkırtısıyla medid bir kahkaha" atması üzerine iki arkadaş kendi aralarında konuşmaya başlar. Bu konuşma şu şekildedir:

Doktor: O ne?

Tayfur: Kahkaha kuşu...

– Kahkaha kuşu gülmek için bu kadar münasip bir saniyeyi intihap etmeyi bilmez.

– Bazen insanı hayretlere düşüren böyle garip tesadüfler olur.

– Tesadüf haydi peki fakat baykuşun kahkahasında kulaklara şeamet dolduran bir acılık vardır. Bundaki ahenk, letafet yüreğimi gıcıkladı. Bu genç, güzel bir kadın gülüşüne benziyor.

– Haydi doktor sen de, sesinden bir kadının gençliği anlaşılın lakin bu delalet güzellik hususunda her zaman sadık bir netice vermez. Ben yüzü güzel sesi çirkin, sesi güzel yüzü çirkin kadınlar bilirim... Her şeyden sarfinazar bu zaman kabristanda bir güzel kadın tasavvuru akla sığmaz. Şimdi bize gülse gülse ancak baykuşlar, cadılar güler (Gürpınar, 2010a, s. 43-44).

Gecenin karanlığı içinde uğursuzluk saçan baykuş sesleri, sanki son nefesini veren bir insanın iniltilerine benzetilir. Baykuşun çıkardığı "hu hu hu" seslerini işittikçe: "Feyzi bîihtiyar titreyerek: – Bu gece, bu uğursuz kuşun bu kadar yakından 'safa geldiniz' dediğini beğenemedim. Tayfur: O hayvancağız teşrifat kaidesi bilmez... Kimseye ne safa geldiniz der ne de uğurlar olsun... O kuşun dilinden bu manayı sen çıkarıyorsun. Onun ötmesi bizim geldiğimiz saniyeye tesadüf etti. İşte bu kadar..." (Gürpınar, 2010a, s. 91)

Tayfur, üstte alıntılanan konuşmalarında olduğu gibi baykuş sesinin duyulmasının sadece tesadüf olduğunu savunur. Onlar konuşurken karanlıklardan acı bir kahkaha daha kopar: "İnanan ve inanmayan delikanlıların hep birden benizleri attı. Amud-ı fekarîleri

üzerinde soğuk bir raşe gezindi. Sadi: Baykuş... Tayfur: Evet, demin tepemizde öten kuş biraz öteye gitti. Orada gülüyor. Doktor: Pek de baykuş diyemeyeceğim." (Gürpınar, 2010a, s. 92)

Romanın ilerleyen bölümlerinde Banu ile evlenen Tayfur, hasta yatağında yatarken kasvetli bir gecenin sabahına doğru baykuş seslerini duyar. Mezarlığın karanlık servilerinden meşum sesler saçan baykuşlar; Tayfur'un, karısının ihanetine şahit olduğu anda da belirir. Mezarlıklardan toplanan kemiklerle yapılan iskelet canlanarak Tayfur'un ihanet eden eşi Banu'yu öldürür. Bu acı manzara karşısında dili tutulan Cevri'nin sesi, baykuş sesine benzetilir: Cevri, "baykuş gibi birkaç defa öttükten sonra (...)" (Gürpınar, 2010a, s. 274) konuşmaya başlar.

Can Pazarı'nda maceraları anlatılan Yavuzlar Çetesi'nin üyesi Veysi, evli bir kadın olan Necibe Hanım ile görüşmektedir. Bir gece yine sevgilisinin evine girmek için kendisine dil döker. Necibe Hanım ona cevap verir: "– Veysi, imkânı yok, seni bu gece içeri alamam. Bu akşam kocam öfkeli yattı. Deminden saçığımızda bir baykuş öttü. Bir uğursuzluktan çok korkuyorum. Veysi: – Canım, baykuştan korkulur mu? Bir sıkımlık canı var. Hayvancağız nerede ötsün, sizin saçaktan başka etrafta konacak yer yok." (Gürpınar, 2000a, s. 28)

Ölüler Yaşıyor mu? adlı romanda Talât Bey, yeğeni Turhan'ın sözlerini dinlerken hayrete düşer. Turhan, kardeşi Orhan'ın karısı Şehamet'in, öldükten sonra göğe uçtuğunu iddia etmektedir. Talât Bey buna inanmaz ve şu sözleri sarf eder: "Bu evin içi cinler, ruhlar, ölümler yuvası oldu. Şimdi de damında uğursuzluk baykuşları ötüyor." (Gürpınar, 1973, s. 322)

Kaderin Cilvesi'nde Salâh Efendi, ailesinin içinde bulunduğu namustan yoksun durumu izleyen kaynanasının başını baykuşa benzetir. *Can Pazarı*'nda, dükkân sahibi olan adam "puhu gibi tekerlek gözler"e sahip biri olarak betimlenir. İki romanda da kullanılan bu benzetmelerde baykuşun uğursuzluğu vurgulanmaz. *Namuslu Kokotlar*'da, kumsal fotoğrafçısının "puhu kuşunu andırır öyle yuvarlak, merkezleri fosforlu gözler"e sahip olduğu belirtilir. İlerleyen sayfalarda bu benzetmenin uğursuzlukla birlikte anıldığı görülür (Gürpınar, 2006, s. 236).

Romanda Farklı Bir Ses: Anlatıcı Olarak Baykuş

Öykülemeli kurmaca edebiyat eserlerinde içeriği aktaran, kurmaca yapı ile okuyucu arasında bağlantı kuran, yazarın kendisi olmayan, hayalî bir figür hatta figür bile olmayan, varlığı dilin ifade işlevine bağlı olan özneye anlatıcı adı verilir. Olay ve başkışı ile birlikte anlatıcı, romanı geleneksel metinlerle ortak bir paydada buluşturan üç temel öğeyi oluşturur (Sazyek, 2013, s. 29). Anlatma işlevini yüklenen anlatıcının; metnin iç düzenini oluşturan "yönetme işlevi", kurmaca içeriğe hâkim olan "tanıklık işlevi", içerikle ilgili yaptığı yorumlar ve müdahaleler bağlamında "ideolojik işlevi" ve okurla kurduğu "iletişim işlevi" vardır (Sazyek, 2013, s. 31). Yazar, eseri hangi bakış açısından ve nasıl sunmak istiyorsa eserde anlatıcıyı da ona göre belirler. Anlatıcılar çeşitli pozisyonlarda bulunarak müşahit, her şeyi bilen, müdahaleci, objektif, yaptığının bilincinde olan ve güvenilir anlatıcı gibi çeşitli adlar alırlar (Huyugüzel, 2019, s. 47). Roman yazarı, kişileri tanıtırken onlar hakkında bilgi verebilir, onların ağzından konuşabilir ya da zihinlerinden geçeni aktarabilir. Dilerse düşünce düzeyinden derinlere inerek bilinçaltına da sızabilir (Forster, 2016, s. 126).

Yazar, roman akışına uygun bakış açısı geliştirmesi için anlatıcıyı farklı şekillerde kullanabilir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Deli Filozof* romanının bir bölümünde baykuşa söz vermiş ve filozof namıyla tanınan Hikmetullah Efendi'ye hitaben bir baykuşa eleştirel bir konuşma yaptırmıştır. Romanda, "uğursuz kuş, kahkahacı kuş, alaycı kuş" olarak

adlandırılan baykuşun nutku aktarılmıştır. Hikmetullah Efendi'nin okumayla yorulmuş zihninin bir oyunu olan baykuş ona şöyle seslenmektedir: "Bize uğursuz kuş derler, çünkü damlarında öttüğümüz harap yerlerin tarihini biliriz. İnsanların budalalıklarına güleriz. (...) Niçin insanlar kendilerindeki bu uğursuzluğu bize yükletirler? İşte biz kahkahalarla onların bu garipliklerine güleriz." (Gürpınar, 1999, s. 60)

Baykuşun kahkahalarla güldüğü olay, hırsızlık yüzünden bir ailenin dağılmasıdır. Baykuş, söz aldığı bu bölümde insanoğlunun heveslerine odaklanır. İhtiyaç içindeki küçük memurların, para desteleriyle oynarken tutuldukları baş dönmesi sonucunda bir anda namus yolundan şaşarak hırsızlığa meylettiklerini söyler. Bu hırsızlığın az az ya da yüklü bir miktar çalmak suretiyle gerçekleştiğini ve ahlaktan uzaklaşan nice kişilerin ortaya çıktığını anlatır. Öte yandan milyonerlerin elinde tuttuğu paralarla kaç tane muhtaç kişinin açlıktan kurtarılabilceğini hatırlatır. Ekonominin bu adaletsiz düzenine güler. Maden işçilerine az bir para vermeyi marifet kabul eden, kömür karasından da kara olan patronların vicdanını sorgular. Baykuşun nutkunu dinleyen Hikmetullah Efendi, ahlak ve hikmet dersi içeren bu konuşmayı rastladığı herkese anlatır. Ancak onu dinleyenler, baykuşun ninnisi olarak düşündükleri bu sözleri gerçeklikten uzak bulurlar. Bu tepki karşısında Hikmetullah Efendi: "(...) siz baykuşun nutkunu gerçek anlamıyla kavrayamamışsınız. Uğursuzluk onda değil, onun öttüklerini yanlış anlayanların kafalarında." (Gürpınar, 1999, s. 63) diyerek hem baykuşu hem de anlattıklarını savunur.

Romanda anlatıcı, okuyucunun kulağına sesi ilk önce ulaşan ve anlatının hayata en yakın duran elemanıdır. Böylece okuyucu, anlatıcının çağrısına uyarak anlatı dünyasına adım atar (Tekin, 2001, s. 21). *Deli Filozof* adlı romandaki anlatıcı, kısa bir süreliğine sözü baykuşa devretmiştir. Baykuşun monolog hâlinde aktarılan konuşması, insanlara ahlaki bir ders veren ve yaptıklarının sorumluluğunu almayı öğütleyen bir içeriğe sahiptir. Kahkahalarının arkasına sakladığı gerçekleri dile getiren baykuş, anlatıcı rolünü üstlenerek olayları çözümlemektedir.

Sonuç

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın çalışmaya kaynaklık eden on dokuz romanı incelendiğinde, halk inanışlarına uygun olarak baykuşun ölüm ve uğursuzluk ile birlikte anıldığı görülmektedir. Baykuşun ıssız, karanlık ve virane yerlerde gezmesi; ona olumsuz özelliklerin yüklenmesine ve baykuşun insanlarda korku uyandırmasına neden olmuştur. Bu inanış, Gürpınar'ın romanlarında da yer bulmuştur. Özellikle gecenin sessizliğinin içinden duyulan sesi, bazı romanlarda acı dolu bir kahkahaya benzetilmiştir. Acı dolu kahkahalarını insanların üzerine salan baykuş, incelenen romanların çoğunda mezarlıklarda dolaşan bir hayvan olarak roman kişilerinin karşısına çıkmıştır.

Gökten gelen bir uyarı olarak kabul edilen ve insanlara korku salan baykuş sesi, roman kişilerinin gerçekleştirdikleri ahlaktan yoksun ve toplum tarafından onaylanmayan eylemlerde daha yüksek bir perdeden duyulmuştur. Baykuşun alaycı kahkahaları; aldatan, sıkıntıya düşen, günaha giren, vicdan azabı çeken roman kişilerini hedef almıştır. Örneğin *Cehennemlik* adlı romanda, evlilik dışı yaşanan ilişkiler ağı söz konusu olduğunda, bu kişilerin uygunsuz eylemlerinin şahidi her zaman baykuş olmuştur.

Uğursuzluğun temsili olarak görülen baykuş, *Mezarından Kalkan Şehit* ve *Deli Filozof* adlı romanlarda, olumsuz özellikleri sıralandıktan sonra savunulan bir hayvan konumunda yer alır. İnanç zayıflığı nedeniyle masum bir hayvana yüklenen tüm olumsuzluğun aslında eylemlerinin sonuçlarından kaçan insanlar tarafından uydurulduğuna dikkat çekilir. Söz konusu savunma, bizzat baykuşun kendisine yüklenen olumsuz özellikleri sıralayıp reddetmesi ya da halk inanışlarına karşı çıkan bir roman kişinin onu savunması şeklinde gerçekleştirilir.

Varlığı ve sesiyle ölüm, uğursuzluk ve kötülüğü simgeleyen baykuş, *Deli Filozof*'ta sözün teslim edildiği bir anlatıcı olarak okuyucunun karşısına çıkar. Baykuşun insanoğluna hitaben gerçekleştirdiği konuşmanın aktarılmasıyla oluşturulan bölüm, baykuşun anlatımda söz almasına örnektir. Söz konusu konuşmada baykuşun eleştirel bir bakış açısıyla insanoğlunun eylemlerini sorguladığı görülmektedir.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın eserlerinde yer alan baykuşa yönelik tüm göndermelerde; yazarın, gündelik hayatın doğallığını ön plana alan üslubunun izlerini görmek mümkündür. Yazar, baykuşa dair inançları yine halk arasında kullanılan benzetmelere başvurarak okuyucuya aktarmıştır. Özellikle baykuşun fiziki görünüşü betimlenerek gözlerinin tüm gerçeklere açıldığı vurgulanmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen tüm veriler göz önüne alındığında, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın eserlerinde baykuşun, halk inancında yaşayan ve olumsuz nitelikler yüklenen -ölüm, uğursuzluk, kötülük- özellikleriyle yer bulduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- AGİZZA, R. (2006). *Antik Yunan'da Mitoloji-Masallar ve Söylenceler*. (çev. Zühre İlkelen). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ALP, K. Ö. (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*. Ankara: Eflatun Yayınevi.
- AND, M. (2012). *Oyun ve Bügü-Türk Kültüründe Oyun Kavramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BORATAV, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık.
- ÇORUHLU, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- DANİELS, M. (2014). *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi*. (çev. Pınar Üstel). İstanbul: Maya Kitap.
- DOĞAN, L. (2001). "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 12: 615-659.
- ERHAT, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERSOYLU, H. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- FORSTER, E. M. (2016). *Roman Sanatı*. (çev. Ünal Aytür). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- GÜLAKAN KAMAN, S. (2015). "Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine". *Turkish Studies*. X/8: 1137-1154.
- GEZGİN, D. (2014). *Hayvan Mitosları*. İstanbul: Sel Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (1964). *Ben Deli miyim?*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- GÜRPINAR, H. R. (1970). *Mezarından Kalkan Şehit*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- GÜRPINAR, H. R. (1973). *Ölümler Yaşıyor mu?*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- GÜRPINAR, H. R. (1976). *Hayattan Sayfalar*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- GÜRPINAR, H. R. (1995a). *Hakka Sığındık*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (1995b). *Gulyabani*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (1996). *Toraman*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (1998a). *İffet*. İstanbul: Özgür Yayınları.

- GÜRPINAR, H. R. (1998b). *Metres*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (1999). *Deli Filozof*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2000a). *Can Pazarı*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2000b). *Eşkiya İninde*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2001). *Tebessüm-i Elem*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2003b). *Muhabbet Tılsımı*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2005a). *Cehennemlik*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2006). *Namuslu Kokotlar*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2010a). *Dirilen İskelet*. İstanbul: Everest Yayınları.
- GÜRPINAR, H. R. (2015). *Mürebbiye*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- HAMİLTON, E. (2013). *Mitologya*. (çev. Ülkü Tamer). İstanbul: Varlık Yayınları.
- HUYUGÜZEL, Ö. F. (2019). *Eleştiri Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPLAN, M. (2002). *Hikâye Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPLAN, M. (2009). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KERMAN, Z. (2009). *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- MORAN, B. (2008). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- NECATİGİL, B. (2011). *Mitologya Sözlüğü*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- ÖRNEK, S. V. (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- SAZYEK, H. (2013). *Roman Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Hece Yayınları.
- TEKİN, M. (2001). *Roman Sanatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

HİKÂYE VE ŞİİRİN "GÖLGE" SİNDE CAHİT SITKI'NIN "ABBAS" I

Tayfun HAYKIR*

ÖZ

Bu çalışmada Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının tanınmış ediplerinden Cahit Sıtkı Tarancı'nın "Abbas" müşterek başlığıyla yayımladığı hikâye ve şiirine odaklanılmıştır. Tarancı; kendi hayat hikâyesinden olayları, kişileri, nesnelere, mekânları vb. eserlerine yansıtan yahut doğrudan taşıyan bir ediptir. Onun bu özelliğini daha iyi ifade etmek için "yaşadıklarını yazan" sıfatını kullanmak mümkündür. Çalışmanın giriş bölümünde Cahit Sıtkı'nın bu yönü üzerinde durulmuş ve hayatı ile eserleri arasındaki güçlü bağ aydınlatılmaya gayret edilmiştir. Söz konusu ilişkiye dair dikkat çekici ayrıntılar ifade edildikten sonra hem şiirinde hem de hikâyesinde önemli bir tip olarak kurguladığı "Abbas" ve yine öne çıkarılan arzu nesnesi konumundaki "Beşiktaşlı"nın kimlikleri deşifre edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda psikanalizimin imkânlarından faydalanılmış ve "Abbas"ın Cahit Sıtkı'nın çocukluk döneminden başlayarak yıllar içinde bilinçdışında oluşturduğu "gölge karakter"i, "Beşiktaşlı"nın da "hilebaz figür"ü olma ihtimali üzerinde durulmuştur. Bir sonraki başlık altında ise şiir ve hikâyenin kesişim alanında ortaya çıkan "şiir-hikâye" türüne değinildikten sonra "Abbas" başlıklı hikâyedeki ayrıntılardan yola çıkılarak yine aynı başlıklı şiirin, bir "şiir-hikâye" olarak değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşler ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cahit Sıtkı Tarancı, Psikanaliz ve Edebiyat, Gölge Karakter, Hilebaz Figür, Şiir-Hikâye

CAHİT SITKI'S "ABBAS" IN THE SHADOW OF THE STORY AND POETRY

ABSTRACT

In this study, the story and poem of Cahit Sıtkı Tarancı, one of the most well-known poets of Turkish literature during the Republican Period. It was published and is emphasized under the common title "Abbas". Tarancı; He is a literary man who reflects or directly conveys events, people, objects and places from his personal life in his works. It is possible to use the adjective "he wrote what he lived" to better express this feature of him. In the introduction of the study, this aspect of Cahit Sıtkı is emphasized and the strong connection between his life and his works is clarified. After expressing the remarkable details about the relationship in question, the identities of "Abbas", which he fictionalized as an important type in both his poem and story, and "Beşiktaşlı", who is also the leading object of desire, are explained. In this context, the possibilities of psychoanalysis were utilized, and the possibility of Cahit Sıtkı's "shadow character" and "Beşiktaşlı"'s "deceptive figure", which "Abbas" unconsciously formed over the years, starting from his childhood years, was brought to attention. After mentioning the type of "poem-story" that emerged at the intersection of poetry and story under the next title, opinions were put forward that the poem under the same title should be evaluated as a "poem-story".

Keywords: Cahit Sıtkı Tarancı, Psychoanalysis And Literature, Shadow Character, Trickster Figure, Poetry-Story

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.08.2021; Yayına Kabul Tarihi: 10.09.2021

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ANKARA; ORCID: 0000-0002-3371-2245, E-posta: tayfun.haykir@hbv.edu.tr

Giriş

Yaşantısını Yazan Bir Edip Olarak Cahit Sıtkı Tarancı

Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının en bilinen ediplerinden biri olan Cahit Sıtkı Tarancı, eserlerinde otobiyografik izler barındırma konusunda hayli cömert bir sanatçıdır. Diyarbakır'ın en köklü ve zengin ailelerinden Pirinçzadelerin evladı olarak 2 Ekim 1910'da dünyaya gelen sanatçının böyle bir tavır belirlemesinde belki de en büyük pay -asında ömür boyu çatışacağı- babasına aittir. Baba Bekir Sıtkı Bey, ilk evladı Cahit Sıtkı'ya hayranı olduğu bir edibin, matbuat adamının "Hüseyin Cahit" in adını vermiştir. Ne tesadüftür ki Bekir Sıtkı Bey'in oğlu da ileride ismini aldığı Hüseyin Cahit gibi şiir yoluna girecektir.

Başta babası olmak üzere Cahit Sıtkı'nın tüm ailesinin en büyük arzusu, "evin büyük oğlu" ideali doğrultusunda yetiştirmeye çalıştıkları oğullarının vali olmasıdır. Öyle ki Cahit Sıtkı, ilkokulu ve ortaokulu memleketinde tamamladıktan sonra bu idealin hayaliyle babası tarafından 1924'te İstanbul'daki Saint Joseph Lisesine kaydettirilir. Böylelikle genç Cahit'in şahsiyetinin oluşacağı yıllar başlamış olur. İlk defa evinden ve ailesinden ayrı kalan Cahit'i ayrılık çok üzer. Ömrü boyunca kendini kurtaramayacağı yalnızlık psikolojisine bu yıllarda bürünür, arkadaşlarından uzak durur ve kitaplara sığınır; edipleri kendine sırdaş edinir. Sırdaşları arasında şairler öne çıkar. Önceleri Namık Kemal, Tevfik Fikret, Mehmet Emin'i okur; Fransızcasının ilerlemesiyle Corneille, Racine, Moliere gibi şairler sırdaşları arasına girer. Saint Joseph Lisesindeki dört yıllık eğitiminin ardından Galatasaray Lisesinin orta kısmının son sınıfına naklolunur. Böylece Cahit Sıtkı, esas edebî yönünü hazırlayacak ortama adım atar. Bu yıllarda Baudelaire'i keşfeder. Cahit Sıtkı, Baudelaire'in yaşamındaki yerini "Baudelaire bana kendi kendimi buldurttu ve ben hayatımı, Baudelaire'i okumadan önce, Baudelaire'i okuduktan sonra diye iki bölüme ayırmaktayım (Cabalar, 2021)." sözleriyle ifade eder. Bu yıllarda hayatına giren ve onu derinden etkileyen bir diğer isim de Ziya Osman Saba'dır. Âdeta ruh ikizi addedilebilecek mizaçta olan Ziya ve Cahit'in dostlukları bir ömür sürecektir. Belirtilen zamana kadar büyük şairleri okuyarak şairlik yolunda belirli bir bilgi ve kültür düzeyine erişen Cahit, artık kendi şiirlerini söylemeye başlar. İlk şiir denemeleri üzerine Ziya ile kafa yorarlar. Hayatının en önemli uğraşı hatta temel gayesi hâline getirdiği şiir ve diğer sanat faaliyetleri Cahit'in derslerini aksatmasına ve sınıfta kalmasına sebep olur. Ancak bu olumsuz hâl onu çok etkilemez çünkü hayat yolunu nasıl çizeceğine dair kararını vermiştir; vali yahut bürokrat olmayı gündeminden çıkarmış, kendisine ölümsüzlük bahşedecek eserler yazmaya, şiirler söylemeye bütün enerjisiyle odaklanmıştır. Hayatıyla ilgili aldığı bu karar, babasıyla arasında ömür boyu bir türlü dindiremeyeceği çatışmayı başlatacaktır. Cahit, Galatasaray Lisesinin ardından eğitimine Yıldız Mülkiyesinde ve oradan İstanbul Yüksek Ticaret Okulunda devam etse de şairlik onun mizacı ve vazgeçemediği sevdası olmuştur, bu nedenle okuduğu okullara sadece babasını ikna etmek için katlanmıştır. Babasıyla yaşadığı çatışmanın düzeyini ailesinin ticari iflası daha gerilimli bir hâle getirmiş, öte yandan maddi sıkıntılar iyiden iyiye kendini hissettirmeye başlamıştır. Takvimler 1936'yı gösterdiğinde Yaşar Nabi Nayır'ın desteğiyle Sümerbank'ta işe başlayabilmesi, şairin hayata tutunmasını sağlamıştır. Fakat Cahit, ömrü boyunca nefret edeceği memurluk mesleğine bu kurumda ancak bir yıl tahammül eder ve istifayla görevinden ayrılır. *Varlık*'ın yazı işlerinde çalışmaya başlar, 1938'de Oktay Rıfat Horozcu'nun yardımıyla Paris'e gider. Hayatını tam istediği düzene soktuğuna inanmışken talihsizlik yine yakasını bırakmaz ve İkinci Dünya Savaşı başlar. Çok zor şartlar altında Türkiye'ye dönmeyi başarır ama imkânları çok kısıtlıdır, yoksulluk rahat nefes almasına izin vermez. Sığınabileceği tek yer baba ocağıdır, babasıyla giriştiği mücadelenin mağlup tarafı olarak Diyarbakır'a döner. Söz konusu mağlubiyet, ruhen sıkıntılı günler geçirmesine neden olur, bu şartlar içindeyken 1941'de askere alınır. 1943'te vatani görevini bitiren şairin ailesi de İstanbul'a taşınmıştır. İçinde bulunduğu dönem onun en

bohem yaşadığı zaman aralığıdır, babasıyla geçinemeyen ve yine ailesi ile arasına mesafe koyarak 1944’te Ankara’ya gider. Bir yandan Anadolu Ajansında çalışıp diğer yandan Orhan Veli Kanık, Ahmet Muhip Dıranas, Melih Cevdet Anday, Cevdet Kudret Solok, Sabahattin Eyüboğlu gibi isimlerle kurduğu dost meclislerinde vakit geçirir, şiirler söyler, eserler kaleme alır. Fakat içkiye olan iltisap bu dönemde daha da artar ve kendini onun kollarından kurtaramaz hâle gelir. Hem şiire olan tutkusu hem de içki iltisapı düzenli bir hayat kurmasına müsaade etmez, neredeyse altı ayda bir iş değiştirir. Dış dünyasında işler olumsuz giderken şair, iç dünyasında ve sanatında zirveye ulaşır: “Otuz Beş Yaş Şiiri”ni bu yıllarda yayımlar (1947). Söz konusu şiir, CHP’nin açtığı yarışmada birinci seçilir ve şairin ününe ün katar. Ancak o, ruhundaki sestem başkasına kulak vermez ve varoluşunu anlamlandırdığı bohemden vazgeçmez. Öyle ki yarışmadan aldığı 500 lirayı -ki dönemi için büyük sayılabilecek bir meblağ- bir haftada dost meclislerinde tüketir.

Çalışma Bakanlığında çalışırken tanıdığı ve iki yıl tutkuyla sevdiği Cavidan Hanım ile 4 Temmuz 1951’de evlenir. Evlendikten sonra birkaç yıl düzenli bir hayat yaşayan Cahit Sıtkı, boheme olan düşkünlüğüne yenilir ve eski günlerine döner. Ama bu defa sağlığı ona eski imkânları tanımaz, 18 Ocak 1954’te ağır bir kriz geçirir ve felç olur. Türkiye Cumhuriyeti’nin sahip çıkmasıyla Viyana’ya tedaviye gönderilir, iyileşme kaydedilir. Hayatı boyunca tam anlamıyla mutlu ve huzurlu yaşayamayan Cahit’e talih son oyununu oynar ve bir gece yorganı açılır, felçli olduğundan üzerini örtemez. Soğuk algınlığı kısa zaman içinde zatülcenbe dönüşerek 12 Eylül 1956’da 46 yaşındayken şöhretin zirvesine ulaşmış bir şair olarak ömrünün erken çağında hayata veda eder.

Cahit Sıtkı Tarancı, edebiyat araştırmacıları ve genel okur nezdinde daha çok şair yönüyle tanınmasına karşın yüz civarında hikâyesi ve bir de roman denemesi olan bir ediptir¹. Hayattayken şiirlerini kitaplaştıran Cahit Sıtkı, diğer kalem tecrübelerini ise kitaplaştırmaz. Buna sebep olarak kendini her şeyden ve her unvandan önce “şair” olarak görmesi ve nesirlerini para kazanmak için yazması gösterilebilir. Ayrıca kız kardeşi Nihâl ile en yakın arkadaşı Ziya Osman’a yazdığı mektuplar da Cahit Sıtkı’nın edebî mektup türünde değerlendirilebilecek ve onun edebî kişiliğini daha iyi anlamaya vesile olacak önemli metinleridir².

Cahit Sıtkı, yukarıda ancak köşebaşlarına değinilen hayatını, kişisel tarihini eserlerine aksettiren ve bu akis sırasında edebî değeri muhafaza etmeyi başarabilen, önemli anlam katmanları inşa eden Türk edebiyatının bu bağlamda öne çıkan simalarından biridir. Nerdeyse bütün eserlerinde -nesir veya nazım tamamında- yaşadıklarını yazdığı, biyografisi dikkate alındığında kendini belli edecektir. Henüz hayattayken kitaplaştırdığı şiir kitaplarına koyduğu isimler bu iddiayı kanıtlar niteliktedir: *Ömrümde Sükût*, *Otuz Beş Yaş*, *Düşten Güzel*. İlk şiir kitabı *Ömrümde Sükût*’ta hayatının bir devresi olan, yukarıda da atıfta bulunulan, yalnızlık psikolojisiyle yazdığı şiirleri vardır. *Otuz Beş Yaş* kitabının adını ise *Hep Yaşadığıma Dair* koymak istediğini mektuplarında ifade eder. Fakat özelde bu şiiri çok meşhur olduğu için popüler bir yaklaşımla şiir kitabına ad olarak *Otuz Beş Yaş*’ı tercih ettiği düşünülebilir. *Düşten Güzel*’de ise eşi Cavidan Hanım’la başlayan yaşanmışlıkları/anıları şiirleştirir. Ayrıca Cahit Sıtkı, 1935 ile 1947 yılları arasında *Cumhuriyet* gazetesinde seksen hikâye yayımlar. Yayımlanan bu hikâyelerinin şiirlerindeki konulardan, tahkiye unsurlarından beslendiği söylenebilir. Edebiyat akademisyeni Prof. Dr. İnci Enginün, Cahit Sıtkı’nın eserlerine kendi yaşantısının kaynaklık ettiğini “O, hikâyelerinde içinde yaşadığı zamanı anlatır ve yazdığı şiirlerin

¹ Cahit Sıtkı Tarancı’nın “*Korkuyorum*” adlı roman denemesi “Cemil Sıtkı” müstearıyla *Hafta* adlı dergide 18 Ekim 1935 ile 6 Ocak 1936 tarihleri arasında sekiz hafta süresince tefrika edilmiştir. Prof. Dr. Şaban Sağlık, Cahit Sıtkı’nın romancı ve hikâyeci yönünü *Cahit Sıtkı Tarancı’nın Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışmasında değerlendirmiştir (Sağlık, 2003).

² Bk. Tarancı, 1989; 2007.

açılımı hikâyeleridir. Bu da yaşadığını yazdığını gösterir (Enginün, 2001).” cümlesiyle net bir şekilde ifade eder. Hikâyeleri ile şiirleri arasındaki metinlerarası ilişkiler dikkate alındığında şiirlerde sezdirilmekle yetinilen yüzeysel tahkiyenin açılımın hikâyelerde yapıldığı; bazı kişilerin ve mekânların Tarancı'nın ruhunda çok derin izler bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda en dikkate değer şiir ve hikâyesi aynı başlık altında yayımlandığı “Abbas” adlı metinleridir.

1. Bir Gölge Karakter Olarak “Abbas”

Cahit Sıtkı Tarancı ismi anıldığında akla ilk gelen şiirlerinden biri “Abbas”tır. Tarancı, bu şiirini vatani görevini yerine getirirken söyler ve şiir *İnkılapçı Gençlik* dergisinin 19.09.1942 tarihli sayısında yayımlanır. Askerliğini tamamladıktan sonra ise maişet sıkıntısını hafifletmek için aslında ilgilenmediği nesir alanında eserler kaleme almak mecburiyetinde kalır ve hikâyeler yayımlar. Bu hikâyelerden birinin adı da meşhur “Abbas” şiiriyle tıpatıp aynıdır. Cahit Sıtkı'nın “Abbas” hikâyesi 30.07.1944'te *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanmıştır³. Mevzuu bahis hikâye; tahkiyenin temel unsurları (özellikle kişiler kadrosu) ve konusu açısından şiirin açılımının yapıldığı bir metin olma özelliğine sahiptir öyle ki her iki metinde, metinlerarasılıkla ilişkilendirilebilecek güçlü bağlar vardır. Dolayısıyla hikâyedeki geniş anlam alanı, şiirin daha iyi anlaşılmasına vesile teşkil etmektedir.

“Abbas⁴” başlıklı hikâyesine “Büyükannemden dinlediğim masallardan biri aklımda kaldığına göre şöyleydi...” diye başlayan Tarancı, bir şehzadenin rüyasında görüp âşık olduğu güzelin izini sürerken yol üstünde kuyudan su çekmeye çalışan yaşlı bir kadına rastladığını anlatarak sözlerine devam eder. Kadın, kendine yardımcı olan şehzadeye, tılsımlı iki saç teli verir ve: “Ne zaman bu telleri birbirine çakarsan bir Arap gelir. O, Abbas'tır; imdadına gelir ve işlerini hâlleder.” der. Tarancı, çocukken büyükannesinden dinlediği bu masal ile askerdeki yaşantısını harmanlar. Hikâyenin başkişisi olarak bizatihi kendini merkeze koyarak bir yedek subay kurgular. Komutanları yedek subaya kendine bir emir eri seçmesi gerektiğini söylerler. O da listeden askerlerin isimlerine bakarken “Abbas oğlu Abbas” kaydını görür ve küçükken dinlediği masalın etkisiyle Abbas'ı kendine emir eri olarak seçer. Abbas, Midyat'ın Cobin köyünden saf ve mert bir Anadolu gencidir. Komutanına sadece emrinde olan bir asker sadakatiyle değil, büyük bir samimiyetle bağlı olan bu er, tıpkı masaldaki “Abbas” gibi komutanının her dediğini kusursuzca yerine getirmektedir. Bir akşam vakti komutanına “çilingir sofrası” hazırlayan Abbas'a komutanı, Beşiktaş'ta bir sevgilisi olduğunu, onu çok özlediğini söyleyip Abbas'tan sevgilisini yanına getirmesini ister. Komutan, Abbas'a sabah erkenden yola çıkmasını söyler. Sabah olduğunda ise komutan, Abbas'ı elinde bavuluyla kapının önünde bekler vaziyette bulur ve akşam sarhoş olduğu için ilk başta ne olduğunu tam anlamıyla hatırlayamayarak Abbas'a nereye gittiğini sorar. Abbas, durumu anlatınca komutanın gözleri dolar, çok duygulanır ve yine aklına o masaldaki vefakâr Abbas gelir, böylelikle hikâye sona erer.

“Abbas” başlıklı hikâye ve şiir arasında güçlü metinlerarası bağlar vardır. Edebiyat kuramcısı ve romancı Claude Simon'a göre “metinlerarasılık”; “genel metinlerarası”

---

³ Edebiyat akademisyeni Prof. Dr. Mehmet Can Doğan yazmış olduğu “Cahit Sıtkı Tarancı'nın Adamları” yazısında “Abbas” başlıklı şiir ile hikâyenin tarihlendirilmesi meselesine açıklık getirmiş ve bazı bilgi eksikliklerini şöyle gidermiştir: “İnci Enginün, şairin ‘Abbas’ adlı şiiri için de benzer bir yanlış yorumda bulunur. Tarancı'nın ‘Abbas’ adlı hikâyesinden hareket ederek şiire ulaşan yazar, ‘İşte vefakâr ve itaatli emirleri ile birleşen masalın esrarlı yardımcısı *daha sonra* Cahit Sıtkı'nın ‘Abbas’ adlı o güzel şiirinde yeniden canlanacaktır.’ der. Şiir olan ‘Abbas’, hikâyeleşen ‘Abbas’tan (*Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1944) önce *İnkılapçı Gençlik*’te, 19 Eylül 1942 tarihinde yayımlanır. Dolayısıyla Enginün’ün ‘Cahit Sıtkı bu şiirinden mektuplarında arkadaşı Ziya Osman’a bahsederse de hikâyesini anmaz.’ belirlemesi veya beklentisi yersizdir; şairin henüz ortada olmayan bir hikâyeyi anması nasıl beklenebilir?”(Doğan, 2011a, s. 215-216).

⁴ Bu çalışmada “Abbas” adlı hikâye metnine şu kaynaktan ulaşılmıştır: Parlatır vd. 2000.

(değişik yazarların metinleri arasındaki ilişki) ve “kısıtlı metinlerarası” (aynı yazarın metinleri arasındaki ilişki) olarak ikiye ayrılmalıdır (Sazyek, 2013, s. 227). Bu açıdan değerlendirildiğinde her iki metin arasında “kısıtlı metinlerarası”, her iki metnin de Cahit Sıtkı’nın büyükannesinden dinlediği masal arasında “genel metinlerarası” bağlar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca Tarancı’nın şairliğindeki en önemli etkilenme kaynağı olan Baudelarie’in “Uslu dur ey hüznüm, daha sakin ol/Akşam diyordun, işte oluyor akşam” dizeleri “Abbas” şiirinde neredeyse iktibas edilerek farklı bir metinlerarasılık daha oluşturmuş ve “Haydi Abbas, vakit tamam/Akşam diyordun, işte oldu akşam” dizesinin doğmasını sağlamıştır (Cabalar, 2021).

Cahit Sıtkı’nın “Abbas” başlıklı hikâyesinin de, şiirinin de merkez kişi kadrosu aynıdır; hikâyede anlatıcı, şiirde ise söyleyicinin yerine Cahit Sıtkı kendini koyar ve muhatap olarak Abbas’a yönelir. Farklı olarak sadece şiirde askerlikle ilgili bir ifadeye rastlanmaz. Ancak Cahit Sıtkı’nın şiiri askerdeyken söylediği, hikâyeyi de hemen askerlik dönüşünde yazdığı tarihî kayıtlardan bilinmektedir. Buna ek olarak biyografisindeki gerçeklerden, yaşanmışlıklardan hareket ile metinlerini ürettiği çok aşıkârdır çünkü Cahit Sıtkı askerliğini yedek subay olarak yapmıştır, ayrıca Ziya Osman’a yazdığı bir mektubunda hikâyenin başında ele aldığı masalı küçükken bizzat büyükannesinden dinlediğini ifade etmiştir:

Abbas isimli şiir: Çocukluğumda dinlediğim bir masalda, bedbaht bir şehzade, bu hâline acıyan aksakallı bir adamla karşılaşır (Hızır Aleyhisselam); şehzadeye bir saadet parolası verir ve ona der ki: “Canın sıkıldığı zaman, Abbas! diye sesleniver, derhâl karşına gaibden bir harem ağası çıkar, sofranı kurar, sevgilini getirir, geçmiş günlerini yeni baştan yaşattırır!” ve şehzade bu parolayla kendini avutur. Burada Abbas, insanoğlunun heyhat ki sık sık başvurmaya mecbur kaldığı hayali temsil etmektedir (Tarancı, 2007, s. 145).

Edebî metinde referans bağlar kuracak özel isimler kullanmanın bazı sebepleri vardır. Batı şiirinde ve bizim şiirimizde özel isimler; mitolojiyle kurulan bağlarla, tarihsel gerçekliği olan kişilerle ve kurgusal eserlerde bir tip veya karakter olarak canlandırılan figürlerle öne çıkar (Doğan, 2011a, s. 211). Cahit Sıtkı tam da böylesi bir öne çıkarma, yeniden inşa sürecine girer; küçüklüğünde dinlediği masalla, kendi yazdığı hikâyenin başına eklediği masal hemen hemen aynıdır. Masalda “yaşlı kadın” hikâyede ise “aksakallı bir adam” şehzadeye yardım etmiştir. Geri kalan olaylar büyük oranda birbirinin aynıdır. Öyle ki Cahit Sıtkı’nın küçükken dinlediği bu masal ve oradaki “zor durumlarda yardıma koşan kahraman” kulağında bir fısıltı olarak kalmamış, benliğine kazanmış ve metinlerinde “Abbas” adıyla yeniden kurgulamış/inşa edilmiştir. Psikanalitik kuramda, Cahit Sıtkı’nın “Abbas”a yüklediği anlam, “gölge karakter” yahut “aynadaki ben” olarak ifade edilmektedir⁵. Bu görüşe göre totalitarizmin etkisi altındaki ben/özne; dünyaya geldiği andan itibaren kırılmalar, sarsıntılar, huzursuzluklar, sınırlandırmalar ve kaybedişler yaşamaya başlar. İlk önce birlikte var olduğu eşleniğini/plasentayı kaybeder daha sonra memeden ayrılır. Plasenta ölen ikiz kardeştir; meme ise sığınak. İlk kayıplar, sığınma ihtiyacını artırır. Bu nedenle insan hep ikilik kaygısı yaşar. Çünkü içinde bulunduğu çemberdeki totaliter baskı gün geçtikçe artar ve dışarıdan gelen tâbi kılma tavrı kendini daha şiddetli şekilde hissettirir. Dünyadaki düzen, “kendi başınalığı” asla istemez ve mümkün mertebe buna müsaade etmez. Ayrıca süttten kesilmeyle birlikte anneye araya giren mesafe, erkek çocuğa baba figürü yönünde kendini geliştirmesini dayatır. Bir yandan devam eden sığınma ihtiyacı, diğer yandan kaynağını baba figüründen alan erk sahibi olma dayatması birbiri ile çatışır. Söz konusu çatışma özellikle incelikli düşünen bireylerde kendini daha şiddetli hissettirir ve bir gölge karakterin zihinde çınlayan sesi duyulur yahut

⁵ “Gölge karakter” ve “aynadaki ben” hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Jung, 2015; Schneider, 2017.

birey hayalî bir aynanın karşısında iç dünyasındaki diğer “ben”i görür⁶. Gölge karakter kimi zaman “içsel dost” olarak teskin edici bir rol üstlenirken kimi zaman da çatışmayı körükleyici “melek-şeytan” yahut “köle-efendi” rolleriyle varlık bulur. Bilinçdışı alanda varlığını inşa eden gölge karakterin ortaya çıkması çeşitli nedenlere bağlıdır ve o, ortaya çıkacağı zamanı kollar. Gerçekte bilinç, kendini kötülüğün cazibesinden kurtarabilmiş, onu mecburen yaşamak zorunda kalmamıştır. Karanlık ve kötülük buharlaşıp uçmamıştır ama enerji kaybindan ötürü bilinçdışına doğru çekilmiştir ve bilinçte her şey yolunda olduğu sürece orada kalacaktır. Ama bilinç kritik ve kuşkulu durumlarda sarsıldığında o zaman gölgenin yok olup gitmediği, hiç olmazsa komşusunda bir yansıma olarak yeniden ortaya çıkmak için fırsat kolladığı anlaşılır (Jung, 2015, s. 132). Bu bağlamda denebilir ki Abbas, çocukluğundan itibaren Cahit Sıtkı’nın içsel dostu rolünü üstlenmiş gölge karakteri olarak onun bilinçdışında gelişmiştir ve ailesiyle en gerilimli olduğu, II. Dünya Savaşı’nın olumsuz etkilerinin en şiddetli hissedildiği ve maddi-manevi açıdan kendini kuşatılmış olarak düşündüğü askerlik döneminde ortaya çıkmıştır⁷. Böylesi zor şartlar içinde bunalan Cahit Sıtkı, ideal durumu/yaşantıyı “geçmişte bir yer”de arar. Bu sırada bilinçdışına terk edilmiş bazı öğeler ve nesnelere sanatçıya sığınıp huzur bulacağı alanı hazırlar. Gölge karakter olarak Abbas, hem şiirde hem de hikâyede söyleyiciye/anlatıcıya istediği huzur ortamını sağlayıp arzularını gerçekleştirmekle görevlidir. Gölge karakterin aksakallı bir masal kahramanı olması psikanalizimin “Yeniden Doğuş Psikolojisi” ile anlamlandırılabilir (Jung, 2015, s. 46-77): İnsanın içinde bulunduğu zor durumdan kurtulma yahut bunun zirve noktası olan kabullenilen ölümden sonra, kabullenilemeyen varolma arayışı “masallardaki ruh” ile çözüme kavuşturulmak istenmiştir. İslâm dinindeki “Hızır” inancının da temelinde bu arzu yatmaktadır. Abbas ile anlatıcı/söyleyici arasındaki münasebet bu bağlamda değerlendirilebilecek niteliktedir. Abbas’ın, “masallardaki ruh/yaşlı adam” a karşılık gelmesi bahsinde Carl Gustave Jung’un şu tespitleri dikkate değerdir:

Kahraman ancak sağlam bir düşünce ya da parlak bir fikir, yani ruhsal bir işlev ya da endopsişik otomatizm sayesinde kurtulabileceği umutsuz bir duruma ne zaman düşse, yaşlı adam görünür. Kahraman dışsal ya da içsel nedenlerden ötürü gerekeni yapamadığı için gerekli bilgi, kişiselleştirilmiş bir düşünce yani öğüt verip yardım eden yaşlı adam kılığında ortaya çıkar (Jung, 2015, s. 82).

Hikâyedeki anlatıcının, şiirdeki söyleyicinin “Abbas” sayesinde kavuşmak istediği kişi ise Beşiktaş’ta yaşayan ilk sevgilidir. “Beşiktaşlı”; zaman olarak eskide, mekân olarak uzakta kalmış; hâlde ise kendisine ulaşılması imkânsız bir arzu nesnesi konumundadır.

⁶ Gölge karakterler inşa edip bunları edebî metne yansıtmada verilebilecek en dikkate değer isimlerden biri Portekizli şair Fernando Pessoa olabilir. Ebeveynlerinden kaynaklı zor bir çocukluk dönemi yaşayan Pessoa, “yalnızlığımı kederden kardeşlerle doldurur” ve kendilerine başrol vereceği -tespit edildiği kadarıyla- altı farklı karakter kurgular. Heteronim kavramıyla ifade edilebilecek bu hâl içinde, kurguladığı her bir ismi ayrı bir edip olarak, ayrı temalara yönlendirerek ve her birine ayrı bir üslup kullanarak onları edebiyat dünyasında yaşatır. Altı ismin tamamının Pessoa’ya ait olduğu ancak ölümünden sonra anlaşılabilir, tespit edilmeyen onlarcasının daha olduğu ise yaygın bir kanaattir (Schneider, 2017, s. 155-192).

⁷ 1940’lı yıllarla birlikte Türk edebiyatçıları psikanalizmi ve varoluşçuluğu tanımaya başladılar. Söz konusu tanışmayla birlikte bu edipler, metinlerinde varoluşunu sorgulayan ve iç dünyasına yönelmiş kurmaca kişiler yaratırlar. Kurmaca kişiler arasında “gölge karakter”leriyle kuvvetli bağları olanlar da vardır. İlk akla gelenlerden bazıları sıralanacak olursa şu isimlerle karşılaşılır: Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Yaz Yağmuru* hikâyesindeki Sabri, bir anda bahçesinde yağmurdan ıslanan genç bir kızla karşılaşır ve o kız aslında anlatıcı tarafından her ne kadar günlük rastlantılara yaslanan olay akışı içinde sunulsa da Sabri’yi bilinçdışı yolculuklara çıkarmak için kurgulanmıştır, bu olaylar silsilesinde bir diğer taraftan da Sabri’nin içinde Karagöz ile Hacivat hem kendi aralarında hem de Sabri ile konuşurlar. Bu konuşmaları sadece Sabri duyabilir. Hacivat ve Karagöz, Sabri’nin yapıp ettiklerini muhasebe ederler, kimi zaman onu yargırlar, kimi zaman haklı görürler, kimi zaman da kendi aralarında tartışmaya girerler. Bu açıdan bakıldığında genç kız, Sabri’nin “gölge karakter”i; Karagöz ile Hacivat ise -Jung’un tabiriyle- “hilebaz figür”lerdir (Jung, 2015, s. 121-137). Benzer gölge karakterlere Sait Faik’in *Alemdağ’da Var Bir Yılan*’ının Pancho’su, Oğuz Atay’ın Olric’i, Orhan Pamuk’un *Beyaz Kale*’sinin Köle ve Efendi’nin iç içe geçmiş kişisi örnek olarak gösterilebilir.

Beşiktaşlı, Jung’un tarifiyle bir “hilebaz figür” olarak anlatıcının/söyleyicinin bilinçdışı yolculuğa çıkmasının fitilini ateşleyecek, huzursuzluk verici normal seyri kırarak kişi konumundadır. Yine Jung’un tanımına göre ideal durumu geçmişte bir yerlerde arayan bir kültür çevresine ait bir kişi, hilebaz figüründen garip bir biçimde etkilenir; hilebaz, kurtarıcının bir öncüsüdür (Jung, 2015, s. 129). İçinde bulunduğu zorluklardan uzaklaşmak isteyen anlatıcı/söyleyici, gölge karakter Abbas’ın himmeti ve hizmeti sayesinde kendini kuşatan bütün sorunlarından kurtulabilecek; en çok özlemine duyduğu kişiye/Beşiktaşlıya, zamana, mekâna tabiri caizse huzur adasına kavuşabilecektir. Çünkü yazgının düğümlemiş yumağını ancak doğaüstü bir kurtarıcı çözebilecektir (Jung, 2015, s. 137). Olağanüstü kurtarıcısını yani gölge karakterini, büyükannesinden dinlediği masaldan ve içinde bulunduğu kültür ile iman dairesinin “Hızır” inancından yola çıkarak inşa eden Cahit Sıtkı’nın bilinçdışı bir alana hilebaz figür olarak itmek istediği Beşiktaşlının kim olduğu da bu bağlamda önem taşımaktadır. Beşiktaş’ta yaşadığı ve “ilk sevgili” sıfatıyla hikâye ile şiirde üstü kapalı bir şekilde anılan, kimliği belirsiz tutulan Beşiktaşlı, Cahit Sıtkı’nın henüz yirmili yaşlarına girdiği ve İstanbul’da öğrenim gördüğü dönemde uzaktan uzağa âşık olduğu genç kızdır. Beşiktaşlıya olan sevdasını Tarancı’nın kimseyle paylaşamaması, onun adını/kimliğini yüreğine hapsetmesi bir anlamda arzu nesnesini bilinçdışına itmesi demektir. “Abbas”la birlikte “Hayal Ettiğim Şey”, “Sevdalı”, “Aşk Masalı” ve “Yalan” başlıklı şiirlerinde de Beşiktaşlıya dair kapalı gönderimlere rastlanır (Doğan, 2011a, s. 221); on dört yaşında olduğu ve Beşiktaş’ta yaşadığından başka onun kimliğine dair hiçbir şey açık edilmez, her şey özellikle/özenle gizlenir. Cahit Sıtkı, uzaktan uzağa âşık olduğu ve aşkını içinde yaşamaya çalıştığı Beşiktaşlıyı etrafındakilere ve okurlarına hep hayali bir sevgili gibi yansıtmaya çalışmıştır. Ancak, o sevgilinin gerçek hayatta karşılığı vardır ve Vedat Günyol’un kız kardeşi Mihrimah Hanım’dan başkası değildir. Cahit Sıtkı, içindeki bu hislerin arkadaşlığa ihanet olarak yorumlanmasından çekindiği için ne Vedat Günyol’a ne de Mihrimah Hanım’a hislerini açabilmiştir, sadece sarhoş olduğu bir akşam edip dostlarından Şahap Sıtkı’ya içini dökmüştür, Şahap Sıtkı da yıllar sonra Cahit Sıtkı’nın vefatının ardından Vedat Günyol’a mazide kalmış bu gizli, tek taraflı sevdayı anlatmıştır⁸. Cahit Sıtkı’nın bilinçdışında “hilebaz figür” olarak Beşiktaşlının, “gölge karakter” olarak da Abbas’ın kazanmasının sonucu olarak ortaya çıkan “Abbas” başlıklı metinler -özellikle şiir- dikkate alındığında bu bilinçdışı öğeleri Cahit Sıtkı’nın ömrü boyunca zihninde taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu bahiste “Abbas” şiirine dair Mehmet Can Doğan’ın “şairin çocukluğunu da, ilk gençliğini de, orta yaş deneyimini de içinde taşır.” (Doğan, 2011b, s. 224) tespiti dikkate değerdir.

Cahit Sıtkı’nın yaşadıklarının iç dünyasında şekil almasıyla ortaya çıkan “gölge karakteri Abbas” bahsine eklenmesi gereken son bir ayrıntı bilgi de İstanbul semtlerinden Abbasağa Yokuşu ile ilgilidir. Cahit Sıtkı’nın ilk gençlik çağlarında kendini kaptırdığı Beşiktaşlısı yani Mihrimah Hanım o yıllarda ağabeyi Vedat Günyol’la birlikte, günümüzde de Beşiktaş sınırları içinde kalan Abbasağa Yokuşu’nda ikamet etmektedir (Doğan, 2011b, s. 227). Dolayısıyla bu yokuşun adındaki Abbas ile Tarancı’nın çocukluğunda büyükannesinden dinlediği masaldaki Hızırvâri Abbas, onun zihninde birbiriyle bütünleşerek bir gölge karaktere dönüşmüştür. Cahit Sıtkı Tarancı, bilinçdışında bir alana

⁸ Cahit Sıtkı’nın Beşiktaşlısının kim olduğunu “Beşiktaş’ta Abbas” başlıklı yazısında etraflıca izah eden Prof. Dr. Mehmet Can Doğan, bu bahiste Vedat Günyol’un hatıratı olan *Daldan Dala* kitabından şu iktibası yapmıştır: “Cahit’in ölümünden sonra öğreniyordum; o da bir rastlantıyla, Şahap Sıtkı’ya bir içki sofrasında döktüğü içinin temiz derinliklerinde yatan o ilk sevgili’nin kız kardeşim olduğunu. Kendi içinde başlayıp, orada gizli den gizliye beslenen, karşılık bulamamak korkusuyla o temiz içinin derinliklerinde yıllar yılı sakladığı bir umutsuz, bir umarsız sevgiliydi Abbas şiirini ona yazdırtan. Ne bana, ne kız kardeşime, ne şuna ne buna sezdirmemişti bu temiz sevgiyi. Onu içinde beslemiş beslemiş, sonra bir kurtuluş yolu olarak Abbas şiirini patlatıvermişti. Bize olan büyük saygısı, hele kız kardeşime olan saygısı, duyulursa mahvolurum, yüzüme bakmazlar, bir daha semtlerine uğrayamam kaygısında, kapımızı seyrek çalar olmuştur.” (Doğan, 2011b, s. 228).

kazınan gölge karakteriyle otobiyografisini ve hislerini birleştirme başarısını göstermiş ve ortaya hem şiir hem de hikâye türünde kıymetli edebî eserler çıkarabilmiştir.

2. Hikâye ve Şiirin Kesişiminde “Abbas”

Edebî metinlerde türün şekillenmesini sağlayan en önemli etmenlerden biri metnin “anlatmak” yahut “sezdirmek” gayesinden biriyle varlık bulmasıdır. Söz konusu amaçsallık, türlerin geleneksel sınırlarının belirlenmesinde başat rolü üstlenmiştir fakat zaman içinde farklı ifade arayışlarının/araçlarının denenmesiyle edebî türler arasında melezlenmeler olmuştur. Melezlenme her geçen gün evrilerek ilerlemekte ve yeni türlerin ortaya çıkmasına imkân vermektedir. Bu etkileşimdeki en önemli geçişkenliği ise güzel sanatlararası/göstergelerarası ilişki sağlamaktadır (örneğin resimdeki bir tekniğin, edebî metin üretiminde kullanılabilmesi). Edebiyat akademisyeni M. Kayahan Özgül’ün “Modern sanat ‘interfertil’ olan komşu sanatlarla akrabalıkları iyiden iyiye destekleyerek âdeta tek ve büyük bir sanata doğru gidişi sağlamaktadır. (Özgül, 2003, s. 232)” tespiti, sanatların/türlerin tedahülü noktasında önem arz etmektedir.

Şiir yapısı gereği az sözle çok şey söyleme imkânı sunduğundan eskiden beri dilin ekonomik kullanımının en somut ifade şekli olagelmıştır. Şair, sözü azalttıkça anlamı artırmanın/derinleştirmenin peşindedir. Ancak sözü azaltma, rastgele kelime çıkarma veya istifleme anlamına gelmemelidir. Şairlik; anlam, çağrışım ve ses değeri taşıyan sözleri ustaca seçmeyi ve yine ustalıklı şiire yerleştirmeyi gerektirir. Şairin maharetle oluşturduğu boşluklar ve eksilteler sözü azaltma kapsamında ele alınması gereken şiirsel buluşlar, figürlerdir. Hikâye ise insanların en çok aşınası oldukları bir başka tür olarak varlık bulmakla birlikte sadece edebiyatta kendine alan açmaz; günlük hayatın her ânında, her alanında dahi hikâye ve tahkiye vardır. Çünkü “anlatmak” insanın tarih boyunca vazgeçemediği temel ihtiyaçlarındandır. Yapısal olarak hikâye daha çok nesir, şiir ise nazım biçiminde üretilse de manzum hikâyeler ile mensur şiirler eskiden beri vardır ve rağbet görmüştür. Bu noktada unutmaması gereken dikkat noktası her manzumenin şiir olmayacağı, her mensur metnin de hikâye olmayacağıdır⁹. Şiir ile hikâye arasındaki ilişkiye odaklanan Ahmet Hamdi Tanpınar, kendi edebî faaliyetlerinden hareketle konuya dair şu cümleleri kurar: “Şiir söylemekten ziyade bir susma işidir. İşte o sustuğum şeyleri hikâye ve romanlarımda anlatırım. Onun için mümkün olduğu kadar kapalı âlemler olmasını istediğim şiirlerimin anahtarlarını roman ve hikâyelerim verir.” (Sağlık, 2003, s. 17) Tanpınar’ın bu cümleleri Cahit Sıtkı’nın hikâyeleri ile şiirleri arasındaki ilişkinin sınırlarını çözen bir anahtar olarak da değerlendirilebilir. Tarancı, her ne kadar kendisi aksini iddia etse de hikâye ve şiirleri arasında kaynağını özellikle biyografisinden alan ciddi yapısal, tematik ve varoluşsal bağlar vardır. Ancak “şair” kimliğinin önüne “nasir”liğin geçmesine müsaade edememesinin verdiği reddiyeyle, kız kardeşi Nihâl’e yazdığı mektuplarından birinde bu konu hakkında düşüncelerini dile getirir:

Şekerim ağabeyin böyle külüstür yazılar altına imzasını atar mı hiç? Bu yazılar yarım saatte, bir saatte çalاکalem yazılmış şeylerdir. Hâlbuki ben bir mısra üstünde bazen aylarca uğraşan titiz bir sanatkârım. Hatta Cumhuriyet’e hikâye yazacağım zaman evvela nâm-ı müstear kullandım, olmaz dediler, sonra imzamı atmak mecburiyetinde kaldım. Ne yaparsın para kazanmak için... Yoksa ben ne hikâye yazabilirim ne roman yazarım

---

⁹ Söz konusu dikkat noktasına dair şu tespit, meselenin daha iyi anlaşılması için okunabilir: “Şiirde saf ırklar makbul bilinir. Bunun sebebi, şiirin kunt yapısı, değişime ve melezlemeye yatkın olmayışıdır. Oysa, nazım öyle mi ya? Hep unuttuyorum ‘nazım’ kelimesini kaybedeli çok oldu. Artık ‘nazım’ yerine ‘şiir’ diyorlar; böylece şiiri daralttıklarını ve nazma hak ettiğinin çok üstünde bir kıymet yüklediklerini fark etmeden... ‘Nazım’ diye şiirin vezin, kafiye gibi şekli nizam özelliklerine denir ve hiçbir estetik kıymeti yoktur. Yine de nazım bir kaba benzer ve içine malzemesi söze dayanan her türün konmasına müsait yapısıyla melezlemelere çok uygundur. Sadece nazımın imkânlarını kullanarak ‘manzum’ melez metinler oluşturulabilir; oluşturana da ‘nâzım’ denir.” (Özgül, 2003, s. 246).

dediğim zaman Avrupa hikâyecileri ve romancıları gibi yazamayacağımı kastediyorum. Yoksa bizde yazılanların ekserisi kötü şeylerdir. Onlar kadar ben de yazarım ve yazmaktayım da. (...) Zaten bir adam hem şair, hem hikâyeci, hem de romancı olamaz... İş bölümü her sahada câridir. (Tarancı, 1989, s. 73).

Cahit Sıtkı, şiire olan tutkusundan dolayı tahkiyeli metinlerle arasına duvar örmeye çalışmasına karşın edebî kıymete sahip hikâyeler yayımlamıştır. “Abbas” hikâyesi bunlardan biridir ve şairin aynı başlıklı şiirinin birçok anlam katmanını aydınlatmaktadır. Bu vesileyle denilebilir ki Cahit Sıtkı’nın “Abbas” şiiri, hikâyesi olan bir şiirdir ve melez türlerden biri olan “şiir-hikâye” türü altında değerlendirilmelidir. Öyle ki tarih içinde şekillenen birçok türde şiir ve hikâyenin, farklı yapılar da bir araya geldiği görülür. Bu türler arasında en bilinenleri epos, mensur şiir (düzyazı şiir), şiirsel düzyazı, anlatımcı (narrative) şiir, manzum hikâye olmakla birlikte bir de şiir-hikâyedir (Çıkla, 2009, s. 54). Şiir-hikâye her şeyden önce şiirdir. Onların hikâye kıymetleri, şiirselliklerinden daha geridedir. Şiir-hikâyede hikâyenin şiir içinde eritildiği bir yapının ağırlığı hissedilir. Bundan dolayı şiir-hikâye; manzume/manzum hikâye değil de daha çok şiir olarak nitelendirilmelidir (Sağlık, 2001, s. 362).

Behçet Necatigil, özellikle 1935-1950 arasındaki “Yeni Türk Şiiri”nin konu bakımından daha çok “küçük adam”ın günlük hayat içinde sınırlı kalan maceralarına ve gündelik hayatın insanlarına yöneldiğini, bunun da şiirde narratif yani hikâye unsurunun ağır basmasına yol açtığına dolayısıyla şiir-hikâye denilen türün sıkça kullanıldığına dikkatleri çeker (Çıkla, 2009, s. 77). Cahit Sıtkı Tarancı, Behçet Necatigil’in belirttiği zaman aralığına dâhil edilecek bir ediptir ve onun başta “Abbas” olmak üzere birçok şiiri, şiir-hikâye türünde okunabilir/yorumlanabilir:

ABBAS

Haydi Abbas, vakit tamam;
Akşam diyordun, işte oldu akşam.
Kur bakalım çilingir soframızı;
Dinsin artık bu kalp ağrısı.
Şu ağacın gölgesinde olsun;
Tam kenarında havuzun.
Aya haber sal çıksın bu gece;
Görünsün şöyle gönlümce.
Bas kırbacı sihirli seccadeye,
Göster hükmettiğini mesafeye,
Ve zamana.
Katıp tozu dumana,
Var git,
Böyle ferman etti Cahit,
Al getir ilk sevgiliyi Beşiktaş’tan;
Yaşamak istiyorum gençliğimi yeni baştan.

Yukarıdaki eser her şeyden önce bir şiirdir fakat içinden “küçük bir insanın” kişisel hikâyesinden bir parçanın sezdirilmekle yetinildiği bir şiir-hikâyedir. Kendi hayat

hikâyesini edebî metnin merkezine koymayı seven yahut tercih eden bir sanatçı olarak Cahit Sıtkı, burada kayıp arzu nesnesinin yasını tutmaktadır. Ancak sıradan düzeyin üzerinde duygu yoğunluğu yaşayan bir insan olması, şairlik tabiatıyla birleşince yas tutmakla yetinmeyip “sahneye koymak” yolu da açılmış ve ortaya sanat eseri çıkmıştır. Şiir-hikâye olarak “Abbas” şiiri, aynı başlıklı hikâyeyi tahkiye bakımından kapsamaktadır ayrıca estetik yaşantı bakımından da Abbas’a seslenen şiir söyleyicisinin hissiyatını tahkiye etmekten çok sezdirir niteliktedir. Bu bağlamda on altı dizelik bir şiirin, yaklaşık on sayfalık bir hikâyeyi nasıl kapsadığını, anlatmak yerine nasıl sezdirdiğini anlamaya çalışmak somutlayıcı bilgiler verecektir. Şiirdeki söyleyiciyi, hikâyedeki anlatıcıyı “ben” zamiri etrafında oluşturan Cahit Sıtkı, böylelikle Abbas’ın muhatabı olarak kendini okurun karşısına çıkarır. Şiirde bizatihi kendi adını anarak (Böyle ferman etti Cahit), hikâyede ise yedek subaylığına atıfta bulunarak kişiler kadrosunda kendine yer açar.

Şiirin ilk iki dizesi “Haydi Abbas, vakit tamam/Akşam diyordun, işte oldu akşam”, hikâyede “Hava kararmak üzereydi. Az sonra minareleri fabrika bacalarından ayırt etmek mümkün olmayacaktı. Kerahat vakti çoktan gelmiş sayılırdı.” (s. 179) cümlelerine dönüşür ve tahkiyenin temel unsurlarından zaman ifşa edilir. “Kur bakalım çilingir soframızı/Dinsin bu kalp ağrısı” dizlerinde Abbas'a seslenen söyleyicinin sezdirme istedikleri, hikâyede “Karnın mı acıkmış? 'Abbas!' demek kâfi. Derhâl sana mükellef bir sofraya kurar. (...) Uykusuz gecede yârin hicranıyla mı yanıyorsun? Abbas ne güne duruyor?” (s. 175) cümleleriyle anlatılır. Şairin “çilingir sofrası”nın nereye kurulması ile ilgili tasarrufları da bellidir ve tahkiyenin temel unsurlarından “mekân”, “Şu ağacın gölgesinde olsun/Tam kenarında havuzun” dizleriyle ifade edilir. Aynı tasarruf hikâyede Abbas ile komutanının masa kurulmadan hemen önceki hâllerine, buldukları yere göre “Parkta havuzbaşının gölgeli bir yerinde oturduktan sonra...” (s. 177) cümlesinde geçer. Tarancı, yaşadığı duygu yoğunluğu ve özlemi şiirin ortalarına yaklaştıkça hissettirmeye başlar ve yine mekâna dair bir unsura odaklanarak “Aya haber sal çıksın bu gece/Görünsün şöyle gönlümce” diyerek söz konusu aşamayı başlatır. Şiirin bu birimine hikâyede “Ve kaldır başını, bak gökyüzüne! Oh! Yıldızlı bir yaz gecesidir. Rüzgâr da çıktı.” (s. 179) cümlelerinde rastlamak mümkündür. Bu duygu yoğunluğu kaynağını yoksunluktan, özlemden almaktadır. Fizik şartları içinde aşılması mümkün olmayan bu olumsuzluktan kurtulmak için zamana ve mekâna hükmedebilen, olağanüstü güçleri olan birine ihtiyaç duyulur. Cahit Sıtkı, bilinçdışında inşa ettiği gölge karakteri Abbas'a yönelerek “Bas kırbaç sihirli seccadeye/Göster hükmettiğini mesafeye ve zamana /Katıp tozu dumana/Var git” der ve isteğini emir çekiminde dile getirir. Hikâyesinde ise emir eri Abbas'a aynı gücü yükleyebilmek için “Emir eri değil Hızır!” cümlesini kurar. Bir önceki şiir cümlelerindeki emir çekimli ifadelerini daha da şiddetlendirir ve “Böyle ferman etti Cahit” dizesini söyleyerek arzusunun yerine getirilmesini çok açık bir ifadeyle emreder. Bu emir, hikâyede anlatıcının komutan olmasıyla ve Cahit Sıtkı'nın büyükannesinden çocukluğunda dinlediği masaldaki şehzadeyle ilişkilendirilir. Çünkü hem komutan hem de şehzade amir makamındadır ve bu yönleri hikâyeye yansıtılır; “Komutanı idim, emrediyordum, dinlemesi lazımdı (...) Şehzadeliğim tuttu.” (s. 181-182) Şiirde kademeli bir şekilde gerilim yükseltilir ve son iki dizde arzu nesnesine yani Beşiktaşlıya duyulan şiddetli kavuşma iştiağı Abbas'tan medet umularak “Al getir ilk sevgiliyi Beşiktaş'tan/Yaşamak istiyorum gençliğimi yeni baştan” denilerek ifade edilir. Şiirde finali sağlayan bu dizeler, hikâyede anlatıcı ile Abbas arasında geçen karşılıklı konuşma içinde açıklamasıyla yer bulur ve “Abbas'la böyle muhabbet ederken bir yandan da kadeh üstüne kadeh yuvarlıyordum. Bir ara İstanbul gözümde tüttü. İstanbul ve ilk sevgilim! Gençliğimin en güzel günleri! (...) [Abbas] sen tramvaya binecek, Beşiktaş inecek, ben sana adres verecek. Orda var bir kız, benim sevgili. Ben onu çok seviyor Abbas! Sen kaçırarak o kız, getirecek bana!” (s. 181-182) pasajıyla verilir.

Sonuç

Hikâye ve Şiirin "Gölge"sinde Cahit Sıtkı'nın "Abbas"ı başlıklı bu çalışmanın giriş kısmında Cahit Sıtkı'nın ortaya koyulan biyografisi ile eserleri arasındaki bağ dikkate alındığında onun yaşantısını yazan bir edebiyatçı olduğu rahatlıkla söylenebilir. O, özellikle çocukluğundan itibaren etkileri iç dünyasına yansıyan kişi, nesne, olay ve mekânlara sıklıkla eserlerinde alan açmıştır. Bu bağlamda nazım-nesir bütün eserleri dikkate alındığında "Abbas" adlı tipik kişinin diğerlerine göre hayli öne çıktığı/çıkarıldığı görülmüştür. Çünkü "Abbas" sadece edebî metinde varlık gösteren bir kurmaca kişi değildir. Cahit Sıtkı çocukluğunda büyükannesinden dinlediği masaldaki Abbas adlı ve olağanüstü güçlere sahip masal kişisinden çok etkilenmiştir. İlk aşkının Abbasağa Yokuşu'nda oturması bu etkiyi daha da güçlendirmiş ve Tarancı, Abbas'ı zor zamanlarının kurtarıcısı olarak düşünmüştür. Masal dünyasında uhrevi bir varlık olan Abbas'ı dünyevileştirerek hikâyesindeki emir eri Abbas'ı kurgulamıştır. Bu uhrevi ve dünyevi tipi münavebeli bir şekilde eserlerinde sahneye çıkarmıştır. Böyle düşünmesinin/davranmasının ciddi psikolojik sebepleri vardır. Psikanalizimin verilerinden yararlandığında Abbas'ın Cahit Sıtkı'nın "gölge karakter"i, ilk aşkı "Beşiktaşlı'nın da bilinçdışı alanını uyaran "hilebaz figür" olduğu anlaşılmaktadır. Cahit Sıtkı, psikolojik tarafları bulunan ve edebî metne şahsiliğten çok derinlik katan bu gerçek hayattan alınma kişileri ustalıklı kullanabilme, metne yedirebilme başarısı göstermiştir. Bundan dolayı "Abbas" Tarancı'nın günümüzde dahi unutulmayan eserleri arasında yer almaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde "Abbas" başlığı altında aynı adla yayımlanan hikâye ile şiir arasındaki yapısal ve metinlerarası ilişkilere odaklanılmıştır. Hikâye, şiirin sezdirme alanı içinde bırakılan boşlukları açıklar niteliktedir. Her iki metin arasındaki bu bağlardan hareketle "Abbas" şiirinin melez edebî türlerden biri olan "şiir-hikâye" türü altında değerlendirilmesi gerektiği ve bu metnin söz konusu edebî tür bahsinde Türk edebiyatının numune teşkil edebilecek kıymette metinlerinden biri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- ÇIKLA, S. (2009). "Şiir ve Hikâye Çerçevesinde Oluşan İki Tür: Manzum Hikâye ve Öykü-Şiir". *TÜBAR*. 25: 51-85.
- DOĞAN, M. C. (2011a). "Cahit Sıtkı Tarancı'nın Adamları". *Şiir Arkeolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 211-223.
- DOĞAN, M. C. (2011b). "Beşiktaş'ta Abbas". *Şiir Arkeolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 224-228.
- ENGİNÜN, İ. (2001). "Cahit Sıtkı Tarancı'nın Şiir ve Hikâyeleri Arasındaki Benzerlikler". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları: 240-249.
- JUNG, C. G. (2015). *Dört Arketip*. İstanbul: Metis Yayınları.
- KORKMAZ, R. (2009). "Metaforik Dönüştürme Biçimleri ve Efendi-Köle Diyalektiği Bakımından Beyaz Kale". *Bilig*. 50: 119-130.
- ÖZGÜL, M. K. (2003). "Edebiyatın Melez Güzelleri". *Kandille İskandil*. Ankara: Hece Yayınları: 231-250.
- SAĞLIK, Ş. (2001). "Şiirin Kapsam Alanındaki Kardeş Sanat: Öykü/Öykünün Şiirdeki Macerası". *Hece Türk Şiiri Özel Sayısı*. 53, 54, 55: 350-370.
- SAĞLIK, Ş. (2003). *Cahit Sıtkı Tarancı'nın Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Hece Yayınları.

- SAZYEK, H. (2013). *Roman Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Hece Yayınları.
- SCHNEİDER, M. (2017). *Okumak ve Anlamak*. İstanbul: Kolektif Yayınları.
- TARANCI, C. S. (1989). *Nihâl'e ve Evime Mektuplar*. (hzl. İ. Enginün). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TARANCI, C. S. (2000). "Abbas". *Güzel Yazılar -Hikâyeler 1-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TARANCI, C. S. (2007). *Ziya'ya Mektuplar*. İstanbul: Can Yayınları.

İnternet Kaynakları

Cabalar, S. *Söylenti Dergi*. Erişim Tarihi: 15.06.2021.

<https://www.soylentidergi.com/turk-edebiyatinda-baudelaire-etkisi/>

AMASYA HALKEVİ YAYIN ORGANI: YEŞİLIRMAK DERGİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME (1938-1939)

Şerife ÖZER*
Hamdi MUTLU**

ÖZ

Tanzimat Dönemi ile başlayan yenileşme hareketi basın hayatına da yansımıştır. Tanzimat'tan sonra toplum hayatında önemli bir yeri olan dergiler ve gazeteler hem edebî hem de sosyal hayatta toplum ile devlet arasında bir köprü oluşturmuştur. Tanzimat Dönemi ile başlayan dergicilik ve gazetecilik cumhuriyetin ilânından sonra da devam etmiştir. Dergilerin her biri eğitim, kültür, edebiyat ve toplum hayatına katkı sağlamıştır. 1932'de kurulan halkevlerinin Ankara'da başlattığı halkevi uygulaması, yerel basınla bütünleşerek hem halkı bilgilendirici hem de sanat ve edebiyat yönünden birleştirici bir misyon yüklenmiştir. Türkiye'nin dört bir yanına yansıyan bu durum halkevleriyle vücut bulmuştur. Amasya halkevi de o dönemde kurulan şubelerden biridir. Amasya halkevi, hizmete başladığı günden itibaren birçok çalışma ve etkinlikte yer almıştır. Şehirde kutlanan millî bayramlara ve diğer etkinliklere katılmıştır. Amasya halkevinde bayram merasimleri dışında Türk büyüklerini anma etkinlikleri düzenlenmiştir. Amasya'da çıkarılan dergilerden biri olan Yeşilirmak dergisi, Amasya'nın o dönemdeki seyrini ortaya koyması açısından önemli olmuş ve yayın hayatı boyunca cumhuriyet düşüncesini toplumun bütün fertlerine ulaştırma görevini üstlenmiştir. Dergide, Amasya ile ilgili yazıların yanında Türk inkılâbı, dil ve edebiyat yazıları da yer almıştır. Bu çalışmanın amacı, derginin o dönem içerisindeki yeri ve diğer dergilerden farkını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Halk Evleri, Amasya Halkevi, Yeşilirmak Dergisi.

A REVIEW ON THE YESILIRMAK MAGAZINE (1938-1939) A PUBLICATION OF THE AMASYA COMMUNITY CENTER

ABSTRACT

The community center practice, which was started in Ankara by the community centers established in 1932, was integrated with the local press and assumed a unifying mission in terms of informing the public as well as art and literature. This situation, which is reflected all over Turkey, has come to life with community centers. Amasya Community Center is one of the branches established at that time. Amasya Community Center has been involved in many activities and events since the day it was put into service. He participated in national holidays and other events celebrated in the city. Apart from the holiday ceremonies, commemoration events were held in Amasya Community Center. Yeşilirmak magazine, one of the magazines published in Amasya, was important in terms of revealing the course of Amasya at that time and undertook the task of conveying the idea of the republic to all members of the society throughout its publication life. In the magazine, besides the articles about Amasya, Turkish revolution, language and literature articles were also included. The aim of this study is to reveal the place of the journal in that period and its difference from other journals.

Keywords: Public Houses, Amasya Community Center, Yeşilirmak Magazine.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 15.06.2021; Yayına Kabul Tarihi: 05.08.2021

* Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ÇANKIRI; ORCID: 0000-0002-1167-9317, E-posta: serifeozer@karatekin.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ÇANKIRI; ORCID: 000-0001-5133-5095, E-posta: hamdi_0558@outlook.com

Giriş

Yeşilirmak vadisi ve Harsena Dağı eteklerine kurulan Amasya, 7 bin yılın üzerindeki eski tarihi boyunca bilim adamları, sanatkârlar, şairler yetiştirmiş, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir dönem önemli şehirlerinden biri olmuştur. Osmanlı şehzadelerinin eğitim gördüğü şehir, aynı zamanda Osmanlıların doğu sınırında stratejik bir öneme sahiptir. Millî Mücadelenin temellerinin atıldığı Kurtuluş savaşının ilk önemli adımını teşkil eden Amasya Genelgesi'nin 22 Haziran 1919'da okunduğu kent, krallık başkentliği yapmış tarihi ve doğal güzellikleriyle önemli şehirlerimizden biridir (Amasya Belediyesi, 2016). Bilindiği üzere ülkemiz toprakları üzerinde modern anlamda ilk nüfus sayımı 1927'de yapılmıştır. O sayımda Merkez İlçe, Gümüşhacıköy ve Merzifon ilçelerinden müteşekkil olan Amasya ilinin nüfusu 115.191 olarak tespit edilmiştir (Şenol, 2020, s. 172).

Amasya'da yerel basın 1920'lerde başlamıştır. Amasya halkı o tarihlerden bu yana basın ile yakından ilgilenmiştir. Basın tarihindeki gazete ve dergi çalışmaları bu durumu açıkça göstermektedir. Yerel basının başlangıcı Mehmet Sırrı Bey tarafından 14 Mayıs 1920'de çıkarılan "Emel" adlı gazetesidir. Bu gazete Amasya'nın ilk Türkçe gazetesi olarak kabul edilmiştir (Menç, 2003, s. 7).

Dergilerin ve gazetelerin toplumsal hayatı canlandırdığı ve toplumsal hayata katkı sunduğu bir gerçektir. Amasya'da dergi çalışmaları ise 1920-1950 yılları arasında hız kazanmıştır. Amasya'da 1934'ten günümüze kadar birçok dergi faaliyet göstermiştir. Bu dergilerin sayısı yirmiden fazladır. Amasya'da çıkan dergilerin büyük bir çoğunluğu kültür, sanat ve edebiyat dergisidir. Ayrıca okullar da kendi bünyesinde aylık sanat, kültür ve edebiyat dergileri çıkarmıştır.

1. AMASYA HALKEVİ DERGİSİ: YEŞİLIRMAK (Nazım Berksoy/1 Eylül 1938- 1 Nisan 1939/ Aylık edebiyat, fikir ve sanat dergisi)
2. GENÇLİĞİN SESİ (Ruhi Yıldırım 15 Temmuz 1957/ aylık edebiyat, fikir ve sanat dergisi)
3. MERHABA (Necmettin Çelik/ 27 Mayıs 1960/ aylık edebiyat, fikir ve sanat dergisi)
4. İLKE (Mahmut Yağmur/ 10 Nisan 1961/ aylık sanat dergisi)
5. TOPLUM (Mahmut Yağmur-Sabri Hazer/ 30 Nisan 1962/aylık fikir ve sanat dergisi)
6. KALE (Kamil Yetkin/Ocak 1980-Ağustos/aylık siyasi dergi)
7. DÜN BUGÜN YARIN AMASYA (Aydın Babacan/ Temmuz 1985/ aylık haber ve kültür dergisi)
8. AMASYA TARIM (Tevfik Genç /1985 tarım dergisi)
9. YEŞEREN (Ömer Elicaçık-Sadık Erdoğan/ Mayıs 1990/ üç aylık kültür edebiyat ve sanat dergisi)
10. KARDELEN (Mehmet Kaldırım/ 1988/ üç aylık kültür edebiyat ve sanat dergisi)
11. SEVGİCAN (Âdem İlmaz/ 1988/iki aylık özürülüler dergisi derneği)
12. TOPRAK (Selami Öztürk/ 2001/ aylık sosyopolitik ve kültür dergisi)
13. HARMAN (İrfan Asarkaya\ 2004\ iki aylık kültür, edebiyat ve sanat dergisi)
14. YALIBOYU (Celalettin Lekesiz\ 2008\ üç ayda bir valilik dergisi)
15. ELİT SANAT (Halis Büyükbayraktar/ Temmuz 2009/üç aylık Amasya sanatçılar derneği dergisi)
16. GÜLŞEN (Mahmut Kılıç\ Ocak 2010\ aylık sosyo-politik kültür dergisi)
17. AMASYA HAYAT (Ahmet Suat Akcan\ Mart 2011\ altı aylık kültür ve turizm dergisi)
18. AMASYA (Abdilcelil Öz\ Haziran 2012\ iki aylık kültür ve turizm dergisi)
19. YEŞİLŞEHİR (Tuba Tutak\ Ocak 2012\ aylık haber-ticaret-turizm dergisi)
20. ÖZEL HABER (Sedat Albayrak\ 2013\ aylık haber ve reklam dergisi)

21. YURTAYDER (Amasya Yetiştirme Yurdundan Ayrılanlar Derneği\ 2013\ yıllık faaliyet dergisi)

22. LIFE IN AMASYA (Oruç Furkan Türkmen/2015/aylık kültür-moda-sağlık dergisi)

23. KÜLLİYE (Hüseyin Menç\2015\ üç ayda bir kültür, sanat ve edebiyat dergisi)

Tablo 1: 1934'ten günümüze kadar Amasya'da çıkan dergiler

Cumhuriyet Halk Fırkasının 1931 yılında Ankara'da yapılan Üçüncü Büyük Kongresi'nde alınan "memleketin kültür sahasında millî mahiyette teşkilatlanmasını temin edecek bir teşkilat oluşturma" kararının ardından gerekli hazırlıklar yapılarak 19 Şubat 1932 tarihinde Cumhuriyet döneminin en yaygın eğitim ve kültür kurumu olan halkevleri 14 merkezde birden açıldı. 1950 yılına gelindiğinde Türkiye genelinde 478 halkevi ve bunlara bağlı olarak etkinlikte bulunan 4.322 de halk odası vardı (Taşdemir, 2012, s. 3048). Amasya Halkevi, yurttaşların birbirleriyle daha yakından tanışması, kaynaşması, karşılıklı olarak faydalanmaları ve ulusal, ahlaksal seviyenin yükseltmek amacıyla 23 Şubat 1934 Cuma günü saat 14.00'te açıldı (Taşdemir, 2012, s. 3047). Amasya Halkevi, faaliyette bulunduğu sürece Amasya halkının eğitimi ve gelişimi için önemli katkılarda bulunmuştur. Edebiyat, kültür ve tarih alanında önemli çalışmalar yaparak üstlendiği görevi yerine getirmeyi amaçlamıştır. Amasya Halkevi, Cumhuriyet rejiminin istediği bilinçli yurttaşlar yetiştirme idealini gerçekleştirme konusunda merkezle uyum içinde çalışmış, Cumhuriyet ideolojisini geniş halk kitlelerine yayma amacıyla örgün eğitim dışında kalan halkın eğitilmesinde üzerine düşen görevleri yerine getirmiştir (Taşdemir, 2012). 8 Ağustos 1951'de yürürlüğe giren 5830 sayılı kanunla birlikte ise Amasya Halkevi kapatılmıştır. (Çeçen, 2000, s. 212). Amasya Halkevi tarafından 1938-1939 yıllarında çıkartılan Yeşilirmak dergisi, Amasya'nın tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgiler vermesi açısından kıymetlidir. Bu makalede Yeşilirmak dergisinin kısa süreli yayın hayatı muhtevası itibarıyla değerlendirilecektir.

1.1. Yeşilirmak Dergisinin Amacı ve Yayın Politikası

Amasya'nın ilk dergilerinden biri olan Yeşilirmak dergisi Amasya Halkevi tarafından çıkartılmıştır. Dergi, ismini Amasya'daki Yeşilirmak'tan almıştır. "Yeşilirmak" dergisinin çıkarılma amacı; derginin imtiyaz sahibi durumundaki Nazım Berksoy tarafından, ilk sayıda siyasal meselelerle uğraşmak olmayıp olanak dâhilinde aktüalite ile ilgilenme olarak ifade edilmişti: "*Dergimiz denilebilir ki Amasya'da her alanda yeni ve verimli işlere başlandığı bir zamanda çıkıyor. Atatürk'ün besleyici, koruyucu ve kurtarıcı ışıklarıyla son zamanın en kısa fasılları içinde efsanevi tazelik, zindelik ve güzelliğe kavuşacaksınız. Sana ve bize ne mutlu!*" (Berksoy, 1938, s. 4).

Yeşilirmak dergisinde Türk İnkılâbı, Amasya'nın tarihi, coğrafyası, tarihî günler, tarım, şiir ve edebiyat, beden eğitimi, çocuk yetiştirme ve şehir haberleri işlenen konular olmuştur. Yeşilirmak dergisi sekiz sayı çıkabilmiştir.

1.2. Yeşilirmak Dergisinin Biçimsel Özellikleri

Amasya Halkevinin yayın organı olan Yeşilirmak dergisi aylık çıkan bir dergidir. İlk sayısı 1 Eylül 1938'de yayın hayatına başlamıştır ve yayın hayatı boyunca her ayın ilk günü çıkmaya devam etmiştir. Dergide kültürel yazılar yayımlanmıştır. Dergide fotoğraflara yer verilmemiştir. Derginin basıldığı matbaa Emel Matbaası olup Amasya'nın ilk matbaalarından biridir. Nazım Berksoy derginin ilk beş sayısının imtiyaz sahibidir. Sonraki sayılarda ise imtiyaz sahibi olarak Alişan Refik Tanural karşımıza çıkmaktadır. Derginin kapak, resim ve idari işlerini ise Niyazi Tarman üstlenmiştir.

1.3. Yeşilirmak Dergisinin Yazar Kadrosu

Derginin yazı kadrosunu genellikle Amasya'da görev yapan öğretmenler ve çeşitli kamu kuruluşlarında çalışan aydın insanlar oluşturmaktaydı. Bu yazarlar arasında *Nazım*

Berksoy, Nazmi Çağan, H. Nezihi Çuhacioğlu, Hüseyin Hüsamettin Yaşar; İ. Ertem, İzzet Nihat Orlu, Arif Öner derginin hemen hemen her sayısında yer almışlardı.

Bunlardan başka H. Ülkün, İ. Dağlıoğlu, R. Mısırlı, Tevfik Akalın, Zehra Sümbül, M. Y. Özel, Talat Öncel, Şeref Erdem, İ. Rüştü Altıok, Hüsam Yaşar, Ekrem Bilgen, N. Necip Onur, Eşref Payaşlıoğlu, A. Demiray, A. Reşit Tanural ve Celal Eren farklı sayılarda yazdıkları yazılarla dergide yer almışlardı. Derginin yazı kadrosuna baktığımız zaman çok sınırlı olduğunu görmekteyiz. Çünkü derginin hemen her sayısında genellikle aynı kişiler yazı yazmışlardır. Bu durum 1932-1951 dönemi boyunca faaliyet gösteren Ankara ve İstanbul gibi büyük merkezlerin dışındaki bütün halkevi dergilerinin karşı karşıya kaldığı açmaz olmuştur. (Karataş, 2020).

1.4. Yeşilirmak Dergisinin İçeriği

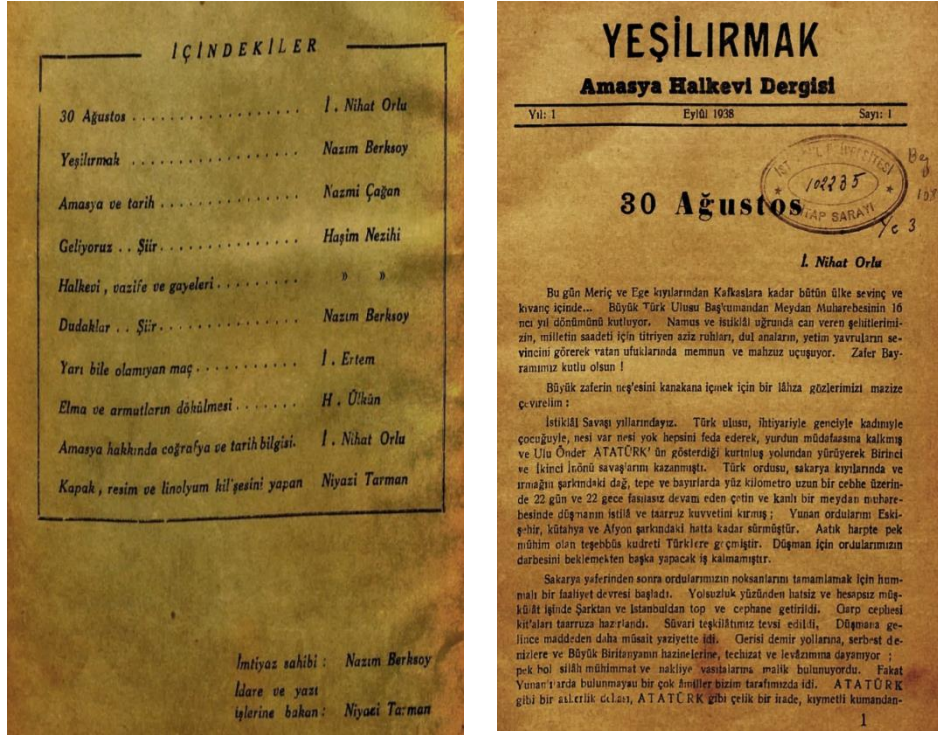
Yeşilirmak dergisi aylık yayımlanan edebiyat, sanat, kültür ve haber dergisidir. Dergide şehir haberleri birer cümle ile ifade edilmiştir. Derginin basıldığı sayılarda iki önemli vefat haberine geniş yer verilmiştir. Bunlardan ilki Mustafa Kemal Atatürk'ün diğeri ise Amasya Tarihi yazarı Abdizade Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin vefatıdır.

1.4.1. Yeşilirmak Dergisi 1. Sayı (1 Eylül 1938) Muhtevası

Yeşilirmak dergisinin ilk sayısında İzzet Nihat Orlu kaleme aldığı “30 Ağustos” başlıklı yazısında Türk milleti için 30 Ağustos'un anlamını ve önemini anlatmıştır (Orlu, 1938, s. 1). Nazım Berksoy “Yeşilirmak” başlıklı yazısı ile Yeşilirmak'ın çıkış amacını açıklamıştır (Berksoy, 1938, s. 4). Nazmi Çağan ise “Amasya ve Tarih” başlıklı yazısında Çanakkale'de ilk kurşunu atanın ilk düşman kurşunu ile ölen ve öldüğü yere adı verilen Yüzbaşı Nazif'in, İkinci Meşrutiyet İnkılâbının bozguncularına karşı inkılâbı korumak için canını veren Yüzbaşı Hilmi ve Mustafa Necip'in, İstiklâl Harbi'nin en ıstıraplı ve acı dolu günlerinde Zile'de ortaya çıkan irtica ve ihaneti boğmak için başını veren Yüzbaşı Osman'ın Amasyalı olduklarını ifade ederek Amasya Valisi ve Belediye Başkanından bu isimlerin gelecek kuşaklar tarafından bilinmesi için okul bahçelerine mütevazı anıtlarının yapılmasını teklif etmiştir (Çağan, 1938, s. 5).

İ. Nihat Orlu, bu yazının sonunda Amasyalıların Türk Hava Kurumuna üye olmaları hususunda tavsiyede bulunmaktadır. Bunun gerekçesi olarak da ülkülerin gerçekleşmesi için bu kuruma üye olup onu desteklemesini ifade etmektedir. Bu sayıda Haşim Nezihi kaleme aldığı “Geliyoruz” şiiri ile Türk gençliğine seslenmiştir (Nezihi, 1938, s. 7):

Bir çığ gibi yarıp da ortalığı ikiye
Yolumuzda ne varsa çiğneyip kıracağız
Ve dünden arda kalmış bize bir örnek diye
Gösterilen ne varsa yakıp kaldıracağız.

Fotoğraf 1: Amasya Yeşilirmak Dergisi'nin ilk sayısının içindekiler kısmı, yazar kadrosu ve ilk yazısı

Derginin ilk sayısında spor yazısına da yer verilmiştir. İ. Ertem “Yarı Bile Olamıyan Maç” başlıklı yazısında Amasya'nın iki güçlü futbol takımı Bozkurt ve Halkspor arasında geçen mücadeleye yer vermiştir. Bu mücadele nedeni bilinmez bir şekilde tamamlanamadan futbolcular sahadan ayrılmıştır (Ertem, 1938, s. 9).

H. Ülkün, “Elma ve Armutlar Niçin Dökülüyor?” yazısında elma ve armut içinde bulunan kurtların meyvelere ve meyveleri yiyen insanlara tesirini ve kurtlara karşı nasıl önlem alınması gerektiğini açıklayarak toplumu bilgilendirmiştir (Ülkün, 1938, s. 11). Yine ilk sayıda Amasya'nın coğrafyası ve arazileri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu sayıda bilimsel yazılar da yer almıştır (Çağan, 1938, s. 13).

1.4.2. Yeşilirmak Dergisi 2. Sayı (1 Ekim 1938) Muhtevası

Bu sayıda Nazım Berksoy'a ait “Aylık Konuşma” başlıklı yazısında *Dil Devrimi*'ni anlatılmıştır. Berksoy, dil devrimi için, *her adımında tarih yazan adamın canından çok sevdiği ulusuna armağan ettiği devrimlerin ne başı ne sonucusudur* diyerek yazısına başlamıştır. İlimi softaların elinden almak gerektiğini, aksi takdirde ilmin halkı uyuşturan bir şırıngaya döneceğini ifade etmiştir. Berksoy yazısını şu cümlelerle noktalamıştır: “Yurdu nasıl yabancıdan arıkladıksa dili de yabancının sözlerinden arıklayacağız. Yalnız Türkçe duyup Türkçe düşüneceğiz. Bütün dillerin anası olan Türk dili en büyük ve en geniş düşünce ve duygularını da anasıdır.” (Berksoy, 1938, s. 1).

Derginin bir başka yazarı olan Haşim Nezihî Okay ise “Hayal” başlıklı şiirini kızına ithaf etmiştir (Nezihî, 1938, s. 2):

Takvimden bir yaprak kopar da kızım
Ömründen bir gün gitti diye yan
Bugünde kalacak ne arda kızım

Bir yığın hatıra, bir siyah duman
...
Bir gölge görürsen kızım o anda
Yaklaşan hayale deme sakın kim
Böyle hep geç vakit sıcak odanda
Dolaşan bu hayal bil ki hep benim!..

Bu sayıdaki bir başka yazı ise İ. Dağlıoğlu'nun "Ulusal Bayramlar" adlı yazısıdır. Dağlıoğlu; "Ulusal bayramların aynı heyecanla çarpan kalplerde ulus sevgisi, yurt bağlılığı, hız ve enerji, iman yaratır." cümleleri dikkat çekmektedir. Ayrıca yazının genelinde, yapılan devrimlerin coşkusu ve heyecanı dile getirilmiştir (Dağlıoğlu, 1938, s. 3).

Nazım Berksoy ise "Yatakhane" adlı şiiriyle bu sayıda yer almıştır (Yeşilirmak Dergisi, 1938, s. 5).

İ. Ertem "Oyunlarda Çocuklarımızı Başboş Bırakmayalım" yazısında şunları söylemektedir: "Mevzuum başlıktan da anlaşıldığı üzere çocuktur. Bu dünyanın en mühim mevzuunu sokağa salıverircesine serbest bırakacak olursak zararın yalnız kendimize değil, yurt hesabına da olacağı şüphesiz olduğundan bu hususta görebildiğim eksikliklerin şimdilik yalnız bir tanesiyle velileri düşündürmeye çalışacak ve belki de küçük, faydalı bir iş görmüş olacağım, sözleriyle velileri bilgilendirmeyi bir görev bilmıştır." (Ertem, 1938, s. 6)

Derginin ikinci sayısında diğer sayılardan farklı olarak "Amasya Şairleri" tanıtılmıştır. Tanıtılan şairlerin sayısı o dönemde ikidir. Şairlerin adları ise Afitabi ve Akiftir (Mısırlı, 1938, s. 9).

Dergimizdeki başka bir yazı ise İ. Nihat Orulu'nun kaleme aldığı "Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarihi Bilgisi" başlıklı yazısıdır. Bu yazıda coğrafi ve tarihi bilgiler verilmiştir. Bu yazıda bir de çeviri hikâyeye yer verilmiştir (Orulu, 1938, s. 11). Claude Marsey'e ait "Kaderin Çifte Cilvesi" adlı hikâyeyi Tefik Akalın çevirmiştir (Akalın, 1938, s. 13).

Derginin son sayfasında ise farklı uluslara ait atasözlerine yer verilerek bu sayı tamamlanmıştır.

1.4.3. Yeşilirmak Dergisi 3. Sayı (1 Kasım 1938) Muhtevası

Yeşilirmak dergisinin bu sayısının açılış yazısı Nazım Berksoy'un "29 Birinci teşrin 1938 Cumhuriyetin 15inci Yıl Dönümü" başlıklı yazısıdır. Berksoy, Cumhuriyetin ilanının on beşinci yıl dönümüyle ilgili görüşlerini dile getirmiştir. Berksoy cumhuriyet devrimi için şunları söylemiştir: "O daha 15 yaşında gözleri kamaştırın, akıllara durgunluk veren bir güzellik ve zindelik taşıyor. Müsait, berrak ve ılık bir güneş altında büyüyen ve gelişen bu körpe ve taze çocuk, yurdun her köşesinde hürriyet, inanç ve huzur havasını tazeliyor. Atatürk nasıl bütün şarkın Atası ise Türk Cumhuriyeti de bütün şarkın örnek ve biricik kızıdır (Berksoy, 1938, s. 1)."

Derginin üçüncü sayısında H. Nezihi Okay cumhuriyetin on beşinci yıl münasebetiyle "Onbeşinci Yıl" şiirini kaleme almıştır (Nezihi, 1938, s. 3).

Dünya gelsin de görsün, mesafe ne, zaman ne?
Nasıl birden değişir yurt denilen bu anne.

...
Zaferle dönüyoruz açılan her savaştan
Azmettik ana yurdu yapmaya yeni baştan.

...

Şimdi çakan bir şimşek, şimdi gergin bir yayız
Ve bu büyük davada 15 inci yıldayız

Zehra Sümbül'ün sevinç günü olarak adlandırdığı "29 Birinci teşrin" başlıklı şiiri de bu sayıda yer almıştır (Sümbül, 1938, s. 4).

Güzel yurdum Amasya
Açılmış bir akasya
Gibi bugün süslüsün
İçten güleç yüzlüsün

...

Ne mutlu ki eriştik bugüne
Eriştik bu yıl yine
Kavuşturan Atamız
Hürmetle selamlarız

İ. Ertem "Çocukları Sokaktan Kurtarma Zarureti" başlıklı yazısında çocuğun bir ulus için en büyük kıymet olduğunu, toplumda çocuğun istikbal, vatan ve cihan olarak görüldüğünü, bu yüzden çocukların sokak denilen felaket sahnesinden uzak tutulmalıdır diyerek çocukların bir ulusun geleceğinden önemli bir rol üstlendiğini, ailelere ve topluma büyük iş düştüğünü ifade etmiştir. Çocukları sokaktan uzak tutmak için bir fikir ortaya atar. Bu fikir Amasya'ya bir "Çocuk Bahçesi" yapma fikridir. Bu bahçe öyle gelişigüzel bir bahçe değildir, terbiyenin, temizliğin öğretileceği bir bahçe olacaktır şeklinde görüşlerini belirtmiştir (Ertem, 1938, s. 5).

Derginin üçüncü sayısında çok farklı yazılar da yer almıştır. Bunlardan biri H. Ülkün'ün "Elma ve Armutların Dökülmesi, Niçin Dökülüyor?" başlıklı yazısı içindekilere istinaden bilimsel bir yazı olmuştur (Ülkün, 1938, s. 10).

Nazım Berksoy "Yine Aşk" şiiriyle üçüncü sayıya renk katmıştır (Yeşilirmak, 1938, s. 120).

...

Başına taç giydirdim, vücuduna çiçekler
Gönlüm gönlüne yoldaş, sana eş olmak ister
Belki bir gün rüzgarlar ümide uygun gider
Belki bir gün sevgiyi içerim kana kana...

Üçüncü sayının son yazısını İ. Nihat Orulu yazmıştır. Bu yazının adı "Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi"dir. Orulu, Amasya'daki ormanlarını, Amasya'nın bitki örtüsünü, fuana (hayvan topluluğu) ve florayı (nebat topluluğu) anlatmıştır (Orulu, 1938, s. 13).

1.4.4. Yeşilirmak Dergisi 4. Sayı (1 Aralık 1938) Muhtevası

Yeşilirmak dergisinin tek hüzünlü sayısı dördüncü sayıdır. Çünkü bu sayı baştan sona Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e ayrılmıştır. Atatürk'ün vefat haberinin yer aldığı bu sayı Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı, yaşamı boyunca Türk milleti için yaptıkları ve onun yokluğuna nasıl alışılabileceğini ve yokluğunda neler yapılabileceğini anlatılmaya çalışılmıştır. Atatürk, Türk milletinin rehberi konumunda olduğu için bu haber tüm yurdu yasa boğmuştur. Atatürk'ün hayatında Millî Mücadele'nin başlangıç yeri olan Amasya'nın şüphesiz yeri ve önemi büyüktür. Amasya Yeşilirmak dergisi de üstüne düşüne vazifeyi bu şekilde yerine getirmeye çalışmıştır. Yazının genelinde Atatürk için "Ebedi Lider" veya "Ulu Önder" gibi ifadeler kullanılmıştır.

Bu konudaki bir başka yazı ise Nazım Berksoy'a aittir. "Ebedi Atamızın Ardından..." başlıklı yazısında "18 milyon tek adam olmuş, onun için yanıyoruz, onun arkasından

ağlıyoruz, yasımız Atamız kadar büyük, Türk'ün tarihi kadar engindir. Büyük Türk Ulusu hiçbir başbuğuna bu kadar ağlamamış, ihtiyar dünya hiçbir evladına bu derece yanmamıştır. O bizim için ne güneş ne su ne hava ne de topraktı. O bunların hepsinin üstünde bir varlıktı. O bizim için yaratan ve yaşatan bir irade, daima mükemmele götüren bir hamle idi. Biz ondan geldik. Ona gidiyorduk. Bütün sevgimizin menbaı oydu. Onun bizi sevdiği kadar biz onu sevezdik. Ölümünü duyduğumuz zaman bizi öldürürlerken onun ağladığı kadar ağlayamadık. O bize ağlamanın ne olduğunu bir defa olsun hatırlatmadığı gibi bizden sonra gelenlere de onu hiç duyurmadı.” şeklinde duygularını dile getirmiştir (Berksoy, 1938, s. 1).

Dördüncü sayıda sadece bu sayıya özel olarak haber şu şekilde kalın çizgilerle ve koyu renkle verilmiştir: “Sevgili Hemşehrilerim, Ulu Önderimiz, Sevgili Cumhurbaşkanımız Kemal Atatürk Öldü” şeklinde Atatürk'ün de fani bir kişi olduğunun da üzerinde durulmuştur (Orlu, 1938, s. 6).

Dergide yer alan diğer yazılar ise şunlardır: İbrahim Rüştü Altıok “Geçen Üç Dakika-Yakılan Altı Meş’ale” başlıklı şiirinde Atatürk'ün ölümü sonrası duygularını dile getirmiştir (Altıok, 1938, s. 13).

...Gökler bulutlanmış, titriyor yerler
Acıklı bir tren bağıırır, gürler
Bağııran bu düdüük, neye alâmet?
İsrafil mi çaldı? Bu mu kıyamet?
On sekiz milyon Türk eli böğründe,
Hepsi de ayakta şu kara günde,
Başlar eğilmiş hürmetle yere,
Bir karanlık çökmüş bütün yüzlere
Kalpleri bağlanmış o büyük ŞEFE...

Dizeleri Atatürk'e duyulan ve duyulacak olan sevgiyi, saygıyı ve özlemi anlatmaktadır.

1.5.4. Yeşilirmak Dergisi 5. Sayı (1 Ocak 1939) Muhtevası

Derginin bu sayısında Nazım Berksoy'un “Kemalizm Harikasına Dair” adlı yazıyla başlar. Berksoy, Atatürk ile ilgili şu sözleri dile getirir: “...Onu en önde gördüğümüz şaha kalkan atının nal seslerini zafer türküleri gibi dinlediğimiz o günlerde başımızı geriye çeviremez, kulağımızı başka seslere veremezdik.” (Berksoy, 1939, s. 1)

Ş. Erdem beşinci sayıda farklı bir konuya değinmiştir. “Dokuzuncu Artırma ve Yerli Malı Haftası” başlıklı yazısında 1929 kurulan Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumunun ekonomik sahadaki ilerleyişimizde çok büyük katkısının olacağını ifade etmiştir. Yine yazının devamında israf yerine tasarrufa dikkat çekerek yerli mallarımızın teşvik edilmesi ve kullanılması önem arz etmektedir ana düşüncesini büyük bir başarıyla anlatmıştır (Erdem, 1939, s. 3-10).

Nazım Berksoy “Bekleme Saati” şiiriyle lirik duygularını göstermiştir (Yeşilirmak Dergisi, 1939, s. 11):

...
Ayak seslerini gölgem kovalar
Kulağım uzakta bir sese dalar
Alnımda kırışmak isteyen damar
Kurtulmaz bir türlü gerginliğinden

Haşim Nezihi, “Amasya’da Yetişen Maruf Şahsiyetler Üzerinde Bir Konuşma” adlı yazısında Amasya’da sanat, edebiyat, müzik, tarih, coğrafya gibi alanlarda yetişmiş hayatta olan veya olmayan olarak gruplamış ve bu isimler hakkında bilgi vermiştir. Bu isimlere örnek -olarak: edebiyatta Mihri ve Zeynep Hatun, Sıraci, hattatlarda Şeyh Hamdullah, müzikte Asım Bey, coğrafyada Strabon, tarihte Kâmil Hafız- verilebilir.

Nezihi özellikle bu yazıda Amasyalı şairlere dikkat çekmiştir. Hatta bunları üç gruba ayırmıştır: 1. Grup: Hâlen sağ olmayanlar, 2. Grup: Hâlen sağ olup da Divan tarzını takip edenler, 3. Grup: Tamamen Yeniler (Nezihi, 1939, s. 12).

Hafız Ahmet Efendi tarafından toparlanan 100 yıllık bir cönkten de bahsedilmektedir.

Derginin son yazısında yine Amasya hakkında tarihi ve coğrafi bilgiler verilmiştir. Bu bilgileri diğer sayılarda da olduğu gibi İ. Nihat Orlu yazmıştır. Orlu, Amasya adının nereden geldiğinden ve Amasya’da yaşamış uygarlıklardan bahsetmiştir (Orlu, 1939, s. 15).

1.4.6. Yeşilirmak Dergisi 6-7. Sayı (1 Mart 1939) Muhtevası

Derginin bu sayısı 6 ve 7 olarak birlikte basılmıştır. Bunun sebebinin maddi sıkıntılardan kaynaklandığı, derginin son sayfasında bir yazıyla bildirilmiştir. Bu sayı, halkevlerinin kuruluşunun yedinci yılı münasebetiyle Başkan B. Ekrem Bilgen’in hitabet konuşmasıyla başlar. Başkan, halkevlerini Atatürk inkılabının temel ocakları olarak tanımlamıştır.

Ayrıca konuşmasının içeriğinde Halkevlerinin ne zorluklarla kurulduğu, halkevlerini daha ileri seviyeye nasıl taşıyabiliriz, Amasya halkı için nasıl verimli çalışmalar yapılır gibi düşüncelerini dile getirerek hitabetini bitirmiştir (Bilgen, 1939, s. 1).

N. Necip Onur “Kitaplar Arasında” başlıklı yazısında Amasya’ya yakın olan Tokat’ın Erbaa ilçesiyle ilgili bilgiler vermiştir. Aynı zamanda Amasya’nın Taşova ilçesine kadar olan köyler, bağlar ve bahçelerle ilgili de bilgiler verilmiştir (Onur, 1939, s. 4).

Arif Öner ise “Beden Terbiyesinin Ehemmiyeti” adlı yazısında hem bir beden eğitimi dersi hem de biyoloji dersi vermiştir. Öner: “Vücudunu işleten çevik, mukavim, irade kudretince üstün olur. Onun vücudu güzel, mütenasip, vücut inhaları azdır. Hazım, teneffüs cihazları normal işler. İdman yapmayan da bunun tam aksine en ufak bir bakışla ortaya çıkmaktadır. Vücut idmanları insanı hayat mücadelesinde hazırlıklı ve sıhhatli kılar.” düşüncelerini dile getirmiştir (Öner, 1939, s. 10).

Hüsametdin Yasar “Bir Tetkik” başlıklı yazısında Amasya’nın genel tarihi hakkında bilgiler verirken aynı zamanda Amasya’da yaşayan önemli tarihi şahsiyetler hakkında kısaca bilgi verir (Yaşar, 1938, s. 12). Nazmi Çağan bu sayıda elim bir haberi verir. “Amasya, değerli bir evladını kaybetti, Amasya müverrihi öldü.” der. Amasya müverrihinin adı ise Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar’dır. Hüsameddin Yasar, ömrünü Amasya tarihi ve Türk dili çalışmalarına adanmış önemli bir insandı (Çağan, 1939, s. 17).

Nazmi Çağan, Abdizade’nin öldüğü bugünü “12/02/1939” Türkçü Hüsametdin Yasar günü ilan edilmesi teklifinde bulunur.

Haşim Nezihi Çuhacıoğlu ise Hüsametdin Yasar’ın ölümü üzerine “Mersiye” başlıklı bir şiir kaleme alır (Nezihi, 1939, s. 19). Eşref Payalioğlu ise “Müverrihimizin Vefatı ve Kıymetli Eseri” yazısında *Amasya Tarihi* adlı eserin yazarı ve eser hakkında bilgilere yer verilmiştir. Payalioğlu düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir. “71 sene evvel sine-i safında doğduğu yeşil ve güzel Amasya’mız için sekiz cilt üzerine bir eser telifine ve beheri dört yüz küsur sahifeden mürekkep 4 cildinin de tab ve neşrine muvaffak olan üstat, Türkiye’de

meydana getirilmesinde diğer şehirlerimize numune ve rehber olmuş, bu itibarla eseri memleketin her tarafından rağbet ve takdir görmüştür.” (Payaslıoğlu, 1939, s. 22)

A. Demiray ise Atatürk için “Milli Şef” şiirini kaleme almıştır (Demiray, 1939, s. 28):

...
O başkan ki Mete’den, Atilla’dan Cengiz’den
Kahraman Atatürk’ten şanlı milletimizden
Alır da en dehşetli bir yıldırım hızını
Nasıl göğe çıkarmaz Türk’ün ay yıldızını?
...

Haşim Nezihi ise ünlü halk şairi 19.yüzyılın güzide şahsiyeti Bayburtlu Zihni’nin büyük ruhuna “Divan” başlıklı bir şiir kaleme almıştır:

...
Çoban kavalını kırmış dağında
Bir hazan namesi var dudağında
Hey Nezihi vatani hiç bu çağında
Dokunmaz mı görmek gamla örtülü

Derginin bu sayısında Bruno Ruby’ye ait “Yardımcı Melek” adlı hikâye, Tefvik Akalın tarafından çevrilmiştir (Akalın, 1939, s. 30).

Derginin sonunda ise şöyle bir yazı paylaşılmıştır: “İtizar” başlıklı bu yazıda şu ifadeler dile getirilmiştir: “Kâğıt siparişimizin geç gelmesi imtiyaz sahibimiz Nazım Berksoy’un Yozgat’a gitmesi, matbaacı Hasan Elmacı’nın da bir müddet hastalanıp çalışmaması dolayısıyla Şubat ve Mart sayılarını birlikte çıkarmak zorunda kaldık. Sayın okuyucularımızdan özür dileriz.”

1.4.7. Yeşilirmak Dergisi 8. Sayı (1 Nisan 1939) Muhtevası

Yeşilirmak dergisinin son sayısı nisan ayında çıkmıştır. Dergi Alişan Reşit Tanural “23 Nisan” başlıklı yazıyla başlar. Tanural “...23 Nisan, Türk egemenliğinin Türk erkinliğinin, asırların pası zincirlerini kıran mutlu bir günü oldu. Türk çocuğu, ulusunun ve tarihinin yılmayacak sesi sendedir. O, kurtardığı Türk dünyası gibi bugün sana neşe, varlık ve canlılık dolu olan bir çocuk dünyasını armağan etti. Türk çocuğu, bugünün kutlu ve aydın olsun...” diyerek düşüncelerini dile getirmiştir (Tanural, 1939, s. 1).

İ. Ertem “Zihniyette İnkılap” başlıklı yazısında Amasya vilayetindeki çocuklara müjdeli bir haber verir. Bu sene ilkokulların birinci senesinde “Okuma Bayramı” ilan edileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte şu düşüncesini de vurgular: “Atatürk’ü anmak, her Türk’e düşen kutsal bir vazife sayılır.” (Ertem, 1939, s. 3).

Necip Onur son sayıda Abdizade Hüsamet’in’e ithafen “Amasya Müverrihi” adlı yazısında Amasya’nın evladını şükran, sevgi ve saygıyla anar (Onur, 1939, s. 5).

Bu sayıdaki diğer yazılar ise şunlardır: Maarif Müdürü Alişan Reşit Tanural’ın 23 Nisan Bayramı dolayısıyla kaleme aldığı nutkudur.

Arif Öner bir önceki sayıda kaleme aldığı “Beden Hareketlerinin Ehemmiyeti” başlıklı yazısını devam ettirmiştir. Halkı bilgilendirmeye ve bilinçlendirmeye devam etmiştir (Öner, 1939, s. 11). Son olarak Lermina Flandre’nin Buğday Tanesi adlı hikâyeyi Tefvik Akalın çevirmiştir (Akalın, 1939, s. 16). Böylelikle 8. sayı da sona ermiştir.

Sonuç

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ve kazanılan başarılarından sonra ortaya çıkan millî ruh ve bilinç ışığında kurulan halkevleri, üstüne düşen görevi yerine getirmiş çok önemli bir kurumdur.

Halkevleri yeni kurulan Türkiye'de bir modernleşme projesi olarak görülmüştür. Halkevlerinin Türkiye'nin dört bir yanında gösterdiği uğraş ve fedakârlık yadsınamaz bir gerçekliktir. Halkevlerinin misyonu halkı eğitmek, bilgilendirmek ve şekillendirmek olmuştur. Ankara'da başlayan bu kutlu görev halkevleri kapanıncaya kadar devam etmiştir. Halkevlerinin yapmış olduğu çalışmalar halkı ulusal bilince yöneltmiş ve halkı kültür, sanat ve haber yönünden geliştirmiştir. Halkevleri tarafından çıkarılan dergilere güzel bir örnek teşkil eden Yeşilirmak dergisi, yayın hayatı boyunca oldukça verimli işler gerçekleştirmiştir. Gerek içindeki yazıların içeriğiyle gerek donanımlı yazar kadrosuyla Amasya halkına hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

- BALCI, S. (2004). *Cumhuriyet Döneminde Amasya*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇEÇEN, A. (2000). *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- MENÇ, H. (2003). *Amasya Basın Tarihi*. Amasya: Amasya Belediyesi Yayıncılık.
- KARATAŞ, M. (2020). "Amasya Halkevi Dergisi: Yeşilirmak Bibliyografyası". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: İksad Yayınevi: 87-110.
- ŞENOL, E. (2020). "Türkiye'de Amasya İline Kayıtlı Nüfusun Coğrafi Dağılışı". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 7: 161-210.
- TAŞDEMİR, S. (2007). "Amasya Halkevi ve Yeşilirmak Dergisi". *ICANAS*. 38: 3047-3066.
- YEŞİLKAYA, N. G. (1999). *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeşilirmak Dergisi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

- AKALIN, T. (1939). "Buğday Tanesi (Çeviri)". *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- AKALIN, T. (1938). "Kaderin Çifte Cilvesi (Çeviri)". *Yeşilirmak*. I/II. I. Teşrin.
- AKALIN, T. (1939). "Yardımcı Melek (Çeviri)". *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- ALTIOK, İ. R. (1938). "Geçen Üç Dakika-Yakılan Altı Meşale (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- BERKSOY, N. (1938). "Aylık Konuşma: 29 Ekim 1938 Cumhuriyetin 15'inci Yıldönümü". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- BERKSOY, N. (1938). "Aylık Konuşma: Dil Devrimi". *Yeşilirmak*. I/2.
- BERKSOY, N. (1938). "Aylık Konuşma: Ebedi Atamızın Ardından...". *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- BERKSOY, N. (1938). "Aylık Konuşma: Yeşilirmak". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- BERKSOY, N. (1939). "Bekleme Saati (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/ 5. II. Kânun.
- BERKSOY, N. (1939). "Kemalizm Harikası". *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.
- BERKSOY, N. (1938). "Yatakhane (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.

- BERKSOY, N. (1938). “Yine Aşk (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- BİLGİN E. (1939). “Çalışkan ve Değerli İlbayımız, Sayın Arkadaşlar”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- ÇAĞAN, N. (1938). “Amasya ve Tarih”. *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- ÇAĞAN, N. (1939). “Amasya, Değerli Bir Evladını Kaybetti”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- DAĞLIOĞLU, İ. (1938). “Ulusal Bayramlar”. *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- DEMİRAY, A. (1939). “Milli Şef’e (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- ERDEM, Ş. (1939). “Yerli Malı Haftası”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.
- ERTEM, İ. (1938). “Çocukları Sokaktan Kurtarma Zarureti”. *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- ERTEM, İ. (1938). “Oyunlarda Çocuklarımızı Başiboş Bırakmayalım”. *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- ERTEM, İ. (1938). “Spor Hareketleri: Yarı Bile Olamayan Maç”. *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- ERTEM, İ. (1939). “Zihniyette İnkılâp”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- MISIRLI, R. (1938). “Amasya Şairleri”. *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- NEZİHİ, H. (1939). “Amasya’da Yetişen Maruf Şahsiyetler Üzerinde Bir Konuşma”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun. 102/141 ?????
- NEZİHİ, H. (1938). “Geliyoruz (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- NEZİHİ, H. (1938). “Hayal (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- NEZİHİ, H. (1939). “Hüseyin Hüsamettin Yaşar”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- NEZİHİ, H. (1938). “Onbeşinci Yıl (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- ONUR, N. N. (1939). “Amasya Müverrihi”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- ONUR, N. N. (1939). “Kitaplar Arasında”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- ORLU, İ. N. (1938). “30 Ağustos”. *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- ORLU, İ. N. (1938). “Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi-2”. *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- ORLU, İ. N. (1938). “Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi-3”. *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- ORLU, İ. N. (1939). “Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi-4”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.
- ORLU, İ. N. (1938). “Sevgili Hemşehrilerim”. *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- ÖNER, A. (1939). “Beden Terbiyesinin Ehemmiyeti”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- ÖNER, A. (1939). “Beden Terbiyesinin Önemi”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- PAYASLIOĞLU, E. (1939). “Müverrihimizin Vefatı ve Kıymetli Eseri”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- SÜMBÜL, Z. (1938). “Sevinç Günü 29 Ekim (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- TANURAL, A. R. (1939). “23 Nisan”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- ÜLKÜN, H. (1938). “Elma ve Armutların Dökülmesi”. *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.

İnternet Kaynakları

T.C. Amasya Belediyesi (2016). Erişim Tarihi: 05.04.2021.
<https://amasya.bel.tr/amasyan%C4%B1n-tarihi>

Yeşilirmak Dergisi Bibliyografyası

I/1

- Orlu, İ. N. (1938). "30 Ağustos". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Orlu, İ. N. (1938). "Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi-1". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Berksoy, N. (1938). "Aylık Konuşma: Yeşilirmak". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Berksoy, N. (1938). "Dudaklar (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Çağan, N. (1938). "Amasya ve Tarih". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Nezihi, H. (1938). "Geliyoruz (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Nezihi, H. (1938). "Bir Konferanstan: Halkevleri, Vazife ve Gayeleri". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Ertem, İ. (1938). "Spor Hareketleri: Yarı Bile Olamayan Maç". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.
- Ülkün, H. (1938). "Elma ve Armutların Dökülmesi". *Yeşilirmak*. I/1. Eylül.

I/2

- Berksoy, N. (1938). "Aylık Konuşma: Dil Devrimi". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- Berksoy, N. (1938). "Yatakhane (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- Nezihi, H. (1938). "Hayal (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- Dağlıoğlu, İ. (1938). "Ulusal Bayramlar". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- Ertem, İ. (1938). "Oyunlarda Çocuklarımızı Başiboş Bırakmayalım". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- Mısırlı, R. (1938). "Amasya Şairleri". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- Orlu, İ. N. (1938). "Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi-2". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- Akalın, T. (1938). "Kaderin Çifte Cilvesi (Çeviri)". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.
- "Başka Uluslarda Atasözleri, Vecizeler ve Nükteler". *Yeşilirmak*. I/2. I. Teşrin.

I/3

- Berksoy, N. (1938). "Aylık Konuşma: 29 Ekim 1938 Cumhuriyetin 15'inci Yıldönümü". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- Berksoy, N. (1938). "Yine Aşk (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- Nezihi, H. (1938). "Onbeşinci Yıl (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- Sümbül, Z. (1938). "Sevinç Günü 29 Ekim (Şiir)". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- Ertem, İ. (1938). "Çocukları Sokaktan Kurtarma Zarureti". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- Özel, M. Y. (1938). "Metotlu Çalışma". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin. 101/141
- Ülkün, H. (1938). "Elma ve Armutların Dökülmesi". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- Orlu, İ. N. (1938). "Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi-3". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.
- "Şehir Haberleri". *Yeşilirmak*. I/3. II. Teşrin.

I/4

- Berksoy, N. (1938). “Aylık Konuşma: Ebedi Atamızın Ardından...”. *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- Öncel, T. (1938). “Atatürk”. *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- Orlu, İ. N. (1938). “Sevgili Hemşehrilerim”. *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- Erdem, Ş. (1938). “Sayın Yurttaşlar”. *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- Ertem, İ. (1938). “Halkevi Matem Günü Söylevi”. *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- Altıok, İ. R. (1938). “Geçen Üç Dakika-Yakılan Altı Meşale” (Şiir). *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.
- Çağan, N. (1938). “Unutulmaz Ata”. *Yeşilirmak*. I/4. I. Kânun.

I/5

- Berksoy, N. (1939). “Kemalizm Harikası”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.
- Berksoy, N. (1939). “Bekleme Saati (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.
- Erdem, Ş. (1939). “Yerli Malı Haftası”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.
- Nezihi, H. (1939). “Amasya’da Yetişen Maruf Şahsiyetler Üzerinde Bir Konuşma”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun. 102/141
- Yaşar, H. (1939). “Müverrihimizin Dergimize İltifatları”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.
- Orlu, İ. N. (1939). “Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi-4”. *Yeşilirmak*. I/5. II. Kânun.

I/6-7

- Bilgen, E. (1939). “Çalışkan ve Değerli İlbayımız, Sayın Arkadaşlar”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Onur, N. N. (1939). “Kitaplar Arasında”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Öner, A. (1939). “Beden Terbiyesinin Önemi”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Yaşar, H. (1939). “Bir Tetkik”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Çağan, N. (1939). “Amasya, Değerli Bir Evladını Kaybetti”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Nezihi, H. (1939). “Hüseyin Hüsametdin Yaşar”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Payaslıoğlu, E. (1939). “Müverrihimizin Vefatı ve Kıymetli Eseri”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Demiray, A. (1939). “Milli Şef’e (Şiir)”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.
- Akalın, T. (1939). “Yardımcı Melek (Çeviri)”. *Yeşilirmak*. I/6-7. Şubat-Mart.

I/8

- Tanural, A. (1939). Reşit, “23 Nisan”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- Ertem, İ. (1939). “Zihniyette İnkılâp”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- Onur, N. Necip (1939). “Amasya Müverrihi”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- Öner, A. (1939). “Beden Terbiyesinin Ehemmiyeti”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- Eren, C. (1939). “Sevgili Çocuklarımız”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.
- Akalın, T. (1939). “Buğday Tanesi (Çeviri)”. *Yeşilirmak*. I/8. Nisan.

OSMANLI TÜRKÇESİNDE ARAPÇA VE FARŞÇA KÖKENLİ DUYGU SÖZCÜKLERİ

Ahmet Ferhat ÖZKAN*

ÖZ

Duyguların sadece biyolojik tepkiler değil, sosyo-kültürel inşalar olduğuna dair bilimsel perspektifin yükselişiyle birlikte sosyal bilimlerde "duygu çalışmaları" birçok alanda hız kazanmıştır. Duyguların tarihlerine, zaman içindeki değişimlerine ve kültürlerdeki farklılıklarına odaklanan "duygu tarihi" disiplini, bu amaçla tarihi ve edebî eserlerden yararlanmakta ve duyguların söz varlığına büyük önem vermektedir. Bu bakımdan Türkçedeki duygu sözcüklerine dair yapılan çalışmalar sadece Türk dili ve edebiyatı için değil, duyguların Türkçedeki tarihinin izini sürmek adına önemli veriler sunacaktır. Türkçenin özellikle on üçüncü yüzyıldan itibaren Batı sahasında farklı bir kültür dairesine dâhil olmasıyla birlikte yoğun etkileşime girdiği dillerden aldığı duygu sözcüklerinin tespiti bu açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı Türkçesinde yer alan ve Arapça ve Farsça kaynaklı olan duygu sözcükleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, öncelikle Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca Türkçe Osmanlıca Lügat'i taranmış ve bir duyguyu karşılayan üç yüz doksan beş sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcükler aynı zamanda on dokuzuncu yüzyıldaki söz varlığının tespit edilmesi için başlıca sözlüklerden olan, Şemsettin Sami'nin Kamus-ı Türkî'sinde taranmış ve bu sözlükte var olan sözcüklerin anlamları da verilmiştir. Böylece, Osmanlı Türkçesindeki duyguya dair söz varlığının tespiti değil, aynı zamanda bu söz varlığının yeni edebî türlerin doğmaya başladığı on dokuzuncu yüzyıldaki edebî eserlerde varlıklarına dair bilgi edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Duygu Tarihi, Duygu Sözlüğü, Sözlükbilim, Duygular, Anlambilim.

ARABIC AND PERSIAN EMOTION WORDS OF OTTOMAN TURKISH

ABSTRACT

Emotion researches has gained momentum in many fields of social sciences with the rise of social constructivist perspective which claims emotions are not only biological impulses but also socio-cultural constructs. One of these disciplines, "the history of emotions", focuses on changes of emotions over time, and their differences in various cultures, with reference to historical texts and literary works to list emotional vocabulary of the language it focuses. In this regard, detecting emotional vocabulary of Turkish language would yield useful results not only for Turkish literature researches but also to track histories of emotions in Turkish. In this respect, it is important to detect the emotion words belonging to another cultural sphere, of which Turkish language in Western field starts to interact from 13th century. This lexicon search tries to identify Arabic and Persian originated "emotion nouns" of Ottoman Turkish from 13th to 19th centuries. For this purpose, Ottoman Turkish – Modern Turkish Dictionary of Ferit Devellioğlu, which is the most extended dictionary of Ottoman Turkish from 13th to 19th centuries, has been looked up item by item, and three hundred and ninety five words which express an emotion or an affect have been found. Afterwards, the vocabulary found in Devellioğlu Sözlük, searched in Kamus-ı Türkî, the most reliable dictionary of Ottoman Turkish for 19th century, to understand whether they still exist or is there any semantic changes. In this process it is aimed to determine the emotional lexicon which is borrowed from Arabic and Persian of Ottoman Turkish from 13th centuries to 19th centuries, and their situations especially in 19th century in which new genres of Turkish literatures emerged.

Keywords: History of Emotions, Emotional Lexicon, Lexicography, Emotions, Semantics.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 30.07.2021; Yayına Kabul Tarihi: 30.08.2021

* Arş. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KONYA; ORCID: 0000-0001-9836-0175, E-posta: afozkan@erbakan.edu.tr

Giriş

Orta Çağ İngilizcesinde kullanılan duygu sözcüklerinin ve ifadelerinin bir sözlüğünü hazırlayan Michiko Ogura, çalışmasına duygu sözcüklerinin tarih içinde değişebildiğini söyleyerek başlar ve bunun sebeplerini şu şekilde maddeleştirir. 1. Dilin kendi sözcükleri arasındaki rekabet. 2. Dilin kendi sözcüğünün başka dilden ödünç bir sözcükle yer değiştirmesi 3. Bürünsel (*prosodic*) kurallardaki değişim. 4. Çevirilerde sözcük tercihleri değişimi” (2015, s. 4). Kimi durumlarda bu sebeplerin birlikte etkileri olabileceğini de belirten Ogura, İngiliz dilindeki duygu sözcüklerinden örnekler vererek bu maddeleri açıklar. Türkçedeki duygu sözcüklerinin zaman içindeki değişimlerinin ise çok daha geniş bir perspektife ihtiyaç duyduğu açıktır. Özellikle İslamiyet’in kabulü sonrasında kültür dairesinde yaşanan değişimle birlikte Türk dilinde Arapça ve Farsça sözcüklerin etkisi, Ogura’nın dilbilimsel izahlarından fazlasını gerektirir. Duygu tarihi disiplinin kurucu isimlerinden Barbara Rosenwein’in “duygu toplulukları” kavramı, bu değişikliği açıklama için kullanışlı bir aygıt olarak dikkat çekmektedir.

Rosenwein, “duygu toplulukları” kavramını “aynı duygusal ifade normlarına bağlı ve aynı veya ilgili duyguları değerli –veya değersiz- gören insanların oluşturduğu grup” olarak tanımlamıştır (1981, s. 2). Rosenwein, her ne kadar bir dönemde eş zamanlı farklı duygu topluluklarının da olabileceğini belirtse de İslamiyet’in kabulü ile birlikte Türk dilini konuşan insanların, İslamiyet’in kabulünden öncekilere kıyasla farklı bir “duygu topluluğu” oluşturduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Toplumsal inşacı duygu kuramını benimseyen Rosenwein, “duygu toplulukları”nın belirli bir “duygu sistemleri” olduğunu söyleyerek “duygu sistemlerini sözcükler ve sözcük kullanımları aracılığıyla açığa çıkarmak peşinde[dir]” (2019, s. 69). Rosenwein bu amaçla *Erken Orta Çağ’da Duygu Toplulukları* adlı kitabında Latince duygu sözcüklerini farklı kaynaklardan tarayarak Orta Çağ’ın duygu topluluklarını açıklamaya çalışır. Bu anlamda, Türkçede yapılacak “duygu tarihi” araştırmalarının temellerini de duygu sözcüklerinin varlıklarının tespit edilmesi büyük önem taşıyacaktır.

Nitekim Türkçenin Karahanlı ve Uygur dönemlerindeki duygu sözcüklerine dair yapılan kapsamlı çalışmalar Türkçede duygu tarihi çalışmaları için önemli veriler sunmaktadır. Savaş Şahin’in *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller* (2012), Hüseyin Yıldız’ın *Eski Türkçede Mental Filler* (2016) ve Esra İlter’in *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri* (2019) başlıklı doktora tezi çalışmaları bu dönemde kullanılan duygu fiillerini listelemektedir. Ayrıca, duygu sözcüklerini de kapsayan mental fiiller hakkında birçok bildiri, kitap bölümü ve makale yayımlanmıştır (Doğan vd. 2021, s. 196–197). Her ne kadar bu çalışmalar, bu sözcüklerin günümüz Türkçesindeki varlıklarına dair bir istatistik sunmasalar da Eski Türkçedeki söz varlığına ait duygu sözcüklerinin on dokuzuncu yüzyılda büyük oranda kaybolduğunu açık şekilde göstermektedir. Bu nedenle, Batı Türkçesinin yeni bir edebiyat dairesine ve yeni bir kültüre dâhil olduğu on üçüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla dek kullandığı dilin duygu sözcükleri yelpazesini incelemek duygu tarihi ve sosyolojisi bakımından önem taşımaktadır.

Duygu sözcükleri üzerine yapılacak sözlükbilimsel araştırmaların karşılaştığı en önemli sorun, duygu kavramının anlam sınırları üzerinedir. Bir sözcüğün duygu veya duygulanım olup olmadığı veya temel duyguların tasnifine dair muğlaklık, duygu üzerine oluşturulacak literatürün sınırlarını muğlaklaştırmakta ve bilimsel bir tasnifi zorlaştırmaktadır. Henüz on sekizinci yüzyılda bilimsel bir kavram haline gelen *emotion*’ın (duygu) *affect* (duygulanım) veya *sentiment* (kültürleşmiş duygu) ile hangi bağlamlarda ve ne derece ayrıldığı konusunda duygu kuramcılarının farklı görüşleri vardır.¹ Nitekim, tarih

---

¹ Duygu (*emotion*), duygulanım (*affect*) ve kültürleşmiş duygu (*sentiment*) ve diğer duygu kavramlarına dair karşılaştırmalı bir izah denemesi için bk. (Özkan, 2019, s. 56–66).

boyunca “duygu kavramları”ndaki çeşitliğe işaret eden Ute Frevert (2014), bu kavramların çeşitliğini, “özel bir vaka” olarak nitelendirdiği on dokuzuncu yüzyılda duyguya dair farklı izahlarda bulunan düşünce sistemlerinin bir sonucu olarak açıklar. Frevert, çağdaş sosyal bilimler araştırmalarında on dokuzuncu yüzyılın duygu kavramları olan hislerden (*feeling*), tutkularından (*passion*), hevesten (*fervour*), duygulanım (*affect*), duyarlık (*sensibility*), iştah/arzu (*apetite*) gibi kavramlar yerine “duygu”dan (*emotion*) bahsedildiğini söyleyerek şunları ifade eder: “Bu kavramsal indirgeme en çok da bilimde kendisini gösterir. Psikoloji, tüm çalışmalarını neredeyse duygulanımlar (*affects*) ve duygular (*emotions*) üzerinden yürütür.” (2014, s. 16).

Herhangi bir duygu sözlüğün Latincenin duygu sözcüklerini listeleyen Rosenwein da bu soruna dikkat çeker ve duygu kavramını “tüm süreklilik, yoğunluklar ve çeşitlilikleriyle tüm duygulanımsal tepkileri ifade eden inşa edilmiş bir terim” (1981, s. 4) olarak kullandığını ifade eder. Rosenwein bu anlamda Orta Çağ’daki *pathos*’ları (*passions*), hisleri (*feeling*) ve daha dar bir anlamda duygulanımları (*affects*) “duygu” olarak değerlendirdiğini ifade eder. Bu çalışmada da Rosenwein’in yaklaşımı benimsemiş ve duygulanımsal bir tepki ifade eden tüm sözcükler “duygu sözcüğü” olarak kabul edilmiştir. Sözcüklerin tasnifinde ise herhangi bir “temel duygu” kategorisine bağlı kalınmamıştır.

Evrimsel veya biyolojik olarak tanımlanabilecek yaklaşıma göre duygular evrimsel sürecin bir ürünüdür ve biyolojik tabanlıdır. Bu yaklaşımı benimseyen kuramcılar bazı duyguların “temel” olarak belirlenebileceğini savunarak kendi temel duygularını belirlemişlerdir. Bunların en çok kabul göreni Darwin’in evrimsel duygu yaklaşımını benimseyip bunu çeşitlendiren Paul Ekman’ın temel duygular listesidir. Ekman (1992), “korku, öfke, mutluluk, üzüntü, şaşkınlık, sıkıntı” duygularını temel duygular olarak benimsemiş ve bunların evrensel olduklarını iddia etmiştir. Aynı şekilde, organizmacı yaklaşımı benimseyen kuramcılar kendi “temel duygular”ını belirlemiş ve bunların tüm zamanlar ve coğrafyalarda geçerli olduğunu savunmuşlardır (Kemper, 1987, s. 266). Öte yandan Rosenwein’in da içinde yer aldığı sosyal-inşacı görüş, duyguların biyoloji ve evrimle ilgilerini tümüyle reddetmeseler bile duyguların kültürel bir inşa oldukları görüşünü savunurlar (Prinz, 2012, s. 75). Bu yaklaşımın önemli isimlerinden James Averill, bir duygunun birden çok biyolojik sistemle ilgili olabileceğini, buna karşılık, bir biyolojik sistem birden fazla duyguyla ilgili olabileceğini hatırlatarak şöyle der: “İkinci olarak, duygusal sendromlar biyolojik tabanlı olduğu kadar kültürel tabanlı unsurları da kapsar” (1980, s. 328). Prinz, bu durumu C. Goddard’ın ve L.C. Briggs’in çalışmalarından aktardığı örneklerle temellendirir ve temel bir duygu olarak kabul edilen “kızgınlık”ın Unuit kültüründe oldukça sınırlı olduğunu; Malay dilinde ise “kızgınlık”ın tam bir karşılığının olmadığını ve buna en yakın karşılık olarak verilen “*marah*”ın saldırganlıktan daha çok, “somurtkan bir düşüncelilik ifadesi” ile ilişkilendirildiğini ifade eder (2012, s. 76). Temel duygular kavramının ve bu kavram tabanında oluşturulan listelerin geçersizliğini gösteren bu çalışmalar, sosyal inşacı bir bakışla, duyguları evrensel bir tasnife sıkıştırmanın ve belirli bir sayı ile sınırlandırmanın zorluğu daha da belirginleşir. Böylece, bir kültürde duygu sözcüklerine dair çeşitliği belirlemenin, o kültüre dair yapılacak sosyolojik ve antropolojik yorumlara olanak sağlayacağı görülür.

Bu çalışmada yer alan duygu sözcüklerinin temelini on dokuzuncu yüzyıl romanlarında yer alan duygu sözcüklerinin tespitine dair yapılan çalışma oluşturmaktadır. Ne var ki, olası gözden kaçırmalar veya farklı türlerde (örneğin Servet-i Fünun şiiri) kelime seçimlerinin daha farklı olabileceği göz önüne alınarak duygu sözcüklerine dair bir sözlük taramasının daha verimli ve doğru sonuçlar vereceği görülmüştür. Bu amaçla, Osmanlı Türkçesinde yer alan Arapça ve Farsça söz varlığı için en kapsamlı kaynaklardan biri olarak kabul edilen, Ferit Devellioğlu’nun *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*’ının genişletilmiş baskısı (2011) taranmıştır. Ne var ki bu tarama ile yetinilmemiş ve *Kamus-ı*

Türkî'den (Şemsettin Sami, 2019) de yararlanılarak bu sözcüklerin, deyim yerindeyse, sağlamaları yapılmıştır. Nitekim, sözlüğü yayıma hazırlayan Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan da sözlüğün özelliklerini izah ederken *Kamus-ı Türkî*'nin kapsamını şu şekilde izah etmiştir: “Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*'yi oluştururken o zamanki Osmanlı Türkçesinin temel söz varlığını eserine almaya çalışmış, Osmanlı Türkçesinde bazı az kullanılan kelimeleri almışsa da az kullanıldıklarını belirtmiştir” (2019, s. 6). Böylece Osmanlı Türkçesinin söz varlığı içinde yer alan kimi kelimelerin, yeni türlerin doğmaya başladığı Tanzimat döneminde varlıklarına dair sonuçlara ulaşmak da mümkün olmuştur.

Sözlüğün oluşturulmasında “duygu” ile diğer duygu kavramları arasındaki sınırlar, sosyal inşacı yaklaşım gereği yok sayılmışsa da sözcük türlerinde kimi sınırlandırmalar yapılmıştır. Duygu sıfatları sözlüğe alınmamış ve birleşik yapılardan türetilen duygu sözcüklerine yer verilmemiştir. Örneğin, “ızdırap” sözcüğü sözlükte kendisine yer bulurken, “acıklı, ızdırap verici [hâl]” anlamına gelen “adud” sözcüğü dışarıda bırakılmıştır. Aynı şekilde, mecaz anlamları herhangi bir duygu ifadesine karşılık gelen maddeler bu listeye dâhil edilmemiştir. “Kalpsiz, gönülsüz” anlamındaki “bî-dil” sözcüğü “1. korkak. 2. nüksesiz. 3. âşık” anlamlarını karşılarsa da bu nedenle aşağıdaki sözlükte yer almamıştır. Devellioğlu'nun sözlüğünde var olan bir sözcük, *Kamus-ı Türkî*'de başka bir anlamıyla verilmesi durumunda bu sözcüğün *Kamus-ı Türkî*'de var olmadığı belirtilmiştir. Örneğin, “azam” sözcüğünün karşılığı *Devellioğlu Sözlük*'te “1. kin, husumet, garaz, kötü niyet. 2. kıskançlık. 3. öfke, hiddet” olarak verilmiş, fakat *Kamus-ı Türkî*'de “azam” maddesi okurlarını “izam”a yönlendirmiş ve dört farklı izam maddesi Devellioğlu'nun sözlüğündeki karşılıktan farklı karşılıklar vermiştir. Bu durumda, “azam” sözcüğü için *Kamus-ı Türkî*'de bir karşılık olmadığı varsayılmıştır. Bir sözcüğün, Ferit Devellioğlu'nun sözlüğündeki bağlamından başka bir bağlamda kullanılması durumunda bu sözcüğün yine *Kamus-ı Türkî*'de var olmadığı ifade edilmiştir. Örneğin, Arapçada “mahzun olma” ve Farsçada “hırs” karşılığındaki كاد (kād) sözcüğünün *Kamus-ı Türkî*'de كاد (kād) harfleriyle karşılığı bulunsa da, bu anlamın farklı bir bağlamda olması nedeniyle (“Sint ağacından çıkan kâbız bir madde.”) bu anlam, كاد (kād) şeklinde yazılan (“boy, kamet”) sözcüğü gibi, yok sayılmıştır.

Osmanlı Türkçesinde Yabancı Kaynaklı Duygu Sözcükleri Sözlüğü

Sözcük	Kök ve tür	Devellioğlu Sözlük	Kamus-ı Türkî
'adâvet	a.i.	düşmanlık, yağılık. (bk. bugz)	1. düşmanlık, husumet. 2. kin, garaz, buğz.
'âr	a.i.	utanma.	1. şeyn, nakîsa, ayıp, utanacak şey. 2. utanma, mahcup olma, haya, mahcubiyet, şerm.
'azâb	a.i.	işkence, keder.	1. ceza, mücazat, cürüm ve kabahate karşı kanunun tayin ettiği muamele 2. ahirette günahkârlara ve şirk ve küfür ashabına verilecek ceza ve eziyet. 3. eziyet, cevir, ukubet, işkence. 4. mc. pek büyük sıkıntı, eziyet, elem-i şedid.
'azam	a.i.	1. kin, husumet, garaz, kötü niyet. 2. kıskançlık. 3. öfke, hiddet.	—
âdreng	f.i.	mihnet, sıkıntı, keder.	—
amân/ emân	a.i.	1. eminlik, korkusuzluk. 2. bağış, bağışlama.	1. korkusuzluk, emn, emniyet. 2. af, müsaade. 3. istîmân, ra'y.
anâkat	a.i.	ümidi boşa çıkma, muvaffakiyetsizlik,	—

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

başarısızlık.			
ārāmiş	f.i.	dinleniş, rahat, huzur.	huzur, rahat.
ārîg	f.i.	1. gücenme, kırılma. 2. kıskançlık, haset. 3. nefret, kin, düşmanlık. (bk. ajig)	—
ārmān	f.i.	1. hasret, özleme, özleyiş. 2. zahmet, sıkıntı. 3. teessüf. 4. pişmanlık.	—
ars	f.i.	sevinç, ferahlık.	—
ārzū	f.i.	istek, heves.	1. istek, hâhiş. 2. emel, heves, meyil.
āsāyiş	f.i.	1. rahat, huzur. 2. güvenlik.	1. rahat, huzur. 2. emniyyet-i umumiyye, sulh u refâh-ı umûmî.
aşğ	a.i.	sevgi. [aşlı ışk'tır.]	sevgi, sevda, muhabbet, alaka, iptila.
āzerm	f.i.	1. utanma, haya. 2. şefkat. 3. haşmet.	—
āzîg	f.i.	nefret, kin; iğrenme.	—
āzîr	f.i.	1. ağrı, sızı akıntı, ıstırap. 2. azar.	—
āzreng	f.i.	1. son derece katı, sert. 2. çok keder, meşakkat, eziyet.	—
bağdā'	a.i.	şiddetli nefret, hiç sevmeyiş	—
bağza, bağzā	a.i.	şiddetli nefret, hiç sevmeyiş	—
bāk	a.i.	korku, sakınma; kaygı. bk. havf	korku, havf, bîm, ihtiraz.
befm	f.i.	keder, tasa, iç sıkıntısı.	—
behcet	a.i.	1. sevinç. 2. güzellik, güleryüzlülük, şirinlik. 3. erkek adı.	güzellik, hüsn ü bahâ. [bazı yeni lügatlerimizde bu kelimeye mesrûriyet manası dahi veriliyor, ve vakıan "behic" maddesi o manaya da geliyorsa da, "behcet" lügati asla mesrûriyet manasına gelmez.
behl	a.i.	1. lanet, nefret. 2. az şey, az su.	—
behs	a.i.	1. neşe ve güleryüzle karşılama. 2. cüret, yılmamazlık.	—
beht	a.i.	şaşkınlık, hayranlık.	şaşma, şaşakalma, şaşkınlık, hayret. [bâ'nın zammıyla galattır.]
bejmān	f.i.	1. hüznü, kederli, yaşlı. 2. yırtık, dökük, pejmürde.	—
belā	a.i.	gam, keder, musibet, afet, ceza, gayet zor iş, büyük gaile.	1. gam, keder, endûh, tasa. 2. afet. 3. adamın ne yapacağını bilmediği ağır ve sıkıntılı iş veya şahıs. 4. ağırlık, sıklet, sıkıntı, müşkülât. 5. ceza, mücazat, istihkak olunan ukubet.
belbāl, belbāle	a.i.	vesvese, telaş, tasa, kuruntu.	—
belel	a.i.	1. yaşlık, ıslaklık. 2. s. hastalıktan iyileşen. 3. zafer. 4. mihnet, keder. 5. düşkünlük. 6. mücadele, kavga.	—
beliyye	a.i.	felaket, keder, kasavet, tasa.	bela, musibet, müşkülât.
belvā	a.i.	keder, gam, tasa, felaket,	—

		ızdırap.	
betyâb	f.i.	dert, keder, mihnet.	—
beyûs	f.i.	1. istek. 2. ümit. 3. tamah. 4. yaltaklanma, alçak gönüllülük.	—
bez beze	a.i.	1. zafer, galebe, üstünlük. 2. nasip, pay, kısmet. 3. daralma, sıkılma.	—
bîm	f.i.	1. korku. (bk. havf) 2. tehlike.	korku, havf.
bişkel	f.i.	1. gam, kasavet, tasa. 2. kıvrıkcık saç. 3. eğri anahtar.	—
bityâr, bityâre	f.i.	elem, keder, sıkıntı.	—
buğz	a.i.	kin, nefret, sevmeme.	sevmeme, biri hakkında gizli ve kalbî adavet hissetme, kin, nefret, husumet.
büjhân	f.i.	gıpta, imrenme.	—
bürehâ	a.i.	vesvese, telaş, tasa, kuruntu.	—
cesk	f.i.	mihnet, keder; musibet.	—
cevr	a.i.	haksızlık, eza, cefa, eziyet, gadir, zulüm; sitem. tas. tarikat adamının ruhan ilerlemesine mani olan şey.	(cevir) haksızlık edip incitme, eza, cefa, sitem.
ceza	a.i.	sabırsızlıkla sızlanma.	—
ciger	f.i.	1. ciğer, bağır. 2. avaz. 3. keder, sıkıntı.	[aslı: ciger] asıl Fârîsî'de bizim karaciğer dediğimiz uzv-ı dâhilîye mahsus olup, lisanımızda akciğere dahi teşmil olunarak bu iki uzuv "kara" ve "ak" sıfatlarıyla birbirinden ayrılmıştır.
cüşiş	f.i.	çoşma, kaynama. (bk. cûş, cûşânî)	kaynama, galeyan, çoşma.
cübn	a.i.	korkaklık.	—
dâü'l-merak	a.i.	karasevda. fr. hypocondrie.	—
đarr	a.i.	sıkıntı, bela.	—
đarrâ'	a.i.	mihnet, keder; şiddet; bela.	[darrâ] mihnet, bela, şiddet. mukabili: serrâ.
dâü'l ğuşşa	a.b.i.	hek. karasevda, melankoli.	—
dehşet	a.i.	1. şaşma. 2. korku ve telaş gösterme, ürkme. 3. akla şaşkınlık verecek surette korkma, korku.	korkunç bir şey veya büyük bir tahlike önünde şaşıp kalma, dūçâr-ı havf ü telâş olma, ürkme.
demdeme	a.i.	1. hiddet, öfke. 2. hiddetle çıkışma, azarlama. 3. küfür, hakaret. 4. kırıp geçirme.	hiddetli söz söyleme. 2. istîsâl
derd	f.i.	1. dert, gam, keder, kasâvet, gasa, kaygı. 2. acı, ağrı, sızı.	[dert] 1. keder, acı, gussa, tasa. 2. zahmet, eziyet, meşakkat, renc. 3. yüreği ezen iç sıkıntısı.
đucret	a.i.	iç sıkıntısı, yürek darlığı. (bk. zucret)	sıkıntı, darlık, zahmet, zaruret.
ebz	a.i.	1. ürkme, kaçma. 2. birden ölme.	—

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

ecim	a.i.	1. bir şeye çok devam etmekten usanç gelme. 2. birini, istemediği hale uğratma. 3. su -temizliğini kaybedip- bozulma.	—
edreng	f.i.	sıkıntı, musibet.	—
ehnâme	f.i.	1. aşk ve sevda 2. kendine çekidüzen verme.	—
elem	a.i.	ağrı, acı, sızı, sancı; keder, dert, maddi ve manevi ızdırıp.	1. ağrı, acı, sancı, vecâ. 2. keder, dert, gam.
emel	a.i.	ümit, umma, arzu, hırs, tamah.	1. umu, umma, ümit. 2. şiddetli arzu, hırs, tamah.
endişe	f.i.	düşünce; vesvese, merak, kaygı, gam, keder, şüphe, korku.	1. düşünce, tefekkür. 2. gam, keder, gaile. 3. şüphe, vesvese, merak.
endüh, enduh	f.i.	gam, keder, tasa, kaygı, üzüntü, sıkıntı.	tasa, kaygı, keder, gussa.
enüşâ	f.i.	1. mecuzi mezhebi. 2. sevinç. 3. adalet, iyilik.	—
erâvend	f.i.	1. şevk, arzu, istek. 2. şan, şeref.	—
erd	f.i.	1. kahır, öfke. 2. un.	—
ermân	f.i.	1. arzu, istek. 2. yerinme, pişman olma.	—
esef	a.i.	acıma, keder, hüznün, gam, tasa.	acıma, keder, fevt olan bir şeyden mahzun olma.
evgenc	f.i.	pişmanlık. (bk. nedamet)	—
ezâ	a.i.	incinme, incitme, can yakma, eziyet. (bk. cefa, cevr)	incitme, eziyet, recniş, cefa, cevir, azar.
fâide	a.i.	1. fayda, menfaat, kâr, kazanç. 2. ümit; hayır; işe yarama.	[fayda] 1. kazanç, kâr, nef', menfaat. 2. istifadeyi mucip bend ve fikra. 3. işe yarama, yararlık, hayır, ümit.
ferah	a.i.	gönül açıklığı, sevinç, sevinme.	sevinç, mesruriyyet, şâdmânlık, inşirah, gönül açıklığı
ferec	a.i.	1. gam, tasa ve sıkıntıdan kurtulma; kederden, darlıktan sonra gelen sevinç, teselli. 2. zafer.	hüzün ve keder ve me'yusiyetten sonra gelen sevinç ve hüsnühal, sıkıntı ve şiddet mukabili.
ferhat	a.i.	sevinç, neşe.	—
fernâs	f.i.	gaflet, şaşkınlık.	—
feza'	a.i.	1. korkma, bağırıp çağırma. 2. dayanamama. 3. ümitsizlik. 4. inleyip sızlanma.	korkup ürkerek birinin himaye ve tesahubuna kaçma, ibrâz-ı ye's ve dehşet etme, mesâibe karşı sabır ve metanet fikdanı.
firâk	a.i.	1. ayrılık, ayrılma; sevişenlerin ayrılığı. 2. hüznün, keder, sıkıntı.	1. sevişen iki kişinin birbirinden ayrılması, âşığın maşukasından ayrı düşmesi, ayrılık, hicran, firkat. 2. hüznün, mahzuniyyet, teessür.
fitne	a.i.	1. bela, mihnet, sıkıntı. 2. ayartma, azdırma. 3. fesat, ara bozma, karışıklık, ihtilal. 4. dinsizlik, canilik. 5. ceza. 6. delilik. 7. güzel yüz, güzel göz, güzel kadın.	1. azdırma, baştan çıkarma. 2. karışıklık, fesat, sûriş. 3. bâ'is-i fitne ve fesat olan hüsün ve letâfet-i dilber, âfet.

fütüh	a.i.c.	1. zafer, galibiyet, üstünlük. 2. açma, açılma, ferahlanma, gönül ferahlığı.	lütf-i ilâhî, merhamet-i ilâhiyye, ni'met-i rûhaniyye.
fütür	a.i.	1. zayıflık, gevşeklik, bezginlik, usanç, bıkmama. 2. keder, ümitsizlik.	1. gevşeklik, gayretsizlik, rehavet. 2. bıkmama, usanma.
ğadr	a.i.	1. hainlik, vefasızlık. 2. zulüm, merhametsizlik. 3. haksızlık 4. e. yazık.	[gadir] 1. emniyeti suistimal, vefasızlık, hainlik, hıyanet. 2. merhametsizlik, merhametsizce muamele, zulüm, sitem, cevir, cefa. 3. haksızlık, nahak yere ızzar.
ğaflet	a.i.	1. gafillik, boş bulunma, dalgınlık, dikkatsizlik, ihtiyatsızlık. 2. ihmal, endişesizlik.	[Terkîbât-ı Arabiyyede "gafle" suretinde bulunur.] gafillik, bîhaberlik, dalgınlık, boş bulunma.
ğâ'ile	a.i.	1. dert, sıkıntı, keder. 2. felaket, musibet. 3. uğraştırıcı ve sıkıntılı iş. 4. muharebe, savaş.	1. sıkıntılı iş, baş ağrısı veren meşguliyet, belâ, halli müşkül mesele, uğraştırıcı iş. 2. harp, muharebe, mesele.
ğaleyân (bk. feveran)	a.i.	kaynama, çalkanma, coşma	1. kaynama. 2. mc. cûş, hurûş, coşma.
ğam[m]	a.i.	keder, tasa, kaygı, dert.	tasa, kaygı, keder, dert, gussa, endûh
ğarâm	a.i.	aşk, sevda, şiddetli arzu, fazla gönül düşkünlüğü.	derd-i ışk, firak, hicran, iştihak, fevkalâde muhabbet ve hasret.
ğaym	a.i.	1. bulut. 2. susama, susuzluk. 3. kin.	—
ğayret	a.i.	1. çalışma, çabalama. 2. kıskanma, çekememe. 3. aziz ve kutsal bir şeye tecavüz edildiğini görmekten doğan asil, temiz duygu.	1. kıskanma, kıskançlık. 2. muazzez ve mukaddes bir şeye ağyarın tecavüz ve taarruzunu görmekten hâsıl olan ademi-i tahammül his ve hâl memdûhu, hamiyet. 4. sabır, tahammül, bir bela vukuunda merdane davranma.
ğayz	a.i.	hiddet, öfke, kızma, kızgınlık, kızgınlık başlatıcı hınç. (bk. gazab)	dargınlık, hiddet, gazap, kızgınlık.
ğazab	a.i.	dargınlık, kızgınlık, darılma, kızma, hiddet, öfke (bk. gayz)	[gazap] öfke [öğke], hiddet, kızma, kızgınlık.
gezend	f.i.	1. zarar, ziyan. 2. elem, keder, afet, musibet.	zarar, ziyan, hasar.
ğıbta	a.i.	aynı hali şiddetle arzu etme, imrenme.	[ğıpta] diğerinin hüsn-i halini arzu etme, imrenme. "ğıpta"nın "haset"ten farkı verdir: hasetçi başkasındaki nimet ve hüsn-i hâlin zevalini, ğıpta eden ise onun zevalini istemeksizin yalnız kendisinde dahi olmasını arzu eder. haset memnu ve mezmûm, ğıpta ise caizdir.
ğill	a.i.	gizlik kin ve garez, düşmanlık. (daima "ğışş" ile birlikte kullanılır.)	[gıl] gizli husumet, kin, garaz. "ğışş" ile beraber kullanılır.]
ğınâ'	a.i.	1. zenginlik, bolluk. 2. usanç, bıkkınlık. 3. şarkı, türkü, nağme, ezgi, ırmalama.	1. iktifa, kifayet lüzumu miktarına malik olup ziyade istememe. 2. zenginlik, maldarlık, servet ve sâ mân. mc. usanç, bıkmama.

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

ğufrân	a.i.	affetme, merhamet etme, yarlıgama.	af, merhamet, rahmet.
ğuşşa	a.i.	keder, kaygı, tasa.	tasa, keder, kaygı, gam, hüzn.
gün	f.i.	haya, husye.	—
habe	f.i.	boğulma, bunalma, sıkılma.	—
hacel	a.i.	utanma, utanıp şaşırma. (bk. hacalet, haclet)	[hacalet] utanma, mahcubiyet, şerm.
hâcis	a.i.	1. gam, tasa. 2. hatıra.	—
haclet	a.i.	utanma, şaşırma. (bk. hacalet, hacel)	utanma, hacâlet
hadşe	a.i.	manevi rahatsızlık, vesvese, merak, ürküntü.	zihin tırmalanma, vesvese, gocunma.
hafağân	a.i.	1. ıstırap, sıkıntı; çarpma, vurma. 2. yürek oynaması.	yürek oynaması, çarpıntı.
hafl	a.i.	1. kederlenme, tasalanma. 2. toplanma, toplantı.	—
hâhiş	f.i.	istek, arzu, isteyiş.	—
hakka	a.i.	1. devamlı musibet, âfet, keder. 2. kıyamet günü.	—
halâl	a.i.	1. dostluk.	—
hanîn	a.i.	1. şevk, arzu, iştıyak, istek. 2. şiddetli arzudan doğan feryat, inilti.	inleme, zari, ah enîn.
hârḥâr	f.i.	1. gönül üzüntüsü, yürek sıkıntısı. 2. devamlı istek. 3. sürekli kaşıntı.	—
hased	a.i.	kıskançlık, çekememezlik, günü.	başkasının nimet ve faziletini çekemeyip zevalini arzu etme, kıskanma, günü (günü).
hasret	a.i.	ele geçirilemeyen veya elden kaçırılan bir nimete üzülp yanma, iç çekme, inleme; üzüntü, iç sıkıntısı, keder, zahmet, eseflenme, göreceği gelme, özleyiş. (bk. iştıyak)	1. ele geçemeyen veya fevt edilen bir nimete teessüf edip yanma ve iç çekme. 2. iştıyak, göreceği gelmek.
haşye, haşyet	a.i.	korku, korkma.	korku, havf.
havf	a.i.	korku, korkma. psik. fobya, yığı.	korku, [lisanımızda masdariyyet manasıyla "havf etmek" suretinde istimali gariptir.]
hayâ'	a.i.	1. utanma, sıkılma. 2. ar, namus, edep. 3. Allah korkusu ile günahıtan kaçınma.	utanma, hacalet, şerm, mahcubiyet.
haybet	a.i.	mahrum ve meyas olmak, mahrumluk.	—
hazen, hüzn	a.i.	gam, keder, tasa.	keder, gam, mağmumiyet.
hazḡ	a.i.	1. hoşlanma, zevklenme; sevinç, memnurluk. 2. baht, talih, saadet, kıymet.	1. hisse, behre, nasip. 2. hoşlanma, hoş gitme, lezzet-yab olma. 3. sevinme, sürur, şâdî, memnuniyet.
hemm	a.i.	gam, keder, tasa, kaygı.	1. gaile, müşkül iş. 2. tasa, kaygı, gam, keder, hüzn.
hereb	a.i.	1. kaçma. 2. şiddetli keder.	—

heva	a.i.	heves, istek, arzu; sevgi; hoşlanma.	1. arzu, meyil, heves. 2. aşk, alâka. 3. huzûzât-ı nefsanîyye, sefâhet. 4. övünme, tefahhur.
heves	a.i.	1. arzu, istek. 2. gelip geçici istek.	1. arzu, istek, meyil. 2. gelip geçen arzu, nev-zuhûr ve muvakkat meyil. 3. zevk, eğlence, hovardalık.
hevl	a.i.	korku. (bk. havf)	[hevl-nâk: korkunç, dehşetli.]
heyecân	a.i.	1. duyguların bir tepki halinde şiddetlenmesi. 2. coşma, coşkunluk. 3. tozmak, tozlamak.	derûnî telaş ve hareket, coşma, coşkunluk.
heyım	a.i.	1. âşık olma. 2. şaşkınlık.	—
hıkd	a.i.	kin tutma, öc almak için fırsat bekleme.	gizli adavet, kin, garaz.
hırmân	a.i.	mahrumluk, ümitsizlik.	—
hırş	a.i.	1. öfke, kızgınlık. 2. azgınlık. 3. sonu gelmeyen arzu, istek.	tamah, açgözlülük, şiddetli arzu, şiddet ve inhimakle bir şeyin üzerine düşme.
hışım	f.i.	kızgınlık, öfke.	[hışım] gazap, hiddet.
hibb	a.i.	1. sevgi, sevgili. 2. yol arkadaşı.	—
hicap	a.i.	1. utanma, sıkılma. 2. perde.	1. perde, hail. 2. utanma, mahcubiyet.
hicrân	a.i.	1. ayrılık. (bk. cüdayi, firkat) 2. unutulmaz acı, keder, iç acısı.	1. ayrılık, firak. 2. unutulmaz acı tesir, dokunma.
hiddet	a.i.	1. öfke. 2. keskinlik.	1. keskinlik, şiddet, sertlik. 2. öfke, gazap, tehevür.
hirâs	f.i.	korku. (bk. bîm, havf, ters)	korku, korkma, ürkme.
hiyâc	a.i.	1. ot kuruması. 2. savaş başlama. 3. ızdıraplı olma.	—
hubb	a.i.	sevgi. [aşlı ışk'tır.]	sevgi, muhabbet
hubûr	a.i.	1. sevinç. (bk. sürur) 2. âlimler, fakihler, zekiler, anlayışlılar. 3. İsrailoğulları bilginleri.	sevinç, sürur, mesruriyyet.
hullet	a.i.	içten sevgi, hakiki dostluk, arkadaşlık.	—
hurremî	f.i.	sevinç. (bk. meserret)	1. [hurrem:] sevinçli, mesrur. 2. müferrih, dil-küşâ.
husâfe	a.i.	gizli kin; düşmanlık (bk. hüsake)	—
husbân	a.i.	azap, sıkıntı.	—
huşümet	a.i.	1. hasımlık, düşmanlık. 2. kıskançlık, çekememezlik.	hasımlık, düşmanlık, adavet.
ıttılâk	a.i.	inşirahlı olma.	—
ıztnâ'	a.i.	utanma, sıkılma.	—
ıztırâb	a.i.	acı, elem, azap, sıkıntı, vesvese.	[ıztırap (ıztırâb):] sıkıntı, azap, büyük zahmet ve eziyet.
ibtigâ'	a.i.	1. talep, arzu, istek. 2. maksat, gaye.	talep, arzu.
ibtihâc	a.i.	sevinç, sevinme, gönül açılma. (bk. sürur)	sevinme, ferah, sürur.

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

ictiva'	a.i.	tiksinme, iğrenme.	—
ictizāl	a.i.	sevinme.	—
iḥlāş	a.i.	1. halis, temiz, doğru sevgi. 2. gönülden gelen dostluk, samimiyet, doğruluk, bağlılık.	1. doğru ve garazsız muhabbet, sıdk, hulus-ı kalb, samimiyet. 2. riyasız ve samimi ibadet, gıllüğüsten ari itikat.
iḥnā'	a.i.	merhamet etme, acıma.	—
iḥnet	a.i.	gazap, hiddet, öfke. (bk. gayz, kin)	—
iḥtirāş	a.i.	1. şiddetli arzu, istek. 2. aşırı heves.	—
iḥtirāz	a.i.	1. sakınma, çekinme (bk. ictinab) 2. korkma.	sakınma, çekinme, tahaffuz, içtinap.
iḥtişām	a.i.	husumet, düşmanlık etme. (bk. muhaseme)	—
iḳbāl	a.i.	1. birine doğru dönme. 2. baht, talih. 3. işlerin yolunda gitmesi; bahtlı, saadetli, mutlu olma. 4. arzu, istek. 5. (eskiden) sarayın haremünde padişahın eşi, gözdesi olmaya namzet cariye. 6. erkek veya kadın adı.	1. talih ve bahtın teveccühü, müsaadesi. 2. bir adamın işi doğru gitme, hâli iyi olma, nazar ve teveccühte olma, refah, câh, idbârın zıddı. 3. birine doğru dönme, yüz çevirip bakma, teveccüh. 4. istek, yüz çevirip bakma, arzu.
iksā	a.i.	kasvet, sıkıntı verme, verilme.	—
iktirāb	a.i.	korkulu, gamlı, kederli bulunma.	—
ilā	a.i.	1. yemin etme. 2. erkeğin, bir müddet karısına yaklaşmaması için yemin etmesi. 3. sıkıntı ve derde uğrama.	—
ilā'	a.i.	hâris etme, çok istekli kılma.	—
iltidā'	a.i.	yalvarma, yanıp yıkılma.	—
iltihāţ	a.i.	kızma, öfkelenme.	—
iltiyā'	a.i.	iç heyecanlanması, alevlenmesi.	—
i'nāt	a.i.	1. kedere, zahmete, müşkülata uğratma, uğratılma. 2. ed. mukayyet kafiye ve mukayyet seci'i sanatı. [Arapçadaki manası: "evvelce kırılıp bekişmiş olan kemiği tekrar kırmak" demektir.]	muhalefette ısrar, muannitlik, öngül.
inbisāt	a.i.	1. yayılma, açılma, genişleme. 2. iç açılma, ferahlık. 3. fiz. sıcaklığın tesiriyle madeni cisimlerin enine, boyuna büyüüp uzaması, genişleme fr. dilatation.	—
infār	a.i.	ürkütme, ürkütülme.	—

infirâc	a.i.	1. münferic olma, açılma; ferahlama, gönül açılma. 2. kurtulma.	—
ingimâm	a.i.	gamlanma, tasalanma, kaygulanma.	—
inhiḥâz	a.i.	1. çökkünlük, fr. dépresson. 2. aşağılanma, alçaklanma.	—
in'îşâr	a.i.	sıklıma. (bk. ta'sir)	—
inşâf	a.i.	merhamete, vicdana veya mantığa dayanan adalet.	adl ve hakkaniyetle muamele, birinin aleyhinde olan muamelede mübalağa ve ifrat etmeyip vicdana tevfik hareket etme, itidal üzere hareket.
inşîfâr	a.i.	açılma. (bk. inkişâf)	—
intiḳâm	a.i.	öç alma.	öç, acı çıkarma, sâr.
irân	a.i.	neşeli olma.	—
irmân	a.i.	1.dalkavuk. 2. davetsiz olarak bir yere giren kimse. 3. eğreti. 4. arzu, istek. 5. pişmanlık.	—
irtî'âb	a.i.	korkma, titreme.	ürkme.
irticâ (recâ'dan)	a.i.	umma, ümit etme, ümit ediş.	ümit etme, umma.
irtihâs	a.i.	ızdırap ve sıkıntı içinde bulunma; huzuru kaçma.	—
irtikâz	a.i.	1. ızdırap duyma. 2. hamilenin karnında çocuk oynama.	—
irtimâz	a.i.	ızdırap içinde kıvrınma.	—
irtiyah (rih'ten)	a.i.	1. ferahlama. 2. rüzgârlanıp rahatlama.	—
istem	a.i.	zulüm ve sitem (bk. sitem)	—
istibşâr	a.i.	müjde alma, hayırlı bir haber alıp sevinme, ferahlama.	müjde alma, bir haber alıp sevinme, bir haberi müjde gibi telakki etme.
istibvâr	a.i.	kızma, hırslanma.	—
isti'câb	a.i.	taaccüb etme, hayrette kalma, şaşma	taaccüb etme, hayrette kalma, istiğrâb.
istiğnâ	a.i.	1. aza kanaat etme, tokgözlülük. 2. ihtiyaçsızlık. 3. nazlanma; ağır davranma. 4. çekinme. (bk. ihtiraz)	1. mevcutla kanaat ve onu bâ'is-i gınâ ittihaz ederek başka bir şeye arz-ı ihtiyâc etmeme, kanaat. 2. adem-i tenezzül, yüz çevirip bakmama, kibir ve nahvet. taaccüb etme, tahayyür, isti'cab. ("istiğrâb" bir şeyin garip ve bambaşka olmasına, ve "isticâb" ise pek güzel ve fevkalâde beğenilecek bir halde bulunmasına şaşmak hakkında müstameldir.
istiğrâb	a.i.	garip bulma, şaşma.	hor ve hakir nazarıyla bakma.
istihkâr	a.i.	hakir görme, hor görme; hor görme; hor görülme. (bk. istihâne)	hor ve hakir nazarıyla bakma.
istihvâ	a.i.	1. birinin akli alınma; şaşırıp kalma. 2. heva ve hevesi hoş görme.	—
istînâs	a.i.	1. alışma. 2. ürkekliği kalmama.	ünsiyet peyda etme, alışma, vahşet zail olup munis olma.

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

istinfâr	a.i.	ürkme, ürküp kaçma.	—
isti'yās	a.i.	ye'se düşme, ümitsizlenme.	—
iştihâ	a.i.	1. meyil, istek. 2. iştah, yemek yeme isteği.	[iştah (iştihâ)]: 1. istek, arzu. 2. [türkçede "iştah" telaffuzuyla] yemeye istekli olma, boğaz ve mide açıklığı. 3. mc. hâhiş, haz, arzu.
iştiyâk	a.i. (şevk)	şevklenme, göreceği gelme, özleme. (bk. hasret)	göreceği gelme, özleme, ziyade arzu etme, tahassür.
itbâl	a.i.	derde, tasaya düşme, düşürülme.	—
itilâf	a.i.	1. ülfet etme, alışma. 2. uyuşma, uygunluk. (bk. muvafakat)	1. görüşme, ülfet, ünsiyet. 2. muvafakat. [lisan-ı siyaside "entende" lafz-ı fransevîsi makamında istimal edilmeye başlamıştır.
îzâ	a.i.	1. iyiliğe karşı iyilik etme. 2. kedere, mihnete uğrama. 3. korkma.	eziyet verme.
kâbet	a.i.	ızdıraplı ve kederli olma.	—
kâd	f.i.	hırs.	—
kâd	a.i.	mahzun olma.	—
ķahr	a.i.	1. zorlama, zorla bir iş gördürme. (bk. icbar, cebr) 2. üstün gelerek mahvetme, helak etme, batırma, ezme. 3. çok kederlenme, çok üzüntü duyma.	[ķahr] 1. zorlama, zorla bir iş yaptırma, cebir, icbar. 2. galip gelip batırma, mahv ve helak etme, tedmîr ve tenkil. 3. tr. bir mahrumiyet ve mağduriyetten dolayı kendini yiyecek surette keder etme, böyle bir keder ve infialden müteessir olma, böyle bir keder ve infialden müteessir olma, keder içine işleme.
ķâm'	a.i.	ezme, kırma, zaptetme.	(ķam ar.) ķahr ve tenkil ve zapt etme.
ķâm	f.i.	1. anat. ağzın üstü, tavanı, damak. 2. meram, arzu, emel, istek.	(ķam) arzu, maksut, matlup, ümniye, meram, dil-hâh
ķâme	f.i.	meram, arzu, maksat.	—
ķanıt	a.i.	ümidi tamamen sönmüş, ümitsiz, kederli. (bks. meyus, nevmid)	—
ķāsâvet	a.i.	1. sertlik, katılık. (bk. salabet) 2. gam, keder, tasa. [bizde "çekmek" filliyele daima ikinci manası kullanılır.	1. sertlik, salâbet, katılık. 2. merhametsizlik, adem-i te'essür. 3. keder, gam, gussa, tasa, gaile. [lisanımızda en ziyade Arabîde pek müstamel olmayan bu üçüncü mana ile kullanılır.]
ķasvet	a.i.	1. katılık, sertlik. 2. merhametsizlik, acımasızlık. 3. sıkıntı gönül darlığı. (Bizde üçüncü manası kullanılır.)	1. katılık, sertlik, salâbet. 2. merhametsizlik, adem-i te'essür. 3. sıkıntı, melâl, hüzn, gam, gussa.
ķayd	a.i.	1. ayağa vurulan zincir, pranga, bukağı. 2. bağlama, bağ, bağlayacak şey; bağlanma. 3. bir kâğıda yazılı olan şeyin, hülâsasını, tarihini, numarasını deftere geçirme, böylece geçirilen hulâsa. 4. sınırlama, belirtme. 5. ehemmiyet verme. 6. yazma, yazılma. 7.	["Kayıt" maddesinde on farklı karşılık belirtilmişse de duygu bağlamında bir anlam verilmemiştir.]

endişe, gaile, telaş.			
keder	a.i.	1. bulanıklık. 2. tasa, kaygı, gönül üzüntüsü. (bk. gamm, gussa)	tasa, kaygı, gam, gussa, dert.
kefā	f.i.	mihnet, meşakkat, sıkıntı.	—
kelāl	a.i.	yorgunluk, bıkkınlık (bk. kelalet)	yorgunluk, ta'ab, bıkkıntı, usanç, fütur.
kelef	a.i.	1. yüzdeki benek, siyah veya kırmızı noktalar. 2. şiddetli sevgi.	—
kerb	a.i.	tasa, kaygı, gam, keder.	gam, keder, gussa.
kerh	a.i.	1. iğrenme, tikslenme, hoşlanmama. 2. sorlama.	1. iğrenme, tikslenme, ikrah, istikrah, kerahet, nefret. 2. istemeyerek ve cebir altında bir iş yapma, zorlama, zorlanma, zor, tav' mukabili.
keş-â-keş	f.i.	1. çekişme, münakaşa. 2. iki kişinin, bir şeyi birer ucundan tutup her birinin kendine doğru çekmesi. 3. pehlivanların birbirleriyle savaşması. 4. gam, keder, tasa, kaygı. 5. felaket.	1. çekişme, münaza, münakaşa. 2. tereddüt, ıstırap.
keyf	a.i.	1. sağlık, afiyet. 2. hoşlanma, memnunluk. 3. gönül açıklığı. 4. neş'e; hafif sarhoşluk. 5. arzu, heves, istek. 6. mizaç, tabiat.	[keyif]: 1. mizaç, sıhhat 2. haz, memnuniyet, hoşlanma. 3. inşirah, inbisat, safa, açılıp mesrur olma. 4. neşe, hafif sarhoşluk. 5. arzu, heves, re'y-i hod-sarâne.
kîn	f.i.	gizlik düşmanlık, garaz. (bk. gayz, adavet, buğz)	1. gizli adavet, garaz, buğz, kuyruk acısı. 2. intikam, se'r.
ķunūt	a.i.	ümitsizlik, ye'se kapılma. (bk. nevmidi, ye's)	ümit kesme, me'yusiyet, nevmîdilik.
küdūret	a.i.	1. bulanıklık. 2. gam, tasa, kaygı. (bk. kürbet)	—
kūlfet	a.i.	1. zahmet, sıkıntı, zorluk, yorgunluk, zorlu iş. 2. merasim, seremoni.	1. zahmet, meşakkat, zahmet, sa'y ve amel, ağır vazife. 2. lüzumsuz zahmet ve meşakkat, beyhude yorgunluk, kolay yapılması mümkün bir işin zahmetli bir surette icrası. 3. kendini zorlayarak zahmetle iş görme, özenerek yapılan iş, selaset zıddı. 4. resmî muamele, uzun uzadıya teşrifat, teklifli muamele.
kūrbet	a.i.	gam, tasa, kaygı. (bk. küduret)	—
lev'a	a.i.	yürek yanıklığı, gönül acısı. (sûziş-i dil)	—
mađâķ	a.i.	darlık, sıkıntı. (bk. mazâķ)	—
mağzā	a.i.	meram, maksat, istek.	—
maķabbet	a.i.	sevgi.	[muhabbet (mahabbet)]: 1. sevme, sevgi, sevişme. 2. dostluk, hulus, sıdk. 3. aşk, alaka. 4. dostane sohbet, konuşma.
maķzure	a.i.	1. sakınma, çekinme, *sakınç. 2. çekinilecek şey, korku. 3. savaş. (bk. ceng)	—
maķt	a.i.	kin, hiddet.	—

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

mālîhulyâ	yun.i.	1. karasevda. 2. kuruntu. (bk. hayal-i ham, vesvese) 3. melankolya, fr. mélancolie.	ar. [yu.] 1. kara sevda, merak. 2. [fa. hulyâ'dan galat] kuruntu.
mâtem	a.i.	1. hüzün, keder ve musibet zamanındaki ağlayış, yas; yaşlı, kederli bulunma. (bk. şîven) 2. muharrem ayının ilk on gününde Hz. İmam-ı Hüseyin için yas tutarak mersiyeler okuma âdeti.	1. bir ulu için ağlaşıp siyaha giyinme ve zevk ve eğlenceden içtinap, yas, azâ. 2. muharrem'in ilk on gününde İmam Hüseyin (rzh) efendimizin şahadeti ve ehl-i beyt-i nebevînin mesâ'ibi için yas tutup mersiyeler okuma resmi ki yevm-i âşûrâ ile hitam bulur.
mażaz	a.i.	1. acıma, kederlenme. 2. musibet, felaket acısı.	—
meczûbiyyet	a.i.	[birine doğru] gönül akması.	—
meftûniyyet	a.i.	tutkunluk, gönül verme, vurgunluk; hayranlık, aşırı derecede beğenme.	1. sihre uğramış gibi kendine malik olmayacak derecede vurgun, müptelâ, giriftâr-ı aşk. 2. hayran, mütehayyir, bir şeyi pek ziyade beğenmekten vâlih ve hayran olan, şaşakalmış.
mejeng	f.i.	1. keder, gam, tasa. 2. nefret edilen, hoş olmayan.	—
melâl	a.i.	1. usanç, usanma, bıkma. 2. sıkılma, sıkıntı. (bk. melez, melul)	[melâlet] usanç, usanma, bıkma, bıkıntı, sıkılma.
melez	a.i.	usanç, bıkma (bk. melâl, melûl)	—
memnuniyyet	a.i.	memnunluk, razılık; sevinç duyma. (bk. dil-şâdî, mahzuziyet, mesruriyet)	1. minnet altında bulunma, minnettarlık. 2. hoşnutluk, razı olma. 3. sevinç, şâdî, mahzûzîyyet.
me'mûl	a.s.	1. emel edinilen, ümit olunan, umulan, beklenen. (bk. muhtemel, mümkün) 2. ümit, umut.	1. umulan, emel ve ümit olunan. 2. mümkün, muhtemel, kabil.
mendeme	a.i.	1. pişman olma. 2. pişman olacak yer.	—
mer'abe	a.i.	1. tenha ve korkunç yer. 2. birdenbire korkutma.	—
merâh	a.i.	çok aşırı sevinme.	—
merâk	a.i.	1. bir şeyi anlamak veya öğrenmek için duyulan arzu. 2. bir şeyi edinmek, yapmak, bir şeyle uğraşmak arzusu. 3. heves, istek, düşkünlük. 4. iç darlığı. 5. kuruntu, telaş. 6. kaygı, tasa. 7. kara sevda, dalgınlık.	[Merk'ten ki karnın en nazik ve rakîk yeri demektir.] 1. kara sevda, dalgınlık ve düşünmekle zuhur eden hafif cinnet. 2. bir şeyi anlamak ve öğrenmek arzu ve galesi. 3. arzu heves, bir şeyin üzerine çok düşme, iptilâ. 4. vesvese, telaş, şüphe üzerine korkma. 5. bir şeye dikkat edip ehemmiyet vererek en iyisini aramak ve her türlüşünü beğenmemek hali. 6. geçmiş bir acıyı derhatır etmeden hasıl olan keder ve yeis ve fütur, hüzün.
merâm	a.i.	1. istek, maksad, niyet.	1. arzu, talep, matlup, istek. 2. kasıt, maksat, niyet.
merhamet	a.i.	şefkat gösterme, acıma; birini esirgeme.	acıma, acırganma, rahim.
mes'ûdiyyet	a.i.	mes'udiyet, bahtiyarlık, kutluluk.	bahtiyarlık, kutluluk, sa'adet-i hâl.

meūnet	a.i.	ölmeyecek kadar yiyecek, içecek. (bk. kût) 2. zahmet, meşakkat, sıkıntı.	1. yaşayacak kadar rızık kût-ı lâ-yemût. 2. masarîf.
meveddet	a.i.	sevme, sevgi.	["vedd"den mş. mîmi. - mîmin zammıyla galattır.] sevme, sevgi, muhabbet, hub, muhadenet.
miḥnet	a.i.	1. zahmet, eziyet. 2. gam, keder, sıkıntı, dert. 3. bela, musibet.	1. zahmet, eziyet, renc. 2. dert, elem, keder, gam. 3. musibet, belâ, afet.
minnet	a.i.	1. bir iyiliğe, bir iyilik yapana karşı kendini borçlu görme. 2. görülen iyiliğe karşı teşekkürde bulunma. 3. yapılan iyiliği başa kakma. 4. şükür, teşekkür etme.	1. ihsan, inam, lütuf ve kerem. 2. edilen bir iyiliği başa kakma. 3. şükür, hamt, sipâs. 4. görülen bir iyiliğe karşı daima izhâr-ı ihtiyacla arz-ı şükran ve mahcubiyet etme, bâr altında kalma.
mîzâd	a.i.	sevinç, sürûr, neşe.	—
muâḥât	a.i.	1. kardeşlik edinme. 2. kardeşlik. 3. kardeşçe sevgi. 4. içten arkadaşlık.	—
muḥâbâ	a.i.	korku, ihtiraz, çekingenlik. (bk. pervâ)	[bî-muḥâba: pervasızca, bilâ-ihtiraz, kaydetmeksizin.]
mûje	f.i.	1. gam, kaygı, tasa. 2. bela, musibet.	—
mükâşeḥâ	a.s.	kin duyma, kin besleme.	—
murâd	a.i.	1. arzu, istek, dilek. 2. maksat, meram.	[murat]: 1. iradet olunan şey, istek, hâhiş, matlab, dilhâh, kâm. 2. maksat, meram, ifade ve ifhamı niyet olunan şey.
muvâlât	a.i.	dostluk, karşılıklı sevgi, koruma, yardım.	dostluk, dostane muamele, karşılıklı muhabbet ve himaye ve muavenet.
muvâsât	a.i.	1. yardım, iyilik dostluk etme. 2. ölen bir memurun ailesine maaş bağlama.	1. teselli, tesliyet, gam-küsarlık. 2. tr. hizmeti devlette iken vefat edenlerin eytam ve erâmiline maaş bağlama.
münâfese, münafeset	a.i.	haset, kin, çekememezlik, gizli düşmanlık.	birbirine karşı nefsanîyyet gösterip haset ve rekabet etme.
müstekinne	a.i.	içteki kin.	—
naḫm	a.i.	intikam, öc alma, eza vererek cezalandırma.	—
nâmūs	a.i.	1. kanun, nizam. 2. ar, edep, haya, ırz. 3. temizlik, doğruluk. 4. Allah'a yakın olan büyük melek, Cebrail.	1. kanun, nizam. 2. ırz, edep, pâk-dâmenlik, ismet. 3. iffet, istikamet. 4. melek-i mukarreb.
nâzile	a.i.	1. bela, sıkıntı. (bk. miḥnet, dâhiye) 2. inme. (bk. nüzul) 3. nezle.	—
nedâmet	a.i.	pişmanlık. (bk. nedâmet-kârî, nedem)	nadim ve pişman olma, pişmanlık, ildim.
nefr, nefret	a.i.	1. ürküp kaçma. 2. iğrenme, tikslenme.	[nefret]: 1. ürküp kaçma, tavahhus. 2. tikslenme, ikrah, istikrah, teneffür.
nefsânîyyet	a.i.	gizli düşmanlık, kin, garaz.	[lûgat-ü müvellede] kin, garaz, gizli adavet.
nehem	a.i.	1. yemeğe şiddetli arzu duyma. 2. deve homurtusu.	—
nehîb	a.s.	1. yağmacı, çapulcu. 2. dehşet, korku.	—

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

neşât	a.i.	sevinç, neşe, şenlik (bk. sürur)	sevinç, şen ve şad olma, keyif.
neş'e	a.i.	1. yeniden meydana gelme. 2. neşe, keyif, sevinç. 3. az sarhoşluk, çakırkeyif.	1. yeniden peyda olup vücut bulma. 2. keyif, sevinç, neşat, hâtır-küşâyîşi. 3. hafif sarhoşluk, keyifli olma.
neşve	a.i.	sevinç, hafif sarhoşluk, keyif, neş'e [bizde yanlış olarak neş'e şekli yaygındır.]	bk. neşe.
nifâr	a.i.	1. korkma, ürkme. 2. nefret gösterme.	—
nikâr	a.i.	kin, inat	—
ni'met	a.i.	1. iyilik, lütuf, ihsan, bahşiş. 2. azık, yiyeceğe, içeceğe dair şeyler; ekmek. 3. saadet, mutluluk.	1. iyilik, ihsan, atıyye. 2. iyi yaşamak için lazım olan şeyler, servet, refah.
nîve	f.i.	ağlama, inleme, sızlanma. (bk. bükâ, nevha)	—
nüzhet	a.i.	1. neşe, eğlence, eğlenecek yerleri gidip gezme. 2. tazelik, sevinç; ferahlık. (bk. teferrüc)	eğlenme, inşirah, teferrüc, küşayîş.
pâs	f.i.	1. gecenin sekizde biri. 2. bekleme, gözetleme. 3. gam, keder, gönül üzüntüsü, iç sıkıntısı.	—
pejmân	f.s.	1. pişman. (bk. nâdim) 2. hüznü, kederli, solgun.	—
perestîş	f.i.	tapınış, şiddetli sevgi, gönül akışı.	1. tapınma, tapma, ibadet. 2. fevkâl-had muhabbet, düşkünlük, meftuniyet.
permer	f.i.	umma, bekleme. (bk. intizar)	—
pervâ	f.i.	1. korku. (bk. havf) 2. çekingenlik. 3. ilgi, bağ. (bk. alaka)	1. korku, havf. 2. çekinme, içtinap, ihtiraz. 3. kayıt, tekellüf, takayyüt, gaile.
perverî	f.i.	1. besleyicilik, büyütücülük, terbiye. 2. seçme. 3. sevme.	—
peşîmânî	f.i.	pişmanlık. (bk. nedamet)	—
rağbet	a.i.	1. istekle karşılama. 2. istek, arzu. 3. iyi kabul edilme.	1. istek, arzu, hâhiş, meyil. 2. kabul, hüsnükabul, hüsn-i telakki, itibar.
râh	f.i.	1. kaygı, keder. 2. zan, sanma.	—
rahamût	a.i.	büyük merhamet.	—
râhat	a.i.	1. üzüntüsüz, tasasız, kedersiz bir halde bulunma. 2. gönlü rahat. (bk. müsterih)	[Ar.] 1. dinlenme, işsizlik, asudelik, istirahat. 2. ıstırapsızlık, gairesizlik, asayiş, refah. [Tr] 1. ıstırapsız, gairesiz, asude, müsterih. 2. uygun, kullanışlı, rahat mucip, kolaylıkla kullanılır. [Tr.] asude ve müsterih olarak, istirahatle. 2. suhulet ve kolaylıkla.
rahm	a.i.	acıma, esirgeme, koruma. [doğrusu: "ruhm" ve "ruhum"dur.]	—

rağd	a.i.	1. uyumak üzere bulunma, henüz dalar gibi olma. (bk. nüas, sine) 2. sıkıntı, uyuşukluk.	—
ra'şe	a.i.	titreme, titreyiş. [korku veya soğuktan] ürkme.	titreme, korku, veya soğuktan titreyiş, ürkme.
recā	a.i.	ümit, umma.	—
re'fet	a.i.	1. merhamet etme[k], acıma[k], esirgeme[k].	acıma, esirgeme, lütuf ve merhamet.
rehb/reheb	a.i.	korku. (bk. havf, hiras, ters)	[hâ'nın fethiyle de lügattir.] korku, havf.
renc	f.i.	1. ağrı, sızı. 2. zahmet, eziyet, sıkıntı.	zahmet, eziyet, ıstırap.
renciş	f.i.	inciniş, sızlanmış, eziyet veriş; azar; keder.	incitme, incitiş, zahmet ve eziyet verme.
reşāne	f.i.	1. hasret. (bk. iştıyak, tahassür) 2. teessüf. (bk. telehhüf)	—
reşk	f.i.	1. kıskanma, hased, günü. 2. s. kıskanılmış.	1. kıskanma, haset, gıpta. 2. haset ve gıptayı mucip, mahsûd.
rev', rev'a	a.i.	1. korku. (bk. havf, hiras) 2. halecan.	—
revh, revha	a.i.	rahat, gönül rahatlığı	—
revm	a.i.	1. meram, maksat. 2. kelimedede sükûndan ayırdedilemeyecek derecede gizli ve belirsiz olan hareke.	—
reyn	a.i.	1. kir pas. (bk. vesah) 2. gönül sıkıntısı, iç üzüntüsü [işlenen bir günahdan dolayı]	—
ribâţet	a.i.	1. kalbi sağlam olma. 2. kalb kuvveti. 3. sabır, tahammül.	—
riķkat	a.i.	1. rakiklik, yufkalık, incelik. 2. merhamet, acıma.	1. incelik, yufkalık. 2. mc. acıma, şefkat, teessür, müteessir olma, rahm.
ru'b	a.i.	korku. (bk. havf, rehb)	korku, havf, dehşet.
rüh	a.i.	1. can, nefes. 2. canlılık, his, duygu. 3. en mühim nokta, öz.	1.insanda ve hayvanattaki madde-i hayatiyye, can. 2. hareket, faaliyet, kuvvet. 3. tesir, müessirlik. 4. bir madde-i nebatiyye vesaireden çıkarılan hulâsa ki ekseriya pek hafif ve tayyar bir mayi hâlinde olur.
rü'yā	a.i.	1. düş. 2. mec. gerçekleşmesi beklenen şey, umut.	uykuda görülen şey, düş, vakıa, âlem-i ma'nâ.
sa'āde, sa'ādet	a.i.	mutluluk.	[saadet] bahtiyarlık, mes'udiyet, mübareklik, mutluluk.
şabābet	a.i.	âşıklık, sevgi.	—
şafā'	a.i.	1. saflık, berraklık. (bk. safvet) 2. gönül şenliği, kedersizlik, neş'e, zevk, eğlence.	—
sār	a.i.	öç, intikam.	öç, intikam.
sehm	f.i.	korku, dehşet. (bk. bîm)	korku, dehşet, ru'b.

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

selāme	a.i.	1. sâlimlik, eminlik, korku ve endişeden uzak olma. 2. selamete çıkma, kurtulma. 3. iyi netice. 4. kurtulma (bk. halâs, necât, rehâ)	[selamet] 1. kusur ve nekâyis ve ûyubdan veya emraz ve ilelden sâlim ve berî olma, salimlik. 2. emniyet, havf ve endişeden berî olma, emn, emân. 3. iyi son, iyi netice, hüs-n-, intihâ, akıbet-i hayr. 4. kurtulma, halâs, rehâ, necat. 5. ibarenin düşük ve sakat olmaması, sakatlıktan salim ve doğru olması.
selvet	a.i.	1. gönül rahatlığı, iç huzuru. 2. memluk, mutluluk; zevk, keyif.	—
sevdâ	f.i.	1. aşk, sevgi. 2. aşırı sevgiden doğan bir çeşit hastalık. 3. istek, heves, arzu.	1. mütekaddimin zehabınca ahlât-ı erba'adan biri ki dem ve balgam ve safranın gayrıdır. 2. güya bu hıltın galebesinden hasıl olan hüzn-engiz mizaç, merak. 3. aşk, şeydalık, iptila.
sevret	a.i.	1. öfke, kızgınlık. 2. tezlik. 3. hücum; dövüş. 4. hükümdarın şiddeti, kudreti.	—
şıklet	a.i.	1. ağırlık, yük. 2. sıkıntı.	1. ağırlık, girânlık. 2. sıkıntı, ıstırap.
sigâl	f.i.	1. fikir, düşünce. 2. kuruntu. (bk. endişe)	düşünme, fikir, endişe.
sügvârî	f.i.	üzüntü, keder, matem.	—
süz	f.i.	1. yanma, tutuşma; ateş, sıcaklık. 2. dert, ızdırıp, acı.	yanma, tutuşma, ateş, hararet
süzüş	f.i.	1. yanma, yakma. 2. te'sir etmek, dokunma. 3. yürek yanması, büyük acı.	1. yanma, yakma, muhriklik. 2. tesir, hüzn. 3. yürek yanması, büyük teessür.
sübûr	a.i.	azap, sıkıntı; mahvolma.	—
şādî	f.i.	memnunluk, sevinçlilik, gönül ferahlığı.	sevinç, mesruriyyet, mahzuziyyet.
şedîde	a.i. şiddet'ten	bela, musibet, büyük sıkıntı.	şeda'id: [fd. "şedide" lisanımızda gayr-i müsta'meldir.] 1. zahmetli ve meşakkatli haller, şiddetler. 2. afat, mesa'ib.
şefaķat	a.i.	şefkat, acıyarak ve esirgeyerek sevme.	—
şegāf	a.i.	delicesine sevme.	yüreği ihata eden zar. "tamur" dahi denilir.
şen	f.i.	1. naz ve eda. 2. göze ve gönle hoş görünen hal. 3. s. ferahlı, sevinçli. 4. kendir. 5. s. bayındır.	1. sevinmiş, sevinçli, mesrur, memnun, güler yüzlü. 2. meskûn, mamur, ümrânı yerinde, işlenmiş. 3. ferah, müferrih, rûşen.
şenâr	a.i.	büyük utanç, ayıp.	—
şerm	f.i.	utanma.	utanma, mahcubiyet, hacâlet.
şetâret	a.i.	1. neşe, şenlik, sevinç. 2. bazı Arap halayıklara verilen bir ad. [Arapçadaki asıl manası: "hilekârlık"; "şaklabanlık"tır. 3. çoğunlukla, Arap ve Çerkez kadınlarına verilen bir ad.	şenlik, şuhluk, cüst ü çâlâlk ve şen olan adamın hâli. [Lisanımızda evsâf-ı memdûha suretinde olup, halbuki asıl arabîde hilekârlıkla şaklabanlık demektir.]
şevķ	a.i.	şiddetli arzu; keyif, neşe, sevinç. [Türkçede "ışık"	1. şiddetli arzu, ziyade meyil ve heves. 2. neşe, keyif, istek. tr. ışık, ziya.

manasındadır.]			
şeydâi	f.i.	sevgiden ileri gelen divanelik, şaşkınlık.	[şeydayî] aşk ve alakadan ileri gelmiş divanelik.
şîven	f.i.	matem, yas; inleme, sızlanma. (bk. nevha)	nâle, figan, âh u enîn, matem, yas.
şuridegî	f.i.	1. karışıklık. 2. tutkunluk, düşkünlük.	1. karışıklık. 2. mc. meftuniyet, iptila.
şükr	a.i.	görülen iyiliğe karşılık gösterilen memnunluk, minnettarlık. (bk. teşekkür)	[şükür] 1. görülen iyiliğe mukabil izhâr-ı hoşnûdî ve ibrâz-ı minnetdârî, hamt, sipâs.
ta'ab	a.i.	1. yorgunluk. 2. sıkıntı, zahmet, meşakkat, eziyet. 3. hek. sinirlerin zayıflığı dolayısıyla adalelerde başka yerlerde duyulan şiddetli sancı.	1. yorgunluk. 2. zahmet, meşakkat, eziyet.
ta'aţţuf	a.i.	1. esirgeme. 2. acıma, merhamet etme, şefkat gösterme. 3. verme.	[taattüf] acıma, şefkat ve merhamet etme.
tafte-gî	f.i.	1. kızgınlık, hiddet, şiddet. 2. yorgunluk. 3. biçimini, şeklini değiştirme. 4. eğirme, bükme.	—
tahakkud	a.i.	kin tutma, kin gütme. (bk. tehasüt)	—
takva	a.i.	Allah'tan korkma, Allah korkusuyla dinin yasak ettiği şeylerden kaçınma.	Allah'tan korkup menhiyattan çekinme, tevakki, perhizkârlık, züht.
tarab	a.i.	sevinçlilik, şenlik; sevinçten gelen coşkunluk ve tepinme, ayş ve sefa.	sevinç, şenlik, ferah, sevinçten gelen coşkunluk ve tepinme.
tâse	f.i.	tasa, kaygı.	[tasa] keder, gam, kaygı, dert, esef.
tazaccür	a.i.	iç sıkılma; sıkıntı. (bk. tadaccur)	—
teannî	a.i.	1. zahmet çekme, emek verme, çabalama. 2. birinin başına dert açma. 3. sıkıntı, ızdırap, tasa, endişe.	—
tebeh	f.i ve s.	1. bozuk, çürük, berbat, yıkılmış, harap. 2. mahvolma; yıkıntı; tükenme. (bk. tebâh)	[tebâh] 1. mahv ve harap olmuş, muzmahil. 2. mahv, harabiyet, izmihlâl.
tecazûp	a.i.	1. (bk. mücazebe). 2. birbirini cezbetme, çekme, sempati. psik. fels. duygudaşlık; fr. sympathie.	—
teeccüm	a.i.	öfkelenme.	—
teessür	a.i.	1. kederli ve üzüntülü olarak hislenme, içlenme. 2. bir şeyin tesirini duyma. 3. acı, keder duyma.	1. bir şeyin tesiri altında bulunma, tesirini hissetme, duyma. 2. hüzn ve keder duyma, mahzun ve mükedder olma, acıklı bir şeyin tesirini hissetme. [Arabîde bu iki manadan hiçbirini ifade etmeyip, birinin izini takip etmek manasına geldiğinden, bu lügat dahi nâbemahal kullandığımız elfâz-ı arabîyye cümlesindedir. Teessür etmekten ziyade müteessir olmak kullanılıyor.]

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

teevvüh	a.i.	inleme, ah vah etme.	—
telhkâmî	a.b.i.	kederlilik	[telh-kâm] damağı acı, her şey kendisine acı gelen, meyus, mustarip.
tenadd	a.i.	1. birbirinden ürkme. 2. dağılma, perişan olma.	[tenad] dağılma, perakende ve perişan olma. [yalnız şu tabirde müstameldir:] yevmü't-tenâd: kıyamet günü, rûz-ı mahşer.
tenaffut	a.i.	1. çok hiddetlenme, ateş püskürme.	—
tenâkür	a.i.	1. bilmezlenme, bilmezlikten gelme. 2. psik. *karşıt duygu, antipati, fr. antipathie.	—
terah	a.i.	gam, tasa, acı, keder.	—
ters	f.i.	korku. (bk. bîm, havf, hirâs)	korku, havf, bîm. <i>ls.</i>
tevakku'	a.i.	bekleme, umma, umulma, arzu etme, isteme.	bekleme, ümit ve intizar eyleme, emel ve arzu etme.
tevellu	a.i. vely'de n	sevme, aşk ve alaka peyda etme.	—
tyre	a.i.	1. gücenme, darılma. 2. gücenen, darılan.	—
umrân	a.i.	1. mamurluk, bayındırlık, bayındırlaşma. 2. medeniyet, ilerleme, refah ve saadet, mutluluk.	[Halat olarak aynın kesriyle zebazedidir.] 1. mamurluk, ma'muriyyet, bir yerin tamamıyla mesrkun ve hakkıyla işlenmiş olması. 2. medeniyet, terakki, refah,
usret	a.i.	zor, güçlük, zahmet, sıkıntı, zorluk.	1. zor, güçlük, zahmet. 2. zaruret, darlık, sıkıntı.
üftade-gî	f.i.	1. üftadelik, düşkünlük, zavallılık. 2. âşık olma.	[üftâde] düşmüş, düşkün, bîcare. [düşkünlük manasıyla lisanımızda "üftâdegî" istimali pek çirkindir.
ümid	f.i.	umut, umma.	[ümit] umu, umma, emel, memul.
ümniyye	a.i.	1. ümit, umut. 2. istek, arzu. 3. niyet, kuruntu.	[ümniye] 1. umu, ümit, emel. 2. arzu, istek. 3. maksat, niyet, kuruntu.
ünsiyyet	o.i.	alışkanlık, ahbablık, arkadaşlık.	Zaten masdariyyet manasını mutazammın olan "üns" ismine "iyyet" edat-ı masdariyyeti ilavesiyle teşkil etmiş esassız ve yanlış bir lügattir. Arabîde asla kullanılma. "üns" ve "ülfet" lügatleri bunun manasını ifadeye kâfidir.
vahşet	a.i.	1. vahşîlik, yabanilik. 2. ıssızlık, tenhalık. 3. korku, ürküntü.	1. yabanîlik, vahşîlik. 2. ıssız, tenhalık, yalnızlık. 3. tenha ve ıssız yerlerde duyulan korku ve dehşet. 4. ürkme, korkma, dehşet.
vakahat	a.i.	arsızlık, utanmazlık, küstahlık. (bk. vekahat)	—
vamk	a.i.	sevme. (bk. muhabbet)	[vâmık] "vamk"tan sf.] âşık, sevdalı, alakalı.
vâridât	o.i. varide' den c.	1. gelir [yıllık, aylık...]. 2. hatıra gelen, içe doğan şeyler.	1. bir adam veya ailenin emlak ve akar ve nukûddan aldığı hasılat ve kira ve faiz gibi iradının mecmuu ki masarifinin karşılığı olur. 2. bir devletin vergi vesaireden senevî aldığı mebâliğ ki bütçesinin irat kısmını teşkil eder. 3. hatıra gelen şeyler, sânihât.

vecd	a.i.	1. kendisinden geçecek derecede dalgınlık. 2. tas. kendini kaybedercesine ilahi aşka dalma. 3. aşırı heyecan. 4. kederlenme.	[vect] kendini kayıp edecek derecede aşk-ı ilâhîye dalma, istiğrak.
vecel	a.i.	korkma, ürkme	—
vedd/vedâd	a.i.	dostluk. (bk. vidd, vüdd)	[yine vâv'ın harekât-ı selâsesiyle.] sevme, sevgi, muhabbet, hub, dostluk.
vefâ	a.i.	1. sözünde durma, sözünü yerine getirme. 2. dostluğu devam ettirme. 3. yetişme, yetme, kâfi gelme. 4. ödeme.	1. sözde durma, taahhüdü veya borcu ifa ve etme, ödeme. 2. muhabbette sadakat ve devam ve sebat. 3. yetişme, kifayet, kâfi vâfi olma.
vehm	a.i.	1. kuruntu, yersiz korku. 2. şüphe, tereddüt.	[vehim] 1. esassız ve batıl fikir, yanlış zehap. 2. şüphe, kuruntu, tereddüt. 3. nâbe-mahal korkma.
velâyet	a.i.	1. velilik, ermişlik. 2. veli ve ermiş olan kimsenin hali ve sıfatı. 3. başkasına sözünü geçirme. 4. dostluk, sadakat.	[Bunda ve lûgat-i âtiyede vâv'ın feth ve kesri caiz ve müsavi ise de, lisanımızda meftûhu bu manaya ve meksûru ma'nâ'î âtiye hasrolunmuştur.] Velilik, evliya'ullâhtan olan zatın hâl ve sıfatı.
veleh	a.i.	[kederden gelen] şaşkınlık, sersemlik.	şaşkınlık, şaşma kalma, hayret.
veleh	f.i.	kahr ve hışım	—
vemye	a.i.	sıkıntı, meşakkat, bela.	—
ver'a	a.i.	korkaklık. (bk. bîm, havf, ru'b, ters)	haramdan içtinap, menhiyattan tevakki, takva, züht.
vicdan	a.i.	1. bulma, bir şeyi bir halde görme. 2. duyma, duygu. 3. kendinden geçme, dalma. 4. insanın içindeki iyi ve kötüyü ayırdeden duygu. 5. din, inanç.	1. bulma, bir şeyi bir halde görme. 2. kalple hissetme, duygu. 3. vecd ü hâl, istiğrak. 4. insanın kalbinde olan bir hiss-i hâfi ki iyilik etmekten muazzep olur ve iyiyi kötüden fark ve temyiz eder. [bu dördüncü mana yeni olup, ikinci manadan ahz, ve fr. consience yerine kabul olunmuştur.]
vilâ'	a.i.	1. birbirinin ardı sıra gelme. 2. ahbaplık, dostluk, yakınlık. (bk. vedd, vidd, vüdd)	yakınlık, ahbaplık, dostluk, müvâlât.
vücum	a.i.	1. darılıp susma. 2. iğrenme, tikslenme. 3. kederli olma. 4. göğüse durma.	—
yârî	f.i.	1. dostluk. 2. yardım.	1. dostluk, muhabbet, sadakat. 2. imdat, muavenet, meded-reslik.
ye's	a.i.	ümitsizlik, elem, keder. (bk. kunût, nevmîdî)	[yeis] ümitsizlik, nevmîdî, me'yusiyet.
zaar	a.i.	şiddetli korku.	—
zagine	a.i.	kin, nefret.	—
zahl	a.i.	öc, intikam; düşmanlık. (bk. adâvet, udvân)	—
zamîr	a.i.	1. iç, içyüz. (bk. dâhil, bâtın) 2. kalb; vicdan. 3. gönülde gizli olan sır.	1. iç, dâhil, her şeyin iç yüzü, batın. 2. kalp, yürek, vicdan. 3. d. sarfta <i>ben, sen, o</i> , gibi mütekellim ve muhatap ve gaipten kinaye olan isim, ki Arabîde muttasıl ve munfasıl olarak ikiye münkasımdır.
zarrâ'	a.i.	1. mihnet, keder, sıkıntı, bela. 2. şiddet. (bk. darrâ')	—

Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça Kökenli Duygu Sözcükleri

zaruret	a.i.	1. çaresizlik. 2. muhtaçlık, yoksulluk; sıkıntı.	[Arabî ta'bîrâtta "zarure" suretinde kullanılır.] 1. naçarlık, bir işe behemehâl mecbur olma, ister istemez onu yapma, lâbüdlük, elzemiyet. 2. ihtiyaç, fakr, son derecede yoksulluk.
zebîr	a.i.	1. mihnet, sıkıntı. 2. mektup; yazılmış şey.	—
zecz	a.i.	1. önleme, yasak etme. 2. zorlama, zorla yaptırma. (bk. icbar) 3. kovma. 4. eziyet, sıkma. (bk. cevr) 5. angarya çalıştırma.	[zeczir] 1. men, nehiy, [asıl arabîde hayvanatı sesle veya el ve işaretle kovup uzaklaştırma manasına gelir.] 2. zorlama, icbar, kerhen bir işe sevk. 3. angarya gibi meşakkatli işte kullanma, bazı erbâb-ı cürmün hıdemaât-ı şâkkada istihdamı gibi muamele. 4. cevir, eziyet. [son üç manası lisanımıza mahsustur.]
zehre	f.i.	1. öd, safra. 2. yiğitlik, cesaret.	öd, merâre, safra. <i>mc.</i> cesaret, cür'et, yiğitlik.
zevk	a.i.	1. biy. tadım. 2. tatma, tad, hoşâ giden hal, haz. 3. tas. manevi haz. 4. boş vakit geçirme; eğlence, eğlenti, cümbüş, eğlenme. 5. güzeli çirkinden ayırdetme kabiliyeti. 6. alay etme, eğlenme. (bk. suhre)	1. tatma, tat, lezzet. 2. havâss-ı hamseden biri ki ağızla duyulur, kuvve-i zâ'ika. 3. lezzet duyma, mütelezziz olma, haz, mahzûziyyet, hoşlama. 4. iyiyi kötüden fark ve temyiz etmek hâsse-i tabî'iyyesi ve iktidarı, hüs-n-i tabî'at. 5. eğlence, cümbüş, tarab, keyif, safa. 6. eğlenme, istihza.
zımn	a.i.	1. iç taraf. 2. açıkça söylenmeyip dolayısıyla anlatılmak istenilen söz, gizli maksat. 3. maksat, istek, niyet.	1. iç taraf, dâhil. 2. açıktan ifade olunmayıp diğer sözlerden anlaşılan maksad-ı hafî. 3. maksat, meram, sebep.
zîk	a.i.	darlık, sıkıntı. (bk. dîk)	darlık, sıkıntı.
zôr	f.i.	sıkıntı, rahatsızlık.	[fârisîden me'hûz] 1. zahmet, rahatsızlık. 2. güçlük, usret, ıstırap, müşkülât. 3. mecburiyet, ıztrâr, cebir.
zucret	a.i.	iç sıkıntısı, yürek darlığı. (bk. ducret)	—
zulm	a.i.	1. bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koyma. 2. zulüm, haksızlık, eziyet.	[zulüm] haksızlık, gadir, sitem, cevir, adl mukabili.
zükr	a.i.	yürekte olan düşünce.	—

Sonuç

Devellioğlu'nun sözlüğünde yapılan tarama sonucunda Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça kökenli üç yüz doksan beş duygu sözcüğü tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin üç yüz sekizinin Arapça kökenli olduğu, ikisine ("ünsiyyet" ve "varidât") dair köken bilgilerinin, bu sözcükler Arapça kaynaklı olmalarına karşılık, Osmanlı Türkçesinde kazandıkları yeni anlam ve kullanımlardan ötürü Osmanlı Türkçesi olarak verildiği ve bir kelimenin (malihulya) Yunanca kökenli olduğu, kalan seksen dört sözcüğün Farsça kaynaklı olduğu görülmüştür. Devellioğlu'nun sözlüğünde bulunan sözcüklerden yüz seksen birinin *Kamus-i Türki*'de yer almadığı tespit edilmiştir. Diğer yandan, bir duygu için birden çok duygu sözcüğünün mevcut olduğu görülmüştür. Aşağıdaki listede günümüz Türkçesinde bazı duygular için Osmanlı Türkçesinde bulunan karşılıklar listelenmiştir. Anlamında korkuyu barındıran yirmi üç, kin (duyma/uyandırma) anlamını veren on sekiz, utanma

duygusu için sekiz, sevinç duygusunu karşılayan yirmi ve kederi karşılayan elli dört sözcük bulunmaktadır. Bu durum, duygu tarihi araştırmaları veya sosyolojik yorumlar için önemli veriler sunmaktadır.

korku	<i>bāk, bīm, dehşet, endiše, feza', haşye/haşyet, havf, hevl, hirās, iktirāb, maḥżure, muḥābā, nehīb, pervā, ra'se, rehb/reheb, rev', rev'a, ru'b, sehm, ters, vahşet, vehm, zaar.</i>
kin	<i>'adāvet, 'ažam, ārīg, āzīg, buğz, ğaym, ğıll, hıkd, ḥusāfe, iḥnet, maqt, mūkaşehā, mūnāfese/mūnafeset, müstekinne, nefsāniyyet, nikār, tahakkud, zagine,</i>
sevinç	<i>ars, behcet, enūşā, fERAH, ferec, ferḥat, ḥažž, ḥubūr, ḥurremī, ibtihāc, memnuniyyet, mīzād, neşāt, neş'e, neşve, nūzhet, şādī, şen, şetāret, şevk, tarab,</i>
utanma	<i>'ār, āzerm, ḥacel, ḥaclet ḥayā', hicap, ıztınā', şenār, şerm</i>
sevgi	<i>āşq, heva, ḥibb/ḥubb, ḥullet, iḥlās, maḥabbet, meveddet, muāḥāt, muvālāt, perestiş, şabābet, sevda, vedd/vedād</i>
acıma	<i>esef, ğufrān, iḥnā', mażaz, merḥamet, rahamūt, rahm/ruhm, re'fet, ta'aṭṭuf,</i>
öfke	<i>'ažam, demdeme, erd, ğayz, ğažab, ḥırs, ḥışm, ḥiddet, iḥnet, iltihāt, sevret, teeccüm,</i>
keder	<i>ādrenğ, āsī, azāb, azrenğ, befım, belā, belel, belyā, betyāb, bityār, cesk, ciğer, darrā', derd, elem, endiše, esef, firak, fütur, gaile, gam[m], gezend, gussa, hafl, hakka, hasret, hazen/hüzım, hemm, hereb, hicran, iktirab, i'nāt, izā', kābet, kahr, kasavet, kerb, keş-â-keş, matem, mazaz, mejeng, mihnet, pās, rāh, rencīs, sūgvārī, tāse, teessür, telhkāmī, terah, vecd, vücum, ye's, zarrā'</i>

Bu çalışma ile Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça kaynaklı tüm duygu sözcükleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ne var ki bu sözcükleri belirli bir tasnif altında vermek, çoğu zaman bir sözcük birden çok duyguyu karşıladığı için zorlaşmaktadır. Örneğin, Farsça "ārmān" sözcüğü için Ferit Devellioğlu'nun sözlüğünde dört farklı karşılık verilmiştir: Hasret, sıkıntı, teessüf ve pişmanlık. Bu çalışmanın temel amacı, öncelikli olarak, bu dönemde duyguya dair söz varlığını tespit etmektir. Türkçedeki yabancı kaynaklı duygu sözcüklerini barındıran bu sözlüğün yeni dikkatlerle incelenmesi sonucunda altı yüzyıl boyunca şiir başta olmak üzere birçok türde eser verilen bir dilin hangi yabancı sözcükleri ödünç aldığına dair başka tespitlere de ulaşılabilecektir. Ayrıca, aynı duyguyu imliyor görünen birden çok sözcüğün aralarındaki nüansların tespitine yönelik daha kapsamlı ve bağlamsal çalışmalar hem dilbilimsel bulgulara hem de duygular tarihine, edebî eserlerin alımlanmasına ve stilistik çalışmalarına kaynaklık edecek önemli verilerin elde edilmesine olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AVERILL, J. R. (1980). *A Constructivist View of Emotion. Theories of Emotion*. Academic Press.
- DEVELLIOĞLU, F. (2011). *Osmanlıca Türkçe Sözlük*. İstanbul: Aydın Yayınları.
- DOĞAN, L. - C. ERDİN (2021). "Gagauz Türkçesinde Mental Fiiller". *International Journal of Languages Education*. IX/2: 191-221.
- Ekman, P. (1992). "An argument for basic emotions", *Cognition & Emotion*, 6(3-4), 169-200.
- FREVERT, U. (2014). "Emotional Lexicons: Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000". *Reviews in History*. Oxford: OUP Oxford: 1-31.

- İLTER, E. (2019). *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KEMPER, T. D. (1987). "How Many Emotions Are There? Wedding the Social and the Autonomic Components". *American Journal of Sociology*. XCIII/2: 263–289.
- OGURA, M. (2015). *Words and Expressions of Emotion in Medieval English*. *Words and Expressions of Emotion in Medieval English*. Bern: Peter Lang.
- ÖZKAN, A. F. (2019). *Türk Romanında Duygular (1872-1901)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- PRINZ, J. (2012). "Which Emotions are Basic?" *Emotion, Evolution, and Rationality*: 1–19.
- ROSENWEIN, B. H. (1981). *Emotional Communities in Early Middle Ages*. Cornell University Press.
- ROSENWEIN, B. - R. CRITIANI (2019). *Duygular Tarihi Nedir?*. (çev. K. Özdi). İstanbul: Isık Yayınları.
- SAMİ, Ş. (2019). *Kamus-ı Türki*. (ed. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ŞAHİN, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YAVUZARSLAN, P. (2019). "Ön Söz". *Kamus-ı Türkî*. (ed. P. Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

**Emrah BOZOK (2021). Temizliğin Türkçesi. İstanbul: Hiperyayın.
ISBN:978-625-7339-22-3.**

Filiz DEMİRÖZ*

Dil, insanlar arasında iletişimi sağlama aracı olmanın yanı sıra kültürel aktarımı da sağlamaktadır. Dil ile kültür birbirini beslemekte ve birlikte ilerlemektedir. Türk dili köklü bir geçmişe sahip olup gelişmiş bir dil olmakla birlikte bu gelişmişlik düzeyi kültürel olarak da dile yansımış, söz varlığında kendini göstermiştir. Dilde kavram alanı, birbiri ile ilişkili kelimelerin birlikte tasavvur edilmesidir. Eski Türkçeden günümüze Türk kültüründe temizlik kavramı, üzerinde oldukça az durulan bir konu olarak pek işlenmemiştir. Türk kültüründe temizlik kavramı bağlamında bazı çalışmalar yapılmış olsa da filoloji açısından ele alınmamıştır. Emrah Bozok'un *Temizliğin Türkçesi* adlı kitabı, Eski Türkçeden Çağdaş Türk Lehçelerine kadar Türkçenin temizlik kavram alanına ait söz varlığını ortaya koyarak bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Temizliğin Türkçesi; Giriş, Yedi Ana Bölüm ve Sonuç olarak üç kısma ayrılmıştır. Her bir bölüm kendi içerisinde alt başlıklara ayrılarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Konu ile ilgili kelimeler tarihî Türk dili alanından ve dönem sözlüklerinden yararlanılarak tespit edilmiş ve kronolojik sıra ile yapı bakımından değerlendirilmesi yapılmıştır. Akabinde her bir kelime Çağdaş Türk Lehçelerinde de karşılıkları verilerek lehçeler arası etkileşim ile Türkçenin zenginliğinin vurgusu yapılmıştır.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 28.07.2021; Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2021

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, GİRESUN; ORCID: 0000-0003-0333-8659, E-posta: dmrz.filizz@gmail.com

Giriş bölümünde, Emrah Bozok; araştırmanın konusunu, amacını ve önemini, kapsamını ve yöntemini kaleme almıştır.

Yedi ana alt başlığa ayrılan kısımda; Temizlik Kavram Alanı, Kişisel Temizlik, Kılık-Kıyafet Temizliği, Gıda Temizliği, Çevre Temizliği, Temizlik İle İlgili Kullanım Alanları, Temizlik İle İlgili Meslekler yer almıştır. Bu bölümlerden her biri kendi içerisinde sınıflandırılarak değerlendirilmiştir. Temizliğin Kavram Alanı; Temiz Kavramı ve Temizlik Kavramı olarak ikiye, Kişisel Temizlik; Beden Temizliği, El Yüz Temizliği, Ağız ve Diş Temizliği, Tüy Temizliği olmak üzere dörde ayrılmış olup bu başlıklar da alt başlıklara ayrılmıştır. Kılık Kıyafet Temizliği bölümünde geniş bir tanımlamanın ardından konu ile ilgili söz varlığına yer verilmiştir. Gıda Temizliği; Yiyecek İçecek Temizliği, Kap-Kacak Temizliği, Kap- Kacak Temizliğine Ait Araç Gereçler olarak üçe ayrılmış, Çevre Temizliği bölümünde direkt olarak söz varlığına geçilmiştir. Temizlik İle İlgili Kavram Alanları, Doğal Alanlar ve Mimari Alanlar olmak üzere iki bölümde incelenmiştir. Son bölüm olan Temizlik İle İlgili Meslek Adları ise sırası ile Beden Temizliği, Çevre Temizliği, Gıda Temizliği, Kılık Kıyafet Temizliği, Kap-Kacak Temizliği, Tüy Temizliği İle İlgili Meslek Adları olarak altı başlığa ayrılmıştır.

Temizliğin Türkçesi, Türk dilinin temizlik kavram alanına sahip geniş söz varlığını ortaya koymaktadır. Temizlik kavramına ait olan *ak* sözcüğü ile değerlendirme başlamış ve tüy temizliği ile ilgili olan "*üzgırhan*" sözcüğü ile söz varlığı incelemesi son bulmuştur. İlgili söz varlığı değerlendirilirken sözcüğün Eski Türkçe döneminden günümüze geçirdiği değişimler ve kelimenin mecaz anlamları da ele alınmıştır. Mesela Tonyukuk Yazıtında "temiz olmak" anlamıyla görülen *arığ* kelimesi, metinlerde geçtiği bağlama göre değerlendirilmiştir: "*yanalım arığ ubutu yeg*" "*Dönelim! (yenilip şerefimizi kirletmektense) temiz utanç ifadesi daha iyidir*". Daha sonra kelimenin Eski Uygur Türkçesinde sıkça kullanılan bir kelime olduğuna, Orta Türkçe döneminde /-g/>/-v/ değişimine uğradığına değinilmiş ve sözcüğün *aruw*, *aruu*, *ériq* vb. gibi Çağdaş Türk Lehçelerindeki durumu da gösterilmiştir. Diğer bir örnek olarak *kumgan* sözcüğü verilebilir. Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan bu sözcük "güğüm, ibrik" anlamı taşımaktadır. Kâşgarlı Mahmud "Türkler ise güğüme kumgan (derler)" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Yine Orta Türkçe döneminde de *kumgan* kelimesinin varlığı görülmüş ve akabinde Çağdaş Türk Lehçelerinde *kumgan*, *quman*, *qumğan* şekillerinin kullanıldığı belirtilmiştir. Bir hayli kapsamlı olan bu çalışmada temizlik ile ilgili olan her bir kelime ele alınıp titizlikle tasnif edilmiş ve ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Emrah Bozok'un *Temizliğin Türkçesi* adlı kitabında, temizlik kavramı ile ilgili olan her bir kelime tasnif edilerek tematik olarak ele alınmış, yapı bakımından incelenmiş ve Türk lehçeleri ile karşılaştırılması yapılmıştır. Konu ile alakalı oldukça geniş bir söz varlığı ortaya konulmuş olup toplam 1.170 kelime değerlendirilmiş, Türk dil ve kültüründe temizliğin önemi, söz varlığı bağlamında ortaya konulmuştur. Temizlik konusu ile alakalı yapılan çoğu çalışmanın aksine geçmişten günümüze ilgili kavram alanına ait tüm söz varlığını ortaya koyması açısından eser, son derece kıymetlidir.

Emrah Bozok'un *Temizliğin Türkçesi* adlı eseri Türklük Bilgisi alanına kazandırdığı için teşekkür ederiz.